

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης • Πάννης Γαλανάκης • Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη • Χρήστος Ντούμας • Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων • Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα • Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσουλής • James Osborne • Πάνος Βαλαβάνης

Χρυσάνθος Κανελλόπουλος • Παυλίνα Καραναστάση • Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου • Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά • Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου • Βασίλειος Λαμπρινουδάκης • Δημήτρης Μποσνάκης • Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά • Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη • Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά • Katja Sporn • Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος • Σοφία Καλοπίση-Βέρτη • Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης • Μαρία Παναγιωτίδου • Πλάτων Πετρίδης • Andreas Rhoby

Peter Dent • Παναγιώτης Ιωάννου • Θεοδώρα Μαρκάτου • Ευγένιος Ματθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη • Δημήτρης Παυλόπουλος • Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου • Βασίλειος Κυλικογλου • Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος • Σέβη Τριανταφύλλου • Μάρλεν Μούλιου • Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου • Ελευθερία Παλιού • Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος • Απόστολος Σαρρής

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • PROOFREADING & LAYOUT

Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου Ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή. Δημοσιεύονται μελέτες, γραμμένες στα Ελληνικά ή Αγγλικά, που αφορούν στην (1) Εποχή του Λίθου και του Χαλκού στην Ελλάδα και όμορες περιοχές, (2) τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Ελλάδα και τις Ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, (3) τον ευρύτερο Ελληνιστικό κόσμο, (4) τη Ρωμαϊκή Ελλάδα, (5) τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (6) τη Λατινική και Οθωμανική περίοδο στην Ελλάδα, (7) την τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας, (8) την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, (9) Περιβαλλοντική Αρχαιολογία και Αρχαιομετρία, (10) Μουσειολογία και (11) Ψηφιακές Εφαρμογές στην Αρχαιολογία. Το είδος των μελετών ποικίλλει, και ενδεικτικά αναφέρονται συνθετικές μελέτες, εκθέσεις ανασκαφών και ερευνών πεδίου, μελέτες αρχαιολογικού υλικού και έργων τέχνης, μελέτες περιπτώσεων, καθώς και προκαταρκτικές δημοσιεύσεις υπό εξέλιξη ερευνητικών προγραμμάτων στα θέματα που αναφέρονται παραπάνω.

Το περιοδικό είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era. We welcome contributions in Greek or English about (1) the Stone and Bronze Age in Greece and related adjacent areas, (2) the Geometric to Classical periods in Greece and the Greek colonies in the Mediterranean, (3) the broader Hellenistic world, (4) Roman Greece, (5) the Byzantine Empire, (6) the period of Latin and Ottoman rule in Greece, (7) Modern Greek art, (8) the Eastern Mediterranean and the Near East, (9) Environmental Archaeology and Archaeometry, (10) Museology and (11) Computer Applications in Archaeology. The range of studies varies, including synthetic works, reports on excavations and field surveys, studies of archaeological material or works of art, various case studies, as well as preliminary publications of on-going research projects dealing with the scientific areas described above.

AURA is a fully open access journal. Each issue is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Τυπογραφική επιμέλεια & Σχεδιασμός • Proofreading & Layout: Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη (kmproukala@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Department of History and Archaeology, NKUA
Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).
All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ • TABLE OF CONTENTS

ΤΕΥΧΟΣ 6 • VOLUME 6

2023

• ΑΡΘΡΑ • ARTICLES

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Μετάλλινες περόνες πρώην Συλλογής Κωνσταντίνου Λάμπρου από τη Συλλογή Έργων Μεταλλοτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 11

VIVIAN STAIKOU

A Phoenician beaded glass necklace with a human head pendant from the South cemetery of the ancient town of Lefkada 57

CHRISTOPHER NUTTALL AND CLAIRE ZIKIDI

Necrogeography in Southwest Peloponnese: A GIS-based study of the spatial distribution of Bronze Age tumulus and tholos tombs in Messenia 69

DIMITRIS PLANTZOS

The archaeology of exclusion: Repatriation, whiteness, and a lost daughter named Carrie 99

ΧΡΗΣΤΟΣ Ν. ΚΛΕΙΤΣΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΑ ΔΡΟΣΟΥ

Έφυρος Ήρωας: Νέος μυκηναϊκός τάφος εκτός των τειχών της Εφύρας, Ήπειρος..... 117

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΠΑΛΑΣΚΑΣ

«Φεστιβαλισμός» και Αρχαίο Θέατρο στα Πρώτα Μεταπολεμικά Χρόνια: Από το Έτος Αποδήμου Ελληνισμού στον Ιππόλυτο του Εθνικού Θεάτρου (1951–1954) 147

KONSTANTINOS NIKOLENTZOS AND PANAGIOTIS MOUTZOURIDIS

LHIII pottery from Elis: A short overview focusing on local peculiarities and possible connections with other regions 159

MARIA GIANNOPOULOU

A red-figure calyx-krater from Troizen 209

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΑΚΝΑΚΗ

Το πλίνθινο τείχος της Δύμης..... 241

• ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ • REVIEWS

ROBIN RÖNNLUND

Georgios A. Zachos. 2021. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Thessaly* 319

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΛΑΝΤΖΟΣ

Μιχαήλ Σ. Κορδώσης. 2023. *Ο τάφος του Μ. Αλεξάνδρου. Συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας και ιστορίας της Αλεξάνδρειας*..... 325

PAOLO DANIELE SCIRPO

A. Scarci, R. Graells i Fabregat, R. Lanteri, και F. Longo, επιμ. 2021. *Armi a Kasmennai. Offerte votive dall'area sacra urbana. Catalogo della mostra (Palazzolo Acreide, 13 novembre 2021 – 28 febbraio 2022)* 331

Άρθρα

Articles

Μετάλλινες περόνες πρώην Συλλογής Κωνσταντίνου Λάμπρου από τη Συλλογή Έργων Μεταλλοτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

Αλεξάνδρα Χατζηπαναγιώτου

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
achatzipanagiotou@culture.gr

ABSTRACT

This article presents forty-two unpublished metal pins (41 copper-based and 1 silver) housed in the National Archaeological Museum (Collection of Metal Artefacts). In the past, they were part of the Collection of doctor Konstantinos Lambros, confiscated in Berlin and repatriated to Greece in 1899. Unfortunately, their provenance as well as their function (ex-voto? burial offerings? part of a dead's clothing?) are unknown. A typological and stylistic analysis based on research-established typologies and comparison with published examples from various sites have allowed us to date the majority of the pins from the Submycenaean/Protogeometric to the Archaic period and to consider them products of ancient workshops operating mostly in central Greece and the Peloponnese. All the copper-based pins are made of bronze (binary copper-tin alloy).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μέρος του θησαυρού των μετάλλινων αντικειμένων που φυλάσσονται στη Συλλογή Έργων Μεταλλοτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (στο εξής ΕΑΜ) αποτελεί ένα ιδιαίτερο σύνολο από αδημοσίευτες μετάλλινες περόνες διαφόρων χρονικών περιόδων, που είχε συλλέξει ο ιατρός Κωνσταντίνος Λάμπρος. Η Συλλογή Λάμπρου περιλάμβανε διάφορες αρχαιότητες, στην πλειονότητά τους ιατρικά εργαλεία, οι οποίες κατασχέθηκαν στο Βερολίνο και επαναπατρίστηκαν στην Αθήνα το 1899. Την ίδια χρονιά εισήχθησαν στο ΕΑΜ και κάποια έτη αργότερα (1922) καταγράφηκαν στην τότε Συλλογή Χαλκών. Μέρος της εντυπωσιακής συλλογής των ιατρικών εργαλείων εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση της Συλλογής Έργων Μεταλλοτεχνίας του ΕΑΜ (Αίθουσα 38, Προθήκη 59). Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στην παρουσίαση 42 περονών από το σύνολο των κοσμημάτων της Συλλογής, κατά χρονολογική σειρά, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν προϊόντα εργαστηρίων που δραστηριοποιήθηκαν εντός ελλαδικού χώρου και χρονολογούνται από τα τέλη της 2ης/αρχές 1ης χιλιετίας έως και την Αρχαϊκή περίοδο. Δυστυχώς, η προέλευσή τους είναι άγνωστη και ως εκ τούτου η αδυναμία σύνδεσής τους με κλειστό ανασκαφικό σύνολο καθιστά αδύνατη την ακριβή και ασφαλή χρονολόγησή τους, η οποία στηρίζεται αποκλειστικά στη μορφολογική-τυπολογική θεώρηση, στη σύγκριση με δημοσιευμένα παραδείγματα από διάφορες θέσεις και στην ένταξή τους σε καθιερωμένες στην έρευνα τυπολογίες περονών (ενδεικτικά αναφέρονται Kilian-Dirlmeier 1984, 2002· Felsch 2007).

Οι περόνες στην αρχαία Ελλάδα συνήθως κατασκευάζονται από χαλκό, σίδηρο, οστό, μα και από πολυτιμότερα υλικά, όπως χρυσό, άργυρο και ελεφαντόδοντο. Ανήκουν στα λειτουργικά κοσμήματα

ενδυμασίας, δηλαδή είναι χρηστικά αντικείμενα για τη στερέωση του γυναικείου πέπλου στους ώμους, καθώς και την ανάρτηση περιδέραιων σε αυτόν. Δεν έχει αποκλειστεί η χρήση τους ως κοσμήματα για την κόμη και τα καλύμματα κεφαλής των γυναικών, ενώ η εύρεσή τους σε γυναικείες και ανδρικές ταφές υποδηλώνει επίσης τη χρήση τους στη στερέωση νεκρικών ενδυμάτων. Συχνότατα αφιερώνονταν σε αρχαία ιερά, ενώ ενίοτε χρησιμοποιήθηκαν και ως φονικά όπλα, όπως γνωρίζουμε από την αρχαία ελληνική γραμματεία (Ignatiadou και Chatzipanagiotou 2018, 275¹ για τη χρήση των περονών, βλ. επίσης Kilian-Dirlmeier 1984, 80–3, 158–63, 200¹ για την κατασκευή χάλκινων κοσμημάτων, βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 37–40).

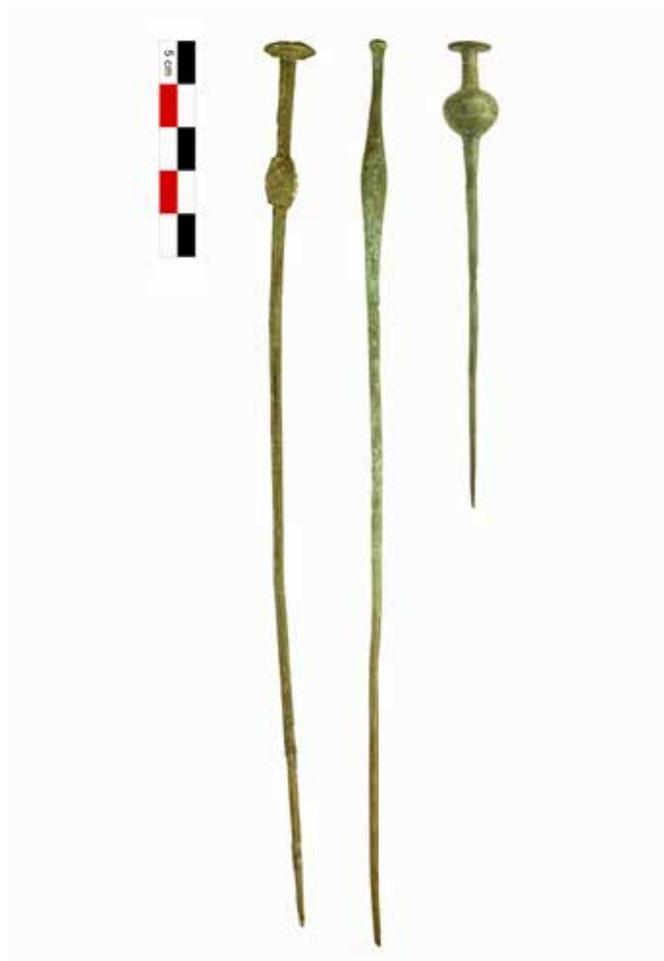
ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ-ΣΤΥΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Υπομυκηναϊκή – Πρωτογεωμετρική περίοδος

Η περόνη **Λ488** (**Αρ. 1: Εικ. 1/μέσον**) ανήκει στον χαρακτηριστικό τύπο των χάλκινων Υπομυκηναϊκών/Πρωτογεωμετρικών περονών με κεφαλή που διογκώνεται κατά το μήκος σχηματίζοντας ατρακτόσχημη διαστολή, γνωστό στην έρευνα ως Type Group 1 (Papadopoulos και Lord Smithson 2017, 917–18) ή A κατά την Kilian-Dirlmeier (1984, 66–9, αρ. 177–91, πίν. 6¹ επίσης, βλ. Donder 1999, 96, εικ. 5–6), διαδεδομένο κυρίως στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα. Η **Λ488** αποτελεί παράδειγμα της παραλλαγής A3 της Kilian-Dirlmeier (1984, 66) και της Ia του Ruppenstein (2007, 221), με κύριο χαρακτηριστικό την απουσία διακόσμησης. Οι ακόσμητες περόνες αυτού του τύπου χρονολογούνται κυρίως στην Υπομυκηναϊκή περίοδο και, ενώ δεν λείπουν παραδείγματα Πρωτογεωμετρικών χρόνων, γενικά θεωρείται ότι δεν επιβιώνουν για πολύ στην Πρωτογεωμετρική περίοδο.¹ Ως παράλληλα της **Λ488** ενδεικτικά σημειώνονται παραδείγματα από την Ελάτεια (Δακορώνια 1992, πίν. 66α και σχ. 1 [4 χάλκινες περόνες από τον θαλαμωτό τάφο IV]¹; Deger-Jalkotzy 2014, 46, εικ. 4.2.a [1η από δεξιά στην τριάδα των περονών του τύπου με διόγκωση]), από την Ελλοπία Βοιωτίας (Βλαχογιάννη 2000, 397, εικ. 28 [1η από αριστερά και 2η από δεξιά] = Aravantinos 2010, 139 [1η και 3η από τα δεξιά]¹; Morgan κ.ά. 2010, 81, εικ. 84, από ταφή που ανάγεται στη μετάβαση από την Υπομυκηναϊκή στην Πρωτογεωμετρική περίοδο) και από τη Νέα Ιωνία Βόλου (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 120, Τ. 57, αρ. 3 [BE 5853], εικ. 10 [περόνη από τάφο με Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ κεραμική]).

Οι Papadopoulos και Lord Smithson (2017, 917–18) αναφέρουν αναλυτικά ότι εκτός από την Αθήνα, π.χ. στην Αρχαία Αγορά (Papadopoulos και Lord Smithson 2017, 423, T63-3, εικ. 2.307: περόνη από τον τάφο 63) και στον Κεραμεικό (Papadopoulos και Lord Smithson 2017, υποσ. 125¹; Βανου και Bournias 2014, 52 [δύο παρόμοιες περόνες από τα τέλη 10ου αι. π.Χ.], παρόμοια παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Εύβοια, στη Βοιωτία, στην Κρήτη (εμφανίζεται λίγο αργότερα σε σχέση με την Ελλάδα, στα τέλη της Πρωτογεωμετρικής εποχής [Verduci 2018, 172, στα σχετικά με υποτύπο Π.α.ν της Κατηγορίας 6, εικ. 54]), σπανιότατα στη δυτική Ελλάδα (Κεφαλλονιά) και στην Πελοπόννησο (Μυκήνες [βλ. και παράδειγμα από την Κόρινθο Kilian-Dirlmeier 1984, 67, αρ. 191, πίν. 6]). Πρέπει να προστεθεί στη λίστα των θέσεων η αρχαία φωκική πόλη Ελάτεια, όπου ανευρέθηκε μεγάλος αριθμός περονών στο νεκροταφείο στη θέση Αλωνάκι (Δακορώνια 1992, πίν. 66α και σχ. 1 [χάλκινες περόνες από τον θαλαμωτό τάφο IV]¹; Deger-Jalkotzy 2014, 46, εικ. 4.2.a [χάλκινες περόνες από διάφορους τάφους]¹; το νεκροταφείο φιλοξενεί, σε αξιομνημόνευτη συνέχεια, ταφές από τον 14ο έως τον 10ο αι. π.Χ.

¹ Eder 2001, 88. Ο χρονικός προσδιορισμός της μετάβασης από την Υπομυκηναϊκή στην Πρωτογεωμετρική περίοδο στον ελλαδικό χώρο εγείρει διχογνωμία στους ερευνητές¹ σε γενικές γραμμές θεωρείται ότι η Υπομυκηναϊκή περίοδος καλύπτει τον 11ο αι. π.Χ. και η Πρωτογεωμετρική τον 10ο αι. π.Χ. Σχετικά με πρόσφατες έρευνες που συνηγορούν στα παραπάνω, βλ. Toffolo κ.ά. 2013, 26 Δεκεμβρίου, για το ακανθώδες θέμα της διάκρισης περιόδων στο τέλος της Εποχής του Χαλκού και την αρχή της Εποχής του Σιδήρου, βλ. Papadopoulos 2014, 18 Δεκεμβρίου, 184–86. Η περιγραφή από τον Snodgrass (1971, 213–39) της αρχικής εξάπλωσης της επεξεργασίας του σιδήρου στην Ελλάδα και της μετάβασης από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου, που αποτελεί στην ουσία «the replacement by a predominantly iron-based economy of an older bronze-working culture» (Snodgrass 1971, 213), παραμένει επίκαιρη.

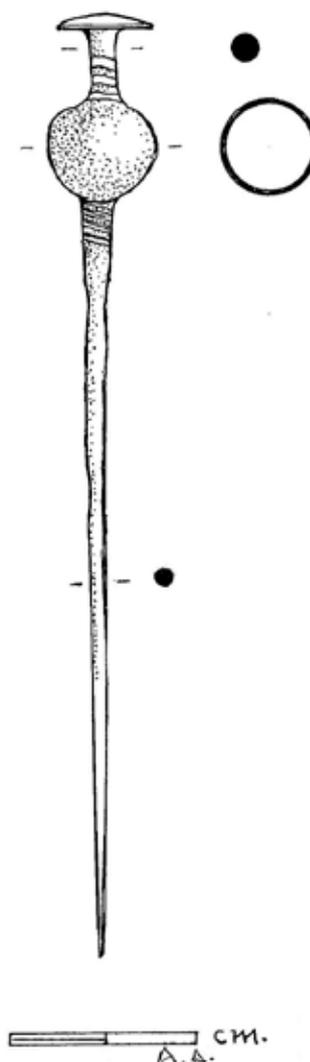
Εικ. 1. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): Α492 (αρ. 2), Α488 (αρ. 1), Α467 (αρ. 3) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

και σε κάποιες περιπτώσεις ως τα τέλη 9ου αι. π.Χ.). Πολύ πρώιμα παραδείγματα, της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ, εντοπίζονται στο νεκροταφείο στη Νέα Ιωνία Βόλου (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 120, Τ. 57, αρ. 3 [ΒΕ 5853], αρ. 4 [ΒΕ 5853], εικ. 10). Επίσης, μία περόνη προέρχεται από το Μέγαρο Β στο Θέρμο της Αιτωλίας (Πατεράκη 2018, 618), ενώ Υπομυκηναϊκά παραδείγματα αποκαλύφθηκαν και στο ιερό στην Πλακαρή της Νότιας Εύβοιας (Crielaard 2017, 143, εικ. 7a).

Η μικρού σχετικά μεγέθους περόνη Α492 (Αρ. 2: Εικ. 1/αριστερά) εντάσσεται στην ευρύτερη και κυρίαρχη τυπολογική ομάδα 2 (Papadopoulos και Lord Smithson 2017, 920) ή Β των Υπομυκηναϊκών/Πρωτογεωμετρικών περονών με σφαιρικό σωμάτιο πλησίον δισκοειδούς κεφαλής, και ειδικότερα στον τύπο Β1 κατά Kilian-Dirlmeier (1984, 69–71, αρ. 192–217, πίν. 7–8· γενικά, βλ. Donder 1999, 96), που περιλαμβάνει περόνες εξολοκλήρου κατασκευασμένες από χαλκό. Το σφαιρίδιό τους μπορεί να είναι χυτευμένο μαζί με την περόνη ή προσαρμοσμένο ξεχωριστά, όπως συμβαίνει στη Α492, η οποία μπορεί να ενταχθεί στην Υπομυκηναϊκή παραλλαγή Β1b λόγω του μικρού δίσκου και του μεγάλου σχετικά μήκους του στελέχους της κεφαλής, δηλαδή της απόστασης ανάμεσα στο σωμάτιο και δίσκο. Το ατρακτόσχημο σωμάτιο, ωστόσο, παραπέμπει περισσότερο σε περόνες της Πρωτογεωμετρικής παραλλαγής Β1c (Kilian-Dirlmeier 1984, 74· για συζήτηση σχετικά με τη μορφή του σωματίου, βλ. Felsch 2007, 87). Η Πελοπόννησος και η Αττική είναι οι περιοχές ιδιαίτερης διάδοσης των περονών του τύπου αυτού. Οι περόνες των παραπάνω παραλλαγών έχουν επίσης βρεθεί σε Βοιωτία, Φωκίδα, Θεσσαλία, σποραδικά στα Δωδεκάνησα και στη Δυτική Ελλάδα (Kilian-Dirlmeier 1984, 77· Lemos 2002, 104, Type 2· Papadopoulos και Lord Smithson 2017, 920–21). Η Α492 βρίσκεται πολύ κοντινά παράλληλα σε περόνες από την Ολυμπία (Kilian-Dirlmeier 1984, αρ. 200, πίν. 7 και αρ. 215, πίν. 8 με παρόμοιο

Εικ. 2. Ακτινογραφία της περόνης **Λ467** (αρ. 3) (Αρχείο Χημείου ΕΑΜ).

Σχ. 1. Η περόνη **Λ467** (αρ. 3) (σχ. Α. Δριγκοπούλου).

ατρακτόσχημο έξαρμα, αλλά χυτευμένο ενιαία: βλ. και Philipp 1981, 34–6, αρ. 3 και 5, πίν. 26), από το αρχαίο φωκικό ιερό του Απόλλωνος των Αβών στο Καλαπόδι της σημερινής Φθιώτιδας (Felsch 2007, 87, 270, αρ. 211, πίν. 22 [Πρώιμης–Μέσης Πρωτογεωμετρικής περιόδου]), το Λευκαντί (Porpham κ.ά. 1980, T12B.2, πίν. 250:10), τον Κεραμεικό της Αθήνας (Müller-Karpe 1962, 85, εικ. 3:13 [περόνη από τον Υπομυκηναϊκό τάφο 42 με παρόμοιο σωματίο, αλλά μικρότερο δισκάριο]) και τη Νέα Ιωνία Βόλου (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 128, T. 204, αρ. 1 [BE 6361] και αρ. 2 [BE 6362], εικ. 31 [από Πρώιμο Πρωτογεωμετρικό τάφο]).

Η **Λ467** (Αρ. 3: Εικ. 1/δεξιά, Εικ. 2, Σχ. 1) με την πρώτη ματιά παραπέμπει στον προαναφερθέντα τύπο Β1c, καθώς πρόκειται για περόνη κατασκευασμένη στο σύνολό της από χαλκό, χυτευμένη ενιαία, με κεφαλή που απολήγει σε δισκάριο και σφαιρικό σωματίο και με βραχύ στέλεχος κεφαλής. Για την κατασκευή του είχε γίνει χρήση πήλινου πυρήνα στο σημείο του σφαιριδίου, το οποίο είναι κοίλο εσωτερικά (Εικ. 2) (σχετικά με τη χρήση πήλινου πυρήνα στην κατασκευή χάλκινων κοσμημάτων, βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 39). Η περόνη εμφανίζει επιμέρους στοιχεία μοναδικά για τον τύπο, όπως οι εγχάρακτοι δακτύλιοι στο στέλεχος της κεφαλής και το τετράγωνης διατομής άνω τμήμα του στελέχους της βελόνης, που φέρει επίσης εγχάρακτους δακτυλίους. Ενδεχομένως θα μπορούσε να θεωρηθεί μεταβατικός τύπος από την Πρωτογεωμετρική στη Γεωμετρική περίοδο, όπως έχει υποστηριχτεί για παρόμοια μεμονωμένα παραδείγματα-αναθήματα στο ιερό

της Ολυμπίας (Philipp 1981, 37–8, αρ. 10–11, πίν. 1 και 26). Η δισκοειδής απόληξη με ελαφρώς κυρτή άνω επιφάνεια της κεφαλής μπορεί να παραλληλιστεί με χάλκινη περόνη από το δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Φαρσάλου (Κατακούτα 2012, 242–43, εικ. 9 [η κατώτερη από τις 4 εικονιζόμενες γενική χρονολόγηση ταφών σε Υπομυκηναϊκή – Πρωτογεωμετρική ΙΙ φάση]).

Σχετικά με την προέλευση των Υπομυκηναϊκών - Πρωτογεωμετρικών περονών τύπου 1 και 2 χρόνων υπάρχει διχογνωμία στην έρευνα. Η πιο πρόσφατη άποψη ενστερνίζεται την εξέλιξή τους από παλαιότερες περόνες, οι οποίες μαρτυρούνται σε όλες τις περιόδους της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο (για τις διάφορες θεωρίες περί προέλευσης του τύπου –βόρεια προέλευση, επίδραση από την Ανατολή ή εξέλιξη από εγχώριους πρόδρομους τύπους– βλ. Donder 1999, 96· γενικά για την προέλευση των περονών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, βλ. επιπλέον Papadopoulos και Lord Smithson 2017, 916–17).

Γεωμετρική – Υπογεωμετρική περίοδος

Από τις υπό εξέταση περόνες οι 14 (**Λ470–Λ483/Αρ. 4–17**) εντάσσονται στον γενικό τύπο Ι των Γεωμετρικών περονών της Kilian-Dirlmeier. Περιλαμβάνει τους άμεσους απογόνους των Πρωτογεωμετρικών περονών τύπου Β ή 2 (βλ. **Λ492/Αρ. 2**), από τις οποίες διαφέρουν στον αυστηρό τονισμό των επιμέρους στοιχείων, στα ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία που πλαισιώνουν το σφαιρικό σωματίο, που αποτελεί βασικό στοιχείο διακόσμησης, και στο κομβίο που επιστέφει τη δισκοειδή απόληξη της κεφαλής (Kilian-Dirlmeier 1984, 85· για τη διάκριση των τύπων, βλ. 85–6· για την ομάδα 1 Γεωμετρικών περονών, βλ. και Jacobsthal 1956, 3–9· για την εξέλιξη από τον τύπο 2, βλ. επιπλέον Papadopoulos και Lord Smithson 2017, 920). Στις περόνες της Πρώιμης και Μέσης Γεωμετρικής περιόδου τα σφαιροειδή σωματίδια δίνουν την εντύπωση ότι είναι «δεμένα», σφικτά στερεωμένα στα στελέχη με δύο πλαστικούς δακτυλίους, οι οποίοι υποδηλώνουν τα περιστόμια των οπών στα άκρα των νοούμενων ως όντως διάτρητων ψήφων/σφαιριδίων από τις βελόνες των περονών, κατά την περιγραφή της Καραγιωργα-Σταθακοπούλου (2002, 70).

Επτά περόνες (**Λ470–Λ473, Λ475, Λ476, Λ481/Αρ. 4–10**: Εικ. 3–6) ανήκουν στον τύπο ΙΑ (Kilian-Dirlmeier 1984, 86–90, πίν. 13–4), που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Πελοπόννησο και την κεντρική Ελλάδα. Αξιοσημείωτη είναι η άποψη του Felsch (2007, 96–7) ότι ο εν λόγω τύπος εξελίχθηκε παράλληλα σε Αττική και Αργολίδα, από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. κι εξής έγινε δημοφιλής στην ανατολική Φωκίδα και λιγότερο στη Λοκρίδα, έφτασε στο αποκορύφωμα της παραγωγής στα τέλη 8ου αι. π.Χ. και μέσα στον 7ο αι. π.Χ. βγήκε εκτός μόδας. Σποραδικά παραδείγματα έχουν βρεθεί επίσης στη Ρόδο και την Αίγινα. Χρονολογείται γενικά στη Γεωμετρική περίοδο (Kilian-Dirlmeier 1984, 89–90).

Ειδικότερα:

Οι περόνες **Λ470–Λ473 (Αρ. 4–7**: Εικ. 3–4) μπορούν να συμπεριληφθούν στον τύπο ΙΑ4 με τα εξής χαρακτηριστικά: στέλεχος βελόνης και στέλεχος κεφαλής (δηλαδή μεταξύ σφαίρας και δίσκου) κυκλικής διατομής, σφαιρίδιο πλαισιωμένο από ανάγλυφα στοιχεία, δισκάριο και κομβίο που εδράζεται απευθείας στην άνω πλευρά του δίσκου χωρίς τη μεσολάβηση βάσης (Kilian-Dirlmeier 1984, 86, αρ. 366–75, πίν. 14). Ωστόσο, ως προς τη μορφή του κομβίου βρίσκουν ακριβή παράλληλα σε περόνες της κεντρικής Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα του τύπου ΙΑ4d κατά τη διάκριση του Felsch (2007, 91–3, 273, αρ. 261–72, πίν. 24) με βάση τα ευρήματα από το Καλαπόδι, ο οποίος σε γενικές γραμμές ακολουθεί την τυπολογική διάκριση της Kilian-Dirlmeier (1984) (ειδικότερα για τη Λ470, πρβλ. Felsch 2007, 91–3, αρ. 270, πίν. 2· Jacobsthal 1956, 7, εικ. 16· για τις Λ471, Λ472 και Λ473, πρβλ. Felsch 2007, 93, 273, αρ. 262–63, πίν. 24· Δακορώνια 2008, 312–13, εικ. 523: περόνες 8ου αι. π.Χ. από ταφές στο Παλαιοχώρι, θέση Παληόβρυση στη σημερινή Φθιώτιδα, όπου τοποθετείται η αρχαία δωρική πόλη Κυτίνιον). Η παραλλαγή ΙΑ4 εμφανίζεται στο Καλαπόδι την Ύστερη Γεωμετρική εποχή (Felsch 2007, 96–7).

Οι περόνες **Λ475, Λ476** και **Λ481 (Αρ. 8–10**: Εικ. 5–6) μπορούν να ενταχθούν στον τύπο ΙΑ3 της Kilian-Dirlmeier με τα εξής χαρακτηριστικά: κυκλικής διατομής στέλεχη βελόνης και κεφαλής, σφαιρίδιο πλαισιωμένο από δακτυλίους, δισκάριο με κομβίο που εδράζεται στην άνω πλευρά του με μεσολάβηση βάσης (1984, 86–8, αρ. 352–65, πίν. 13–4). Παραδείγματα του τύπου αυτού απαντούν και στην ηπειρωτική Ελλάδα

Εικ. 3. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ470** (αρ. 4), **Λ471** (αρ. 5), **Λ472** (αρ. 6), **Λ473** (αρ. 7) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Εικ. 4. Οι κεφαλές των περονών (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ470** (αρ. 4), **Λ471** (αρ. 5), **Λ472** (αρ. 6), **Λ473** (αρ. 7) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

(Felsch 2007, 90–2, 271–72, αρ. 232–43, πίν. 23). Οι **Λ475** και **Λ476** μπορούν να παραβληθούν με περόνες από το Καλαπόδι και την Τίρυνθα (Felsch 2007, 91–2, αρ. 236–38, πίν. 23; Kilian-Dirlmeier 1984, 86–7, αρ. 352–53, πίν. 13). Η **Λ481** (Αρ. 10: Εικ. 5–6/δεξιά) ανήκει επιπλέον στην παραλλαγή ΙΑ3α του Felsch, που περιλαμβάνει περόνες παραγωγής εργαστηρίων κεντρικής Ελλάδας. Ακριβές παράλληλο βρίσκει στα ευρήματα από το

Εικ. 5. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ475** (αρ. 8), **Λ476** (αρ. 9), **Λ481** (αρ. 10) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Εικ. 6. Οι κεφαλές των περονών (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ475** (αρ. 8), **Λ476** (αρ. 9), **Λ481** (αρ. 10) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Καλαπόδι (Felsch 2007, 91, 271, αρ. 235, πίν. 23). Σημειώνεται ότι Γεωμετρικές περόνες τύπου ΙΑ από την Πελοπόννησο με συστήματα δακτυλίων πάνω ή κάτω από το σφαιρίδιο θεωρούνται εισαγωγές από την κεντρική Ελλάδα (Felsch 2007, 90).

Εικ. 7. Η περόνη **Λ480** (αρ. 11) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Η περόνη **Λ480** (Αρ. 11: Εικ. 7) ανήκει στον τύπο IC2 της Kilian-Dirlmeier, που τον διακρίνει η τετράγωνη ή εξαγωνική διατομή του στελέχους, καλύπτει τη Μέση και Ύστερη Γεωμετρική περίοδο και φαίνεται πως, με κριτήριο τη διασπορά του, αποτελεί δημιουργία κορινθιακών εργαστηρίων. Παραδείγματα, ωστόσο, έχουν βρεθεί κυρίως στην κεντρική Ελλάδα και λιγιστά στην Αργολίδα (Strøm 1995, 76· Kilian-Dirlmeier 1984, 92–3, πίν. 16–7). Η **Λ480** είναι συγγενής με παραδείγματα από την Κόρινθο (πρβλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 92–3, αρ. 437–40, πίν. 17).

Οι περόνες **Λ474**, **Λ477**, **Λ478** και **Λ479** (Αρ. 12–5: Εικ. 8–9) αντιπροσωπεύουν τον τύπο ID στην κατάταξη της Kilian-Dirlmeier (1984, 93, πίν. 17–27), με γενικά χαρακτηριστικά: βελόνη κυκλικής διατομής, στέλεχος βελόνης κάτω από σφαιρικό έξαρμα και στέλεχος κεφαλής (μεταξύ σφαίρας και δίσκου) τετράγωνης διατομής, σφαιρίδιο πλαισιωμένο από ανάγλυφους δακτυλίους ή αυλακώσεις, δισκάριο με κομβίο στην απόληξη. Ειδικότερα, όμως, ανήκουν στην παραλλαγή ID1 με βασικό χαρακτηριστικό το κομβίο σε σχήμα επιμήκους σφαιριδίου, εδραζόμενο σε χαμηλή βάση και με δισκάριο στην κορυφή. Η Kilian-Dirlmeier (1984, 93–6, αρ. 441–519, πίν. 17–20) ξεχωρίζει περαιτέρω περόνες με κοντόχοντρες ή ραδινές αναλογίες, χωρίς χρονολογική διαφορά. Οι περόνες τύπου ID χρονολογούνται γενικά από την Πρώιμη έως την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Εντοπίζονται στην Κορινθία, την Αργολίδα, την Αρκαδία, τη Λακωνία, τη Μεσσηνία, και εκτός Πελοποννήσου στην Αίγινα, τους Δελφούς, τη Θήβα, τη Βοιωτία (βλ. και ζεύγος γεωμετρικών περονών από τη λίμνη Κωπαΐδα στη Βοιωτία, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, Nr. 1927-0412-6, https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1927-0412-6), τη Ρόδο (Kilian-Dirlmeier 1984, 104–5). Η πλειονότητα των παραδειγμάτων απαντά στη ΒΔ Πελοπόννησο (Αργολίδα-Κορινθία), όπου πρέπει να υπήρχε τοπική παραγωγή σε διάφορες θέσεις, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη εργαστηρίων και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, όπως και στη Ρόδο (Strøm 1995, 77). Οι σχεδόν όμοιες περόνες **Λ474** και **Λ477** (Εικ. 8–9/1η και 2η από αριστερά) βρίσκουν παράλληλο στο Ηραίο του Άργους (Kilian-Dirlmeier 1984, 96, αρ. 510, πίν. 20 [=EAM αρ. ευρ. X 14037]), η

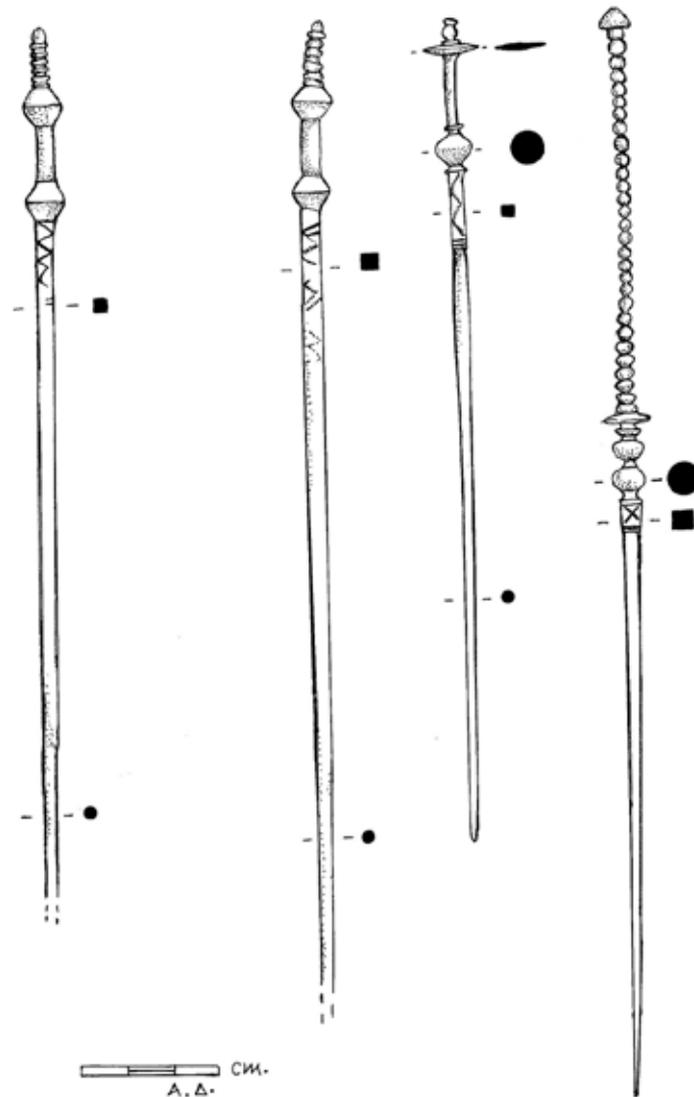

Εικ. 8. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ474** (αρ. 12), **Λ477** (αρ. 13), **Λ478** (αρ. 14), **Λ479** (αρ. 15) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Εικ. 9. Οι κεφαλές των περονών (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ474** (αρ. 12), **Λ477** (αρ. 13), **Λ478** (αρ. 14), **Λ479** (αρ. 15) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Λ478 (Εικ. 8–9/3η από αριστερά) στο ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα (Kilian-Dirlmeier 1984, 96, αρ. 489, πίν. 19) και η **Λ479** (Εικ. 8–9/δεξιά) στο Ηραίο στην Περαχώρα (Kilian-Dirlmeier 1984, 95, αρ. 468, πίν. 18 [=Payne κ.ά. 1940, 70–1, εικ. 11 (αριστερά), πίν. 17:8]). Η **Λ474** φέρει ως διακόσμηση εγχάρακτη τεθλασμένη γραμμή με τη λεγόμενη τεχνική *τρέμολο* (Εικ. 8–9/αριστερά, Σχ. 2/3η από αριστερά). Ίχνη παρόμοιας

Σχ. 2. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ468β** (αρ. 24), **Λ468α** (αρ. 23), **Λ474** (αρ. 12), **Λ487** (αρ. 21) (σχ. Α. Δριγκοπούλου).

διακόσμησης διακρίνονται με δυσκολία και στην περόνη **Λ478**. Το *τρέμολο* εμφανίζεται, κατά τον Jacobsthal, στον ελλαδικό χώρο για την εκτέλεση διακοσμητικών μοτίβων σε έργα μεταλλοτεχνίας τον 8ο αι. π.Χ. και γίνεται πολύ αγαπητό κατά τον 7ο αι. π.Χ. Χρησιμοποιήθηκε για την απόδοση πλαισίων, «γεμίματος» και γενικά ως σχεδιαστικό και διακοσμητικό μέσο. Ως μοτίβο απαντά και εκτός ελλαδικού χώρου στην Ιλλυρία, τον Καύκασο, την κεντρική και τη δυτική Ευρώπη (γενικά βλ. Jacobsthal 1956, 209–12· Stamberova (Vasileva) 2013, 15· Lie και Bewer 2014, 57).

Οι δύο περόνες **Λ482** και **Λ483** (**Αρ. 16–7**: Εικ. 10) είναι όμοιες και ανήκουν στον τύπο ID4, με χαρακτηριστική τη διαμόρφωση του κομβίου, το οποίο αποτελείται από ανάγλυφη ή εγχάρκτη σπείρα πάνω σε ψηλή κωνική βάση (Kilian-Dirlmeier 1984, 93–4, 99–100, αρ. 589–611, πίν. 25–6). Το ζευγάρι του ΕΑΜ έχει ανάγλυφη σπείρα και βρίσκει κοντινό παράλληλο σε τάφο Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ στο Άργος (Kilian-Dirlmeier 1984, 99, αρ. 600, πίν. 25). Ίχνη εγχάρκτης τεθλασμένης γραμμής εντοπίζονται κάτω από το σωματίο της **Λ482**. Περόνες αυτού του τύπου χρονολογούνται την Ύστερη Γεωμετρική ΙΙ περίοδο (Kilian-Dirlmeier 1984, 104).

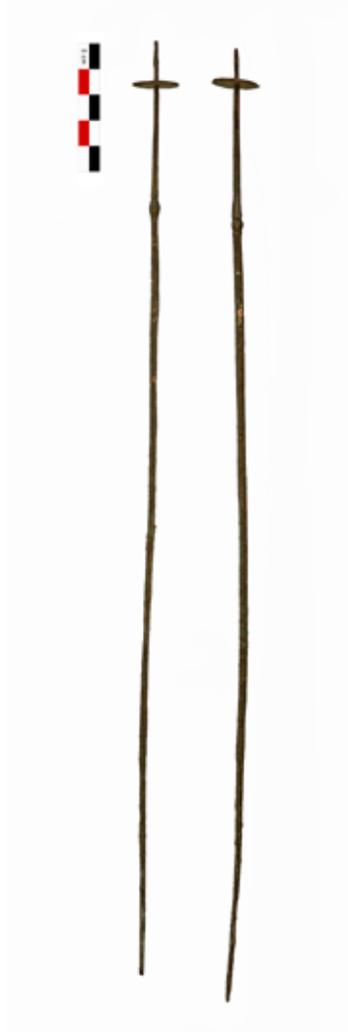
Οι ιδιαίτερα επιμήκεις περόνες **Λ485α** και **Λ485β** (**Αρ. 18–9**: Εικ. 11–12) είναι συγγενείς με τον τύπο ID6 της Ι. Kilian-Dirlmeier, με ακέραια παραδείγματα μόνο από το Ηραίο του Άργους, όπου ο τύπος έχει έντονη

Εικ. 10. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ482** (αρ. 16), **Λ483** (αρ. 17) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

εκπροσώπηση. Πρόκειται για περόνες με πολύ επίμηκες στέλεχος, στο μεγαλύτερο τμήμα του τετράγωνης διατομής, με σφαιρικό έξαρμα μικρού μεγέθους που διακρίνεται από το στέλεχος με εγκοπές, και στην κεφαλή το στέλεχος διαπερνά επίπεδο δισκάριο και απολήγει σε οξύ άκρο (Kilian-Dirlmeier 1984, 94, 101, αρ. 622–75, πίν. 27). Ο τύπος χρονολογείται στην Ύστερη Γεωμετρική εποχή (Kilian-Dirlmeier 1984, 104–5, 112–13). Οι **Λ485α** και **Λ485β** διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στο σχήμα του διακοσμητικού εξάρματος, αμφικωνικό σφαιρίδιο της πρώτης, ατρακτόσχημο της δεύτερης. Βρίσκουν κοντινά παράλληλα η **Λ485α** σε περόνες από το Άργος και την Ολυμπία (Kilian-Dirlmeier 1984, 94, 101, αρ. 656, 658, πίν. 27: περόνες από το Ηραίο Άργους και την Ολυμπία [=Philipp 1981, 43, αρ. 25, πίν. 27] αντίστοιχα), ενώ η **Λ485β** από τη Δούκα Αργολίδας (Kilian-Dirlmeier 1984, 94, 101, αρ. 632, πίν. 27).

Η **Λ486** (Αρ. 20: Εικ. 13–15, Σχ. 3/αριστερά), αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα περόνης Γεωμετρικών χρόνων τύπου VA της Kilian-Dirlmeier (1984, 115–16, αρ. 1057–68, πίν. 38), που ξεχωρίζει για την πλούσια διακοσμημένη κεφαλή με πέντε ανισομεγέθη σωματία σε απόσταση μεταξύ τους. Το μεσαίο έξαρμα είναι το μεγαλύτερο και πλαισιώνεται από δύο μικρά και δύο μεσαίου μεγέθους (σχήμα α,β,γ,β,α). Το διακοσμητικό σχήμα συμπληρώνεται με εγχαράξεις στο στέλεχος ανάμεσα στα εξάρματα και κάτω από το κατώτερο. Περόνες του τύπου αυτού παράγονται καθ' όλη τη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ., αλλά σε περιορισμένο αριθμό. Η πολυπληθέστερη ομάδα προέρχεται από το Ηραίο του Άργους, ενώ λιγοστά παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, την Περαχώρα, την Ολυμπία, τη Σπάρτη, την Τεγέα, τους Δελφούς και τη Σάμο (Strøm 1995, 76). Η περόνη **Λ486** βρίσκει απόλυτο παράλληλο ως προς τη διαμόρφωση της κεφαλής σε περόνη από το Ηραίο του Άργους (Kilian-Dirlmeier 1984, 115, αρ. 1062, πίν. 38).

Εικ. 11. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ485α** (αρ. 18), **Λ485β** (αρ. 19) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

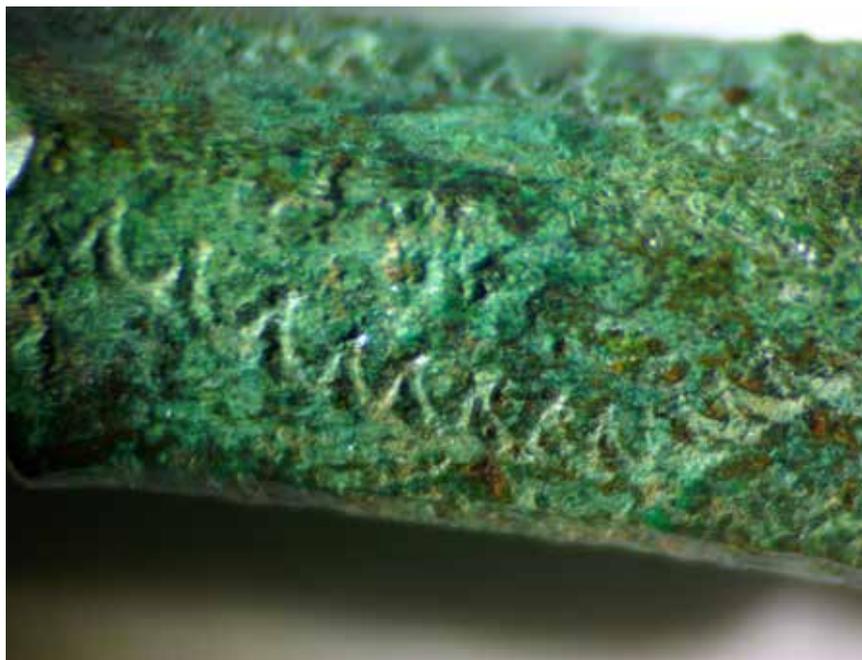
Εικ. 12. Οι κεφαλές των περονών (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ485α** (αρ. 18), **Λ485β** (αρ. 19) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

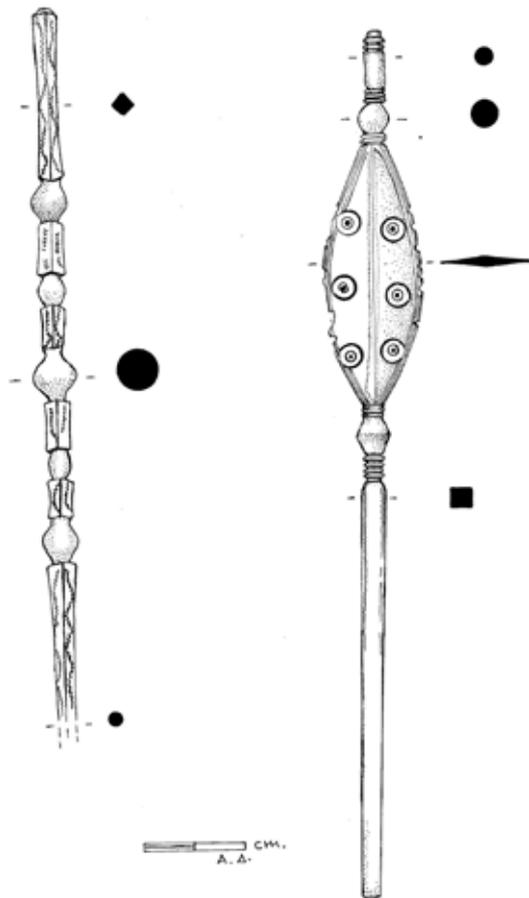
Εικ. 13. Η περόνη **Λ486** (αρ. 20) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Εικ. 14. Λεπτομέρεια της περόνης **Λ486** (αρ. 20) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Εικ. 15. Λεπτομέρεια διακόσμησης της περόνης **Λ486** (αρ. 20) (φωτ. Α. Χατζηπαναγιώτου).

Σχ. 3. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **A486** (αρ. 20), **A489** (αρ. 22) (σχ. Α. Δριγκοπούλου).

Η περόνη **A487** (Αρ. 21: Εικ. 16, Σχ. 2/δεξιά) μπορεί να ενταχθεί στον τύπο XIII A2 της Kilian-Dirlmeier (1984, 135–37, αρ. 1571–84, πίν. 53), με δύο σφαιρικά εξάρματα και μικρό πλέον δισκάριο, από το οποίο εκφύεται ραβδόσχημο στέλεχος αποτελούμενο από επάλληλους μικρούς πλαστικούς δακτυλίους ή πεπιεσμένα σφαιρίδια και κωνική απόληξη. Η βελόνη είναι κυκλικής διατομής, με εξαίρεση κάτω από τα σφαιρίδια όπου είναι τετράγωνης. Η **A487** παρουσιάζει μικρή απόκλιση ως προς την παρουσία πλαστικού δακτυλίου ανάμεσα στο ανώτερο σφαιρίδιο και το δισκάριο. Τα γνωστά παραδείγματα του τύπου δεν προέρχονται από ασφαλώς χρονολογημένα σύνολα, απαντούν συχνά στην Αρκαδία και τη Λακωνία, σπανιότερα στη Μεσσηνία και την Αργολίδα. Βάσει στυλιστικών κριτηρίων θεωρείται τύπος των Ύστερων Γεωμετρικών χρόνων (Kilian-Dirlmeier 1984, 139). Κατά τη Strøm (1995, 80), πρέπει να θεωρηθεί τύπος της κεντρικής Πελοποννήσου. Η **A487** μπορεί να παραλληλιστεί με περόνη από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα (Kilian-Dirlmeier 1984, αρ. 1572, πίν. 53· για περόνες του τύπου αυτού από την Τεγέα, βλ. Voyatzis 1990, 205, 340, B218–21, πίν. 153–34· Voyatzis 2014, Br-P5, 469, 471, εικ. 1).

Η περόνη **A489** (Αρ. 22: Εικ. 17–18, Σχ. 3/δεξιά) εντάσσεται στην κατηγορία των φυλλόσχημων περονών Γεωμετρικών χρόνων και ειδικότερα στον τύπο XX A3 κατά Kilian-Dirlmeier (1984, 152–53, αρ. 1940–48, πίν. 63). Στην Πελοπόννησο ο τύπος απαντά στην Αργολίδα και την Αρκαδία, επίσης παραδείγματα έχουν βρεθεί στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία. Η Kilian-Dirlmeier (1984, 154–55), εξαιτίας των διαφορών τους σε μορφή και διακόσμηση, θεωρεί πως πρόκειται για προϊόντα διαφορετικών τοπικών εργαστηρίων, ενώ αναφέρει γενική χρονολόγησή τους στη Μέση-Ύστερη Γεωμετρική/Υπογεωμετρική περίοδο (μέσα 9ου – πρώιμο 7ο αι. π.Χ.: βλ. Strøm 1998, 85). Τα παραδείγματα από τη Θήβα και την Τεγέα τα τοποθετεί χρονολογικά στην Ύστερη Γεωμετρική/Υπογεωμετρική περίοδο (Kilian-Dirlmeier 2002, 52).

Εικ. 16. Η περόνη **Λ487** (αρ. 21) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Η περόνη **Λ489** παραπέμπει κυρίως σε περόνες από την ηπειρωτική Ελλάδα, συγκεκριμένα από τη Θεσσαλία και τη Βοιωτία, χωρίς ωστόσο να έχει εντοπιστεί απόλυτο παράλληλο. Η συγγένεια έγκειται στο τετράγωνης διατομής στέλεχος, στο συνδυασμό εγχάρacterης και εμπίεστης διακόσμησης και κυρίως στη μορφή και τη διάταξη των διακοσμητικών στοιχείων της κεφαλής: επίπεδο φύλλο πλαισιωμένο από ανάγλυφα στοιχεία κάτω, δηλ. στο άνω τμήμα του τετράγωνης διατομής στελέχους, και άνω στην προέκταση του στελέχους (πρβλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 52, αρ. 836–37, πίν. 54· επίσης, χάλκινη περόνη από τη Φίλια: Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας αρ. ευρ. 915, <https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=522434> [σ.σ. μάλλον πρόκειται για την περόνη Kilian-Dirlmeier 2002, 52, αρ. 836, πίν. 54]· για τη διακόσμηση στη φυλλόσχημη κεφαλή, πρβλ. Kilian-Dirlmeier 1984, πίν. 116E [πιθανώς από Βοιωτία/Staatlich. Museen München]), σε αντίθεση με τα πελοποννησιακά παραδείγματα που καταλήγουν στη φυλλόσχημη διαμόρφωση.

Η **Λ489** παρουσιάζει κοινά στοιχεία με χάλκινες περόνες κατεξοχήν θεσσαλικού τύπου των Ύστερων Γεωμετρικών – Πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων α) ως προς τις κυματοειδείς εγχάρacterες γραμμές που ορίζουν τις παρυφές στην άνω απόληξη του στελέχους της βελόνης (βλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 50, αρ. 777 και 793, πίν. 51–2) και β) ως προς την απόληξη της κεφαλής της, η οποία μορφολογικά αναπαράγει κεφαλές αυτών (βλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 48–9, αρ. 762, πίν. 54). Παρόμοια διαμόρφωση στις απολήξεις εμφανίζουν και σύγχρονα χάλκινα περιβραχιόνια, ομοίως θεσσαλικής παραγωγής (βλ. ενδεικτικά Kilian-Dirlmeier 2002, 53, αρ. 847, πίν. 55), αλλά και ταινιωτά περιβραχιόνια (8ου–7ου αι. π.Χ.) διακοσμημένα με τρέμολο, που θεωρούνται κατεξοχήν προϊόντα βοιωτικών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας (Strøm 1995, 69–70, εικ. 34, 112 υποσ. 235). Το διακοσμητικό μοτίβο των εγχάρacterων ή έντυπων κυκλίσκων με ένστιγμο κέντρο, μονών ή περισσότερων του ενός, σε ομόκεντρη διάταξη, απαντά συχνά σε χάλκινα και οστέινα κοσμήματα κατά τους Ύστερους Γεωμετρικούς και Πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους (Γεωργούλα 1999, 114, αρ. κατ. 21 [I. Kilian-Dirlmeier]· Philipp 1981, 143· υπάρχει περίπτωση το μοτίβο να αποδίδεται εξ αρχής στη μήτρα χυτών χάλκινων μικροτεχνημάτων, π.χ. Felsch 2007, 276, αρ. 181, πίν. 21), ενώ χρησιμοποιείται ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Δημάκη 1999, 211 υποσ. 22).

Εικ. 17. Η περόνη **A489** (αρ. 22) (φωτ. Μ. Κοντάκη).Εικ. 18. Λεπτομέρεια της περόνης **A489** (αρ. 22) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Τα μικροσκοπικά, στικτά, ημισεληνοειδή γραμμίδια που απαντούν σε διπλή πυκνή σειρά διχοτομώντας το φύλλο της **A489** (Εικ. 18, Σχ. 3/δεξιά) έχουν αποδοθεί με το αμβλύ άκρο εργαλείου, πιθανότατα σκαρπέλου ή σμίλης, με ελεύθερο χέρι, όπως μαρτυρά η ακανόνιστη μορφή τους και η παρέκκλιση σημειακά από την ευθεία (για την τεχνική βλ. Verduci 2018, 335· σε πόρπη του 10ου αι. π.Χ. από Jenišovice της Βοημίας [Bouzek 1997, πίν. 33:2] αναφέρεται η εκτέλεση παρόμοιας γραμμής συγκεκριμένα με σιδερένια σμίλη). Στικτά καμπύλα γραμμίδια ως μέσο διακόσμησης και σχεδίασης δε βρίσκουν παράλληλο σε περόνες, αλλά σε άλλες κατηγορίες χάλκινων κοσμημάτων Γεωμετρικών-Υπογεωμετρικών χρόνων, εντός και εκτός ελλαδικού χώρου, όπως δακτυλίους, περιβραχιόνια, περιάπτα και ιδιαίτερα πόρπες, αλλά και σε άλλα προϊόντα μεταλλοτεχνίας, π.χ. ειδώλια. Το απόλυτο παράδειγμα ως προς τη χρήση του στικτού μοτίβου εντοπίζεται στο πλακίδιο Ύστερης Γεωμετρικής (725–700 π.Χ.) πόρπης «αττικοβοιωτικού» τύπου, αγνώστου προελεύσεως, σήμερα στη Philadelphia, με παραστάσεις άθλων του Ηρακλή και στις δύο πλευρές του πλακιδίου πόρπωσης, που αποδίδονται στον Καλλιτέχνη του Λέοντα (Bates 1911· Hampe 1936, αρ. 135, πίν. 8. *LIMC*, V, λ. Herakles (1990), 37, αρ. 2020 [G. Kokkorou-Alewtras]). Αναφορικά με την τεχνική εκτέλεσης της στίξης ο Bates (1911, 10) επισημαίνει τη

χρήση μικρού σκαρπέλου (ο Schweitzer [1969, 220–22, εικ. 119] πιθανώς εκ παραδρομής περιγράφει το εν λόγω σχεδιαστικό/διακοσμητικό μοτίβο ως γραμμή *τρέμολο* για περιορισμένη χρήση παρόμοιων γραμμιδίων σε λεπτομέρειες παράστασης Υστερογεωμετρικής τοξωτής-ημισεληνοειδούς πόρπης από το Arthur M. Sackler Museum, Harvard University Art Museums, με προέλευση γενικά την κεντρική Ελλάδα, βλ. Langdon 1993, 208–10, αρ. 81 [M.J. Bennett]· με παρόμοιο τρόπο έχει αποδοθεί διακοσμητικό μοτίβο σε ημισεληνοειδές τόξο πόρπης βοιωτικού τύπου, ύστερου 8ου αι. π.Χ. από τη Φίλια: Kilian-Dirlmeier 2002, 27, αρ. 331, πίν. 22). Συνδυασμός παρόμοιας γραμμής και ομόκεντρων ένστιγμων κύκλων διακοσμεί το λαϊμό υστερογεωμετρικού (730–720 π.Χ.) χάλκινου ειδώλιου ίππου αιτωλικού εργαστηρίου από το Κορύκειο Άντρο (Zimmermann 1989, 204, ΕΤΟ 15, 209 υποσ. 55, πίν. 46).

Η κομψή στίξη σε συνδυασμό με τρέμολο για τη σχεδίαση περιγραμμάτων χρησιμοποιήθηκε ευρέως και στην αττική γεωμετρική μεταλλοτεχνία ήδη από τα Πρώιμα Γεωμετρικά χρόνια (Langdon 1993, 208–10, αρ. 81 [M.J. Bennett]). Από τις άλλες κατηγορίες κοσμημάτων ενδεικτικά αναφέρουμε δακτυλίους από ταινιωτό έλασμα και περιβραχιόνια, προϊόντα θεσσαλικών εργαστηρίων (βλ. ενδεικτικά Kilian-Dirlmeier 2002, 15–16, αρ. 209, πίν. 11 και αρ. 881, πίν. 57), περίπλοκο σχήματος πυξίδα από την Αιανή Κοζάνης που συνδυάζει σύστημα κάθετων στικτών γραμμιδίων με εμπιστους κυκλίσκους στη ζώνη του χείλους και που λόγω σχήματος αποτελεί ένδειξη στενών καλλιτεχνικών δεσμών μεταξύ Θεσσαλίας και Νότιας Μακεδονίας (Kilian-Dirlmeier 1979, 230–31, αρ. 1472, πίν. 82), τύπο χάλκινων περιβραχιόνιων 8ου–7ου αι. π.Χ. διαδεδομένου στη Νότια Αλβανία Πελαγονία, Μακεδονία, Χαλκιδική, Κόσοβο, τα οποία εντοπίζονται ως αναθήματα σε ελληνικά ιερά (Eggebrecht 1988, 212, αρ. 68 [F. Predi]). Η στικτή διακόσμηση «επιζεί» την Αρχαϊκή περίοδο (βλ. ενδεικτικά δακτύλιο με σπειροειδή πέρατα από την Ακραιφία σε Ανδρειωμένον 2001, σχ. 43, 502, υποσ. 117). Οι εγχάρακτες κυματοειδείς γραμμές που ορίζουν στο άνω τμήμα τις ακμές του στελέχους της βελόνης **Λ489** απαντούν ως εργαλείο σχεδίασης και διακόσμησης επίσης σε θεσσαλικά κοσμήματα (βλ. ενδεικτικά Kilian-Dirlmeier 2002, αρ. 293, πίν. 19, και αρ. 670, πίν. 46 [πόρπες από Φίλια]), αλλά και γενικά στη μεταλλοτεχνία της ηπειρωτικής Ελλάδας (βλ. εισηγμένη χάλκινη πόρπη «αττικοβοιωτικού τύπου» από τη Φορτέτσα με κυματοειδή γραμμή στο πλακίδιο πόρπωσης για απόδοση Χ και πλαίσιο σε Sarouna-Sakellarakis 1978, 106, αρ. 1481, πίν. 42). Αποκορύφωμα της διακοσμητικής χρήσης της κυματοειδούς γραμμής αποτελεί πόρπη «αττικοβοιωτικού τύπου» από το Ιδαίο Άντρο της Κρήτης (ΕΑΜ, αρ. ευρ. Χ 11765) με α) Ηρακλή και «Ακτορίονες-Μολιόνες» και β) τοξότες σε πλοίο, στις δύο πλευρές του πλακιδίου πόρπωσης αντίστοιχα, στις οποίες παραστάσεις τα γεμίσματα εκτελούνται με κυματοειδείς γραμμές (Sarouna-Sakellarakis 1978, 107, αρ. 1497, πίν. 44· Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Τόμος Γ, πίν. 76).

Το ζεύγος των περονών **Λ468α–β** και η **Λ484** ανήκουν σε τύπους γεωμετρικών περονών της κεντρικής Ελλάδας. Οι **Λ468α** και **Λ468β** (Αρ. 23–4: Εικ. 19–21, Σχ. 2/1η και 2η από αριστερά) παραπέμπουν στον τύπο XVIA–B κατά τον Felsch με βάση τα ευρήματα από το ιερό στο Καλαπόδι. Βασικό χαρακτηριστικό τους η διαμόρφωση της κεφαλής από δύο σφαιρικά ή αμφικωνικά σωματίδια και η απόληξη σε κυλινδρικό βραχύ στέλεχος ποικίλης διαμόρφωσης. Η διάκριση των τυπολογικών ομάδων Α–Ε γίνεται από τον Felsch (2007, 103–7, πίν. 26–7) με βάση τη διατομή του στελέχους. Οι **Λ468α** και **Λ468β** δεν εντάσσονται ακριβώς σε καμία από τις υποομάδες, καθώς εμφανίζουν στέλεχος τετράγωνης διατομής ανάμεσα στα σωματίδια και κάτω από αυτά σε περιορισμένο μήκος, και κυκλικής διατομής στο υπόλοιπο μέχρι το αιχμηρό άκρο (για τη διατομή του στελέχους, πρβλ. Felsch 2007, 104, 278, αρ. 340, πίν. 26 [περόνη της Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙΑ/τύπου XVIA1], αρ. 342, πίν. 26 [περόνη σε στρώμα του 6ου αι. π.Χ./τύπου XVIA1]· για την απόληξη, πρβλ. Felsch 2007, 104–5, 279, αρ. 354, πίν. 26 [περόνη Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙΑ/Πρώιμης Αρχαϊκής, τύπου XVIB]· για το μέγεθος, πρβλ. Ωνάσογλου 1981, Π 9: 44, αρ. 54–5, πίν. 20α–β [το ζεύγος α], από τάφο των μέσων 8ου αι. π.Χ. στην Τραγιάνα Φθιώτιδας). Αντιθέτως, η περόνη **Λ484** (Αρ. 25: Εικ. 22) με στέλεχος στο σύνολο κυκλικής διατομής, ακόσμητο τμήμα ανάμεσα στα σωματίδια και βραχύ στέλεχος με επάλληλα μικρά σφαιρίδια ανήκει στον τύπο XVIB1d (Felsch 2007, 103–4, 279, αρ. 354–58, πίν. 26) και μπορεί να παραλληλιστεί με περόνες του 750–720 π.Χ. από το Καλαπόδι (Felsch 2007, 104–5, 279, αρ. 354–55, πίν. 26). Οι περόνες **Λ468α** (Αρ. 23: Εικ. 21, Σχ. 2/2η από αριστερά) και **Λ468β** (Αρ. 24: Σχ. 2/αριστερά) διακοσμούνται με εγχάρακτες τεθλασμένες γραμμές κατά μήκος του στελέχους κάτω από το κατώτερο σωματίδιο. Ο τύπος XVI χρονολογείται γενικά από τον 8ο έως τον 7ο αι.

Εικ. 19. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ468β** (αρ. 24), **Λ468α** (αρ. 23) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Εικ. 20. Λεπτομέρεια των περονών (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ468β** (αρ. 24), **Λ468α** (αρ. 23) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Εικ. 21. Λεπτομέρεια διακόσμησης της περόνης **Λ468α** (αρ. 23) (φωτ. Α. Χατζηπαναγιώτου)

Εικ. 22. Η περόνη **Λ484** (αρ. 25) (φωτ. Μ. Κοντάκη).Εικ. 23. Η περόνη **Λ491** (αρ. 26) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

π.Χ. με βάση τα ευρήματα από το Καλαπόδι, αλλά γενικά στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα μαρτυρείται από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ. και όλον τον 8ο αι. π.Χ. Ο τύπος XVIB εμφανίζεται από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. κι εξής στο ιερό της Φωκίδας. Ευρήματα από Πελοπόννησο και αλλού, πλην κεντρικής ηπειρωτικής Ελλάδας, μπορούν να θεωρηθούν εισαγωγές (Felsch 2007, 105–6· για πρόσφατα ευρεθείσες περόνες αυτού του τύπου στη Φθιώτιδα, βλ. Παπακωνσταντίνου 2015, 80–1, εικ. 8β [αριστερά/Ταφικός κύκλος I, κεντρικός τάφος]/νεκροταφείο Γεωμετρικών χρόνων με ταφές 8ου–7ου αι. π.Χ. από τις σωστικές ανασκαφές για την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου ΠΑΘΕ]· Παπακωνσταντίνου και Σιπή 2009, 1032, 1039, εικ. 5 [κάτω: 2 χάλκινες περόνες από τάφο XXXVIII/νεκροταφείο Υποπρωτογεωμετρικής ΙΙΙ – Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου (850–740/30 π.Χ.) στη θέση 'Αγ. Δημήτριος Καινούργιου κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης Ε.Ο. Αθηνών Λαμίας).

Η **Λ491** (Αρ. 26: Εικ. 23) ανήκει στις θεσσαλικές περόνες Grundform 1 κατά την τυπολογία της Kilian-Dirlmeier (2002, 48–9, αρ. 724–59, πίν. 48–50) με βάση τα ευρήματα από το θεσσαλικό ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια Καρδίτσας. Ο τύπος περιλαμβάνει περόνες με ακόσμητο σφαιρίδιο στην κεφαλή, το οποίο πλαισιώνεται από ανάγλυφα στοιχεία. Η βελόνη είναι κυκλικής διατομής και τετράγωνης στη μετάβαση στην κεφαλή. Η πλαστική διαμόρφωση μεταξύ βελόνης και σφαιριδίου μπορεί να αφορά σε έναν ή περισσότερους δακτυλίους ή πεπιεσμένα σφαιρίδια μεταξύ δακτυλίων. Στην απόληξη ενδέχεται να φέρει δισκάριο, όπως συμβαίνει με τη **Λ491**. Ο τύπος χρονολογείται κατά την Ύστερη Γεωμετρική/Πρώιμη Αρχαϊκή (Ανατολίζουσα) περίοδο λόγω μορφολογικής ομοιότητας με διακοσμητικά στοιχεία θεσσαλικών πορπών (Kilian-Dirlmeier

Εικ. 24. Η περόνη Α524 (αρ. 27) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

2002, 48). Τέτοιου τύπου περόνες θεσσαλικής προέλευσης έχουν βρεθεί εκτός από τη Θεσσαλία (Φίλια, Νέα Αγχίαλος, Φερές) και στη Στερεά Ελλάδα (Καλαπόδι, Δελφοί) (Felsch 2007, 109). Στις θέσεις της Στερεάς Ελλάδας πρέπει να προστεθούν ο αρχαίος Εχίνος (Παπακωνσταντίνου 2015, 80, εικ. 5γ [1η από δεξιά]: περόνη από το νεκροταφείο Γεωμετρικών χρόνων [τάφοι 8ου–7ου αι. π.Χ.], η θέση Νέο Μοναστήρι στα βόρεια του Νομού Φθιώτιδας, ουσιαστικά στο ΝΑ τμήμα της θεσσαλικής πεδιάδας (Φρούσου 2009, 1018, 1026 εικ. 4: χάλκινη περόνη από κιβωτιόσχημο τάφο Υπογεωμετρικής περιόδου) και ο αρχαίος Δαφνούς (<https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=591466>). Αμφίβολης θεσσαλικής προέλευσης θεωρούνται οι περόνες από Αίγινα, Έφεσο και Πάρο (Felsch 2007, 109). Περόνη του τύπου αυτού έχει υπάρξει μεμονωμένο εύρημα μέχρι και στη Βεργίνα (Bräuning και Kilian-Dirlmeier 2013, 36 Form 5, 309, εικ. 277 [ΑΕ 642]). Τα λιγοστά παραδείγματα από ιερά της Πελοποννήσου (Ολυμπίας και Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη) θεωρούνται έργα θεσσαλικής μεταλλοτεχνίας, προσφορές επισκεπτών από περιοχές εκτός Πελοποννήσου (Kilian-Dirlmeier 1984, 158–59, αρ. 1980–81, πίν. 64). Η Α491 βρίσκει παράλληλα σε ευρήματα από τα ιερά στη Φίλια (Kilian-Dirlmeier 2002, 49, αρ. 735, πίν. 48: ακριβές παράλληλο ως προς τη διαμόρφωση της κεφαλής), στο Καλαπόδι (Felsch 2007, 109, 281, αρ. 381, πίν. 27: διαφέρει ως προς τη Α491 μόνο στην ύπαρξη τριών κοιλοτήτων στο σφαιρίδιο για ένθετο υλικό) και στο ιερό της Αρτέμιδος στη Σπάρτη (Kilian-Dirlmeier 1984, 158–59, αρ. 1980, πίν. 64).

Αρχαϊκή περίοδος

Η Α524 (Αρ. 27: Εικ. 24) με την κεφαλή σχήματος ανεστραμμένου κόλουρου κώνου ανήκει στον τύπο αρχαϊκών περονών ΑΙΙd κατά Kilian-Dirlmeier (1984, 209, 214, αρ. 3519–21, πίν. 86). Ο τύπος ΑΙΙd τοποθετείται χρονικά από τη μετάβαση από την Ύστερη Γεωμετρική στην Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο και για ολόκληρο τον 7ο αι. π.Χ. (Kilian-Dirlmeier 1984, 217–19). Γενικά, ο τύπος Α των Αρχαϊκών περονών περιλαμβάνει προϊόντα

Εικ. 25. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ498** (αρ. 28), **Λ497** (αρ. 29) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

πελοποννησιακών εργαστηρίων με μεγάλη πυκνότητα στα αρκαδικά ιερά της Τεγέας και της Μαντίνειας (Kilian-Dirlmeier 1984, 218). Η **Λ524** είναι μακρινός συγγενής με τον τύπο Γ1 των σιδερένιων περονών από τη Μαντίνεια, κατά την κατάταξη της Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, ο οποίος αντιστοιχεί στον τύπο AIIδ της Kilian-Dirlmeier (Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2002, 73, 76–7, σχ. 5 [κυρίως αρ. 116 και 119], πίν. 6, όπου υποστηρίζεται χρονολόγηση του τύπου Γ (1 και 2) από το α' έως το γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.). Κοντινό παράλληλο της **Λ524** ως προς την κεφαλή είναι χάλκινη περόνη από το ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης στον Άγιο Πέτρο Γορτυνίας, στη ΒΔ Αρκαδία (Καρδαρά 1988, 202, πίν. 112 α [αριστερά]).

Έξι περόνες από τη Συλλογή Λάμπρου (**Λ498, Λ497, Λ494, Λ495, Λ500, Λ499/Αρ. 28–33**; Εικ. 25–27) ανήκουν στη μεγάλη κατηγορία των αρχαϊκών περονών τύπου Β της Kilian-Dirlmeier με δύο σφαιρίδια στην κεφαλή και δισκοειδή απόληξη με διακοσμητικό κομβίο, που απαντά γενικά από τον ύστερο 8ο έως και τον 6ο αι. π.Χ. (1984, 219–58, πίν. 87–106 για χρήση, χρονολόγηση και διάδοση, βλ. ειδικότερα 253–58) και εμφανίζει πληθώρα παραλλαγών (για πιθανή εξήγηση, βλ. Philipp 1981, 54).

Ειδικότερα:

Οι **Λ498, Λ497, Λ494** και **Λ495** αντιστοιχούν στον τύπο BIV με ακόσμητα σφαιρίδια και πλαστικά στοιχεία, π.χ. «μανσέτες», πηνία, μεταξύ αυτών, όπως και ανάμεσα σε δίσκο και ανώτερο σφαιρίδιο, και με βελόνη κυκλικής διατομής (Kilian-Dirlmeier 1984, 220, 226–29, πίν. 89–91). Οι περόνες **Λ498** και **Λ497** (**Αρ. 28–9**; Εικ. 25) ανήκουν στον τύπο BIVa που διακρίνεται για τα πηνίοσχημα στοιχεία μεταξύ των βασικών δομικών μερών της κεφαλής (σφαιρίδια, δίσκος) (Kilian-Dirlmeier 1984, 220, 226–29, αρ. 3711–813, πίν. 89–91). Η Καράγιωργα-Σταθακοπούλου (2002, 73) αναφέρει γλαφυρά ότι «με την εμφάνιση των πηνίων εκδηλώνεται στην ιστορία της περόνης η αλλαγή στην αντίληψη της πλαστικής φόρμας που χαρακτηρίζει γενικότερα την τέχνη των χρόνων περί το 650 π.Χ. Παρατηρείται σταδιακή μετάβαση από τις λιτές, άκαμπτες και εύθραυστα ραδινές φόρμες στην κομψή καμπυλόγραμμη σωματικότητα, από την απλή στοιχειώδη γεωμετρία στην ανεπτυγμένη λεπτομερειακή πλαστική». Περαιτέρω διάκριση των περονών του τύπου αυτού γίνεται με βάση το σχήμα του δίσκου. Η **Λ498**

Εικ. 26. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **A494** (αρ. 30), **A495** (αρ. 31) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

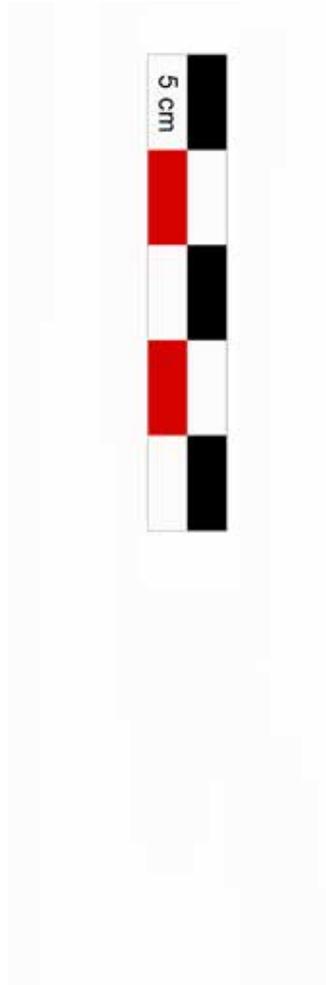
είναι σπασμένη στο σημείο αυτό. Η **A497** διαθέτει λεπτό επίπεδο δισκάριο με επίπεδη περιφέρεια και μπορεί να ενταχθεί στον τύπο BIVa2, κατά τα άλλα όμως εμφανίζει ιδιαιτερότητες, καθώς η κεφαλή φέρει ένα εμφανές σφαιρίδιο, ενώ το δεύτερο έχει υποβιβαστεί σε δακτύλιο. Βρίσκει κοντινό παράλληλο σε περόνη από την Ολυμπία (Kilian-Dirlmeier 1984, 226, αρ. 3724, πίν. 89· Philipp 1981, 58, αρ. 105, πίν. 2, 30). Η **A498** μοιάζει με περόνη από τη Φίλια, η οποία θεωρείται πελοποννησιακής προέλευσης (Kilian-Dirlmeier 2002, 97–8, αρ. 1512, πίν. 95), επίσης με παράδειγμα από το Ηραίο της Περαχώρας (Kilian-Dirlmeier 1984, 226, αρ. 3713, πίν. 89) και ευρήματα από το Κάστρο Κυθήρων (Πετρόχειλος 2004, 459 εικ. 14) και την Ακρόπολη της Λίνδου (Blinkenberg 1931, 126–27, αρ. 315, πίν. 12). Το ζευγάρι των περονών **A494** και **A495** (Αρ. 30–1: Εικ. 26) βρίσκει ακριβές παράλληλο σε περόνη μικρότερου μεγέθους από το Αίγιο της Αχαΐας με όμοια διαμόρφωση κεφαλής (Kilian-Dirlmeier 1984, 229, αρ. 3794, πίν. 91· Jacobsthal 1956, 136, εικ. 392, με χρονολόγηση στο α' ήμισυ 7ου αι. π.Χ.), την οποία η Kilian-Dirlmeier ενέταξε γενικά στον τύπο BIVa, καθώς δεν εμφανίζει ξεκάθαρα τα χαρακτηριστικά του. Κοντινές τυπολογικά με τις περόνες του ΕΑΜ είναι μεμονωμένη περόνη από τη Φίλια, για την οποία η Kilian Dirlmeier (2002, 97–8, αρ. 1512, πίν. 95) προτείνει νότια προέλευση (Πελοπόννησος;), όπως και μία περόνη σήμερα στο Βερολίνο με πιθανολογούμενη προέλευση τη Βοιωτία (Kilian-Dirlmeier 1984, 257, πίν. 116:Ι [σ.σ. εκ παραδρομής J], Antikensammlung Staatliche Museen, Berlin-Ost: M.I. 8064/134. Η Kilian-Dirlmeier θεωρεί μιν ότι αυτή η περόνη αποτελεί παράδειγμα Αρχαϊκής τύπου Β από εργαστήριο της Κεντρικής Ελλάδας, ωστόσο, περίπου 20 χρόνια αργότερα, για όμοιά της από τη Φίλια [2002, 97–8, αρ. 1512,

Εικ. 27. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ499** (αρ. 33), **Λ500** (αρ. 32) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

πίν. 95] εικάζει νότια προέλευση). Οι **Λ494** και **Λ495** διαφέρουν από τις δύο περόνες μόνο στο ότι έχουν έναν δακτύλιο επιπλέον στη μετάβαση από τη βελόνη στην κεφαλή.

Οι περόνες **Λ500** και **Λ499** (**Αρ. 32–3**; Εικ. 27) βρίσκουν αντιστοιχία στον τύπο BVI της Kilian-Dirlmeier (1984, 221, 242–52, πίν. 98–105), που διαφέρει από τον προαναφερθέντα τύπο BIV στη διακόσμηση των σφαιριδίων, ενίοτε μόνο του ανώτερου, με κατακόρυφες αυλακώσεις. Η περόνη **Λ500** (**Αρ. 32**; Εικ. 27/δεξιά) εμφανίζει τα χαρακτηριστικά του τύπου BVIIb της Kilian-Dirlmeier, δηλαδή κατακόρυφες αυλακώσεις και στα δύο σφαιρίδια, εκατέρωθεν αυτών πλαστικοί δακτύλιοι και λεπτό δισκίο στην απόληξη. Μπορεί να παραλληλιστεί με το μοναδικό παράδειγμα του τύπου στον κατάλογο της Kilian-Dirlmeier, αγνώστου προελεύσεως, σήμερα στο Μόναχο (Antikenslg. München, 3905) (Kilian-Dirlmeier 1984, 221, 242, αρ. 4186, πίν. 98), το οποίο πιθανώς να είναι συγγενές με ευρήματα από την αρχαία λοκρική πόλη Αλαί (Kilian-Dirlmeier 1984, 256 υποσ. 27· όπως παραδέχεται και η συγγραφέας, η φωτογραφία των περονών στη δημοσίευση της Goldman (1940, εικ. 62) δεν είναι πολύ καθαρή, ούτως ώστε να είναι ασφαλής η ένταξη στον τύπο). Το σπανιότατο χαρακτηριστικό που μοιράζονται οι **Λ500** και η περόνη από το Μόναχο είναι το ζεύγος δακτυλίων στην κεφαλή. Κατά τα άλλα το

Εικ. 28. Η περόνη **Λ496** (αρ. 34) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

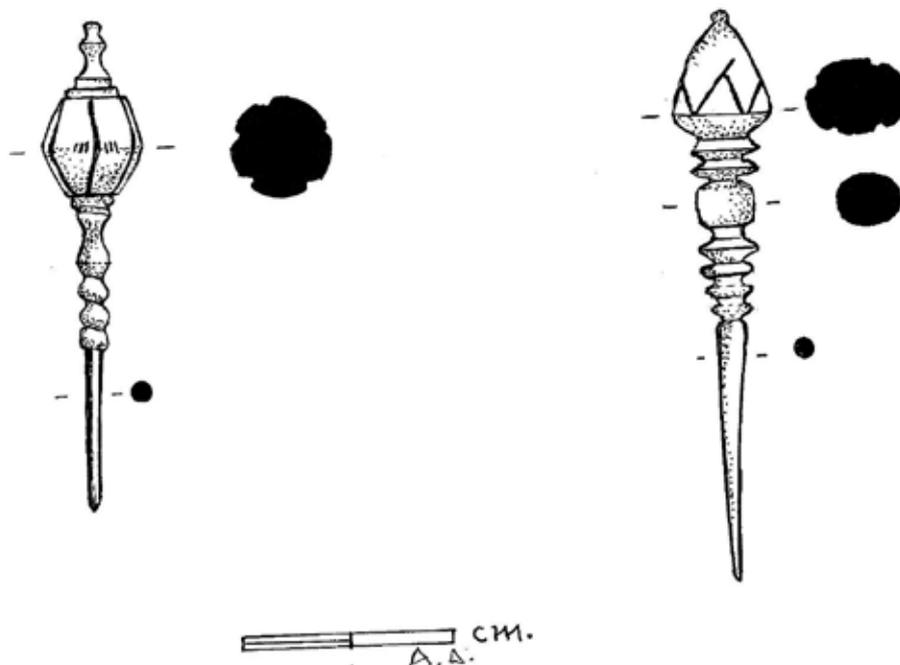
δισκάριο της **Λ500** περισσότερο προσιδιάζει με περόνες της παραλλαγής BVIc (Kilian-Dirlmeier 1984, 221, 242, αρ. 4187, πίν. 98). Η **Λ499** (Αρ. 33: Εικ. 27/αριστερά) είναι συγγενής με περόνες του τύπου BVIc της Kilian-Dirlmeier, οι οποίες φέρουν ζεύγη δακτυλίων εκατέρωθεν του ανώτερου σφαιριδίου, ωστόσο μπορεί να παραλληλιστεί με περόνη –εξαιρεση στην κατηγορία της– από τη Δούκα Αργολίδας, που έχει έναν μόνο δακτύλιο κάτω από το παχύ δισκάριο (Kilian-Dirlmeier 1984, 221, 247, αρ. 4329, πίν. 102).

Κέντρο παραγωγής των αρχαϊκών περονών τύπου Β θεωρείται η Πελοπόννησος, όπου έχουν βρεθεί στα περισσότερα ιερά της, με ιδιαίτερη πυκνότητα στο ιερό Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη και στα Ηραία Άργους και Περαχώρας, ωστόσο υπήρξε και τοπική παραγωγή με μεμονωμένες παραλλαγές των κοινών τύπων τόσο στην κεντρική Ελλάδα όσο και στις αποικίες σε Μ. Ελλάδα, Σικελία, Β. Αφρική (Kilian-Dirlmeier 1984, 256–58 σποράδην Ström 1998, 86 Theodoropoulou- Polychroniadis 2015, 96).

Η περόνη **Λ496** (Αρ. 34: Εικ. 28) φέρει τρία σφαιρίδια στην κεφαλή, η οποία απολήγει σε λεπτότατο δισκάριο με κομβίο στο κέντρο και μεταξύ των δομικών στοιχείων της αναπτύσσονται δακτύλιοι. Παραπέμπει στον τύπο CI Αρχαϊκών περονών που έχει διακρίνει Kilian-Dirlmeier (1984, 258–62, πίν. 106–7), ωστόσο η **Λ496** με τα ανισομεγέθη σφαιρίδια, των οποίων το μέγεθος αυξάνεται από κάτω προς τα πάνω, δεν αντιστοιχεί σε καμία από τις τρεις παραλλαγές του τύπου. Δεν βρέθηκε ακριβές παράλληλο στα ευρήματα από την Πελοπόννησο, τα οποία αποδίδονται σε λακωνικό εργαστήριο. Είναι περισσότερο συγγενής μορφολογικά στις περόνες **Λ494** και **Λ495** (Αρ. 30–1) που αντιστοιχούν στον τύπου BIV της Kilian-Dirlmeier με δύο σφαιρίδια στην κεφαλή (βλ. παραπάνω).

Εικ. 29. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): Α507 (αρ. 36), Α508 (αρ. 35) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

Σχ. 4. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): Α507 (αρ. 36), Α508 (αρ. 35) (σχ. Α. Δριγκοπούλου).

Οι περόνες Α508, Α507, Α527, Α528 και Α504 (Αρ. 35–9: Εικ. 29–31) εντάσσονται στη μεγάλη ομάδα μικρού μεγέθους Αρχαϊκών περονών με σχηματοποιημένο φυτικό στοιχείο στην απόληξη, η οποία παρουσιάζει μεγάλη ποικιλομορφία και η ταύτιση με αυτά καθαυτά τα στοιχεία της φύσης είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Χρησιμοποιούνται συμβατικά οι όροι ανθός, μπουμπούκι/βόμβυκας (συνηθέστερα λωτού), κάψα παπαρούνας/κωδία μήκωνος, καρπός ροδιάς ή αχλαδιάς (Η Kilian-Dirlmeier διέκρινε τους τύπους F I–III [1984, 273–81,

πίν. 111–12]. Επίσης, βλ. Jacobsthal 1956, 28–30 [pear-heads and related pins]. Philipp 1981, 78–9, πίν. 4–5 και 34 [ομάδα περονών από την Ολυμπία με φυτική επίστεψη που χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ.]. Η πατρίδα του τύπου των περονών αυτών τοποθετείται υποθετικά από την έρευνα στις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας λόγω μεγάλης διασποράς παραδειγμάτων στην περιοχή αυτή. Για χρόνια ήταν γνωστές στην έρευνα ως «περόνες τύπου Εφέσου» από το γεγονός ότι τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από εκεί. Μεγάλο σύνολο από το Αρτεμίσιο σε χρυσό, άργυρο, χαλκό και ελεφαντόδοντο χρονολογείται το δεύτερο μισό 7ου έως αρχές 6ου αι. π.Χ. (Kleibinder-Gaus 2007, 71–2. Pülz 2009, 91, VII.2.2). Η αρχική ιδέα αξιοποιήθηκε και στον ελλαδικό χώρο.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην *κωδία μήκωνος*, δηλαδή στον καρπό του είδους παπαρούνας με την ονομασία *μήκων η υπνοφόρος* (*paraver somniferum*), η οποία αποτελεί την κύρια πηγή οπιούχων ουσιών, πολύτιμων για τις θεραπευτικές ιδιότητές τους και ευρέως αξιοποιήσιμων από την αρχαιότητα έως σήμερα. Πηγεής στην κεντρική Ανατολία συνδέθηκε στενά με τη θεά Κυβέλη. Η *κωδία μήκωνος* ως μοτίβο με τη μορφή κάψουλας, συνήθως ακτινωτά διαιρεμένης σε κατακόρυφους τομείς με εγχάρακτες γραμμές ή αυλακώσεις (απομιμήσεις των πραγματικών χαραγών για την εξαγωγή του οπίου ή απλά απόδοση της επιφάνειας της φυσικής κωδίας), συναντάται συχνά στις κεφαλές περονών και ήδη από τα προϊστορικά χρόνια (για τη *μήκωνα την υπνοφόρο* τις θεραπευτικές της ιδιότητες και τη χρήση της κωδίας ως μοτίβου στην τέχνη, βλ. Κρητικός και Παπαδάκη 1963. Ignatiadou 2008α, 329. 2008β. Ignatiáδου 2011, 648–49. η κωδία μήκωνος αποτέλεσε κατά την Ignatiáδου (2011) πηγή έμπνευσης για το διαχρονικό διακοσμητικό θέμα του ρόδακα στην τέχνη της ανατολικής Μεσογείου, όπως και του μοτίβου των μακρικών πετάλων για τον συμβολισμό της *μήκωνος*, βλ. και Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 117). Έχουν βρεθεί επίσης ανεξάρτητα ομοιώματα *κωδίας* (Payne κ.ά. 1940, 186, αρ. 12, πίν. 85. Raubitschek 1998, 11, αρ. 40, πίν. 8. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 96, αρ. 39–41, πίν. 14. Σταμπολίδης 2003, 481, αρ. κατ. 875 [B. Γιαννούλη], 535, αρ. κατ. 1051 [M. Βιγλάκη]). Πολύ συχνά συγχέεται με τον καρπό της ροδιάς· ωστόσο, διακρίνεται από το ρόδι, καθώς δεν κρέμεται ανάποδα με τα αιχμηρά σέπαλα κάτω σαν να είναι αναρτημένο από κλαδί, αλλά βρίσκεται στην άνω απόληξη του μίσχου του φυτού με την ακτινωτή, συχνά μορφής ρόδακα, απόληξη στην κορυφή (Ignatiáδου 2011, 649. 2012, 393).

Η κομψότατη, μικρού μεγέθους περόνη **Λ508** (Αρ. 35: Εικ. 29/δεξιά, Σχ. 4/δεξιά) παρουσιάζει διμερή κεφαλή: άνω φέρει αμφικωνικό σχεδόν μπουμπούκι με εγχάρακτα ζικ ζακ στη βάση του άνω ημίσεος και μικροσκοπικό σφαιρικό κομβίο στην κορυφή του, ενώ κάτω, στη συνέχεια της βελόνης, σχηματίζει πεπιεσμένο σφαιρίδιο μεταξύ επάλληλων πλαστικών δακτυλίων. Γενικά, εντάσσεται στον τύπο F1a της Kilian-Dirlmeier, που περιλαμβάνει περόνες εξολοκλήρου χυτές με διμερή κεφαλή, αποτελούμενη από ψηλό τμήμα με πλαστικά στοιχεία (εξάρματα, δακτυλίου κ.λπ.) και επίστεψη σε σχήμα «σκούφου», με όλα τα μέρη της κεφαλής με κυκλική διατομή. Ο τύπος χρονολογείται γενικά τον 6ο αι. π.Χ. (Kilian-Dirlmeier 1984, 273–74, αρ. 4738–48, πίν. 111 και ιδίως 274, αρ. 4742–3, πίν. 111 [=Jacobsthal 1956, εικ. 115. Philipp 1981, 78–9 αρ. 221–22, πίν. 4, 34] για τη χρονολόγηση, βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 280). Απόλυτα παράλληλο της **Λ508** δεν εντοπίστηκε στα ευρήματα από την Πελοπόννησο, όμως σε ταφή του 575–550 π.Χ. στη Βίτσα Ζαγορίου στην Ήπειρο βρέθηκε πολύ κοντινό παράλληλο ως προς τη μορφή του σχηματοποιημένου φυτικού στοιχείου στην κεφαλή –περιγράφεται ως καρπός αχλαδιού ή βόμβυκας λωτού– και κυρίως ως προς την εγχάρακτη διακόσμηση με τεθλασμένες γραμμές για την απόδοση των λεπτομερειών (Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου 1986, 50, 308 (3), αρ. 2271/T 101, πίν. 69δ, πίν. 116δ [αριστερά]. βλ. δύο παρόμοιες χάλκινες περόνες από τη Βίτσα, Μουσείο Ιωαννίνων αρ. ευρ. 2275 <https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=536254>, των οποίων η κεφαλή περιγράφεται ως *καρπός μήκωνος* και χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. [σ.σ. μάλλον πρόκειται για Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου 1986, αρ. 2274/T86, πίν. 116γ]). Κατά την Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου (1986, 50, 308) αυτός ο τύπος περόνης εμφανίζεται τον 7ο αι. π.Χ. και είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος τον 6ο έως τις αρχές 5ου αι. π.Χ. Παρόμοιες χάλκινες περόνες αποκαλύφθηκαν σε ταφή του β' τετάρτου 6ου αι. π.Χ. στη Μερόπη Πωγωνίου στην Αμβρακία (Ανδρέου 2000, 17, 22 εικ. 12), ενώ απαντούν και σε σίδηρο ως κτερίσματα στο νεκροταφείο στη Δουρούτη, όπου η Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων (Ανδρέου 2018, 105–4, εικ. 9).

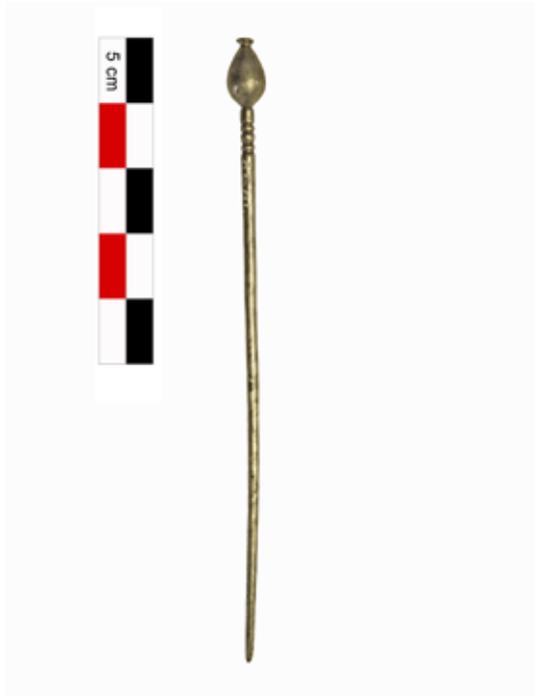
Η περόνη **Λ507** (Αρ. 36: Εικ. 29/αριστερά, Σχ. 4/αριστερά), ιδιαίτερα μικροσκοπική και κομψή, με περίτεχνο αμφικολουροκωνικό σωματίο με κατακόρυφες αυλακώσεις, πιθανότατα μπουμπούκι, πλαισιωμένο πάνω και

Εικ. 30. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **Λ528** (αρ. 38), **Λ527** (αρ. 37) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

κάτω από όμοια ανάγλυφα στοιχεία, δεν βρίσκει ακριβές παράλληλο. Ως προς τις μικρές διαστάσεις και τη δομή της κεφαλής θα μπορούσε να θεωρηθεί μακρινή συγγενής με τη **Λ508**, επίσης θυμίζει χάλκινη περόνη με σφαιρίδιο, δακτυλίους άνω και κάτω και απόληξη σε μικροσκοπικό δισκάριο, από το ιερό του Δηλίου Απόλλωνος στην Πάρο (Rubensohn 1962, 69, αρ. 25, πίν. 12:14 [= EAM, αρ. ευρ. X 12169/28]· Kilian 1975, 171 υποσ. 1), και μία μικρή, μα πολύ απλούστερης μορφής περόνη από το ιερό της Αρτέμιδος στην Έφεσο, με ζεύγος επάλληλων ανάγλυφων δακτυλίων εκφυόμενο πάνω στο φυτικό στοιχείο της κεφαλής (Kleibinder-Gaus 2007, 238, αρ. 252, πίν. 18). Ομοιότητα παρουσιάζει επίσης με πολύ μεταγενέστερη –ελληνιστικών χρόνων– χάλκινη περόνη από τη Βάθη (Κούνενι) Κισάμου Κρήτης, στην οποία δεσπόζει κλωβόσχημο σωματίο, ωστόσο ο πλαστικός διάκοσμος που το πλαισιώνει είναι μορφολογικά πολύ κοντινός με της **Λ507** (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων M634β: <https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=736449>).

Οι περόνες **Λ527**, **Λ528**, **Λ504** απολήγουν πιθανότατα σε σχηματικά αποδοσμένο ομοίωμα *κωδίας μήκωνος*. Οι περόνες **Λ527** και **Λ528** (Αρ. 37–8: Εικ. 30) είναι συγγενείς με τον τύπο F1If της Kilian-Dirlmeier, στον οποίο εντάσσονται περόνες με κεφαλή σχήματος «καρπού ροδιάς» με κατακόρυφες ραβδώσεις και ξεχωριστά κατασκευασμένη βελόνη, τοποθετούνται χρονικά στα τέλη του 6ου – πρώιμου 5ου αι. π.Χ. και εντοπίζονται στην Πελοπόννησο (για τον τύπο, βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 273, 278, 280, αρ. 4836–39, πίν. 112). Οι περόνες του ΕΑΜ βρίσκουν κοντινό παράλληλο σε κόσμημα από το ιερό της Ήρας Λιμενίας στην Περαχώρα (Kilian-Dirlmeier 1984, 278, αρ. 4836, πίν. 112 [= EAM, αρ. ευρ. X 16188/τύπος F1If]· Jacobsthal 1956, 38, εικ. 161)), που εντυπωσιάζει με τη λεπτομέρεια της παρουσίας λευκής ένθετης ουσίας στις αυλακώσεις της κεφαλής (απομίμηση όπιου;). Κοινά στοιχεία με τη **Λ527** (Αρ. 37: Εικ. 30/δεξιά) αποτελούν το κυβόσχημο πλαστικό διακοσμητικό κάτω από την κωδία, όπως και τα ανεξάρτητα τμήματα κεφαλής και βελόνης, κοινά λόγω τύπου, τα οποία, ωστόσο, διαφέρουν ως προς το υλικό κατασκευής της βελόνης (σίδηρος στο παράδειγμα της Περαχώρας, χαλκός στη **Λ527**). Το προφίλ του σωματίου της **Λ527**, με τις κάθετες αυλακώσεις που διαμορφώνουν ισάριθμα ακτινωτά ελλειψοειδή πεδία, προσιδιάζει σε χάλκινη κεφαλή περόνης από το Ηραίο

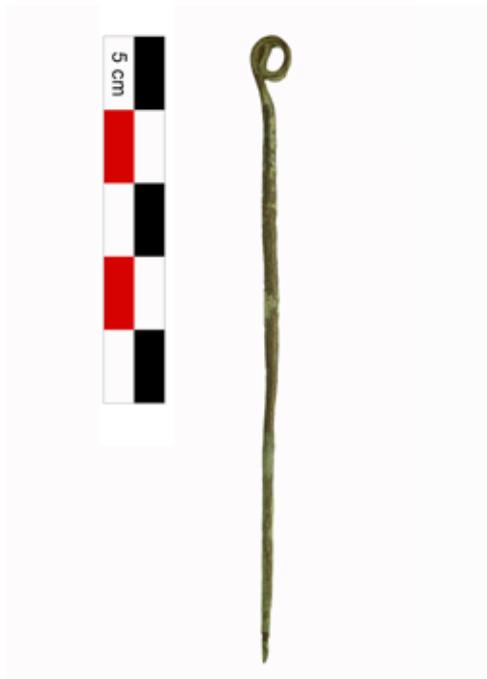

Εικ. 31. Η περόνη **A504** (αρ. 39) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

του Άργους του προαναφερθέντος τύπου (Waldstein 1905, αρ. 716, πίν. 83· Kilian-Dirlmeier 1984, 278, αρ. 4838 [=EAM, αρ. ευρ. X 10651/13]), όπως σε παράδειγμα κεφαλής του τύπου FIII της Kilian-Dirlmeier (1984, 278, αρ. 4846, πίν. 112), ενώ είναι συγγενές με τη χρυσή κεφαλή μικρής περόνης με επίχρυση ασημένια βελόνη, του ύστερου 7ου αι. π.Χ. από τη Δήλο (βλ. Δεσποίνη 1996, 258, αρ. 175 [=Αθανασούλης 2017, 81, αρ. κατ. 73 (Ζ. Παπαδοπούλου), Αρχ. Μουσείο Δήλου αρ. ευρ. B517]· όπως αναφέρει η Δεσποίνη: «Ο τύπος περόνης με ένα μόνο σφαιρικό ή άλλο κόσμημα θεωρείται ανατολικοϊωνικός, αλλά η περόνη της Δήλου προέρχεται πιθανότατα από κυκλαδικό εργαστήριο»), με την οποία μοιάζει και στον χαμηλό κύλινδρο που διαμορφώνεται στην άνω απόληξη της κωδίας, αν και η **A527** διαμορφώνει μοναδικό ανάγλυφο πεντάφυλλο ρόδακα γύρω από την υποδοχή. Παρόμοιας λογικής, αλλά σαφώς διαφορετικής τεχνοτροπίας, είναι το μεμονωμένο παράδειγμα χάλκινης περόνης με κεφαλή σε σχήμα καρπού από τη Μακεδονία (Αγία Παρασκευή, τάφος αρ. 157), που χρονολογείται από τα συνευρήματα στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Η Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (2011, 85, 204, αρ. 240, εικ. 45) που το δημοσιεύει αναγνωρίζει ότι ο τύπος δεν είναι κοινός, ενώ η σύνθεση της κεφαλής στο σύνολό της παραπέμπει «σε σχήμα ροδιού ή καλύτερα *κωδίας μήκωνος*».

Η **A528** (Αρ. 38: Εικ. 30/αριστερά) διατηρεί μόνο την κεφαλή, ενώ η βελόνη της θα ήταν σιδερένια, όπως μαρτυρούν υπολείμματα στο εσωτερικό της κεφαλής. Σε αρκετούς τύπους περονών γίνεται χρήση χαλκού και σιδήρου: βελόνη από σίδηρο εισέρχεται σε κεφαλή από χαλκό, η οποία είναι κοίλη εσωτερικά για τον σκοπό αυτό, όπως συμβαίνει και στη **A528**. Η επιλογή των δύο υλικών σχετίζεται πιθανώς με τις ιδιότητες των μετάλλων, καθώς μία σιδερένια βελόνη θα ήταν πιο ανθεκτική, άκαμπτη και άρα πιο κατάλληλη για τη συγκράτηση βαριών ενδυμάτων, όπως αναφέρει η Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (2011, 39). Σιδερένιες βελόνες εμφανίζονται στη νότια Ελλάδα ήδη στα Πρωτογεωμετρικά χρόνια (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 70). Η **A528** μπορεί ενδεικτικά να παραβληθεί με περόνες τύπου FIIb από τη Μαντίνεια (Kilian-Dirlmeier 1984, 276, αρ. 4788, αρ. 4795, πίν. 111) και για το σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου της.

Η εξαιρετικής διατήρησης και λεπτής επεξεργασίας αργυρή περόνη **A504** (Αρ. 39: Εικ. 31) διαθέτει επίσης κεφαλή με μορφή πιθανόν σχηματοποιημένης απιόσχημης *κωδίας μήκωνος*, η οποία, ωστόσο, σε αντίθεση με τις περόνες **A527** και **A528**, δεν τέμνεται καθ' ύψος με εγχαράξεις ή αυλακώσεις, αλλά η επιφάνειά της είναι λεία και ακόσμητη, η δε απόληξή της διαμορφώνεται ως απλός μικρός ανεστραμμένος κόλουρος κώνος. Είναι

Εικ. 32. Η περόνη **Λ517** (αρ. 40) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

συγγενής τυπολογικά με χάλκινες περόνες από το Αρτεμίσιο της Εφέσου που ανάγονται στην περίοδο από το β' ήμισυ 7ου αι. π.Χ. έως τον πρώιμο 6ο αι. π.Χ. (Klebinde-Gauss 2007, 71–2, 238, αρ. 253–54, πίν. 18), ωστόσο, η κομψή διαμόρφωση του προφίλ του στελέχους στη βάση της κεφαλής διαφέρει από τα ανατολικοϊωνικά παραδείγματα. Κοντινό της παράλληλο μπορεί επίσης να θεωρηθεί αργυρή περόνη με σχηματοποιημένο μπουμπούκι στην κεφαλή από το Lavinium της Ιταλίας (Jacobsthal 1954, 34–6, εικ. 133). Άλλη μία αργυρή περόνη από τη Δύση, συγκεκριμένα από Santa Maria del Cedro στην Κάτω Ιταλία, σήμερα στο Museo Reggìo di Calabria, μοιάζει πολύ με την περόνη από το Lavinium, μόνο που το μπουμπούκι της είναι αμφικωνικό (Guzzo 1993, 298). Επίσης, μπορεί να παραλληλιστεί με χάλκινη περόνη από το ιερό Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς της Αρκαδίας (Mitsopoulos-Leon 2012, 150, αρ. 119, πίν. 15, όπου παραλληλίζεται με κεφαλές τύπου FII της Kilian-Dirlmeier), ενώ ως προς το περίγραμμα της κάψας βρίσκει παράλληλο σε ασημένια περόνη από την Ολυμπία, δυστυχώς σπασμένη στο άνω άκρο, καταλογωγραφημένη με περόνες Αρχαϊκών χρόνων από τη Philipp (1981, 82, αρ. 236, πίν. 5), όπως και με χάλκινο ομοίωμα *κωδίας μήκωνος* από το Ηραίο της Σάμου, χρονολογούμενο τον 7ο αι. π.Χ. (Σταμπολίδης 2003, 481, αρ. κατ. 481 [B. Γιαννούλη]). Την ίδια μορφή με την *κωδία* της περόνης **Λ504** εμφανίζουν οι απολήξεις επιμήκων ελικοειδών ενωτίων από το Βρυόκαστρο της Κύθνου (τέλη 7ου–αρχές 6ου αι. π.Χ.), τα οποία, λόγω ομοιομορφίας που εμφανίζουν και μη εύρεσης απόλυτα όμοιων παραδειγμάτων, πιθανολογείται ότι είναι προϊόντα τοπικής παραγωγής (Κουκουλίδου κ.ά. 2017, 210–11, εικ. 62· Αθανασούλης 2017, 94, αρ. κατ. 100 [Α.Τουλουμτζίδου]· και στις δύο παραπομπές, ενώ μοιάζουν με *κωδίες μήκωνος*, περιγράφονται ως καρποί ροδιάς)· σχεδόν πανομοιότυπο ενώτιο του 7ου αι. π.Χ. αφιερώθηκε στο ιερό της Αθηνάς Σουνιάδος (Theodoropoulou-Polychroniadis 2015, 95, 233, αρ. 238· Theodoropoulou-Polychroniadis και Ορφανού 2019, 336, εικ. 33.5: 1ο από δεξιά [=EAM X 14932/19]· και σε αυτές τις δημοσιεύσεις οι απολήξεις του ενωτίου προσδιορίζονται ως καρποί ροδιάς).

Η χάλκινη περόνη **Λ517** (Αρ. 40: Εικ. 32) αποτελεί παράδειγμα του τύπου με σπειροειδή κεφαλή, ο οποίος έχει μακρά ιστορία, από την Εποχή του Χαλκού ως τα Ρωμαϊκά χρόνια. Ένα κομμάτι μετάλλου σφυρηλατείται ως ραβδίσκος, το ένα άκρο κάμπτεται σχηματίζοντας θηλειά και το άλλο διαμορφώνεται αιχμηρό. Η χρονολόγηση είναι δύσκολη και επισφαλής, καθώς ο τύπος δεν παρουσιάζει τεχνοτροπική-μορφολογική εξέλιξη και επιπλέον λίγα παραδείγματα προέρχονται από χρονολογημένα ανασκαφικά σύνολα (Raubitschek 1998, 45–6, και βιβλιογραφία υποσ. 19–20). Η εξωελλαδική προέλευσή του έχει γίνει αποδεκτή από την

Εικ. 33. Οι περόνες (από αριστερά προς τα δεξιά): **A520** (αρ. 41), **A519** (αρ. 42) (φωτ. Μ. Κοντάκη).

έρευνα. Ήδη από την αρχή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού απαντά στη Μικρά Ασία, και στην κεντρική Ευρώπη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι και την εποχή του Σιδήρου (Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου 1986, 307–8). Η παλαιότερη περόνη αυτού του τύπου εντοπίζεται στους Σιταγρούς, στη βορειοανατολική Μακεδονία, και ανάγεται στη Χαλκολιθική Εποχή (Papadopoulos και Lord Smithson 2017, 917 υποσ. 116 [πλούσια βιβλιογραφία και παραπομπές]). Εξελίσσεται σε ιδιαίτερα αγαπητό τύπο στην κυρίως Ελλάδα και μεμονωμένα στο Αιγαίο (Αθανασούλης 2017, 72, αρ. 55, με πλούσια βιβλιογραφία [Α.Τουλουμτζίδου]). Η **A517** εντάσσεται στην παραλλαγή 3 των *Rollenkorfnadeln* της Kilian-Dirlmeier (1984, 206, αρ. 3388–94, πίν. 84) με βάση παραδείγματα από την Πελοπόννησο. Βασικό χαρακτηριστικό της παραλλαγής είναι η κεφαλή που, σφυρηλατημένη ταινιωτά, ελίσσεται λοξά προς τον άξονα της βελόνης και το πλάτος της σπειροειδούς ταινίας είναι ίσο με τη διάμετρο της βελόνης. Η Kilian-Dirlmeier δεν προχωρά σε χρονολογική διάκριση των παραλλαγών. Παραδείγματα από ιερά της Πελοποννήσου, κυρίως από την Ολυμπία, επίσης από την Αίγινα, τους Δελφούς, τη Δωδώνη, τα Φίλια, την Πραισό και το Δικταίο Άντρο στην Κρήτη, όπως και από την Κυρήνη στη Β. Αφρική, χρονολογούνται γενικά στο ευρύ χρονικό διάστημα από τα Πρώιμα Γεωμετρικά έως τα Κλασικά χρόνια (Kilian-Dirlmeier 1984, 207). Στη Φωκίδα, είναι εκτός μόδας τον ύστερο 7ο αι. π.Χ (Felsch 2007, 111) Επίσης, ο τύπος απαντά στην Κύθνο, τη Χίο, την Έφεσο, τις Αλαί και την Ερέτρια (Κουκουλίδου κ.ά. 2017, 208). Ενδεικτικά, η **A517** παραλληλίζεται με περόνες από το Καλαπόδι και το ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια (Raubitschek 1998, 48, αρ. 184, πίν. 34 [Αρχαϊκή περίοδος] Felsch 2007, 111, 282, αρ. 396–97, πίν. 27 [6ος αι. π.Χ.]).

Οι χάλκινες διπλές περόνες με τρίφυλλη κεφαλή **A520** και **A519** (Αρ. 41–2: Εικ. 33) εντάσσονται στον πολύ κοινό και ευρύτατα διαδεδομένο τύπο γνωστό ως *Trebenischte*, *ιλλυρικό* ή *φουρκέτα*, αν και κανένας από τους όρους αυτούς δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (Kilian-Dirlmeier 1984, 286–89, αρ. 4925–42, πίν. 113–14· Klebinder-Gauss 2007, 75–6, III.5.1· Χρυσοστόμου 2013, 73· Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 92–4 [με πλούσια βιβλιογραφία]). Η βασική αρχή της κατασκευής τους έγκειται στην κάμψη ενός σύρματος στα δύο και στο σχηματισμό τρίφυλλης κεφαλής στο σημείο της κάμψης, με τρεις διαδοχικούς ελιγμούς. Η **A520** (Αρ. 41: Εικ. 33/αριστερά) ανήκει στην παραλλαγή α του τύπου *Trebenischte*, κατά τη διάκριση της Kilian-Dirlmeier,

καθώς τα τρία φύλλα στην κεφαλή διαμορφώνονται ως 3/4 κύκλων (Kilian-Dirlmeier 1984, 287, αρ. 4925–33, πίν. 112· επίσης, πρβλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 220, αρ. 297), ενώ η **Λ519** (Αρ. 42: Εικ. 33/δεξιά), με θηλειόσχημους λοβούς που αναπτύσσονται καθ' ύψος και δεν προεξέχουν από τον άξονα των παράλληλων στελεχών, ανήκει στην παραλλαγή b (Kilian-Dirlmeier 1984, 287, αρ. 4934–42, πίν. 112–113· επίσης, πρβλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 220, αρ. 296). Περόνες αυτού του τύπου κατασκευάζονταν από χαλκό, άργυρο και χρυσό. Κατέκλυσαν το βαλκανικό χώρο και όχι μόνο, καθώς βρέθηκαν και στην Ιταλία, τη Σκυθία (νότια Ρωσία) και τη Μικρά Ασία. Αναφορικά με το χώρο γένεσης αυτού του τύπου, το θέμα παραμένει ανοικτό με πιο πιθανούς υποψήφιους τα Βαλκάνια ή τη Μ. Ασία. Ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Μισαηλίδου Δεσποτίδου (2011, 94), «η παρουσία αρκετών περονών αυτής της μορφής σε περιοχές απομακρυσμένες μεταξύ τους και το απλό σχήμα τους που εύκολα αντιγράφεται, κάνουν πιθανό το ενδεχόμενο να έχουν κατασκευαστεί σε πολλά εργαστήρια. Φαίνεται δηλαδή πιθανόν ότι, ακόμη και αν η πατρότητα του τύπου δεν είναι βέβαιη» ... «τον τύπο αυτής της περόνης τον υιοθέτησαν και τον αναπαρήγαγαν τοπικά εργαστήρια πολλών περιοχών». Έχει πολύ μεγάλη διάρκεια ζωής από τον 7ο αι. π.Χ. έως και τα Ελληνιστικά χρόνια. Στην Ελλάδα, η πληθώρα των παραδειγμάτων ανάγεται κυρίως στο διάστημα 6ο–4ο αι. π.Χ. (Kilian-Dirlmeier 2002, 111).

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Στις 41 χαλκούχες περόνες (για τον όρο «χαλκούχο» αντικείμενο, βλ. Ορφανού κ.ά. 2014, 214 υποσ. 3), δηλαδή σε όλες τις εξεταζόμενες πλην της αργυρής Λ504, πραγματοποιήθηκε εξέταση με τη μέθοδο φθορισμομετρίας ακτίνων-Χ (XRF) στο Εργαστήριο Φυσικών, Χημικών Ερευνών και Αρχαιομετρίας του ΕΑΜ από τη συνάδελφο συντηρήτρια και υποψήφια διδάκτορα Αρχαιομετρίας Νικολέττα-Κανέλλα Κλαδούρη, με σκοπό τον προσδιορισμό της σύστασής τους. Η μη επεμβατική επιφανειακή ανάλυση διενεργήθηκε με φορητό φασματομέτρο φθορισμού ακτίνων-Χ (portable XRF) του Εργαστηρίου και κατέδειξε ότι όλες οι υπό εξέταση περόνες είναι κατασκευασμένες από διμερές κράμα χαλκού και κασσίτερου, δηλαδή μπρούτζο (για τον όρο, βλ. Ορφανού κ.ά. 2014, 217 υποσ. 6). Η πρόσμιξη του χαλκού με κασσίτερο «lowers the melting point of the alloy, improves its hardness and corrosion resistance, and gives it a golden hue, away from the characteristic red colour of copper. Thus, the addition of the element to copper results in an alloy with improved physical, but mainly enhanced visual properties» (Kladouri κ.ά. 2021, 24 Απριλίου, 7).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ²

1. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ488 (Εικ. 1/μέσον)

Περόνη με ελαφριά διόγκωση προς την κορυφή. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 21,2 εκ., μέγ. διάμ. διόγκωσης 0,6 εκ.

Χυτή. Σπασμένη στο κάτω άκρο και ελαφρώς στρεβλωμένη. Πάτινα γαλαζοπράσινη και σκουρόχρωμη καστανή. Ελάχιστες αποκρούσεις κατά τόπους στο στέλεχος. Ακόσμητη. Η κεφαλή άνω απολήγει σε μικρό επίπεδο δίσκο, σαν κεφαλή καρφιού, και σε απόσταση περίπου 2 εκ. το στέλεχος διαστέλλεται ατρακτόσχημα. Διατομή στελέχους και διαστολής κυκλική.

Υπομυκηναϊκή/Πρωτογεωμετρική περίοδος.

2 Συντομογραφίες: αρ. ευρ. = αριθμός ευρετηρίου, εκ. = εκατοστά, σωζ. = σωζόμενος, -η, -ο, μέγ.= μέγιστος, -η, -ο, διάμ. = διάμετρος, μήκ. = μήκος, πλάτ. = πλάτος, πάχ. = πάχος, σφαιρ. = σφαιρίδιο, εξαρμ. = έξαρμα, δισκ. = δισκάριο, βελ. = βελόνη, στελ. = στέλεχος.

2. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ492 (Εικ. 1/αριστερά)

Χάλκινη περόνη με δισκοειδή κεφαλή και ατρακτόσχημη ψήφο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 20,5 εκ., μέγ. διάμ. δισκ. 1,2 εκ., μέγ. διάμ. σωματίου 0,7 εκ.

Χυτή. Σχεδόν ολόκληρη, ελαφρώς κυρτούμενη. Αποκρούσεις στην περιφέρεια του δισκαρίου. Αρκετά διαβρωμένη. Πάτινα πράσινη-καστανή. Κατά τόπους διακρίνεται η λεία χρυσοκάστανη αρχική επιφάνεια του μετάλλου. Οιδήματα σημειακά σε δισκάριο και βελόνη. Στο άνω άκρο απολήγει σε κυκλικό δισκάριο, επίπεδο στην άνω πλευρά. Σε απόσταση από αυτό έχει προσαρμοστεί στο στέλεχος ατρακτόσχημο σωματίο, διάτρητο κατά το μήκος. Διατομή βελόνης κυκλική.

Υπομυκηναϊκή/Πρωτογεωμετρική περίοδος.

3. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ467 (Εικ. 1/δεξιά, Εικ. 2, Σχ. 1)

Περόνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 10,7 εκ., διάμ. δισκ. 1 εκ., διάμ. σφαιρ. 1,2 εκ.

Χυτή με υπολείμματα πηλίνου πυρήνα στο σφαιρίδιο. Σχεδόν ολόκληρη, συγκολλημένη στο σφαιρίδιο κάτω από τη μέγιστη διάμετρό του. Πάτινα ανοικτόχρωμη πρασινωπή. Κιτρινωπά ιζήματα κατά τόπους. Φθαρμένη η βελόνη χωρίς ενιαίο πάχος σε όλο το μήκος. Ελαφριά κάμψη στο αιχμηρό άκρο. Η κεφαλή απολήγει σε δίσκο ελάχιστα κυρτό στην άνω πλευρά. Σε μικρή απόσταση συμπαγές σφαιρικό έξαρμα, κοίλο εσωτερικά, από το οποίο λείπει μικρό τεμάχιο, στο ύψος της συγκόλλησης. Το σφαιρίδιο ορίζεται από αβαθείς εγχάρκτους δακτυλίου, 4 επάνω και 3 κάτω. Στέλεχος βελόνης κυκλικής διατομής κατά το μεγαλύτερο μέρος του και τετράγωνης σε μήκος 0,7 εκ. κάτω από το σφαιρίδιο.

Μετάβαση από Πρωτογεωμετρική σε Γεωμετρική περίοδο (:).

4. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ470 (Εικ. 3–4/αριστερά)

Περόνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 12,2 εκ., διάμ. δισκ. 1,3 εκ., διάμ. σφαιρ. 1,1 εκ., μέγ. διάμ. βελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Ελλιπής κατά το αιχμηρό άκρο. Λεία επιφάνεια. Πάτινα πράσινη. Καστανές επικαθίσεις κατά τόπους. Άνω απολήγει σε δίσκο με κομβίο στο κέντρο του, το οποίο σχηματίζεται από ωοειδές σωματίο με κυλινδρικό βραχύ στέλεχος με ημισφαιρική απόληξη στην κορυφή. Ανάμεσά τους δακτύλιος. Σε μικρή απόσταση από τον δίσκο σφαιρικό έξαρμα μεταξύ δύο πλαστικών λεπτότατων δακτυλίων. Διατομή βελόνης και στελέχους κεφαλής κυκλική.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

5. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ471 (Εικ. 3–4/2η από αριστερά)

Περόνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 15,5 εκ., διάμ. δίσκου 1,4 εκ., διάμ. εξάρμ. 0,7 εκ.

Χυτή. Ελαφρώς αποκρουσμένη στο αιχμηρό άκρο. Πάτινα πράσινη και καστανή. Επιφάνεια κατά τόπους ερυθροκάστανη και διαβρωμένη. Δισκάριο αποκρουσμένο κατά το ήμισυ. Στο κέντρο του δισκαρίου εκφύεται συμπαγές κυλινδρικό κομβίο που απολήγει σε σφαιρίδιο με δακτύλιο κάτω. Σε μικρή απόσταση από τον δίσκο μικρό, σφαιρικό, ανομοιόμορφο λόγω διάβρωσης έξαρμα, που διακρίνεται από το στέλεχος άνω και κάτω με ελαφριές εγκοπές. Διατομή βελόνης και στελέχους κεφαλής κυκλική. Το πάχος του στελέχους μειώνεται στο μέσον του μήκους του.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

6. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ472 (Εικ. 3–4/3η από αριστερά)

Περώνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 14,1 εκ., διάμ. δισκ. 1,1 εκ., διάμ. σφαιρ. 0,65 εκ., μέγ. διάμ. βελ. 0,35μ.

Χυτή. Ολόκληρη. Πράσινη πάτινα σε διάφορους τόνους και καστανόμαυρη. Έντονη διάβρωση στη βελόνη. Δισκάριο αποκρουσμένο κατά τόπους. Στο κέντρο του εκφύεται ατρακτόσχημο κομβίο που λήγει σε μικροσκοπικό ημισφαιρικό σωματίο πλαισιωμένο κάτω από πλαστικό δακτύλιο. Σε μικρή απόσταση από τον δίσκο σφαιρικό έξαρμα με ελαφριά γωνίωση στο περίγραμμα, οριζόμενο από εγκοπές. Βελόνη κυκλικής διατομής.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

7. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ473 (Εικ. 3–4/δεξιά)

Περώνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 14,6 εκ., διάμ. δισκ. 0,8 εκ., διάμ. εξάρμ. 0,65 εκ., μέγ. διάμ. βελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Ολόκληρη. Πάτινα πράσινη και καστανή. Ελαφρές αποκρούσεις στη βελόνη. Στο κέντρο του δισκαρίου εκφύεται ατρακτόσχημο κομβίο με ελαφρά γωνιώδες περίγραμμα στο μέσον, που απολήγει σε ημισφαιρικό σωματίο πλαισιωμένο κάτω από δακτύλιο. Σε μικρή απόσταση από τον δίσκο σφαιρικό έξαρμα οριζόμενο άνω και κάτω από εγκοπές. Κυκλική διατομή βελόνης και στελέχους κεφαλής, το πάχος των οποίων είναι μεγαλύτερο πλησίον του εξάρματος.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

8. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ475 (Εικ. 5–6/αριστερά)

Περώνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 17,1 εκ., διάμ. δισκ. 1,1 εκ., διάμ. σφαιρ. 1 εκ.

Χυτή. Ελλιπής κατά το αιχμηρό άκρο. Πάτινα πράσινη. Κιτρινωπές επικαθίσεις. Ανομοιόμορφη επιφάνεια λόγω έντονης διάβρωσης. Δισκάριο ελλιπές κατά το ήμισυ της περιφέρειας με σπασμένο κομβίο. Σώζεται η χαμηλή κυλινδρική βάση πάνω στην οποία εδραζόταν. Σε μικρή απόσταση από το δισκάριο σφαιρικό έξαρμα μεταξύ δύο πλαστικών δακτυλίων. Διατομή βελόνης και στελέχους κεφαλής κυκλική.

Γεωμετρική περίοδος.

9. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ476 (Εικ. 5–6/μέσον)

Περώνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 15,8 εκ., διάμ. σφαιρ. 1 εκ., μέγ. διάμ. βελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Ελλιπής κατά το αιχμηρό άκρο. Ανομοιόμορφη επιφάνεια λόγω έντονης διάβρωσης. Πάτινα καστανή και σημειακά πράσινη. Δισκάριο ελλιπές κατά το μεγαλύτερο μέρος. Ημισφαιρικό κομβίο στο κέντρο του δισκαρίου, εδραζόμενο σε χαμηλή βάση, σπασμένο κατά το ήμισυ. Σε μικρή απόσταση από το δίσκο σφαιρικό έξαρμα μεταξύ δύο πλαστικών δακτυλίων. Διατομή βελόνης και στελέχους κεφαλής κυκλική.

Γεωμετρική περίοδος.

10. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ481 (Εικ. 5–6/δεξιά)

Περώνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 34 εκ., διάμ. δισκ. 2 εκ., διάμ. σφαιρ. 1,6 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,55 εκ.

Χυτή. Ολόκληρη, μεγάλου μήκους, με ανομοιόμορφη επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Πάτινα πράσινη. Κατά τόπους διακρίνεται λεία καστανή επιφάνεια του μετάλλου. Άνω απολήγει σε δίσκο με πλαστικό κομβίο στο

κέντρο του, αμφικωνικού επιμηκυμένου σχήματος με μικρό δισκάριο στην κορυφή. Σε απόσταση από τον δίσκο σφαιρικό έξαρμα και εκατέρωθεν αυτού ανά τρεις επάλληλοι πλαστικοί δακτύλιοι. Διατομή στελέχους κεφαλής και βελόνης κυκλική.

Ύστερη Γεωμετρική – Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδος.

11. EAM Αρ. ευρ. Λ480 (Εικ. 7)

Περόνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 22,5 εκ., διάμ. δίσκ. 1,4 εκ., διάμ. σφαιρ. 1,1 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,3 εκ.

Χυτή. Ολόκληρη. Φθορές στην επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Πάτινα πράσινη και καστανή. Στο κέντρο του δισκαρίου εκφύεται κομβίο σε σχήμα ημισφαιρικού σωματίου σε ψηλή κυλινδρική βάση και με μικροσκοπικό δισκάριο στην κορυφή. Σε μικρή απόσταση από το δισκάριο αμφικωνικό έξαρμα μεταξύ δύο δακτυλίων. Διατομή βελόνης κυκλική στο μεγαλύτερο τμήμα, τετράγωνη κάτω από το έξαρμα και τετράγωνη με αποστρωγγυλεμένες ακμές πάνω από αυτό. Στο σημείο μετάβασης από κυκλική σε τετράγωνη διατομή η βελόνη φέρει διπλή εγχάρκτη γραμμή.

Μέση Γεωμετρική – Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

12. EAM Αρ. ευρ. Λ474 (Εικ. 8–9/αριστερά, Σχ. 2/3η από αριστερά)

Περόνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 18,3 εκ., διάμ. δίσκ. 1,1 εκ., διάμ. σφαιρ. 0,8 εκ.

Χυτή. Ελαφρώς αποκρουσμένη στο αιχμηρό άκρο. Λείπει μικρό τεμάχιο από τη βελόνη. Αποκρούσεις στην περιφέρεια του δισκαρίου. Ελαφρώς διαβρωμένη η επιφάνεια σε βελόνη, δίσκο και κομβίο. Πάτινα πράσινη και καστανή σκουρόχρωμη κατά τόπους. Σημειακά κιτρινωπές επικαθίσεις. Στο κέντρο του δίσκου εκφύεται από χαμηλή βάση σφαιρικό κομβίο με δισκάριο στην κορυφή. Σε μικρή απόσταση από το δίσκο πεπλεγμένο σφαιρικό έξαρμα μεταξύ δακτυλίων. Διατομή στελέχους κυκλική στο μεγαλύτερο τμήμα, τετράγωνη εκατέρωθεν του εξάρματος. Στο σημείο μετάβασης από κυκλική σε τετράγωνη διατομή η βελόνη φέρει διπλή εγχάρκτη. Κάτω από το έξαρμα διακρίνεται οφιοειδής διαμήκης γραμμή αποδοσμένη με εγχάρκτη λεπτή τεθλασμένη γραμμή σε όλες τις έδρες του τετράγωνης διατομής στελέχους.

Γεωμετρική περίοδος.

13. EAM Αρ. ευρ. Λ477 (Εικ. 8–9/2η από αριστερά)

Περόνη με διακοσμητικό σφαιρίδιο και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 21,5 εκ., διάμ. δίσκ. 1,4 εκ., διάμ. σφαιρ. 1,1 εκ., μέγ. πάχ. 0,4 εκ.

Χυτή. Αποκρουσμένη στο αιχμηρό άκρο. Πάτινα πράσινη σκουρόχρωμη και καστανή. Διαβρωμένη επιφάνεια. Λείπουν τεμάχια από την περιφέρεια του δισκαρίου. Στο κέντρο του δίσκου εκφύεται από χαμηλή βάση σφαιρικό κομβίο με δισκάριο στην κορυφή. Σε μικρή απόσταση από το δισκάριο διαμορφώνεται σφαιρικό πεπλεγμένο, σχεδόν αμφικωνικό έξαρμα μεταξύ δακτυλίων. Διατομή στελέχους κυκλική στο μεγαλύτερο τμήμα, τετράγωνη εκατέρωθεν του εξάρματος. Στο σημείο μετάβασης από κυκλική σε τετράγωνη διατομή η βελόνη φέρει διπλή δυσδιάκριτη λόγω διάβρωσης εγχάρκτη.

Γεωμετρική περίοδος.

14. EAM Αρ. ευρ. Λ478 (Εικ. 8–9/3η από αριστερά)

Περόνη με διακοσμητικό έξαρμα και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 22,9 εκ., διάμ. δίσκ. 1,4 εκ., διάμ. σφαιρ. 1 εκ., πάχ. βελ. 0,35 εκ.

Χυτή. Λείπουν τεμάχια από την περιφέρεια του δισκαρίου. Έντονη διάβρωση κατά τόπους στην επιφάνεια.

Πράσινη σκουρόχρωμη - καστανή πάτινα. Στο κέντρο του δίσκου εκφύεται από χαμηλή βάση σφαιρικό κομβίο με δισκάριο στην κορυφή. Σε μικρή απόσταση από το δισκάριο αμφικωνικό έξαρμα μεταξύ δύο δακτυλίων. Διατομή στελέχους κυκλική στο μεγαλύτερο τμήμα, τετράγωνη εκατέρωθεν του εξάρματος. Ίχνη δυσδιάκριτων εγχάρακτων γραμμιδίων αποδοσμένων με τρέμολο κάτω από το σωμάτιο. Στο σημείο μετάβασης από κυκλική σε τετράγωνη διατομή η βελόνη φέρει διπλή δυσδιάκριτη, λόγω διάβρωσης, εγχάραξη.

Γεωμετρική περίοδος.

15. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ479 (Εικ. 8-9/δεξιά)

Περόνη με διακοσμητικό έξαρμα και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 23 εκ., διάμ. δισκ. 0,8 εκ., διάμ. σφαιρ. 1,05 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Έντονη διάβρωση και φθορές κατά τόπους στην επιφάνεια. Πάτινα πράσινη. Στο κέντρο του δίσκου εκφύεται από χαμηλή βάση σφαιρικό κομβίο με δισκάριο στην κορυφή. Σε μικρή απόσταση από το δισκάριο αμφικωνικό έξαρμα μεταξύ δύο λεπτών πλαστικών δακτυλίων. Διατομή στελέχους κυκλική στο μεγαλύτερο τμήμα, τετράγωνη εκατέρωθεν του εξάρματος. Στο σημείο μετάβασης από κυκλική σε τετράγωνη διατομή η βελόνη φέρει διπλή, δυσδιάκριτη λόγω διάβρωσης, εγχάραξη.

Γεωμετρική περίοδος.

16. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ482 (Εικ. 10/αριστερά)

Περόνη με διακοσμητικό έξαρμα και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 10,9 εκ., διάμ. δισκ. 1,4 εκ., διάμ. εξάρμ. 0,7 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,3 εκ.

Χυτή. σπασμένη στο αιχμηρό άκρο. Λείπουν τεμάχια από την περιφέρεια του δίσκου. Ανομοιόμορφη επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Πάτινα πράσινη. Κατά τόπους επιφάνεια λεία καστανομέλανη και στο κάτω σπασμένο άκρο αδρή καστανέρυθη. Απολήγει σε δίσκο με λεπτό, μικρό σπειροειδές κομβίο στο κέντρο του, που σχηματίζεται από 3 επάλληλους δακτυλίους πάνω σε ψηλή κυλινδρική βάση. Σε μικρή απόσταση από το δίσκο αμφικωνικό έξαρμα και εκατέρωθεν αυτού ανά ένας πλαστικός δακτύλιος. Ίχνη δυσδιάκριτων εγχάρακτων γραμμιδίων αποδοσμένων με τρέμολο κάτω από το σωμάτιο. Διατομή στελέχους τετράγωνη σε όλο το σωζόμενο μήκος. Σταδιακή αύξηση του πάχους του στελέχους στα σημεία συνάντησης με το αμφικωνικό σωμάτιο.

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙ περίοδος.

17. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ483 (Εικ. 10/δεξιά)

Περόνη με διακοσμητικό έξαρμα και δισκοειδή κεφαλή με κομβίο. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 9,8 εκ., διάμ. δισκ. 0,14 εκ., διάμ. εξάρμ. 0,7 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,3 εκ.

Χυτή. Σπασμένη στο κάτω άκρο. Λείπει τεμάχιο από την περιφέρεια του δίσκου. Ανομοιόμορφη επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Πάτινα πράσινη. Κατά τόπους επιφάνεια λεία καστανομέλανη και στο κάτω σπασμένο άκρο αδρή καστανέρυθη. Απολήγει σε δίσκο με λεπτό, μικρό σπειροειδές κομβίο στο κέντρο του, που σχηματίζεται από 3 επάλληλους δακτυλίους πάνω σε ψηλή κυλινδρική βάση. Σε μικρή απόσταση από το δίσκο αμφικωνικό έξαρμα και εκατέρωθεν αυτού ανά ένας πλαστικός δακτύλιος. Διατομή στελέχους τετράγωνη σε όλο το σωζόμενο μήκος. Σταδιακή αύξηση του πάχους του στελέχους στα σημεία συνάντησης με το αμφικωνικό σωμάτιο.

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙ περίοδος.

18. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ485α (Εικ. 11-12/αριστερά)

Περόνη με διακοσμητικό έξαρμα και δισκοειδή κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 37,2 εκ., μέγ. διάμ. δισκ. 1,9 εκ., μέγ. διάμ. εξάρμ. 0,4 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,3 εκ.

Χυτή και σφυρήλατη. Ακέραιη. Αδρή επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Πάτινα πράσινη σκουρόχρωμη. Κατά τόπους

διακρίνεται η αρχική χρυσίζουσα επιφάνεια του μετάλλου. Η κεφαλή σχηματίζει οξεία απόληξη και φέρει ελασμάτινο ανεξάρτητο δισκάριο με οπή στο κέντρο, στερεωμένο στο στέλεχος, το οποίο είναι αιχμηρό και ελαφρώς πεπλατυσμένο με σφυρηλάτηση, προφανώς για τη συγκράτηση του δισκαρίου. Σε αρκετή απόσταση από το δισκάριο το στέλεχος φέρει αμφικωνικό μικρό σωματίο με εγκοπές άνω και κάτω. Το πάχος του στελέχους πλησίον του εξάρματος είναι μεγαλύτερο. Διατομή βελόνης τετράγωνη και στο αιχμηρό της άκρο κυκλική.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

19. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α485β (Εικ. 11–12/δεξιά)

Περόνη με διακοσμητικό έξαρμα και δισκοειδή κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 36,4 εκ., διάμ. δισκ. 1,8 εκ., μέγ. διάμ. εξάρμ. 0,4 εκ.

Σπασμένο το κάτω αιχμηρό άκρο. Αδρή επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Πάτινα πράσινη σκουρόχρωμη-καστανομέλανη. Κατά τόπους διακρίνεται η αρχική χρυσίζουσα επιφάνεια του μετάλλου. Η κεφαλή σχηματίζει οξεία απόληξη και φέρει ελασμάτινο ανεξάρτητο δισκάριο, με κεντρική οπή, το οποίο κατασκευάστηκε ξεχωριστά και προσαρτήθηκε στο στέλεχος, που είναι αιχμηρό, ελαφρώς πεπλατυσμένο και συστραμμένο με σφυρηλάτηση, πιθανότατα για να ασφαλίσει το δισκάριο στη θέση του. Σε αρκετή απόσταση από το δισκάριο το στέλεχος διαμορφώνει ατρακτόσχημο μικρού μεγέθους έξαρμα. Διατομή βελόνης τετράγωνη και προς το αιχμηρό της άκρο κυκλική.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

20. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α486 (Εικ. 13–15, Σχ. 3/αριστερά)

Επιμήκης περόνη με πέντε ανισομεγέθη εξάρματα στην κεφαλή. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 47 εκ., διάμ. μέγ. εξάρμ. 1 εκ., μέγ. διάμ. στελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Αποκρουσμένη στο κάτω άκρο και στην απόληξη της κεφαλής. Πάτινα πρασινή ανοιχτόχρωμη. Κατά τόπους διακρίνεται λεία καστανέρυθρη επιφάνεια. Η κεφαλή σχηματίζεται πλαστικά από πέντε αμφικωνικά σωματίδια σε απόσταση το ένα από το άλλο. Το μεσαίο είναι μεγαλύτερο, ενώ τα άλλα ανά δύο ισομεγέθη (σχήμα α,β,γ,β,α). Το στέλεχος μεταξύ των εξαρμάτων και κάτω από αυτά διακοσμείται σε όλες τις έδρες του με οφιοειδή γραμμή αποδοσμένη με τρέμολο. Διατομή στελέχους κυκλική στο στέλεχος σχεδόν στο σύνολό του (σε μήκος περίπου 30,5 εκ.) και τετράγωνη στην κεφαλή (σε μήκος περ. 16,5 εκ.).

Μέση Γεωμετρική ΙΙ (;) – Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδος (8ος αι. π.Χ.).

21. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α487 (Εικ. 16, Σχ. 2/δεξιά)

Περόνη με πλούσια πλαστικά διαμορφωμένη κεφαλή. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 24,5 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 0,7 εκ., μέγ. διάμ. βελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Ακέραιη και σε πολύ καλή κατάσταση. Πάτινα πράσινη. Ελαφριές αποκρούσεις και απολεπίσεις κατά τόπους στη βελόνη. Σε σημεία διακρίνεται η χρυσοκάστανη αρχική επιφάνεια του μετάλλου. Η κεφαλή σχηματίζεται από κάτω προς τα πάνω από μικρό ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο έξαρμα, ελαφρώς διευρυμένο προς τα πάνω και με εγχάρακτο Χ σε κάθε ορατή πλευρά, δύο σφαιρικά εξάρματα, πλαστικό δακτύλιο, δισκάριο, 29 επάλληλα πεπιεσμένα σφαιρίδια και κωνική απόληξη. Διατομή στελέχους κυκλική.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

22. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α489 (Εικ. 17–18, Σχ. 3/δεξιά)

Περόνη με φυλλόσχημη κεφαλή. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 18,5 εκ., μέγ. σωζ. πλάτ. 2 εκ., μήκ. φύλλου: 5,7 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,45 εκ.

Χυτή. Ελλιπής στο κάτω άκρο. Αποκρούσεις με απώλεια υλικού στην περιφέρεια του φυλλόσχημου τμήματος

και στο στέλεχος. Πράσινη πάτινα και κατά τόπους καστανή. Λεία επιφάνεια. Ελειψοειδούς σχήματος φυλλόσχημη διαμόρφωση, σχεδόν επίπεδη και ανεπαίσθητα ρομβοειδούς διατομής. Εκατέρωθεν αυτής ανά ένα αμφικωνικό σωματίο μεταξύ επάλληλων λεπτών ανάγλυφων δακτυλίων. Η άνω απόληξη, υπό μορφή βραχέος στελέχους κυκλικής διατομής, φέρει ζεύγος παρόμοιων δακτυλίων στο άκρο της. Αμφότερες οι επιφάνειες του φυλλόσχημου ελάσματος περιγράφονται με τρεις εγχάρακτες παράλληλες γραμμές. Ζεύγος διαμήκων γραμμών αποδοσμένων με συνεχή στικτά C χωρίζει το φύλλο σε δύο ισομεγέθη μέρη, τα οποία κοσμούνται το καθένα με τρεις έντυπους διπλούς ομόκεντρους κύκλους με ένστιγμο κέντρο σε διαμήκη σειρά. Διακόσμηση όμοια και στις δύο πλευρές. Το στέλεχος, στο άνω τμήμα του και σε μήκος 3 εκ., φέρει δυσδιάκριτες διαμήκεις εγχάρακτες κυματοειδείς γραμμές που ορίζουν τις παρυφές κάθε πλευράς του. Διατομή στελέχους βελόνης τετράγωνη και στην κορυφή της οκταγωνική.

Μέση/Ύστερη Γεωμετρική – Υπογεωμετρική περίοδος.

23. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ468α (Εικ. 19–20/δεξιά, Εικ. 21, Σχ. 2/2η από αριστερά)

Περόνη με δύο εξάρματα και επάλληλους δακτυλίους στην κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 29 εκ., διάμ. εξαρμ. 0,8 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Ακέραη. Το κάτω άκρο ελαφρώς αμβλυμένο. Ανομοιόμορφη η επιφάνεια λόγω διάβρωσης με πολλά μικρά «οιδήματα» του μετάλλου. Πάτινα πράσινη ανοικτόχρωμη. Ιζήματα καστανοκίτρινα κατά τόπους. Η κεφαλή διαμορφώνεται άνω από οκτώ επάλληλους ανάγλυφους δακτυλίους και κάτω από δύο ισομεγέθη αμφικωνικά εξάρματα σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο. Διατομή βελόνης κυκλική στο μεγαλύτερο τμήμα και τετράγωνη στην άνω απόληξη, όπως και στο στέλεχος της κεφαλής ανάμεσα στα εξάρματα, το οποίο φέρει εγχάρακτα ζεύγη παράλληλων λοξών διακοσμητικών γραμμιδίων στο ίδιο ύψος στις απέναντι πλευρές (κάτω από το κατώτερο εξάρμα).

Μέσα 9ου – 8ος αι. π.Χ.

24. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ468β (Εικ. 19–20/αριστερά, Σχ. 2/αριστερά)

Περόνη με δύο εξάρματα και επάλληλους δακτυλίους στην κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 29,4 εκ., διάμ. εξαρμ. 0,9 εκ., μέγ. πάχ. βελ. 0,5 εκ. Χυτή. Ακέραη. Ανομοιόμορφη η επιφάνεια λόγω διάβρωσης με πολλά μικρά «οιδήματα» του μετάλλου. Πάτινα πράσινη ανοικτόχρωμη. Ιζήματα καστανοκίτρινα κατά τόπους. Η κεφαλή διαμορφώνεται άνω από οκτώ επάλληλους ανάγλυφους δακτυλίους και κάτω από δύο ισομεγέθη αμφικωνικά εξάρματα σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο. Διατομή βελόνης κυκλική στο μεγαλύτερο μέρος και τετράγωνη στο άνω τμήμα της, όπως και στο στέλεχος της κεφαλής ανάμεσα στα εξάρματα, με εγχάρακτα λοξά διακοσμητικά γραμμίδια, δυσδιάκριτα λόγω διάβρωσης κάτω από το κατώτερο εξάρμα.

Μέσα 9ου – 8ος αι. π.Χ.

25. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ484 (Εικ. 22)

Περόνη με δύο εξάρματα και επάλληλους δακτυλίους στην κεφαλή. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 10,6 εκ., μέγ. διάμ. εξαρμ. 0,7 εκ., μέγ. διάμ. στελ. 0,4 εκ.

Χυτή. Καμπυλώνεται ελαφρώς. Σπασμένη στο κάτω άκρο και στην απόληξη της κεφαλής, με πολλές αποκρούσεις κατά τόπους. Σε σημείο της βελόνης προς το χαμένο αιχμηρό άκρο το στέλεχος λεπταίνει έντονα. Πάτινα πράσινη σκουρόχρωμη και καστανή. Κωνική απόληξη, σπασμένη στο άνω άκρο, η οποία διαμορφώνεται από τρεις επάλληλους δακτυλίους μειούμενης διαμέτρου σταδιακά προς τα πάνω. Ζεύγος αμφικωνικών ακόσμητων εξαρμάτων σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο. Το μεταξύ τους στέλεχος, όπως και η βελόνη, κυκλικής διατομής και ελαφρώς διογκωμένο στο μέσον.

Μέσα 8ου – πρώιμος 7ος αι. π.Χ.

26. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ491 (Εικ. 23)

Περόνη με σφαιρίδιο και ανάγλυφα στοιχεία στην κεφαλή. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 16 εκ., διάμ. μέγ. σφαιρ. 1,07 εκ., διάμ. δισκ. 1,1 εκ.

Χυτή. Ολόκληρη. Ελαφρώς στρεβλωμένη η βελόνη στο κάτω ήμισυ. Αποκρούσεις στη βελόνη. Πάτινα ανομοιόμορφη καστανή, πρασινωπή και μελανή. Κατά τόπους διακρίνεται η αρχική χρυσοκάστανη επιφάνεια του μετάλλου. Απολήγει σε παχύ δισκίο. Σε μικρή απόσταση από αυτό σχηματίζεται ελαφρώς πεπαισμένο σφαιρίδιο μεταξύ πλαστικών δακτυλίων και μικρών σφαιρικών εξαρμάτων. Διατομή βελόνης κυκλική κάτω και τετράγωνη πάνω, με σταδιακά αυξανόμενο πάχος στη συμβολή με την κεφαλή.

8ος – πρώιμος 7ος αι. π.Χ.

27. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ524 (Εικ. 24)

Περόνη με επάλληλους δακτυλίους σε σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου στην κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 5,2 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 0,95 εκ., μέγ. διάμ. στελ. 0,3 εκ.

Χυτή. Αποκρουσμένη στο αιχμηρό άκρο, όπου το στέλεχος καμπυλώνεται ελαφρώς κοντά στην αιχμή. Διαβρωμένη η επιφάνεια. Πάτινα πράσινη ανοικτόχρωμη και καστανομέλανη. Καστανές ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. Η κεφαλή διαμορφώνεται από τέσσερις επάλληλους δακτυλίους, με σταδιακά από κάτω προς τα πάνω μειούμενη διάμετρο και πάχος. Στο κέντρο της επίπεδης άνω πλευράς μικρό ημισφαιρικό κομβίο. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική.

Τέλη 8ου – 7ος αι. π.Χ.

28. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ498 (Εικ. 25/αριστερά)

Κεφαλή περόνης με δύο ανισομεγέθη σφαιρίδια, πηνία και δισκοειδή απόληξη. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 3,1 εκ., διάμ. στελ. 0,3 εκ., διάμ. μέγ. σφαιρ. 1 εκ.

Χυτή. Κεφαλή περόνης με μικρό τμήμα στελέχους της βελόνης. Πάτινα πράσινη και καστανή. Καστανές ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. Απολήγει σε δισκίο, από το οποίο διατηρείται τεμάχιο από το κέντρο του με μικρό ημισφαιρικό κομβίο. Κάτω από τον δίσκο δύο ανισομεγέθη σφαιρικά εξάρματα, το μεγαλύτερο επάνω και το μικρότερο κάτω. Ανάμεσα σε δισκίο και ανώτερο σφαιρίδιο, όπως και μεταξύ των σφαιριδίων, από ένα πηνίο διευρυμένο προς τα επάνω. Ανάγλυφος δακτύλιος στη μετάβαση από τη βελόνη κυκλικής διατομής στην κεφαλή.

Αρχαϊκή περίοδος.

29. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ497 (Εικ. 25/δεξιά)

Περόνη με σφαιρίδιο, πηνία, δακτυλίους και δισκοειδή απόληξη. Μπρούτζος.

Μήκ. 5,4 εκ., διάμ. δισκ. 0,9 εκ., διάμ. σφαιρ.: 0,8 εκ.

Χυτή. Σπασμένη στο αιχμηρό άκρο. Πάτινα πράσινη σκουρόχρωμη - καστανή. Καστανοκίτρινες ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. Η κεφαλή διαμορφώνεται από κάτω προς τα πάνω με ζεύγος επάλληλων πλαστικών δακτυλίων, πηνίο, σφαιρίδιο, πηνίο και απόληξη σε επίπεδο λεπτό δισκίο με ημισφαιρικό κομβίο στο κέντρο του. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική.

Αρχαϊκή περίοδος.

30. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ494 (Εικ. 26/αριστερά)

Περόνη με δύο ανισομεγέθη σφαιρίδια, δακτυλίους και δισκοειδή απόληξη. Μπρούτζος.

Μήκ. 15,7 εκ., διάμ. δισκ. 2 εκ., διάμ. μεγ. σφαιρ. 0,8 εκ.

Χυτή. Ακέραη. Πράσινη ανοικτόχρωμη πάτινα. Καστανές ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. Η κεφαλή απολήγει σε δισκάριο με ελαφρώς υπερυψωμένη περιφέρεια και διακοσμητικό ημισφαιρικό κομβίο στο κέντρο του πάνω σε χαμηλή βάση. Σε μικρή απόσταση κάτω από το δισκάριο σφαιρίδιο μεταξύ πλαστικών δακτυλίων και εν συνεχεία προς τα κάτω μικρότερο σφαιρικό έξαρμα και τρεις επάλληλοι πλαστικοί δακτύλιοι. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική.

Αρχαϊκή περίοδος.

31. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ495 (Εικ. 26/δεξιά)

Περόνη με δύο ανισομεγέθη σφαιρίδια, δακτυλίους και δισκοειδή απόληξη. Μπρούτζος.

Μήκ. 14,9 εκ., μεγ. διάμ. δισκ. 2 εκ., διάμ. μεγ. σφαιρ. 0,7 εκ., μέγ. διάμ. βελ. 0,3 εκ.

Χυτή. Ελαφρώς σπασμένη στο αιχμηρό άκρο. Πράσινη πάτινα. Καστανές ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. Η κεφαλή απολήγει σε λεπτό επίπεδο δισκάριο με πλαστικό κομβίο στο κέντρο του. Ζεύγος εγχάρακτων ομόκεντρων κύκλων ορίζουν την ελάχιστη υπερυψωμένη περιφέρεια. Σε μικρή απόσταση από το δισκάριο σφαιρίδιο μεταξύ πλαστικών δακτυλίων και σε συνεχεία προς τα κάτω μικρότερο σφαιρικό έξαρμα και τρεις επάλληλοι πλαστικοί δακτύλιοι. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική.

Αρχαϊκή περίοδος.

32. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ500 (Εικ. 27/δεξιά)

Περόνη με δύο ανισομεγέθη σφαιρίδια, δακτυλίους και δισκοειδή απόληξη. Μπρούτζος.

Μήκ. 17,5 εκ., διάμ. δίσκου 2,4 εκ., διάμ. μεγ. σφαιρ. 1. εκ.

Χυτή. Ακέραη. Πάτινα μελανή, καστανή και πράσινη. Άνω απολήγει σε δισκάριο που διαθέτει πλαστικό κολουροκωνικό κομβίο στο κέντρο, ζεύγος εγχάρακτων ομόκεντρων κύκλων στην περιφέρεια της άνω πλευράς και περιχέλιωμα, εξέχον άνω και κάτω και με οριζόντια εγχάρακτη γραμμή εξωτερικά. Στην κάτω επιφάνεια κολουροκωνικό χαμηλό στοιχείο και ακολουθούν προς τα κάτω δύο σχεδόν ισομεγέθη σφαιρικά πεπιεσμένα εξάρματα με κατακόρυφες εγχαράξεις μεταξύ πλαστικών δακτυλίων. Ζεύγος δακτυλίων στη βάση της κεφαλής. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική.

Αρχαϊκή περίοδος.

33. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ499 (Εικ. 27/αριστερά)

Περόνη με δύο ανισομεγέθη σφαιρίδια, δακτυλίους και δισκοειδή απόληξη. Μπρούτζος.

Σωζ. μήκ. 7,2 εκ., διάμ. μεγ. στελ. 1,1 εκ., διάμ. δίσκου 1,8 εκ.

Χυτή. Σχεδόν ακέραη, ελαφρώς αποκρουσμένη στο αιχμηρό άκρο. Πάτινα πράσινη με έντονη παρουσία αζουρίτη στην κεφαλή. Καστανές ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. «Οίδημα» του μετάλλου σε άνω πλευρά δισκαρίου. Άνω απολήγει σε παχύ δίσκο με ημισφαιρικό κομβίο στο κέντρο του. Στην περιφέρεια του δίσκου τρεις οριζόντιες επάλληλες εγχάρακτες γραμμές. Σε μικρή απόσταση από τον δίσκο και μεταξύ πλαστικών δακτυλίων δύο ανισομεγέθη σφαιρικά πεπιεσμένα εξάρματα με 22 κατακόρυφες εγχαράξεις το επάνω και 26 το κάτω. Απλός δακτύλιος ανάμεσα σε δισκάριο και ανώτερο σφαιρίδιο, ζεύγος δακτυλίων στα σφαιρίδια («δεμένες ψήφοι»). Το κατώτερο σφαιρίδιο εδράζεται σε σύμφυτο δισκάριο. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική.

Αρχαϊκή περίοδος.

34. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Λ496 (Εικ. 28)

Περόνη με τρία ανισομεγέθη σφαιρίδια, δακτυλίους και δισκοειδή απόληξη. Μπρούτζος.

Μήκ. 9,7 εκ., διάμ. δισκ. 2,1 εκ., μεγ. διάμ. σφαιρ. 0,9 εκ., μέγ. πάχ. βελόνης 0,3 εκ.

Χυτή. Σπασμένη στο αιχμηρό άκρο. Ελάχιστες αποκρούσεις στην περιφέρεια του δισκαρίου. Πάτινα πράσινη ανοικτόχρωμη - καστανή. Καστανές ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. Η κεφαλή κοσμεείται με τρία σφαιρίδια σταδιακά αυξανόμενου μεγέθους από κάτω προς τα πάνω. Ζεύγος πλαστικών δακτυλίων κάτω από τα ακραία σφαιρίδια. Ένας δακτύλιος πάνω από το ανώτερο και κάτω από το μεσαίο. Η κεφαλή απολήγει σε λεπτό επίπεδο δισκάριο με πλαστικό ημισφαιρικό κομβίο στο κέντρο του. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική. Αρχαϊκή περίοδος.

35. EAM Ap. ευρ. Α508 (Εικ. 29/δεξιά, Σχ. 4/δεξιά)

Περόνη με σφαιρίδια, δακτυλίους και μπουμπούκι στην απόληξη. Μπρούτζος.

Μήκ. 5,6 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 1 εκ.

Χυτή. Ακέραιη, μικρού μεγέθους. Πάτινα πράσινη, κατά τόπους καστανομέλανη. Η κεφαλή απολήγει σε σχηματοποιημένο σχεδόν αμφικωνικό μπουμπούκι με εγχάρακτα ζικ ζακ στη βάση του άνω ημίσεος και πλαστικό μικροσκοπικό κομβίο στην κορυφή του. Κάτω από το μπουμπούκι μικρό σφαιρικό πεπιεσμένο έξαρμα μεταξύ επάλληλων πλαστικών δακτυλίων (δύο επάνω και τέσσερις ανισομεγέθεις κάτω, αυξανόμενου μεγέθους από κάτω προς τα πάνω). Στέλεχος βελόνης κυκλικής διατομής.

6ος αι. π.Χ.

36. EAM Ap. ευρ. Α507 (Εικ. 29/αριστερά, Σχ. 4/αριστερά)

Περόνη με δακτυλίους και μπουμπούκι (:) στην απόληξη. Μπρούτζος.

Μήκος 4,7 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 1 εκ.

Χυτή. Ακέραιη, μικρού μεγέθους. Πάτινα πράσινη, κατά τόπους καστανέρυθη. Η κεφαλή σχηματίζεται από αμφικωνικό έξαρμα με έξι κατακόρυφες εγχαράξεις σε σταθερή απόσταση, μεταξύ δύο πλαστικών δακτυλίων. Στην απόληξη κωνικό κομβίο με ζεύγος δακτυλίων στην κορυφή. Κάτω από το έξαρμα παρόμοιο ανεστραμμένο κωνικό στοιχείο και σύστημα τεσσάρων επάλληλων πλαστικών δακτυλίων. Βραχύ στέλεχος βελόνης κυκλικής διατομής.

Αρχαϊκή περίοδος (:).

37. EAM Ap. ευρ. Α527 (Εικ. 30/δεξιά)

Περόνη με κεφαλή σε σχήμα κωδίας μήκωνος. Μπρούτζος.

Μήκ. 12,1 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 1,3 εκ., μέγ. διάμ. στελ. 0,35 εκ.

Χυτή. Ελαφρώς αποκρουσμένη στο αιχμηρό άκρο. Πάτινα πράσινη στην κεφαλή, καστανομέλανη στη βελόνη. Καστανές ιζηματοειδείς επικαθίσεις κατά τόπους. Διάβρωση κυρίως στη βελόνη. Η κεφαλή αποτελεί χωριστό τμήμα από τη βελόνη, έχει σχήμα κωδίας μήκωνος και αποτελείται από συμπαγές σφαιρικό σωματίο με οκτώ βαθιές κατακόρυφες αυλακώσεις που το διαιρούν ακτινωτά σε οκτώ ίσα ραβδωτά τμήματα, πλαισιωμένο άνω και κάτω με πλαστικό δακτύλιο. Ο ανώτερος κοσμεείται με κατακόρυφα εγχάρακτα γραμμίδια. Κομβίο στο κέντρο της άνω πλευράς του σωματίου, το οποίο διαμορφώνεται από κολουροκωνικό τμήμα πάνω σε χαμηλό στέλεχος κυκλικής διατομής. Η άνω πλευρά σχηματίζει ανάγλυφο στην περιφέρεια πεντάφυλλο ρόδακα γύρω από κυλινδρική υποδοχή. Κάτω από το σωματίο υπάρχει κυβόσχημο έξαρμα με ζεύγος οριζόντιων εγχαράξεων σε κάθε πλευρά και τρεις επάλληλοι πλαστικοί δακτύλιοι. Διατομή στελέχους βελόνης κυκλική.

Ύστερη Αρχαϊκή περίοδος (ύστερος 6ος – πρώιμος 5ος αι. π.Χ.).

38. EAM Ap. ευρ. Α528 (Εικ. 30/αριστερά)

Κεφαλή περόνης σε σχήμα κωδίας μήκωνος. Μπρούτζος.

Μήκ. 2,4 εκ., μέγ. διάμ. 1,1 εκ.

Χυτή. Καστανή πράσινη πάτινα. Έντονη διάβρωση, αλλοιωμένη επιφάνεια. Αποτελείται από συμπαγές σωματίο σχήματος ανεστραμμένου κόλουρου κώνου, έντονα διογκωμένου και με βαθιές κατακόρυφες εγχαράξεις. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια προεξέχει κυλινδρικό χαμηλό στέλεχος, με δακτύλιο και τέσσερα μυτερά μικροσκοπικά ανάγλυφα πέταλα που κλίνουν προς τα μέσα στην κορυφή. Κάτω από το σωματίο έξι επάλληλοι πλαστικοί δακτύλιοι σε δύο συστήματα των τριών. Στο κάτω άκρο διακρίνεται η κυκλική υποδοχή με την χαμένη σιδερένια βελόνη.

Ύστερη Αρχαϊκή περίοδος (ύστερος 6ος – πρώιμος 5ος αι. π.Χ.).

39. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α 504 (Εικ. 31)

Περόνη με κεφαλή σε σχήμα κωδίας μήκωνος. Άργυρος.

Μήκ. 9,8 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 0,6 εκ., μέγ. διάμ. στελ. 0,3 εκ.

Χυτή. Ακέραιη. Απίοσχημη κάνα με μικρή επίστεψη σχήματος ανεστραμμένου κώνου. Βελόνη κυκλικής διατομής με μικρό σφαιρικό έξαρμα πλαισιωμένο από πλαστικούς δακτυλίους κάτω από την κεφαλή.

Αρχαϊκή περίοδος.

40. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α517 (Εικ. 32)

Περόνη με σπειροειδή κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 8,7 εκ., μέγ. πλάτ. κεφαλής 0,4 εκ., μέγ. διάμ. στελ. 0,2 εκ.

Σφυρήλατη. Ακέραιη. Πάτινα ανοικτόχρωμη πρασινωπή. Ανομοιόμορφη επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Το κυκλικής διατομής στέλεχος διευρύνεται προς την κεφαλή και ελίσσεται σπειροειδώς 1 ½ φορές.

Αρχαϊκή περίοδος (;).

41. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α520 (Εικ. 33/αριστερά)

Διπλή περόνη με τρίφυλλη κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 8,9 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 1,06 εκ., μέγ. πάχ. 0,25 εκ.

Αδρή η επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Πάτινα πράσινη και καστανή. Λείπει το ένα αιχμηρό άκρο. Αποτελείται από μονοκόμματο σύρμα κυκλικής διατομής, λυγισμένο στα δύο, το οποίο με τρεις διαδοχικούς ελιγμούς σχηματίζει τρία φύλλα σχήματος $\frac{3}{4}$ κύκλου στην κεφαλή.

Τύπος 7ου αι. π.Χ. έως Ελληνιστικά χρόνια.

42. ΕΑΜ Αρ. ευρ. Α519 (Εικ. 33/δεξιά)

Διπλή περόνη με τρίφυλλη κεφαλή. Μπρούτζος.

Μήκ. 9,4 εκ., μέγ. διάμ. κεφαλής 1,08 εκ., μέγ. πάχ. 0,2 εκ.

Ακέραιη. Πάτινα πράσινη ανοικτόχρωμη και μελανή. Αδρή σε σημεία η επιφάνεια λόγω διάβρωσης. Αποτελείται από μονοκόμματο σύρμα κυκλικής διατομής, λυγισμένο στα δύο, το οποίο με τρεις διαδοχικούς ελιγμούς σχηματίζει τρία μακρόστενα φύλλα στην κεφαλή. Το ένα σκέλος παρουσιάζει ελαφριά κάμψη σχεδόν στο μέσον του μήκους του.

Τύπος 7ου αι. π.Χ. έως Ελληνιστικά χρόνια.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να εκφράσω ιδιαίτερες ευχαριστίες στην επίτιμη διευθύντρια του ΕΑΜ κ. Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου και στον Προϊστάμενο του Τμήματος Συλλογών Αγγείων, Έργων Μεταλλοτεχνίας και Μικροτεχνίας του ΕΑΜ, κ. Γ. Καββαδία για τη χορήγηση άδειας μελέτης του υλικού. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τη συμφοιτήτρια, συνάδερφο και φίλη Νομική Παλαιοκρασσά, η οποία μελετά και θα δημοσιεύσει μελλοντικά τη συλλογή των ιατρικών εργαλείων του Κ. Λάμπρου, όπως και το ιστορικό της κατάσχεσης και του επαναπατρισμού τους, για τα στοιχεία από την προσωπική της έρευνα στο αρχαιακό υλικό που μοιράστηκε μαζί μου. Επίσης, είμαι ευγνώμων στους αγαπημένους φίλους και συναδέλφους, συντηρητές αρχαιοτήτων στο ΕΑΜ, νυν και πρώην, Γεράσιμο Μακρή, Γεωργία Καραμαργιού, Παναγιώτη Λάζαρη, Ουρανία Καψοκόλη και Σοφία Σπυριδάκη, για τις καίριες παρατηρήσεις τους και τη διευκόλυνσή μου κατά τη διάρκεια της μελέτης. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην πολυτάλαντη συνάδελφο Μαρία Κοντάκη για τις υπέροχες φωτογραφίες της (όλες οι φωτογραφίες που πλαισιώνουν το κείμενο ανήκουν στο Φωτογραφικό Αρχείο του ΕΑΜ· Copyright ©ΥΠΠΟΑ/ Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο/ ΟΔΑΠ) και στην αγαπητή συνάδελφο Νικολέττα-Κανέλλα Κλαδούρη για την εξέταση των περονών με τη μέθοδο φθορισμομετρίας ακτίνων-Χ (XRF). Τέλος, ευχαριστώ θερμά την κ. Ασπασία Δριγκοπούλου για τα εξαιρετικά σχέδια των κοσμημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης Δ., επιμ. 2017. *Vanity. Ιστορίες κοσμημάτων από τις Κυκλάδες/Jewellery stories from the Cyclades. Περιοδική Έκθεση/Temporary Exhibition*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων.
- Ανδρειωμένου, Α. 2001. «Το εργαστήριο χαλκοτεχνίας της Ακράϊφιας (830–480 π.Χ.). Συμβολή στη χρονολόγηση ενίων τύπων κοσμημάτων». Στο *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, επιμ. Α. Αλεξανδρή και Ι. Λεβέντη, 469–526. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ICOM – Ελληνικό Τμήμα.
- Ανδρέου, Η. 2000. «Χάλκινα αγγεία από τάφους της Μερόπης Πωγωνίου». Στο *ΜΥΡΤΟΣ, Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, 9–22. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ανδρέου, Ι. 2018. «Το Ιερό της Δήμητρος στη Δουρούτη». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10–13 Δεκεμβρίου 2014. Πρακτικά*, επιμ. Ε. Θεοφιλοπούλου, 101–16. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Aravantinos, V.L. 2010. *The Archaeological Museum of Thebes*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation; EFG Eurobank Ergasias.
- Banou, E.S., και L.K. Bournias. 2014. *Kerameikos*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- Bates, W. N. 1911. «Two Labors of Heracles on a Geometric Fibula». *AJA* 15:1–17.
- Βλαχογιάννη, Ε. 2000. «Ελλοπία: Κανάλι Μόρνου». *ArchDelt* 55 (B1):396–98.
- Blinkenberg, Chr. 1931. *Lindos: Fouilles et Recherches 1902–1914*. Τόμος 1, *Les petits objets*. Berlin: W. de Gruyter.
- Bouzek, J. 1997. *Greece, Anatolia and Europe: Cultural interrelations during the early Iron Age*. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Bräuning, A., και I. Kilian-Dirlmeier. 2013. *Die eisenzeitlichen Grabhügel von Vergina: die Ausgrabungen von Photis Petsas 1960–1961*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Crielaard, J.P. 2017. «The Early Iron Age Sanctuary on Karystos-Plakari (Southern Euboea) and its Wider Context». Στο *Regional Stories Towards a New Perception of the Early Greek World, Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos 18–21 June 2015*, επιμ. Α. Mazarakis-Ainian, Α. Alexandridou και Χ. Charalambidou, 127–44. Volos: University of Thessaly Press.
- Δακορώνια, Φ. 1992. «Χρήση και προέλευση μακρών περονών ΥΜ–ΠΓ εποχής». Στο *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Π. Θεοχάρη, Βόλος 9 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 1987*, 292–97. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2008. «Δωρίδα». Στο *Αρχαιολογία II – Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 310–15. Αθήνα: Μέλισσα.
- Deger-Jalkotzy, S. 2014. «A Very Underestimated Period: The Submycenaean Phase of Early Greek Culture». Στο *KE-RA-ME-JA, Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*, επιμ. D. Nakassis, J. Gulizio και S. A. James, 41–52. Prehistory monographs, 46. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Δεσποίνη, Αικ. 1996. *Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Δημάκη, Σ. 1999. «Νεκροταφείο Ελάτειας: Περιδέραια από στεατίτη». Στο *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*, επιμ. Ε. Φρούσου, 203–14. Λαμία: 14η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Donder, H. 1999. «Pin-types of the Late Helladic and the Early Iron Age in North and Central Greece». Στο *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*, επιμ. Ε. Φρούσου, 91–8. Λαμία: 14η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Eder, B. 2001. *Die submykenischen und protogeometrischen Gräber von Elis*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 209. Athen: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Eggebrecht, A., επιμ. 1988. *Albanien: Schätze aus dem Land der Skipetaren, Katalog, die Ausstellung wird veranstaltet vom Roemer- und Pelizaeus Museum*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Felsch, R.C.S., επιμ. 2007. *Kalapodi: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*. Τόμος 2, *Zur Stratigraphie des Heiligtums*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Φρούσου, Ε. 2009. «Γκριζα τροχήλατη κεραμικής εποχής Σιδήρου και αρχαίων χρόνων από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: πτυχή μίας μακραιομένης αιγιακής παράδοσης». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2 (2006). Πρακτικά επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16.3 – 19.3.2006*. Τόμος II: *Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Α. Μαζαράκης Αινιάν, 1011–27. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Γεωργούλα, Η., επιμ. 1999. *Ελληνικά κοσμήματα από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη/Adam.
- Goldman, H. 1940. «The Acropolis of Halae». *Hesperia* 9:381–515.
- Guzzo, P. G. 1993. *Oreficerie dalla Magna Grecia: Ornamenti in oro e argento dall'Italia Meridionale tra l'VIII ed il I secolo*. Taranto: Colomba.
- Hampe, R. 1936. *Frühe griechische Sagenbilder in Böotien*. Athen: Deutsches Archäologisches Institut.
- Ignatiadou, D. 2008a. «Psychotropic Plants on Achaemenid-Style Vessels». Στο *Ancient Greece*

- and Ancient Iran: Cross-cultural Encounters, 1st International Conference, Athens 11–13 November 2006, επιμ. S.M.R. Darbandi και A. Zournatzi, 327–37. Athens: National Hellenic Research Foundation; Hellenic National Commission for UNESCO.
- _____. 2008β. *Papaver Somniferum – The opium poppy, Exhibition: Plants and Culture in the History of Europe*, European Cultural project/Archaeological Museum of Thessaloniki 2008 (poster) D. Ignatiadou, Papaver Somniferum - The opium poppy, Exhibition: Plants and Culture in the History of Europe, European Cultural project/Archaeological Museum of Thessaloniki 2008. Poster, uploaded in https://www.academia.edu/37891931/D_Ignatiadou_Papaver_Somniferum_The_opium_poppy_Exhibition_Plants_and_Culture_in_the_History_of_Europe_European_Cultural_project_Archaeological_Museum_of_Thessaloniki_2008_poster_uploaded_in_http_www_plants_culture_unimore_it_greece_exhibition_htm
- _____. 2012. “Sacerdotal vessels and jewellery.” In *Διημέρση: Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, 621–28. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Ignatiadou D., και A. Chatzipanagiotou. 2018. «Jewellery uses and symbolism, from the Geometric to Roman period». Στο *The Countless Aspects of Beauty in Ancient Art, Catalogue of an Exhibition in the National Archaeological Museum*, επιμ. M. Lagogianni-Georgakarakos, 265–81. Athens: Fund of Archaeological Proceeds
- Ιγνατιάδου, Δ. 2011. «Το διακοσμητικό θέμα των μακρών πετάλων». Στο *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4–9 Απριλίου 2005, Πρακτικά*, γενική εποπτεία Ε. Κώτσου, 645–50. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Jacobsthal, P. 1956. *Greek Pins and their connexions with Europe and Asia*. Oxford: Clarendon Press.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Θ. 2022. «Οι σιδερένιες αρχαϊκές περόνες της Μαντινείας. Τέχνη και Τεχνική». *ArchDelt* 57 (Α):53–91.
- Καρδαρά, Χρ.Π. 1988. *Αφροδίτη Ερυκίνη. Ιερόν και Μαντείο εν την Β.Δ. Αρκαδίαν*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 106. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Κατακούτα, Στ. 2012. «Τα Φάρσαλα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς 3 (2009), Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12.3 – 15.3.2009*, επιμ. Α. Μαζαράκης Αιγιάν, 241–50. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Kilian, K. 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*. Prähistorische Bronzefunde 16:2. München: Beck.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1979. *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*. Prähistorische Bronzefunde 11:2. München: Beck.
- _____. 1984. *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*. Prähistorische Bronzefunde 13:8. München: Beck.
- _____. 2002. *Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*. Monographien (Römisch - Germanisches Zentralmuseum Mainz. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte) 48. Bonn: R. Habelt.
- Kladouri, N.K., A.G. Karydas, V. Orfanou, V. Kantarelou, και Ν. Zacharias. 2021, 24 Απριλίου. «Bronze votive pins from the sanctuary of Athena Alea at Tegea, Arcadia, Greece, ca. 9th–7th BCE: A microscopic and compositional study using portable micro X-ray fluorescence spectrometry (micro-XRF)». *Journal of Archaeological Science: Reports*. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.102975>
- Kleibinder-Gauss, G. 2007. *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos*. Forschungen in Ephesos 12:3. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Koukoulidou, Chr., A. Mazarakis Ainian, T. Theodoropoulou, A. Touloumtzidou, D. Varvarinou-Vai, E. Zimi, και Ζ. Papadopoulou. 2017. «Small Finds from the Sanctuary of Kythnos». Στο *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, επιμ. Α. Mazarakis-Ainian, 193–256. Collection “Archéologie et culture.” Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 33. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απολλοτριώσεων.
- Κρητικός, Π., και Στ. Παπαδάκη 1963. «Μήκωνος και οπίου ιστορία και εξάπλωση εν τη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου κατά την αρχαιότητα». *ArchEph*:80–150.
- Langdon, S., επιμ. 1993. *From Pasture to Polis: Art in the Age of Homer, Museum of Art and Archaeology, University of Missouri-Columbia*. Columbia, MO; London: University of Missouri Press.
- Lemos, I.S. 2002. *The Protogeometric Aegean. The archaeology of the late eleventh and tenth centuries BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Lie, H., και F.G. Bewer 2014. «Ex Aere Factum: Technical Notes on Ancient Bronzes». Στο *Ancient bronzes through a modern lens. Introductory essays on the study of ancient Mediterranean and Near Eastern bronzes*, επιμ. S. Ebbinghaus, 39–64. Cambridge, MA: Harvard Art Museums.
- Λοράνδου-Παπαντωνίου, Ρ. 1999. *Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957–1958*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 194. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2011. *Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία: Έρευνα στα χάλκινα κοσμήματα των νεκροταφείων της*

- Αγίας Παρασκευής και της Νέας Φιλαδέλφειας. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 10. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Mitsopoulos-Leon, V. 2012. *Das Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi. Kleinfunde aus den Grabungen 1986–2000*. Österreichisches Archäologisches Institut (Vienna, Austria) Sonderschriften 47. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Morgan, C., R.K. Pitt, D.Mulliez, και D.Evely. 2010. «Archaeology in Greece. 2009–2019». *AR* 56:1–201.
- Μπατζίου-Ευσταθίου, Α. 1999. «Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας Βόλου κατά τη μετάβαση από την ΥΕ III Γ στην ΠΓ εποχή». Στο *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*, επιμ. Ε. Φρούσου, 117–30. Λαμία: 14η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Müller-Karpe, H. 1962. «Metallbeigaben der Kerameikos Gräber». *JdI* 77:59–129.
- Ορφανού, Β., Α. Δούλγερη-Ιντζεσίλογλου, και Π. Αραχωβίτη. 2014. «Αρχαιομετρική μελέτη των χαλκούχων πορπών από τον ναό του Θαυλίου Διός στις αρχαίες Φερές: προκαταρκτικά αποτελέσματα». *Υπερεία* 6, Τόμος Α:213–22.
- Papadopoulos, J.K. 2014, 18 Δεκεμβρίου. «Greece in the Early Iron Age: Mobility, Commodities, Politics, and Literacy». Στο *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, επιμ. Α. Bernard Knapp και P. van Dommelen. <https://doi.org/10.1017/CHO9781139028387.014>
- Papadopoulos, J.K., και E. Lord Smithson. 2017. *The Early Iron Age. The Cemeteries, Agora 36*. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ., επιμ. 2015. *Καθ' οδόν...: αρχαιότητες και δημόσια έργα στη Φθιώτιδα, 2004–2014/On the road...: Antiquities and public works in Fthiotida, 2004–2014*. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ., και Μ. Σιψή. 2009. «Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Νομού Φθιώτιδος». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2 (2006)*. Πρακτικά επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16.3 – 19.3.2006. Τόμος II: Στερεά Ελλάδα, επιμ. Α. Μαζαράκης Αινιάν, 1029–42. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Πατεράκη, Μ. 2018. «Τα Μεταλλικά Ευρήματα της Ανασκαφής του Οικισμού και του Ιερού του Θέρμου Αιτωλίας». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10–13 Δεκεμβρίου 2014*. Πρακτικά, επιμ. Ε. Θεοφιλοπούλου, 617–26. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Payne H., κ.ά. 1940. *Perachora, the Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia; Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930–1933*. Τόμος 1, *Architecture, bronzes, terracottas*. Oxford: Clarendon Press.
- Πετρόχειλος Ι., 2004. «Παλιόκαστρο Κυθήρων: Γεωμετρικά και Αρχαϊκά». Στο *Το Αιγαίο στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002*, επιμ. Ν.Χρ. Σταμπολίδης και Α. Γιαννικουρή, 453–60. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Philipp, H. 1981. *Bronzeschmuck aus Olympia*. Olforsch 13. Berlin: de Gruyter.
- Popham, M.R., L.H. Sackett, and P.G. Themelis, επιμ. 1980. *Lefkandi I: The Iron Age: The settlement. The Cemeteries*. BSA Suppl. 11. London: Thames and Hudson for the British School of Archaeology at Athens.
- Pülz, A.M. 2009. *Goldfunde aus dem Artemision von Ephesos*. Forschungen in Ephesos 12:5. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Raubitschek, I.K. 1998. *Isthmia: excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens*. Τόμος 7, *The metal objects (1952–1989)*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Rubensohn, O. 1962. *Das Delion von Paros*. Wiesbaden: F. Steiner.
- Ruppenstein, F. 2007. *Die submykenische Nekropole. Neufunde und Neubewertung*. Kerameikos 18. München: Hirmer.
- Σακελλαράκης, Γ.Α., και Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013. *Το Ιδαίο Άντρο: Ιερό και μαντείο*. 3 τόμοι. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 279–81. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Sapouna-Sakellarakis, E. 1978. *Die Fibeln der griechischen Inseln*. Prähistorische Bronzefunde 14:4. München: Beck.
- Schweitzer, B. 1969. *Die geometrische Kunst Griechenlands. Frühe Formenwelt im Zeitalter Homers*. Köln: Verlag M. Du Mont Schauberg.
- Snodgrass, A.M. 1971. *The Dark Age of Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ., επιμ. 2003. *Πλόες... Από τη Σιδώνα στη Χονέλβα. Σχέσεις Λαών της Μεσογείου, 16ος–6ος αι. π.Χ. Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Ström, I. 1995. *The early sanctuary of the Argive Heraion and its external relations (8th – early 6th centuries B.C.)*. *The Greek Geometric bronzes*. Proceedings of the Danish Institute at Athens 1. Athen: Aarhus University Press.

- _____. 1998. *The early sanctuary of the Argive Heraion and its external relations (8th – early 6th Cent. B.C): Bronze imports and Archaic Greek Bronzes*. Proceedings of the Danish Institute at Athens 2. Athen: Aarhus University Press.
- Theodoropoulou-Polychroniadis, Z. 2015. *Sounion revisited: The sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion in Attica*. Oxford: Archaeopress Publishing.
- Theodoropoulou-Polychroniadis, Z., και V. Orfanou. 2019. «Copper-based offerings from the sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion, Attica: typological and analytical investigation». Στο *Colloque international sur les bronzes antiques (20th: 2018: Universität Tübingen, Germany): Proceedings of the XXth International Congress on Ancient Bronzes: Resource, reconstruction, representation, role*, επιμ. Ph. Baas, 331–43. Oxford: BAR Publishing.
- Toffolo M.B., A. Fantalkin, I.S. Lemos, R.C.S. Felsch, W.-D. Niemeier, G.D.R. Sanders, I. Finkelstein, και E. Boaretto. 2013, 26 Δεκεμβρίου. «Towards an Absolute Chronology for the Aegean Iron Age: New Radiocarbon Dates from Lefkandi, Kalapodi and Corinth». PLoS ONE. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0083117>
- Stamberova (Vasileva), M. 2013. «The distribution of Tremolo decoration in Thrace during the Late Iron Age». *Instrumentum* 37:15–19. https://www.academia.edu/4994978/The_distribution_of_Tremolo_decoration_in_Thrace_during_the_Late_Iron_Age
- Verduci, J.A. 2018. *Metal Jewellery of the Southern Levant and its Western Neighbours. Cross-Cultural Influences in the Early Iron Age Eastern Mediterranean*. Ancient Near Eastern Studies Suppl. 53. Louvain: Peeters.
- Voyatzis, M.E. 1990. *The early sanctuary of Athena Alea at Tegea and other archaic sanctuaries in Arcadia*. SIMA-PB 97. Göteborg: P. Aström.
- _____. 2014. «Objects from the Temple Excavation». Στο *Tegea I. Investigations in the temple of Athena Alea 1991–94, Papers and monographs from the Norwegian Institute at Athens*, επιμ. E. Østby, 467–538. Athens: The Norwegian Institute at Athens.
- Waldstein, Ch. 1905. *The Argive Heraeum*. Τόμος 2, *Terra-Cotta figurines, terra-cotta reliefs, vases and vase fragments, bronzes, engraved stones, gems, and ivories, coins, Egyptian, or Graeco-Egyptian objects*. Boston: Houghton Mifflin.
- Χρυσοστόμου, Α. 2013. *Νέοι Θησαυροί της Εδεσσαϊκής Γης. Από την έρευνα του νότιου νεκροταφείου της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας*. Έδεσσα: Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Zimmermann, J.-L. 1989. *Les chevaux de bronze dans l'art géométrique grec*. Mayence: P. von Zabern [Genève]: Editions archéologiques de l' Université de Genève.
- Ωνάσογλου, Α. 1981. «Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην Ανατολική Λοκρίδα». *ArchDelt* 36 (A):1–57.
- _____. 2017. «Parian ceramics of the seventh century in Cycladic cemeteries and sanctuaries.» In *Interpreting the 7th c. BC. Tradition and Innovation*, edited by X. Charalambidou, and C. Morgan, 150–59. Oxford: Archaeopress Archaeology.

A Phoenician beaded glass necklace with a human head pendant from the South cemetery of the ancient town of Lefkada

Vivian Staikou

Ephorate of Antiquities of Aitolokarnania & Lefkada – Ministry of Culture & Sports
pstaikou@culture.gr

ABSTRACT

The article presents an imported glass beaded necklace, with a head pendant as the central piece, recovered from the South necropolis of the ancient town of Lefkada, in the Ionian Sea. The artifact was found more than 30 years ago in a 3rd century B.C. tomb along with other burial goods, such as ceramic vessels, that function as relative chronological markers. The “exotic” necklace is discussed here as evidence for cultural and commercial exchanges between Lefkada island and Phoenician/Punic merchants.

INTRODUCTION

The Phoenicians, famous mariners of the ancient world, dominated for many centuries the Mediterranean trade routes connecting their homeland to the coasts of Europe and north Africa (Moscati 1968; Markoe 2000; Aubet 2001; Woolmer 2017; Sader 2019; Bonadies et al. 2019; Lopez-Ruiz 2021; Jigoulov 2022). Besides the well-known cities such as Cadiz, Utica, Carthage, Sulci and Kition, with their deep and significant historical connection to the Phoenician culture, there are many other coastal sites that might have served as commercial centres for the Phoenicians (Aubet 1995; Bourogiannis 2014).

The ample archaeological record concerning Phoenician culture is enriched with new excavation data every year, providing thus useful information about their seafaring ventures in the Aegean (Kourou 2007, 2008; Bourogiannis 2012; Ioannou 2017; Ilieva 2019). During the Early Iron Age, there was a notable increase in the level of communication and exchange between Greek and Phoenician civilizations (Stampolidis and Kotsonas 2006; Bourogiannis 2018). Exotic pottery, metal objects and luxurious artifacts made from ivory and glass are among the characteristic Phoenician finds discovered in Greece, indicating the cultural and economic interaction between the two cultures. During the past decades, three significant exhibitions in Greece have sparked discussions about the connections between different Mediterranean regions and the Phoenician presence in the Aegean (Stampolidis and Karetsou 1998; Stampolidis 2003; Adam-Veleni and Stefani 2012).

Phoenician ships carried Phoenician glass products in their long expeditions, and simultaneously many Phoenician glass craftsmen settled in various places around the Mediterranean, spreading their art. These pioneers not only produced elegant luxurious glass objects but were also responsible for some revolutionary techniques in the glass industry (Uberti 1988; Barthélemy 1992; Caubet et al. 2007; Docter and Sonneveld

2009). In Greece, various glass artifacts have been connected directly or indirectly with the Phoenicians, whilst the ongoing research highlights the presence of local glass workshops in Greek territory (Adam-Veleni 2010; Ignatiadou 2013; Triantafyllidis 2000). According to some researchers, various products might belong to a group known as the “Rhodian-Mesopotamian” workshop, founded in Rhodes by Mesopotamian immigrant glassmakers (Harden 1981; Barag 1985); others hesitate to confirm this hypothesis (Triantafyllidis 2000). The eastern Mediterranean has always been one of the busiest waterways and Rhodes certainly played a significant role in commercial activities and the transit trade during that period (Kourou 2014).

Undoubtedly, among the most recognizable glass works produced and distributed initially by the Egyptians and the Phoenicians were the glass pendants in the shape of a human, animal, or demon head (Haevernick 1981; Grose 1989). These pieces of jewellery were formed by winding hot glass over a metal rod that was coated with a core of sand and/or clay. Individual elements, like the eyes, nose, mouth, ears, curls for the hair and beard, were either indicated with different colors or were composed by prefabricated spiral ringlets and beads pressed into the hot glass of the head. Once the pendant was completed, it was removed from the rod, annealed and the core was scraped out with the aid of a sharp tool. A suspension loop is placed in the upper part so that the miniature glass amulet can be worn alone on a string or be part of a necklace ornamented with multi-colored glass beads of various types (simple, anthropomorphic, eye beads, etc.) on both sides. In rare cases, some necklaces bare more than one glass head pendant.

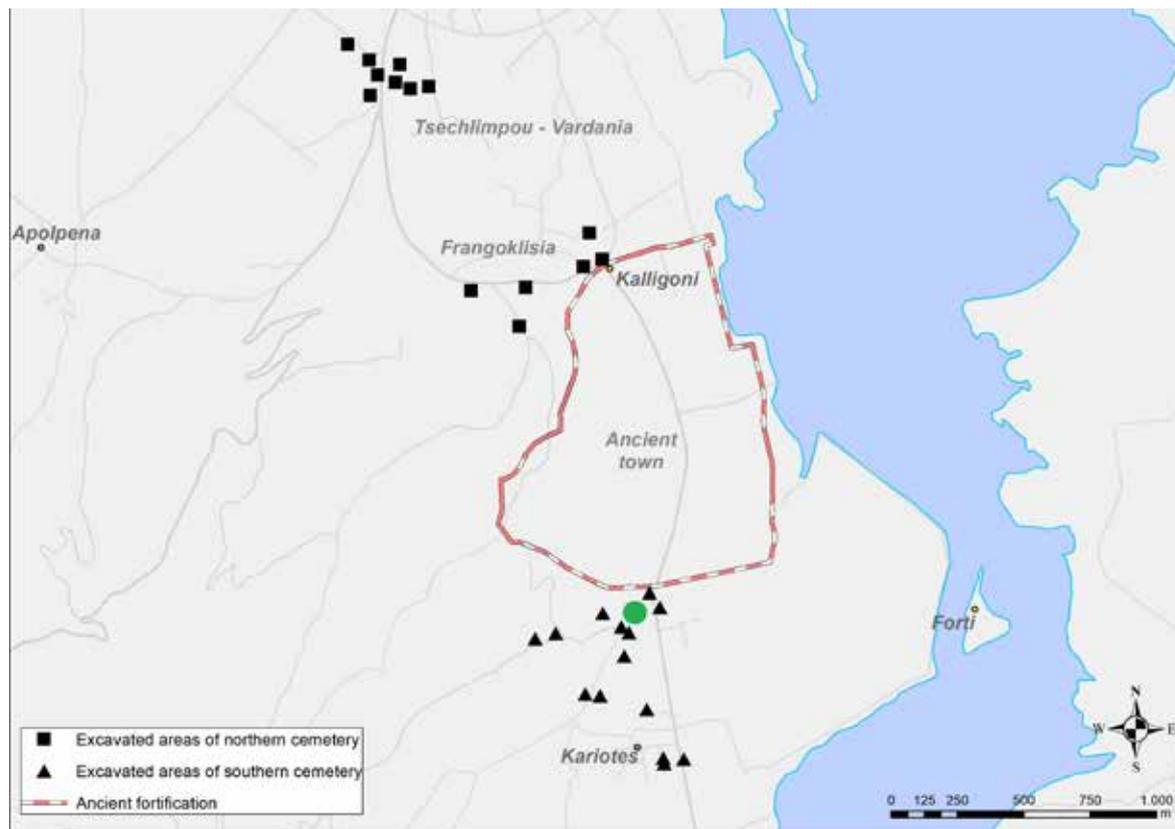
Almost every pendant is unique, but nevertheless, due to some common characteristics, they are grouped into six distinctive categories: Type A: Demon Mask, Type B: Male head with sleek or twisted hair style, Type C: Male head with curly hair and beard, Type D: Female head, Type E: Animal figures, Type F: Miscellaneous (Seefried 1982). Since all types have many morphological variants, they can even be sub-categorized. They first appeared in Egypt during the 8th century B.C. (Seefried 1982, 65). In the 7th century B.C., they became popular both in Phoenicia and the rest of the Mediterranean. Pendants from the 7th and 6th centuries B.C. represent grotesque-looking human faces. From the late 6th century B.C., rod formed pendants appeared in Rhodes (Triantafyllidis 2003). Their production experienced the greatest development, and they took on the most artistic features during the 5th and 4th centuries B.C. During the 4th century B.C., they lost their oriental character and adopted Hellenistic style expressions. The main production centre was Carthage, but Cyprus and Rhodes still maintained their activities (Tatton-Brown 1981). The glass pendants on a core disappear around the 1st century B.C., when blown glass makes its first appearance.

In many cases, it can be exceedingly difficult to establish a precise chronology for these pieces of jewellery, especially where stray artifacts of unknown provenance from museum collections or finds from digs with disturbed stratigraphic layers are concerned. Furthermore, this type of object can easily pass from hand to hand and be kept for many years as an heirloom and therefore there is a need for a broader time frame for their chronology. In such cases, a glass jewel from a sealed tomb enriches the archaeological record and facilitates the dating of comparable material.

A GLASS NECKLACE FROM THE SOUTH CEMETERY OF ANCIENT LEFKADA

The ancient town of Lefkada, colonized by the Corinthians in the late 7th century B.C., became a great walled city with a gridiron plan, an agora, a theatre, and a thriving port (Rontogiannis 1988; Andreou 1998; Vikatou and Chavela 2013; Bonelou 2020; Staikou forthcoming; Vikatou et al. forthcoming).

Two cemeteries were laid *extra muros*: the Southern is located at the Kariotes area, whilst the Northern is divided into two parts in the wider Kalligoni-Vardania area. Many rescue excavations in the two cemeteries have brought to light hundreds of tombs, dating from the Archaic to the Roman period (Andreou 1998, 181–85; Douzougli 2001; Staikou 2016). In the Southern Cemetery, and more specifically in the area Spasmeni Vrissi (Fig. 1), a rescue excavation first took place in 1981 and then in 1987 (Andreou 1981, 1987).

Εικ. 1. Map of the ancient town of Lefkada, with the Northern and Southern Cemeteries. The green circle indicates the area where the necklace was found.

During the second field season, 29 cist-graves and five tile-graves were found, enclosed by two rectangular *perivoloi*, separated by a road. In this paper we examine the burial items from tomb 17, which were found inside *perivolos* 2 (Fig. 2).

The cist was covered with three slabs, which were found intact and *in situ* during the excavation. The cist was 1.90 m long and 0.70 m wide, with a maximum overall height of 0.69 m. Inside the cist a single burial was found.

The excavation diary gives no information about the bones found inside the tomb. Furthermore, the skeletal material from this grave has not been preserved in the storage facilities of the Ephorate of Antiquities of Aitolokarnania and Lefkada and no photographic documentation has been found in the old archive of the Ephorate. Thus, we can only rely on a sketch from the field notebook (Fig. 3).

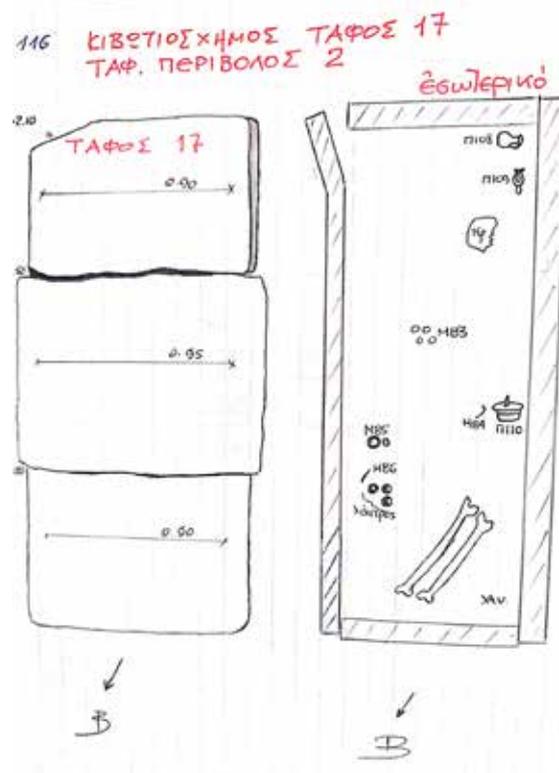
In the north edge of the cist two femurs are depicted, and near the south-western corner a cranium (marked with Greek letters κρ) is shown. All the bone material appears to come from an adult skeleton.

The deceased was accompanied by many objects, found scattered all over the un-looted grave. This paper focuses on an extraordinary brightly colored glass jewel (Fig. 4): a necklace with a human head pendant (Archaeological Museum of Lefkada (henceforth AML) Cat. No. 2793) and seven glass beads of various sizes and colors (AML Cat. No. 4642).

The pendant of a bearded male face is rod-formed; opaque yellow glass is used for the face, nose, mouth, and ears; additions are made in translucent cobalt blue glass. The blue eyes and eyebrows were added while the yellow glass was still hot. The round pupils were minuscule circular blue beads surrounded by a yellow coil. The right eye is missing; the two eyebrows almost meet in the middle above the bridge of the nose, but the lower part of the left one is not preserved. There is a large yellow protruding nose, with no indication for nostrils, small circular yellow ears (Fig. 5) and a small yellow open mouth with thick lips. The mouth is surrounded by a beard, made up of six thick blue curl coils. The twisted band (“turban”) across the forehead is a mix of blue and yellow

Εικ. 2. Photo of *perivolos* 2, from the south. Cist tomb 17 is at the north-western corner.

Εικ. 3. Sketch depicting tomb 17, from the field notebook.

Εικ. 4. The glass beaded necklace with the male head pendant as a central piece.

Εικ. 5. The right profile of the pendant.

Εικ. 6. The back side of the pendant.

Εικ. 7. The globular lekythos from tomb 17.

colors; the band is flanked at both ends, right over the ears, with a big blue curl of hair. The suspension loop bears a central groove and is applied at the front on top of the head. The rod hole on the back is surrounded by a blue layer of glass (Fig. 6). Height (loop included): 2.9 cm. Width: 1.9 cm. Depth: 1.4 cm.

The pendant from Lefkada is similar to type C VI, which dates between the 3rd to the 1st centuries B.C. (Seefried 1982, 29, 118, pl. II). There is a well-preserved undated item of this type found in Chios, Greece. The similarities are seen in the headband, but mainly in few but thick cylindrical curls rendering a beard around the mouth, although in the Chios example the coils are more protruding (Seefried 1982, 118, n. 3, fig. 38).

On each side of the pendant, which was the central piece of the necklace, seven more glass beads were strung.¹ The biggest one is a blue polished bead with a matt finish (diam. 1.1 cm, thickness 0.7 cm). Of similar dimensions is a blue gloss bead with three flutes, partially resembling a poppy-seedpod (diam. 1 cm, thickness 0.7 cm), whilst one blue glass bead is decorated with a white stripe around the middle (diam. 0.8 cm, thickness 0.6 cm). A very small yellow bead (diam. 0.3 cm) and three tiny blue beads (diam. 0.2 cm) were also attached to the necklace.

Apart from the glass necklace, the rest of the burial items in tomb 17 are:

- A globular lekythos (AML Cat. No. 4638) made from yellowish fine-grained local clay (Fig. 7). Its plain surface was left uncoated. It is a production of a Lefkadian workshop that can be dated within the 3rd century B.C. (Andreou 1994, 200, pl. 149a; for a similar example see Pliakou 2009, 204, pl. 17).

¹ In the past, only the head pendant was displayed in AML. During this study the glass beads were found in the archaeological storage facilities of Lefkada, and the reconstructed necklace is now on display in the museum.

Εικ. 8. The lamp from tomb 17, displayed in the AML.

Εικ. 9. The cooking pot from Tomb 17.

– An unglazed terracotta lamp (AML Cat. No. 2253 – exhibited in the museum). The discoid oil lamp is wheel-made, from yellowish clay, undoubtedly of local manufacture (Fig. 8). It has an elongated nozzle and one handle pressed towards the body (Andreou 1994, 200, pl. 149a).

– A *lopas*, i.e. a cooking pot with lid and one looped handle (AML Cat. No. 4639). A common type of kitchen utensil, made from coarse homogeneous red/orange clay. The pot is restored from many broken pieces; a horizontal loop handle is attached to the lip; the handle is partially missing (Fig. 9). Similar examples from the Athenian Agora and the South Cemetery of Lefkada date to the middle of the 3rd century B.C. (Andreou 1994, 201–2, pl. 149a; for a similar example see Staikou et al. 2014, 626–27, pl. 205b).

Εικ. 10. Small finds from tomb 17. A glass stone (a), a bronze ring (b), four bronze hoops (c).

– A glass stone (AML Cat. No. 2781). Plain with flat bottom and round on top; transparent; very light blue; weathered surface; almost circular. Diam. 1.5 cm. Max. thickness 0.6 cm (Fig. 10a).

– A bronze ring (AML Cat. No. 2782 – exhibited in the museum). The plain metal band hoop is 2.3 cm wide, with round top and flat bottom that bears no decoration or bezel whatsoever (Fig. 10b).

- Four bronze hoops (AML Cat. No. 4641). Very small and thin with a diameter range from 0.5 to 0.7 cm (Fig. 10c).
- A small bronze coin (AML Cat. No. 4640). The coin cannot be classified due to the thick and rough corrosion layers (diam. 1.8 cm).

DISCUSSION

The glass head pendants were perceived as amulets with apotropaic powers against the evil eye. During the antiquity, but even until recently, among the peasant population of modern Greece, it was believed that people with blue eyes could more easily spread the curse of the evil eye (De Ley 1981, 195). It is probably for this reason that the eyes of these protective charms are made from blue glass, apparently as a way of repelling the evil eye. Even a unibrow was also thought to have the ability to cast the look, and maybe that is the reason why many of the glass pendant heads have monobrows, or eyebrows attached close to each other, as is the case of the Lefkadian find.

Glass head pendants have been found scattered all over the Levantine coast, Cyprus, Sicily (Spanò-Giammellaro 2010), Sardinia, Spain, and especially Carthage. The production centres were originally located in the eastern Mediterranean, mainly in Phoenicia and Cyprus, then in Rhodes. From the 4th century B.C. Carthage leads, not only by sheer number, but also by the quality and the size of its pendants (Seefried 1982).

In Greece, until 1982, 43 pendants of various types had been documented (Seefried 1982, 162-65). In recent years, six examples from the Macedonian prefecture of Greece have been mentioned as well; a ram's head (Adam-Veleni 2010, 355, cat. no 385), a male head of unknown provenance (Karamitrou-Mentesidi 2008, 100, pl. 151), three female heads, from Abdera (Adam-Veleni 2010, 407, cat. no 499), Edessa (Chrysostomou 2013, 163, cat. no. 278, pl. 50) and Pella (Lilimpaki-Akamati 1994, 209, cat. no. 409, pl. 41) respectively, and a demon's head from Florina (Exarchea 2021, 49, pl. 30). Several glass pendants in the form of bearded heads were found in the adyton of the temple at "Vryokastro" site in Kythnos (Mazarakis Ainian 2005, 97). Similar to the female heads from Macedonia is a stray find depicting a woman's head, exhibited as a donated item in the Archaeological Museum of Rethymno, Crete. The male head glass pendant from Lefkada, is the first known example found in the Greek Ionian islands.

Lefkada was a renowned commercial hub of north-western Greece during the Classical and Hellenistic era (Zachos and Douzougli 2003). The Corinthian colony, from the Archaic period onwards, served as an intermediate trading post between southern and central Greece and the shores of Epirus, Illyria, Italy, and Sicily. The town had a flourishing large port near the southern edge of the city wall, whilst another smaller port was operating in the north-eastern part of the island. During 2018–2022 an excavation near the main ancient pier took place and part of a complex, which can probably be identified as a small hostelry (*katagigion*), was unearthed (Staikou forthcoming). The provision for accommodation right by the port suggests that foreign merchants would arrive in Lefkada from various parts of the Mediterranean basin, seeking a place to spend one or more nights.

Given the role of Lefkada as a main trading centre in the Ionian Sea, we can assume that many products would arrive from all over the Mediterranean, due to the existence of an extensive commercial network. During a recent research project, thousands of amphorae fragments were examined, in order to discover some trading patterns (Filis and Staikou 2022). It seems that Lefkada is dominated by many local or regionally produced type B amphorae, but also amphorae from Corinth and more rarely from the north and south-eastern Aegean. A fragment of a Punic amphora was identified, which might indicate a commercial network between the Punic world, Lefkada and Corinth. It should be noted that Punic amphorae have been found in the Punic Amphora Building (PAB) in Corinth, dating to the mid-5th century B.C. (Fantuzzi et al. 2020). The presence of other western imports (Italy, Sicily) is limited in Lefkada; they became more noticeable from the 2nd century B.C.

onwards. Few amphorae fragments belong to the well-known Chian straight-neck type with the characteristic conical dating to the late 4th century B.C. As previously mentioned, a well-preserved glass pendant of the C VI category has been found in Chios.

Furthermore, scarce evidence of the presence of foreigners, some of whom might have been traders, can be obtained from the inscribed gravestones found in the ancient cemeteries of the island. The stelae bear, in some cases, not only the name of the deceased, but also their origin (Zachos and Douzougli 2003, 72). Thus, we know that some of the tenants in the cemeteries of Lefkada came from Minor Asia, Croton, Syracuse, Marsalis, Taranto, and Carthage.²

The head pendant from Lefkada was undoubtedly imported, judging from its refined craftsmanship and skilful details. The large number of similar excavated finds from Carthage and Sicily indicates a Punic workshop, rather than a Phoenician one (Haevernick 1981, 306). It is questionable, however, whether it was a consequence of direct trade relations between the Lefkadians and the Punic world, or it arrived in Lefkada indirectly. The presence of such pendants in Sicily may also indicate an alternative maritime route, through which the glass necklace could have reached Lefkada.

The pendant from Chios, discussed above, is undated, but its type appears in the 3rd century B.C. The similarities with the Lefkadian find provide some evidence in support of an eastern Mediterranean route. Corinth, on the other hand, could be an intermediate trade station, since Lefkada was a Corinthian colony. The thriving metropolis had extensive trade transactions, while the commerce with the Phoenicians is well attested (Morris and Papadopoulos 1998; Sherratt 2020). There is limited evidence of relationships between Corinth and Lefkada after the 4th century B.C., after the battle of Chaeronea (338 B.C.). After Philip II conquered the island, the colony disconnected from the metropolis and became part of the Confederate state of Epirus (Zachos and Douzougli 2003, 44). The coins from Corinth that are exhibited in the AML (11 silver and two bronze) date from the 5th and 4th century B.C., but as already mentioned, Corinthian transport amphorae dating from the 3rd century B.C. have been found in the ancient port (Filis and Staikou 2022). Thus, we indirectly conclude that, to some extent, the Corinthians preserved economic ties with Lefkada, several centuries after the colonization of the island.

To summarize, the glass artifact from Lefkada confirms once more the commercial role of the Ionian Island in the wider Mediterranean basin. With reference to the bone material of the grave, discussed above, we cannot make any strong conclusions about the sex, the age, or the status of the necklace's owner. The local ceramic artifacts that accompanied the dead, point towards the burial of a Lefkadian, who carried the pendant as an exotic apotropaic adornment, probably without any deeper religious symbolism. The rare glass necklace from the South Cemetery of Lefkada dates within the 3rd century B.C. With its unique and expressive features the male head pendant represents one of the most elaborate and beautiful examples of its kind in Greece. The fact that it was found in a sealed tomb adds additional value.

² People of Carthaginian origin are referred in tombstones from Demetrias (Arvanitopoulos 1928, 91). Various types of funerary monuments with exclusively Greek or bilingual inscriptions belonging to people of Phoenician origin have been found in the ancient cemetery of Kerameikos, as well as in the Academia (Salta 2012, 178). For another funeral plaque from Rhodes see Patsiada 2012, 170, cat. no. 124.

BIBLIOGRAPHY

- Adam-Veleni, P., ed. 2010. *Γυάλινος κόσμος*. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Adam-Veleni, P., and E. Stefani, eds. 2012. *Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου*. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Andreou, I. 1981. “Ν. Λευκάδας, Καρυώτες, Σπασμένη Βρύση, Επέκταση δικτύου ύδρευσης.” *ArchDelt* 36, B1:277–78.
- _____. 1987. “Ν. Λευκάδας, Καρυώτες, Σπασμένη Βρύση, οικ. Α. Θειακού.” *ArchDelt* 42, B1:320.
- _____. 1994. “Σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας.” In *Γ’ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 24–27 Σεπτεμβρίου 1991*, 196–204. Athens: The Library of the Archaeological Society at Athens.
- _____. 1998. “Πολεοδομικά της Αρχαίας Λευκάδας.” *ArchDelt* 53, Α’ Meletes:147–86.
- Arvanitoroulos, A.S. 1928. *Γραπτά στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*. Athens: Archaeological Society at Athens.
- Aubert, M.E. 1995. “From Trading Post to town in the Phoenician-Punic world.” In *Social complexity and the development of towns in Iberia: from the Copper Age to the second century AD*, edited by B. Cunliffe and S. Keay, 47–65. *ProcBritAc* 86.
- _____. 2001. *The Phoenicians and the west: Politics, colonies and trade*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barag, D. 1985. *Catalogue of Western Asiatic glass in the British Museum*. London: British Museum Publications.
- Barthélemy, M. 1992. “El vidrio fenicio-punico en la península Ibérica y Baleares.” In *Producciones Artesanales Fenicio-púnica: VI Jornadas De Arqueología Fenicio-púnica (Ibiza, 1991)*. Eivissa: Museu Arqueològic d’ Eivissa, Direcció General de Cultura.
- Bonadies, L., I. Chirpanlieva, and E. Guillon, eds. 2019. *Les Phéniciens, les Puniqes et les autres: Échanges et identités en Méditerranée ancienne*. *Orient & Méditerranée* 31, Paris.
- Bonelou, E. 2020. “Ιστορία και Νομισματοκοπία της Λευκάδας.” Ph.D. diss., University of Ioannina.
- Bourogianis, G. 2012. “Η Φοινικική παρουσία στο Αιγαίο από τον 7ο έως τον 4ο αι.” In *Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου*, edited by P. Adam-Veleni and E. Stefani, 61–2. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- _____. 2014. “Αποικίες των Φοινίκων.” In *Η Ευρώπη της Ελλάδος. Αποικίες και νομίσματα από τη συλλογή της Alpha Bank*, edited by D. Tsagari, 286–89. Athens: Alpha Bank.
- _____. 2018 “The Phoenician presence in the Aegean during the Early Iron Age: trade, settlement and cultural interaction.” *RStFen* 46:43–88.
- Caubert, A., E. Fontan, and H. Le Meaux 2007. “La faïence et le verre en Méditerranée orientale et occidentale.” In *La Méditerranée des Phéniciens. De Tyr à Carthage, Catalogue de l'exposition à l'Institut du monde arabe, 6 novembre 2007 – 20 avril 2008*, edited by E. Fontan and H. Le Meaux, 199–203. Paris: Somogy
- Chrysostomou, A. 2013. *Αρχαία Έδεσσα. Τα νεκροταφεία*. Volos, Hellenic Ministry of Culture.
- De Ley, H. 1981. “Beware of blue eyes! A note on Hippocratic Pangenesis.” *AntCl* 50:192–97.
- Docter, R., and J. Sonneveld 2009. “Punic Glass from Carthaginian Settlement Contexts.” *Carthage Studies* 3:125–45.
- Douzougli, A. 2001. “Παρατηρήσεις στα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας.” In *Πρακτικά Δ’ Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας, Αρχαία Λευκάδα-Νήρικος-Κάστρο Αγίας Μαύρας-Αμαζική*, 45–84. Athens: Etaireia Lefkadikon Meleton.
- Exarchea, E. 2021. “Γυάλινα κτερίσματα από το νεκροταφείο της Αχλάδας Φλώρινας.” Master thesis. Aegean University.
- Fantuzzi, L., E. Kiriati, A.M. Sáez Romero, N.S. Muller, and C. K. Williams II. 2020. “Punic amphorae found at Corinth: provenance analysis and implications for the study of long-distance salt fish trade in the Classical period.” *Archaeological and Anthropological Sciences* 12:179.
- Filis, K., and V. Staikou. 2022. “The Transport Amphoras from the Port and Storage Facilities of Ancient Lefkada. Local and Regional Exchange Networks.” In *4th IARPotHP Conference, Manufactures and Markets: the contributions of Hellenistic pottery to economies large and small, November 2019, 11–14 Athens, Greece, 2019*, edited by L. Rembart and A. Waldner, 263–78. Wien: Phoibos Verlag.
- Grose, D.F. 1989. *The Toledo Museum of Art, Early Ancient Glass: Core-Formed, Rod-Formed, and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 B.C. to A.D. 50*. New York: The Toledo Museum of Art.
- Haevernick, T.E., 1981. *Beiträge zur Glas forschung. Die wichtigsten Aufsätze von 1938 bis 1981*. Mainz: von Zabern.
- Harden, D. 1981. *Greek and Roman glass in the British Museum*. Vol. I. London: British Museum.
- Ignatiadou, D. 2013. *Διαφανής ύαλος για την αριστοκρατία της αρχαίας Μακεδονίας*. Archaeological Institute of Macedonian and Thracian Studies 13. Thessaloniki: Archaeological Receipts Fund.
- Ilieva, P. 2019. “Phoenicians, Cypriots and Euboeans in the Northern Aegean: A reappraisal.” *AURA* 2:65–102.
- Ioannou, Chr. 2017. “La présence phénicienne en Grèce.” In *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in*

- Honour of Nota Kourou*, edited by V. Vlachou and A. Gadolou, 435–46. Brussels: CREA-Patrimoine.
- Karamitrou-Mentesidi, K. 2008. *Αιανή. Αρχαιολογικοί Χώροι και Μουσείο*. Aiani: Archaeological Museum of Aiani.
- Jigoulov, V.S. 2022. *The Phoenicians: Lost Civilizations*. London: Reaction Books.
- Kourou, N. 2007. “Les Phéniciens en Mer Egée.” In *La Méditerranée des Phéniciens. De Tyr à Carthage, Catalogue de l'exposition à l'Institut du monde arabe, 6 novembre 2007 – 20 avril 2008*, edited by E. Fontan and H. Le Meaux, 136–39. Paris: Somogy.
- _____. 2008. “The evidence from the Aegean.” In *Beyond the Homeland. Markers in Phoenician Chronology*, edited by C. Sagona, 305–64. Ancient Near East Studies, Suppl. 28. Leuven, Paris: Dudley, MA.
- _____. 2014. “Rhodes, un important carrefour en Méditerranée orientale.” In *Rhodes, une île grecque aux portes de l'Orient, X^e-Ve siècle avant J.-C.*, edited by A. Coulie and M. Filimonos, 76–89. Paris: Musée du Louvre.
- Lilimpaki-Akamati, M. 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Lopez-Ruiz, C. 2021. *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Markoe, G.E. 2000. *People of the past: Phoenicians*. London: The British Museum Press.
- Mazarakis Ainian, A. 2005. “Inside the adyton of a Greek temple: Excavations on Kythnos (Cyclades).” In *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Colloquium in honour of J.J. Coulton, Oxford University, Lincoln College, April 16-17, 2004*, edited by M. Geroulanou and M. Stamatopoulou, 87–103. Oxford: BAR IS.
- Morris, S. and J. Papadopoulos. 1998. “Phoenicians and the Corinthian pottery industry.” In *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, edited by R. Rolle, K. Schmidt and R.F. Docter, 251–63. Veröffentlichung der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg 87. Hamburg: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Moscatti S., 1968. *The World of the Phoenicians*. London: Weidenfeld and Nicolson History.
- Patsiada, V. 2012. “Funerary plaque with bilingual inscription, Greek and Phoenician.” In *Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου*, edited by P. Adam-Veleni, and E. Stefani, 170. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Pliakou, G. 2009. “Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας.” In *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, edited by S. Drougou, I. Touratsoglou, K. Zachos, A. Inzesiloglou, 191–210. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Rontogiannis, P.G. 1988. “Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας.” *Επετηρίδα Λευκαδικών Μελετών*. Vol. VII:37–309. Athens: Etaireia Lefkadikon Meleton.
- Sader, H. 2019. *The History and Archaeology of Phoenicia*. Archaeology and Biblical Studies 25. Atlanta: SBL Press.
- Salta, M. 2012. “Funerary stele.” In *Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου*, edited by P. Adam-Veleni and E. Stefani, 177–78. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Seefried, M. 1982. *Les Pendentifs en verre sur noyau des pays de la Méditerranée antique*. Collection de l'École française de Rome 57. Rome: Publications de l'École Française de Rome.
- Sherratt, S. 2020. “Phoenicians and Corinth.” In *Nomads of the Mediterranean. Trade and Contact in the Bronze and Iron Ages*, edited by A. Gilboa and A. Yasur-Landau, 262–77. Culture and History of the Ancient Near East 112. Boston: BRILL.
- Spanò-Giammellaro, A. 2010. *I vetri della Sicilia punica*. Coll. Corpus Antichità Fenicie e Puniche 8, Roma: Bonsignori.
- Staikou, V. 2016. “Νεώτερες ανασκαφικές έρευνες στα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας.” In *ΝΗΠΙΚΟΣ-ΛΕΥΚΑΣ-ΚΑΣΤΡΟ. Η μακροβιότερη πρωτεύουσα της Λευκάδας, August 2010, Conference Proceedings*, edited by Ch. Papadatou-Giannopoulou, 169–95. Lefkada: Cultural Center of Lefkada.
- _____. Forthcoming. “The flourishing port of ancient Lefkada. Topographical and archaeological data.” In *On the Edge of the Colonial World: Leucas and the Southern Ionian Archipelago, Cephallenia, Ithaca and Zacynthus*, edited by C. Antonetti, Diabaseis 11. Pisa: ETS.
- Staikou, V., B. Giza, and K. Leontariti. 2014. “Ελληνιστική κεραμική από τη Λευκάδα. Στρόμα κατάχωσης κτιρίου στον πυρήνα του νότιου νεκροταφείου.” In *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 5–9 Μαΐου 2009*, edited by E. Kotsou, 623–30. Athens, Archaeological Receipts Fund.
- Stampolidis, N. ed. 2003. *Ploes. Sea Routes From Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean, 16th – 6th c. B.C.* Athens: Museum of Cycladic Art.
- Stampolidis, N. and A. Karetsou, eds. 1998. *Eastern Mediterranean: Cyprus–Dodecanese–Crete, 16th–6th cent. B.C.* Heraklion: University of Crete.
- Stampolidis, N. and A. Kotsonas. 2006. “Phoenicians in Crete.” In *Ancient Greece from the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, edited by S. Deger-Jalkotzy and I.S. Lemos, 337–60. Edinburgh Leventis Studies 3, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Tatton-Brown, V. 1981. “Rod-Formed Glass Pendants and Beads of the First Millennium B.C.” In *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*. Vol. I, *Core and Rod formed Vessels and Pendants and Mycenaean Cast Objects*, edited by D.B. Harden, 143–55. London: Trustees of the British Museum.

- Triantafyllidis, P. 2000. *Ροδιακή Υαλουργία Ι. Τα εν θερμώ διαμορφωμένα διαφανή αγγεία των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*. Athens: Ministry for the Aegean.
- _____. 2003. "Classical and Hellenistic glass workshops from Rhodes." In *Échanges et commerce du verre dans le monde antique, Actes du colloque de l'association Française pour l'Archéologie du verre, Aix-en-Provence et Marseille, 7-9 Juin, 2001*, edited by D. Foy and M.-D. Nenna, 131-38. Montagnac: Éditions Monique Mergoil.
- Uberti, M.L. 1988. "I vetri." In *I Fenici, catalogo della mostra (Venezia, Palazzo Grassi, marzo-novembre)*, edited by S. Moscati, 474-91, Milano: Bompiani.
- Vikatou, O. and K. Chavela. 2013. *The ancient town of Lefkada. The houses and public buildings*. Archaeological guide. Athens: Ministry of Culture and Sports – Ephorate of Antiquities of Aitoloakarnania and Lefkada.
- Vikatou, O., V. Staikou, and B. Giza. Forthcoming. "Inside and outside of the walls. Systematic research program and rescue excavations at the ancient town of Lefkada." In *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου για Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα 19-22 Ιανουαρίου 2022*.
- Woolmer, M. 2017. *A Short History of the Phoenicians*. London: I.B. Tauris.
- Zachos, K. and A. Douzougli. 2003. *Λευκάδα. Ιστορική-αρχαιολογική επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου*. Athens: Archaeological Receipts Fund.

Necrogeography in Southwest Peloponnese

A GIS-based study of the spatial distribution of Bronze Age tumulus and tholos tombs in Messenia

Christopher Nuttall

Swedish Institute at Athens
chrisnuttallacademia@gmail.com

Claire Zikidi

M.H. Wiener Laboratory for Archaeological Science - American School of Classical Studies at Athens
clairezikidi@gmail.com

ABSTRACT

This article examines the complex relationship between mortuary landscapes and human activity in southwest Messenia during the Middle and Late Helladic periods (c. 2050–1190 B.C.). Using Geographic Information Systems (GIS) analyses, the study investigates the spatial distribution and factors influencing the placement of tumuli and tholos tombs in the Messenian landscape. The results reveal distinct functions of MH tumuli as visible markers on the landscape, forming a network of landmarks connecting communities with shared values and beliefs. In contrast, LH I–II tholoi were strategically placed along movement routes, marking areas of interaction and control, or atop pre-existing MH tumuli, also reflecting competing ideologies and a shift in symbolic power. During LH III, tholoi were located closer to settlements, emphasizing the social significance of political and territorial motivations. The study highlights the agency of mortuary landscapes in shaping cultural narratives and underscores the role of geopolitical control over land in selecting burial sites. The integration of GIS analyses enriches our understanding of past societies' perception of death and their connection to the landscape.

INTRODUCTION

Cemetery location, indirectly influenced by the prevailing values and beliefs circulating within a community, functioned as a monumental landmark, symbolizing collective identity and reinforcing the salient norms of mortuary practices (Zikidi 2022). Over long periods of time, the chosen location was consistently imbued with new ideas and meaning through its use, generating a deep cultural significance, which surpassed its designation as merely a *space* of deposition in the landscape, making it a significant social *place* (Tuan 1977, 4; Nuttall 2021, 30–1). The landscape agency of these monumental burial grounds (Robb 2004) formed a parallel *heterotopic* geography (Foucault 1971, 1984), where the physical (burials, tombs, space, etc.) and the conceptual (circulating norms, beliefs, etc.) were constantly interacting and intersecting, reforming the meaning of the practices undertaken within.

Several scholars have emphasized the essential role that the burial of the dead plays in shaping institutions (Serres 1987; Casey 1997; Ariès 1974; Heidegger 1962), contributing to the creation of monumental places and conveying meaning through the mortuary landscape. Necrogeography, or the “geographical study of burial practices” (Kniffen 1967, 427; Semple and Brookes 2020), aims to interpret mortuary landscapes as “areal phenomena, genealogical records, and reflections of established practices and cultural values” (Kniffen 1967, 426). Naturally, from an archaeological standpoint, the scope of necrogeographical studies is more limited than it is for anthropologists, sociologists, or anthropogeographers; nonetheless, archaeological evidence still provides ample opportunities to examine mortuary data and mortuary landscapes within their social, cultural, and political context.

In this context, Messenian Bronze Age tumuli have been described as places of extended ritual and mortuary performance, where acts of burial inscribed or re-inscribed a connection to a place, a lineage and a community (Forsén 1992; Hielte-Stavropoulou 2001; Müller Celka 2012). The often deliberately organized landscape of a tumulus had a spatial logic that echoed the idealized notions of connection to the region, while their correlation with older spaces of habitation enhanced these associations and triggered interpretations about continuity, memory and descent (Korres 2012; Merkouri and Kouli 2012; Müller Celka 2012; Sarri and Voutsaki 2012; Weiberg and Lindblom 2014; Zikidi 2022). Later tholos tombs, mainly perceived as commemorative mortuary structures, were assessed less on their placement in the natural and anthropogenic landscape, and more on their language and conventions as commemorative power structures, focusing on design, style, association, performance, and materiality of monuments (Boyd 2002; Cavanagh and Mee 1998; Korres 1976, 1979; Papadimitriou 2009, 2016). In both cases, interpretation of the formation and role of mortuary landscapes circled around the premise of how the structures imbued meaning to the specific landscape, disregarding the role of the landscape in shaping human action.

However, archaeological research has highlighted the reciprocal relationship between the mortuary landscape and human activity, and scholars have argued that the placement and design of tumuli and tombs were influenced by the landscape itself, as well as social and economic factors (Schiffer 1976; Olivier 1999; Merkouri and Kouli 2012; Müller Celka 2012). Drawing upon the previous discussion, this paper discusses (a) the spatial distribution of tumuli and tholos tombs in the southwest Messenian landscape from the Middle Helladic (MH) to the end of the Late Helladic (LH) period, and (b) the factors that led communities to choose specific locales (Boyd 2002, 16). Analysis aims to pinpoint factors that played a role in the decision-making process of the mortuary landscape, investigating the spatial arrangement of tumuli and tholos tombs in relation to each other and to other features of the landscape, as well as the impact of the landscape on human movement.

MATERIALS AND METHODS OF ANALYSIS

With a rich tradition of archaeological research in Messenia (Valmin 1938; McDonald and Hope Simpson 1961; 1964; 1969; McDonald and Rapp 1972; Davis and Bennet 2017), selection criteria were deemed necessary to facilitate this analysis. Tombs were selected if they had been excavated or identified by previous field-walking survey projects in Messenia (see Catalogue). Settlements were chosen based on their size, with preference given to those over two hectares in size. This size was determined either by the architectural remains of the settlement (Ano Englianos and Iklaina) or the reported size of the ceramic scatter of the settlement (Beylerbey, Merzini-Platanos and Paleochori). While slightly below the two-hectare size limit, Katarachi (Koukounara) was included due to the concentration of mortuary monuments in its immediate vicinity. The incorporation of more rigorously documented data, such as that obtained in the *Pylos Regional Archaeological Project* (PRAP; Davis and Bennet 2017), alongside less detailed accounts of earlier survey work and rescue excavation does result in a heterogeneous representation of the region, however, disregarding the less detailed data is not an acceptable alternative either. While the chosen selection criteria present a comprehensive view of MH–LH III Messenia,

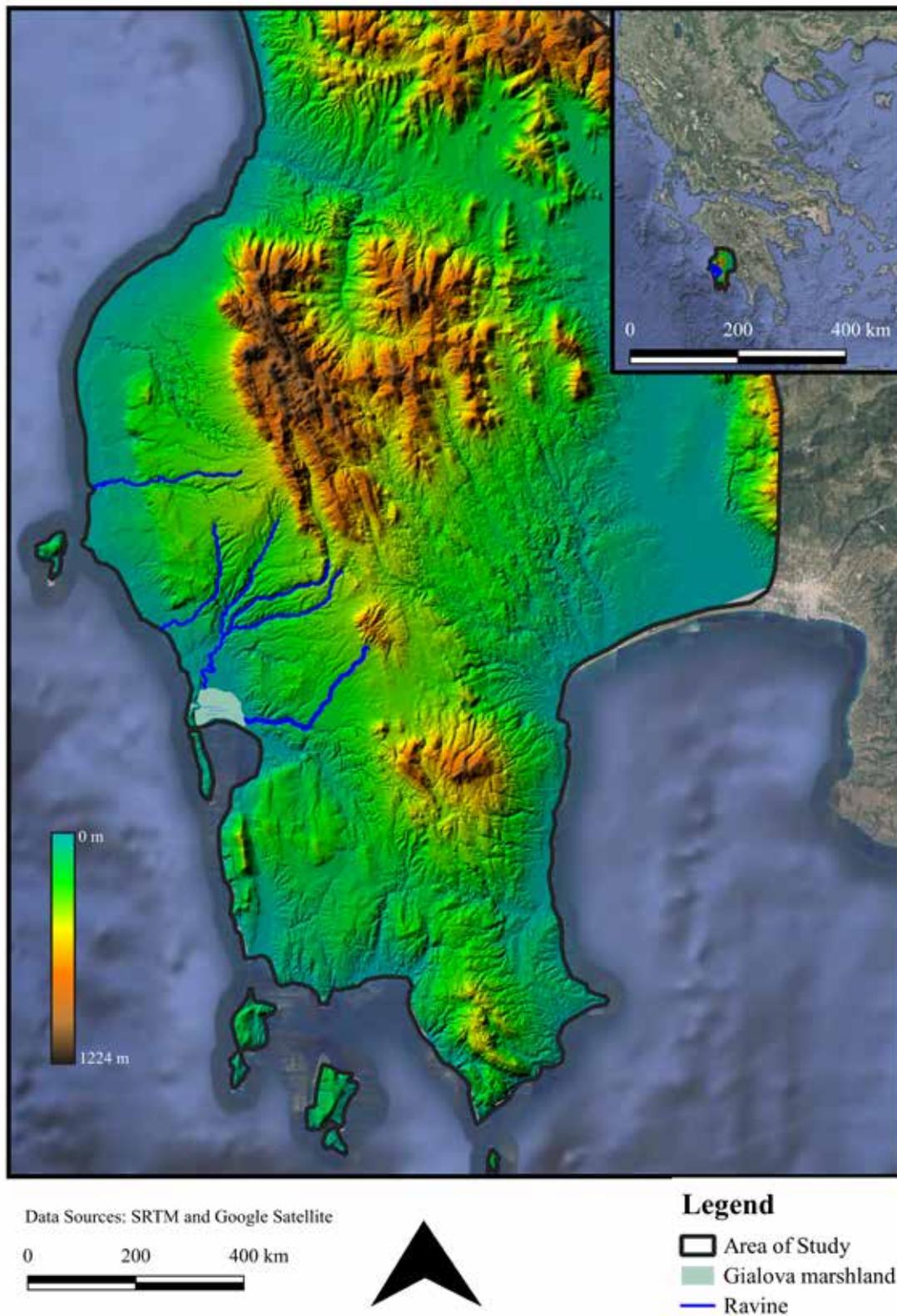

Fig. 1. Map of southwestern Peloponnese outlining the area of study, with elevation and ravines, with its general position within Greece shown inset..

it is acknowledged that future work in the area may greatly alter the dynamic of our knowledge in this region (e.g., the unexpected importance of Iklaina, not entirely predicted through site survey: cf. McDonald and Hope Simpson 1961, 241; or trial excavation: Marinatos 1954, 308–11).

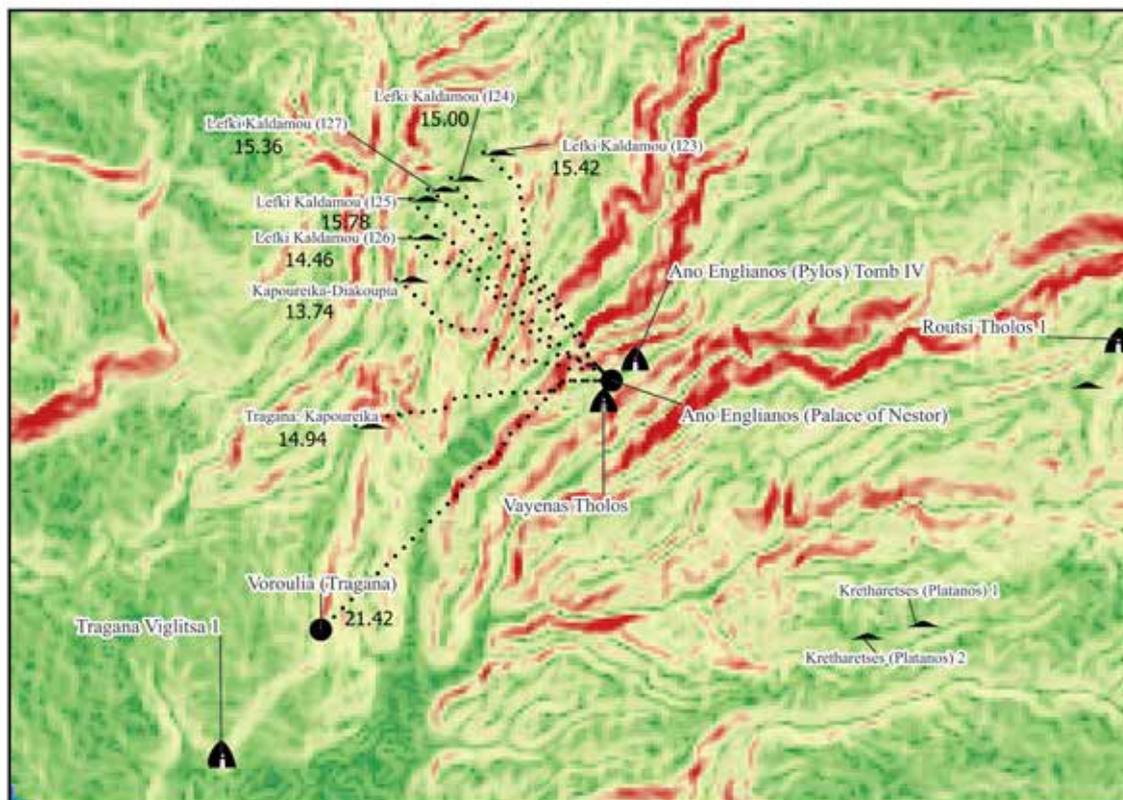
The present study employs a Geographic Information System (GIS), specifically the freely available QGIS, to conduct in-depth computational analyses. The integration of computational methods in Greek archaeology has become increasingly more common in recent years (e.g., Farinetti 2011; Déderix 2015), offering valuable insights into the analysis of digitally reconstructed landscapes through diverse methodologies. The method used here included entering geospatial information for each site, including latitude, longitude and elevation values, into the GIS software. The locations were ascertained by georectifying the original published distribution maps, ensuring consistency with the descriptions of the sites therein. To further verify and improve data quality, satellite imagery was utilized. However, precise geospatial details for some sites remain unpublished, thus the points used here should be considered indicative rather than definitive. These sites were plotted over an SRTM (Shuttle Radar Topography Mission) digital elevation model (DEM) raster of Messenia (Fig. 1). Viewshed and least cost path analyses were then performed.

Viewshed analysis calculates areas of visibility from a specific location, based on the landscape and elevation values informed by the DEM raster. For this analysis, a series of key locations were chosen as individual points representing specific settlements or cemetery groups. The Messenia DEM was used as the input layer, with the point of interest (site) as the observer location and an observer height of 1.7 "DEM units" (representing the maximum height of a human observer) and a target height of 1 "DEM unit" set as parameters. A height of 1 m was selected as a reasonable compromise to account for the presence of medium-sized vegetation, such as shrubs, plants and bushes, thus providing a more phenomenologically grounded approach. However, it is acknowledged that taller vegetation, undoubtedly present in prehistoric times, would have affected visibility. Incorporating such variable vegetation heights into the viewshed analysis is not feasible without homogenizing all vegetation at a uniform height, an approach that would yield inaccurate results. The maximum distance from observer to compute visibility was set to 5 km, a reasonable threshold to visibly discern landscape features (i.e., mounds). The resulting raster shows the areas visible from the chosen location, with two resulting parameters: "Visible" for locations directly within the area covered by the viewshed raster, and "Invisible" for areas out of sightlines from the original site or obstructed from view by landscape features or vegetation.

Least cost path analysis determines specific paths through the landscape, based on the slope gradient of the DEM raster, and pinpoints those of least cost to the traveler. This analysis uses a cost surface raster generated using 'Tobler's hiking function' (Tobler 1993) based on the Messenia DEM, which allocates a time-based cost for each degree of slope. This function allows for a more anthropocentric estimation of least cost paths (Kantner 2012; Lothrop et al. 2018; Rosenswig and Martínez Tuñón 2020). This cost surface is inputted as the "Cost raster layer", with a point of interest as the "start-point layer" and a shapefile containing all of the sites used in the analysis as the "end-point(s) layer". This method calculates the path of least cost from the chosen point to the entire study area database. The values generated come in the form of a time cost (minutes), based on travel through the landscape on foot (Table 2).

DISCUSSION OF RESULTS

The results of the viewshed analysis (Table 1) suggest that MH tumuli were deliberately positioned to be *visible* from neighboring contemporary settlements and serve as marks *on* the landscape. The higher estimated cost values for physical movement between MH tumuli and possible MH settlements (Fig. 2) indicate that access to these sites was not as important as visual communication, thus further highlighting the importance of their function on the landscape as mnemonic indices (Galanakis 2012, 220; Zikidi 2022, 291). While the relational importance of the tumuli with the past initially imbued these spaces with meaning, it was their continuous

Data sources: SRTM. Made using QGIS 3.28.4
Slope analysis: GDAL. Least cost path analysis: QGIS.

Slope gradient

- Flat (<math><2^\circ</math>)
- Undulating (2-8°)
- Rolling (8-15°)
- Moderately Steep (15-30°)
- Steep (>30°)

Legend

- Least cost paths
- LH I sites
- ▲ MH tumuli (incl. possibles)
- ▲ LH I tholoi

Fig. 2. Least cost path values of travel between Ano Englianos and the Lefki Kaldamou tumuli. The least cost path values are in minutes on foot.

function as indices of memory visible on the landscape that sustained their importance (Zikidi 2022, 170), while the continuous reformation of some of these spaces, such as Agios Ioannis Papoulia (Korres 1980, 134–38), aimed to enhance and maintain them as monuments.

Several tumuli, such as Voidokoilia, the Tumulus of Giorgiopoulos, Agios Ioannis Papoulia and Chandrinou-Kissos, are visible from associated settlement sites, indicating areas of human activity (Fig. 3). Among them, Voidokoilia is especially notable, as it can be seen from both inland and out to sea and its landscape syntax may have had a significant impact on visitors sailing past into Navarino Bay and further north to Romanou. Voidokoilia bay itself appears to have been formed in the Classical period (Kraft et al. 1980, 194). The mound is hidden from view on the coastal approaches from both the north and south, only being visible once passing Voidokoilia. The sudden appearance of the burial mound, and its later tholos inheritor, could have been a powerful experience for those sailing by and served to mark the space or territory. These sites, along with others in the lower coastal plain around the Bay of Navarino, create a network of visible landmarks that would have helped to define the spaces of action in this region, forming tumulus complexes (areas with multiple inter-visible tumuli in close proximity) (Fig. 4).

Table 1. Results of the Viewshed analyses. The table denotes the origin of the viewshed (From), its tomb type, sites that are visible from that location (Visible) and sites that are close to being visible (Possibly visible), as well as their date of construction.

From	Type	Visible	Type	Possibly visible	Type	Construction		
Voidokoilia	Tumulus	Gialova: Paleochori	Habitation			early MH		
		Voidokoilia: Divari	Tumulus					
		Osmanaga	Tholos					
		Korifasion Portes	Habitation					
Voidokoilia	Tholos	Gialova: Paleochori	Habitation			LH I		
		Voidokoilia: Divari	Tumulus					
		Osmanaga	Tholos					
		Korifasion Portes	Habitation					
Peristeria 3	Tholos	Peristeria 1	Tholos			late MH/LH I		
		Peristeria 2	Tholos					
		Kokorakou Mound	Tumulus					
Kaminia 1	Mound	Kaminia 2	Mound			late MH		
Routsi 1	Tholos	Tumulus of Giorgiopoulos	Tumulus	Papoulia	Tholos	late MH/LH I		
		Agios Ioannis Papoulia	Tumulus	Kretharetses	Tumulus			
		Pisaskion Mavroudhia	Tholos	Tumulus of Kalogeropoulos	Tumulus			
		Ano Englianos	Habitation	Iklaina Panagia	Tholos		Lefki Kaldamou	Tumulus
				Litharolakka	Tholos			
Papoulia 1	Tholos	None		Ag. Ioannis Papoulia	Tumulus	LH IIIA		
Ano Englianos	Habitation	Tragana: Kapoureika	Tumulus	Pisaskion Mavroudhia	Tholos	MH		
		Litharolakka	Tholos					
		Kapoureika-Diakoupia	Tumulus					
		Lefki Kaldamou	Tumulus					
		Routsi	Tholos					
		Tumulus of Giorgiopoulos	Tumulus					
Tumulus of Kalogeropoulos	Tumulus	Routsi	Tholos	Tumulus of Giorgiopoulos	Tumulus	early MH		
				Ag. Ioannis Papoulia	Tumulus			
Tourkokivouro	Tholos	None		None		LH IIIA		
Lefki Kaldamou	Tumulus	Ano Englianos	Habitation	Litharolakka	Tholos	MH?		
		Volimidia	Chamber	Vayenas	Tholos			
		Routsi	Tholos					
		Tumulus of Giorgiopoulos	Tumulus					
		Kretharetses	Tumulus					
Fyties 1	Tholos	Livadthi	Tholos	Gouvalari 1 & 2	Tholos	LH II		
		Gouvalari Mound A, B and 2	Tholos	Gouvalari Polla Dendra	Tholos			
		Koukounara Akones	Tholos	Chandrinou Koumbe	Habitation			
		Kaminia 2	Tholos	Chandrinou Ag. Athanasios	Tumulus			
		Papoulia 3	Tholos	Kaminia 1	Tholos			
		Chandrinou	Tumulus	Soulinari: Tourlidhita	Tholos			
		Chandrinou Kissos	Tumulus	Platanovrysi	Tholos			
Koryfasio Haratsari (Osmanaga)	Tholos	Korifasion Portes	Habitation	Pisaskion Mavroudhia	Tholos	late MH		
		Tragana Viglitsa	Tholos	Romanou Golf Course	Tholos			
		Tragana: Kapoureika	Tumulus					
		Kapoureika-Diakoupia	Tumulus					
		Lefki Kaldamou	Tumulus					
		Kato Englianos	Tholos					
		Ano Englianos	Habitation					
		Voidokoilia Divari	Tumulus					
Voidokoilia	Tholos							
Chandrinou: Kissos	Tumulus	Soulinari	Tholos	Gouvalari 1	Tholos	MH		
		Chandrinou	Tumulus	Kaminia 1	Tholos			
		Chandrinou: Koumbe	Habitation	Tourkokivouro	Tholos			
		Chandrinou Ag. Athanasios	Tumulus					
		Livadthi	Tholos					
		Fyties	Tholos					
		Gouvalari Mound A, B and 2	Tholos					
		Gouvalari Polla Dendra	Tholos					
		Koukounara Akones	Tholos					
		Papoulia 3	Tholos					
Kaminia 2	Tholos							

From	Type	Visible	Type	Possibly visible	Type	Construction
Tragana: Kapoureika	Tumulus	Kapoureika-Diakoupia	Tumulus			MH
		Vayenas	Tholos			
		Ano Englianos	Habitation			
		Lefki Kaldamou	Tumulus			
		Kretharetses	Tumulus			
		Pisaskion Mavroudhia	Tholos			
Gouvalari Mound A	Tholos	Chandrinou	Tumulus	Soulinari	Tholos	late MH
		Chandrinou: Kissos	Tumulus	Platanovrysi	Tholos	
		Chandrinou Ag. Athanasios	Tumulus	Paleochoria: Koukounara	Tholos	
		Chandrinou: Koumbe	Habitation			
		Kaminia 1 & 2	Tholos			
		Koukounara Akones	Tholos			
		Gouvalari Polla Dendra	Tholos			
		Gouvalari B & 2	Tholos			
		Fyties	Tholos			
		Livadhi	Tholos			
		Papoulia 3	Tholos			
Katarachi (Koukounara)	Habitation	Gouvoulari 1, 2 & A	Tholos	Gouvalari Mound B & 2	Tholos	MH
		Koukounara Akones	Tholos	Fyties	Tholos	
		Gouvalari Polla Dendra	Tholos	Soulinari	Tholos	
		Livadhi	Tholos			
		Kaminia	Tholos			
		Papoulia 3	Tholos			
		Chandrinou	Tumulus			
		Chandrinou: Kissos	Tumulus			
Iklaina (Traganes)	Habitation	Tragana: Kapoureika	Tumulus	Korifasion Portes	Habitation	MH
		Tragana Viglitsa	Tholos	Osmanaga	Tholos	
		Romanou Golf Course	Tholos	Ag. Ioannis Papoulia	Tumulus	
				Iklaina Panagia	Tholos	
Gialova Paleochori	Habitation	Paleochori (Koukounara)	Tholos	Osmanaga	Tholos	LH IIIA
		Voidokoilia Divari	Tumulus			
		Voidokoilia	Tholos			
		Pylos Vigla and Midhen	Tholos			
Koryfasio Beylerbey	Habitation	Osmanaga	Tholos	Romanou Golf Course	Tholos	MH
		Koryfasion Portes	Habitation	Vayena	Tholos	
		Tragana Viglitsa	Tholos	Pisaskion Mavroudhia	Tholos	
		Tragana: Kapoureika	Tumulus			
		Kapoureika-Diakoupia	Tumulus			
		Lefki Kaldamou	Tumulus			
		Voidokoilia Divari	Tumulus			
Voidokoilia	Tholos					
Platanos	Habitation	Agios Ioannis Papoulia	Tumulus	Ano Englianos	Habitation	MH
		Routsi	Tholos	Tumulus of Kalogeropoulos	Tumulus	
		Tumulus of Giorgiopoulos	Tumulus			

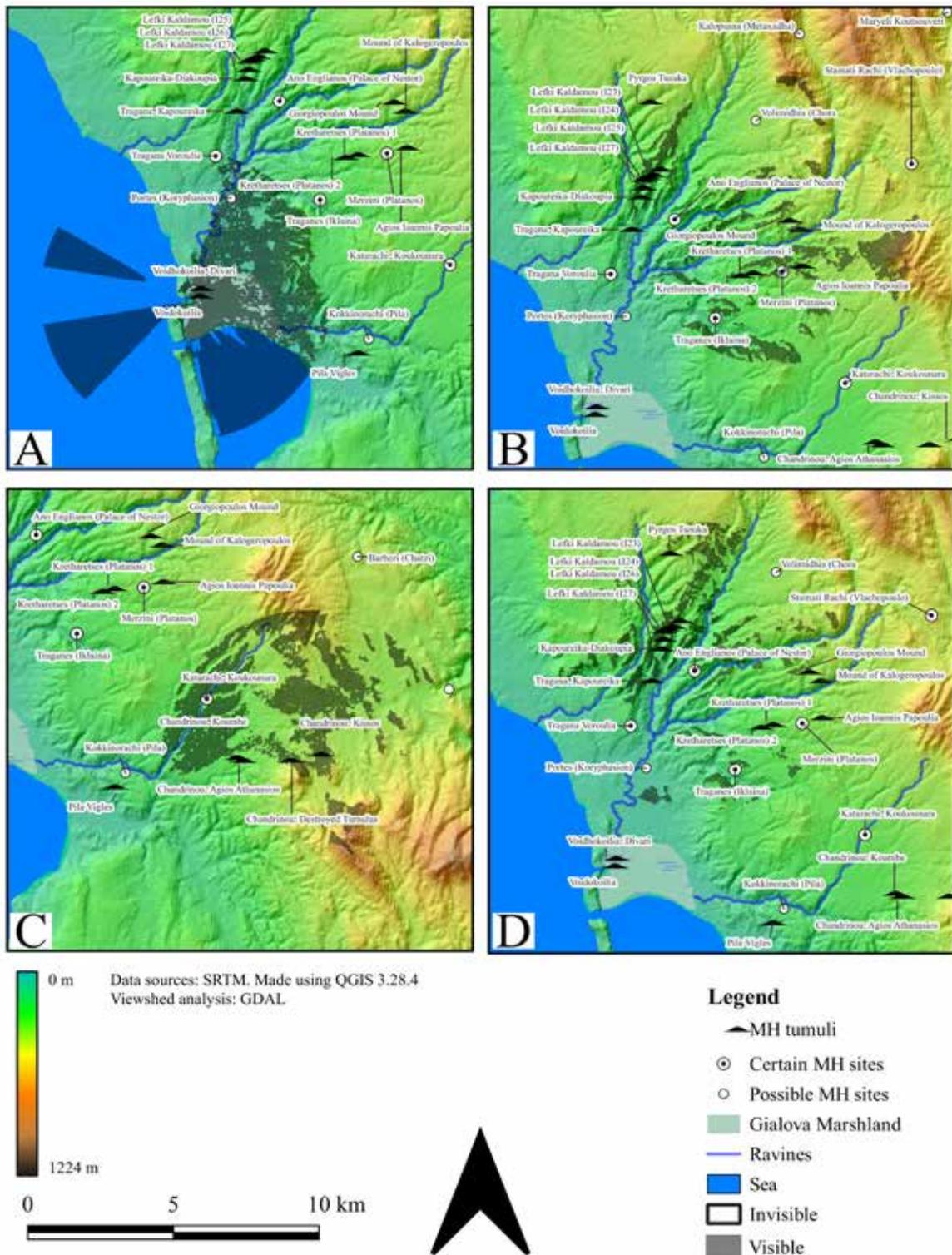

Fig. 3. Views from selected sites from the Middle Helladic period. Each with a 5 km range with a 1.7 m height. A: Voidokoilia; B: Tumulus of Giorgiopoulos; C: Chandrinou-Kissos; D: Lefki Kaldamou

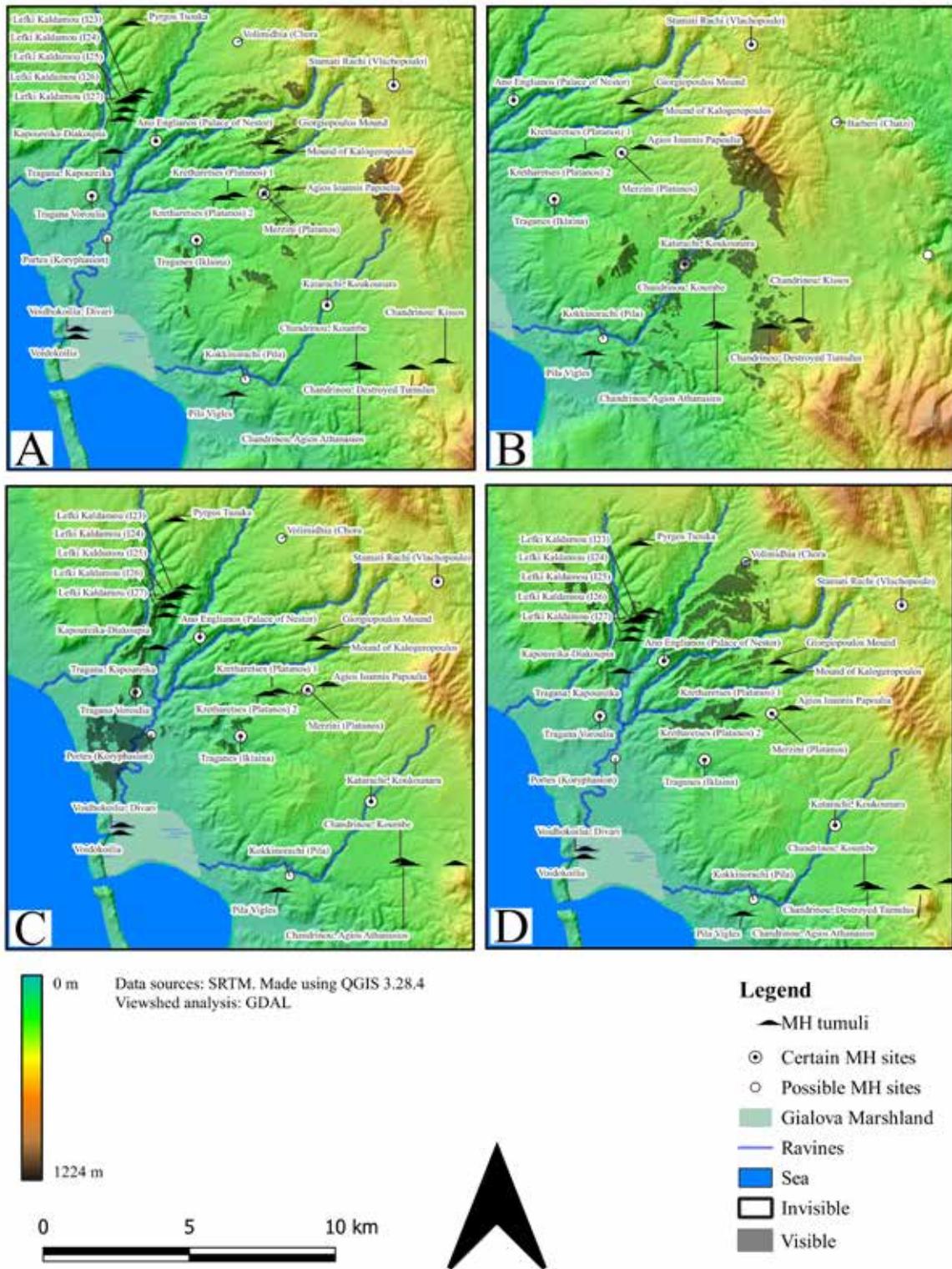

Fig. 4. Views from selected sites from the Middle Helladic period. Each with a 5 km range with a 1.7 m height. A. Platanos; B. Katarachi (Koukounara); C. Ikaina; D. Ano Englianos.

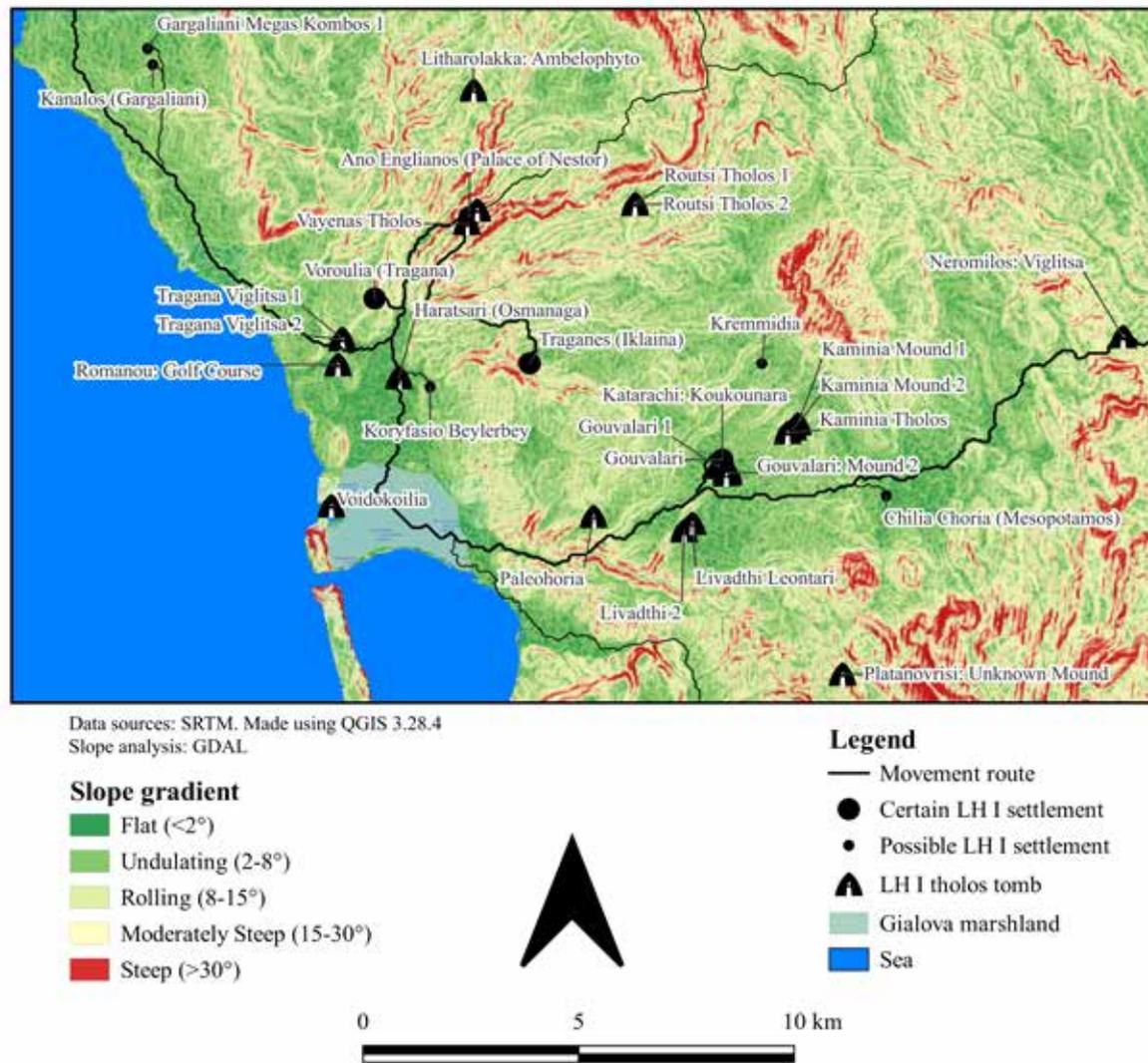

Fig. 5. LH I settlements along with contemporary tholos tombs. Major movement routes are highlighted in black. Green areas indicate lower slope, while red indicates higher slope and higher energy cost of travel.

LH I–II tholoi were situated within the landscape in a manner distinct from MH tumuli. Their placement appears connected more to *visibility within movement* through the landscape, with several LH I–II tholoi located on movement routes *through* the Messenian landscape or close to abrupt changes in the landscape (Fig. 5). These factors suggest that the interaction between the communities, and their dead, was important to materialize in the landscape, while movement routes were essential in establishing the limits of geographical ‘familiarity’ and kinship.

The Kaminia tholoi, for example, marked the beginning of one arm of the Gouvalari ravine, where a chain of dozen tholoi placed along the ravine would have been observed by the traveler heading towards the Bay of Navarino from the direction of Nichoria, and were all easily accessible from points close to where the ravine could be crossed (Fig. 6). In addition to connectivity through movement, both Mounds A and B at Gouvalari have a high visibility over a wide range of cemeteries (Fig. 7: A), while specifically from Gouvalari Mound A, one would have intervisibility with all the Chandrinou burial spaces, the Kaminia tholoi, the Fyties tholoi, two Livadthi tholoi, and the other tombs of the Gouvalari group.

Several other tholoi are located on movement routes *through* the Messenian landscape, suggesting that they may have marked areas of ‘occupation’ or controlled movement as markers on the landscape (Fig. 8). The Ro-

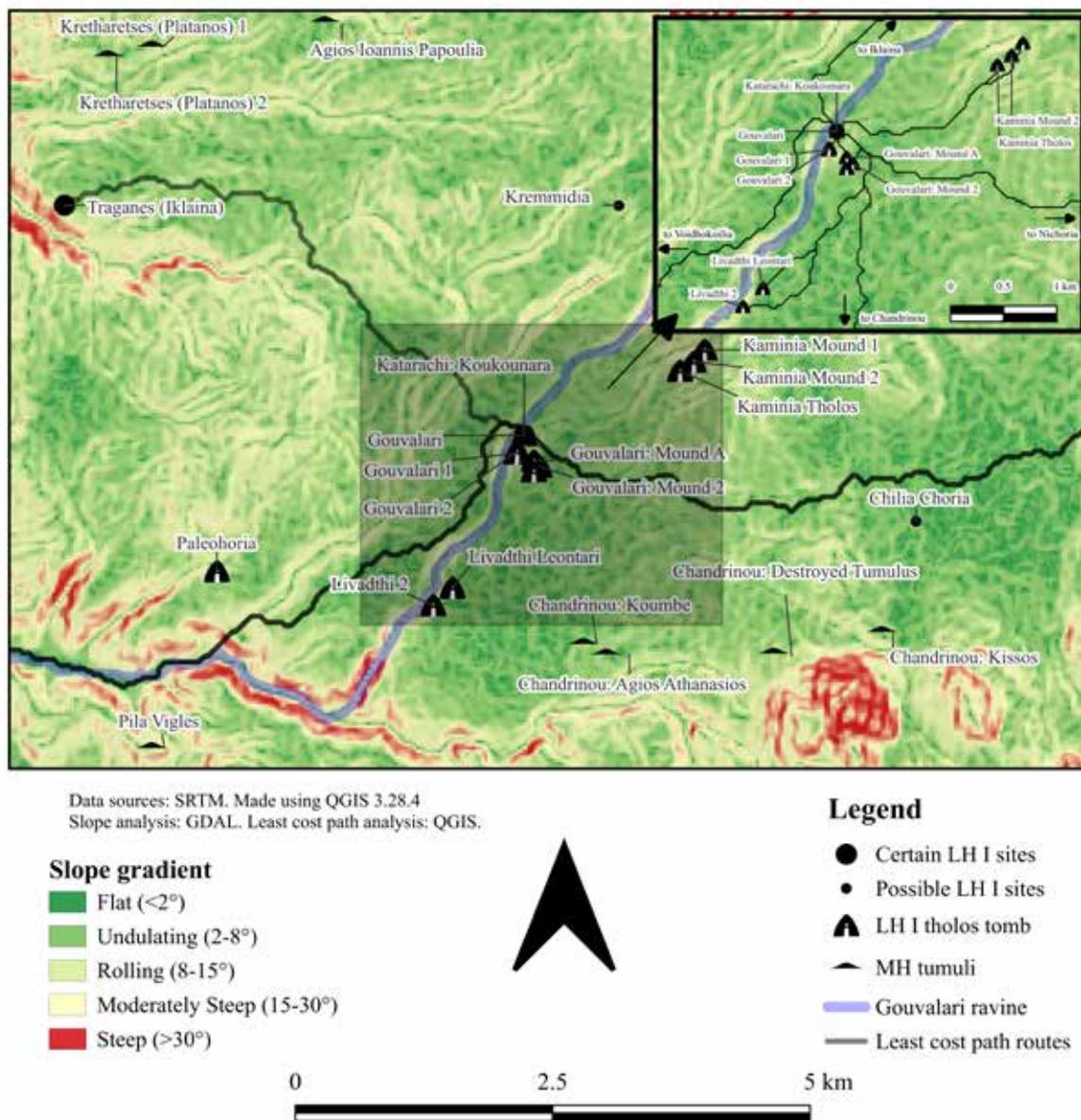

Fig. 6. The Gouvalari ravine with associated LH I tholoi, MH tumuli and contemporary settlements.

manou tholos and later the Tragana Viglitsa tholoi are placed on either side of the main coastal route into central Messenia from the north. The Koryfasio Haratsari (hereafter Osmanaga) tholos would have been passed on the main route from Voidokoilia and Navarino Bay towards Ano Englianos, as well as the main movement route from the southern part of the Navarino Bay. Neromilos-Viglitsa is directly beside the main route from the Kalamata Bay into the Kremmidia area and on towards the Bay of Navarino. The Paleochori tholos is adjacent to one of the routes leading from Gouvalari, towards the Bay of Navarino. Contrary to this pattern, the tholos at Kephlovrysi is placed in an anomalous position and could be connected more to a local center or the route towards another site high in the upland areas of the Aigaleo mountain range (Fig. 9).

The least cost path analyses (Table 2) also shed light on the spatial interconnectivity of several cemeteries, which create tomb and cemetery clusters. For example, the cemeteries along Gouvalari ravine were within a short distance of one another, meaning that several would have been in the immediate cognitive territory of each other, creating a unified deathscape network (Fig. 6).

Table 2. Results of the least cost path analyses. A least cost path was executed from each location in the first column to multiple selected sites. The resulting value is represented in minutes on. Color-shading classifies the journeys into below 30 minutes (green), between 31–60 minutes (yellow), between 61–120 minutes (orange) and over two hours (grey).

From	To Palace of Nestor	To Voidokoilia	To Routsis	To Kaminia	To Nichoria	To Chandrinou Kissos	To Iklaina	To Lefki Kaldamou	To Osmanaga	To Ag. Ioannis Papoulia	To Tragana Viglitsa	To Volimidia	To Gouvalari
Palace of Nestor	-	61.86	25.56	74.88	152.16	101.52	33.42	16.32	31.74	31.74	30.78	32.94	70.50
Voidokoilia	61.86	-	82.86	98.34	188.28	103.38	65.28	67.32	30.12	75.66	33.42	94.14	82.02
Routsis	25.56	82.86	-	55.92	127.92	84.84	29.04	40.02	52.92	14.94	53.70	28.80	57.84
Kaminia	74.88	98.34	55.92	-	97.56	28.98	44.10	89.64	75.84	43.86	87.12	81.66	17.04
Nichoria	152.16	188.28	127.92	97.56	-	87.42	135.36	166.68	171.18	126.12	178.14	141.36	113.82
Chandrinou Kissos	101.52	103.38	84.84	28.98	87.42	-	70.14	117.18	99.30	71.82	112.68	106.50	34.80
Iklaina	33.42	65.28	29.04	44.10	135.36	70.14	-	49.68	39.18	14.94	50.34	53.34	37.14
Lefki Kaldamou	16.32	67.32	40.02	89.64	166.68	117.18	49.68	-	41.58	46.50	34.14	37.98	86.82
Osmanaga	31.74	30.12	52.92	75.84	171.18	99.30	39.18	41.58	-	49.14	15.18	64.02	66.66
Ag. Ioannis Papoulia	31.74	75.66	14.94	43.86	126.12	71.82	14.94	46.50	49.14	-	54.96	42.90	43.86
Tragana Viglitsa	30.78	33.42	53.70	87.12	178.14	112.68	50.34	34.14	15.18	54.96	-	61.20	77.88
Volimidia	32.94	94.14	28.80	81.66	141.36	106.50	53.34	37.98	64.02	42.90	61.20	-	86.16
Gouvalari	70.50	82.02	57.84	17.04	113.82	34.80	37.14	86.82	66.66	43.86	77.88	86.16	-

Finally, some LH I–II tholoi are placed close to or even atop pre-existing MH tumuli and burial mounds. Examples include the Routsis tholoi, close to the tumuli of Kalogeropoulos and Giorgiopoulos (Fig. 10: A), the Kaminia tholoi, constructed atop a burial mound (Fig. 10: B), as well as further north, the Peristeria tholoi, placed close to the existing Kokorakou tumulus (Fig. 10: D).

In the case of Voidokoilia, the tholos was placed directly inside the MH tumulus (Fig. 10: C). Several other MH tumuli, however, do not receive an associated tholos, including the entire Lefki-Kaldamou group, all the Chandrinou tumuli and the Kretharetses tumuli. While this variability in practice may be a result of inconsistent archaeological documentation due to the destruction of many burial mounds, it is also highly possible that it could be the result of regional politics that commenced in LH I and continued until the end of LH II period, following the socio-political fermentations that affected the entire southwest Messenia, and the emergence of the Mycenaean phenomenon.

With a range of burial tumuli in the general area of the Platanos-Merzini settlement, for example, the establishment of tholoi at Routsis may have been a way to re-orientate the symbolic power of the dead away from these sites, and towards local symbols of power under the control of Ano Englianos during the LH period (Zikidi 2022, 303). The Routsis tholoi are not easily connected to a nearby contemporary settlement. The Platanos settlement is around twenty minutes' walk on foot (Fig. 11: A) and, unless there is a destroyed habitation site underneath modern Myrsinochori, there is no site that one could convincingly argue would be significant enough to have two tholoi associated with it. The motive for placing these tholoi in this area may have been more connected to competing for mnemonic primacy with the pre-existing tumuli in this area, which are in themselves likely to have been established due to their inter-visibility with both the Platanos settlement and Ano Englianos (Fig. 11: B).

A similar mentality could also be observed at Voidokoilia, where the disturbance of the earlier MH tumulus with the construction of the LH I tholos may have been a highly charged symbolic act, aimed at superseding

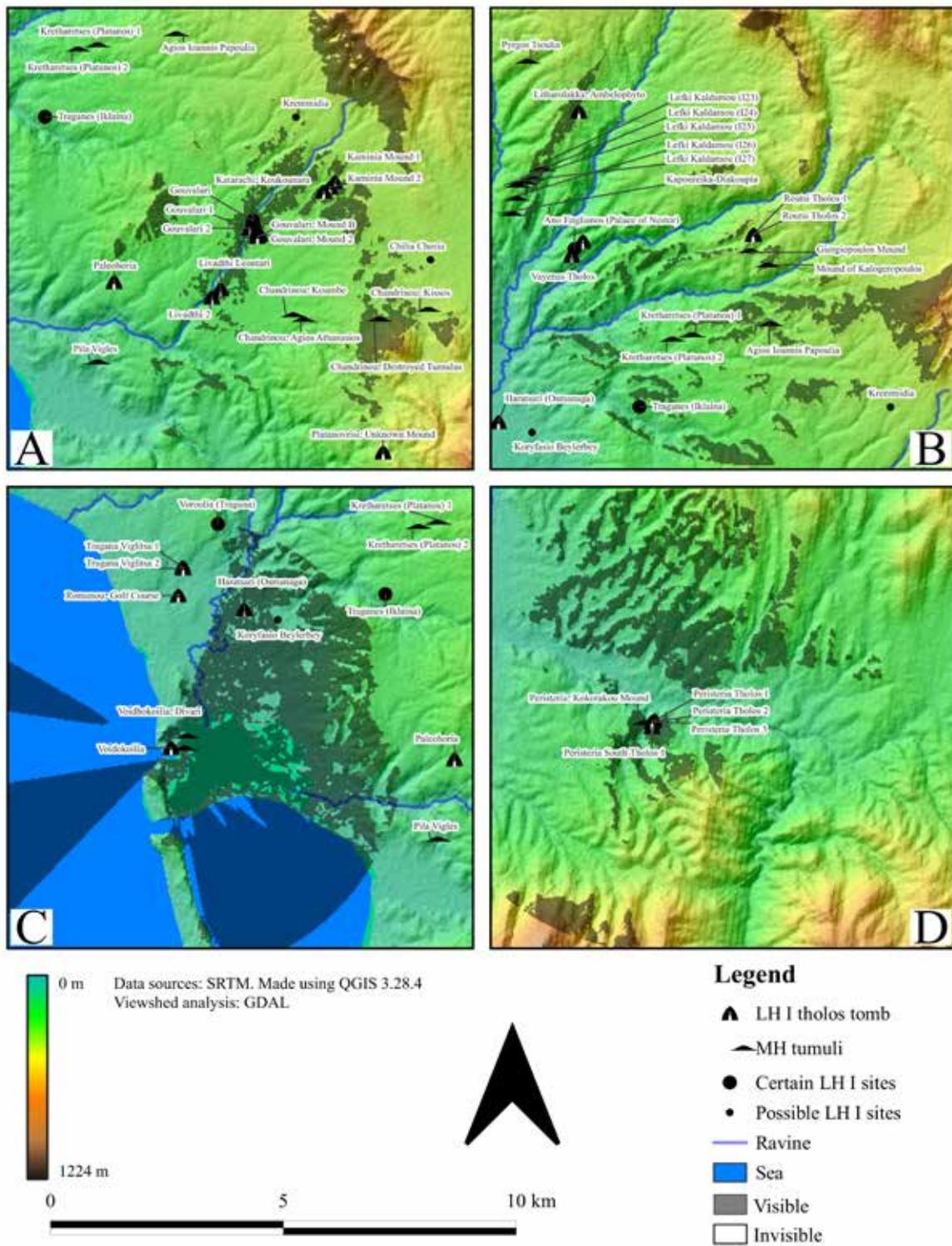

Fig. 7. Views from LH I Tholos Tombs. A: Gouvalari; B: Routsis; C: Voidokoilia; D: Peristeria.

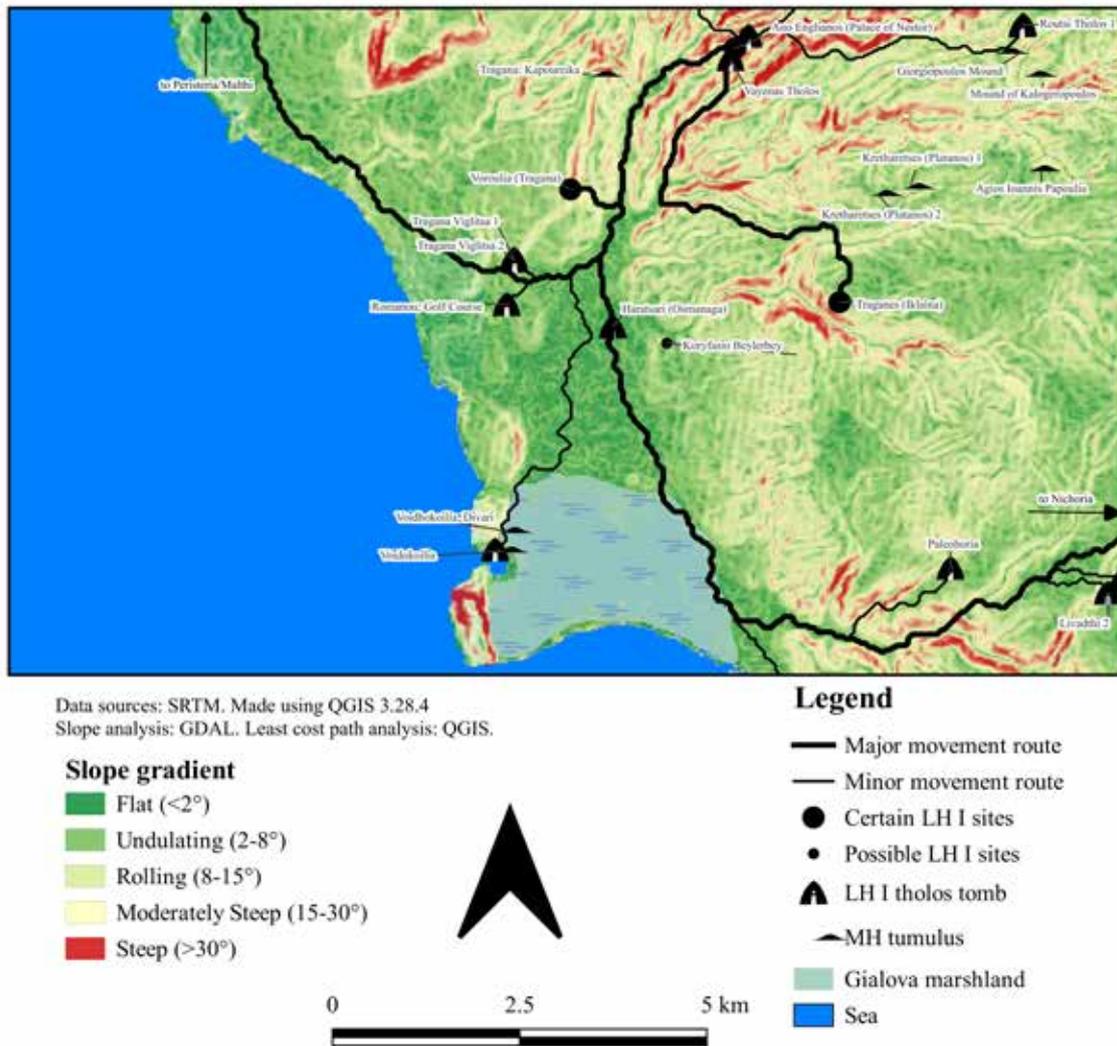

Fig. 8. The placement of LH I tholos tombs between Ano Englianos and Voidokoilia. Movement routes are determined through least cost path analyses. ‘Major’ denotes a route utilized by several paths of least cost, while ‘minor’ routes are those leading only to one site.

pre-existing mortuary social structures. On the other hand, the placement of the Kaminia tholoi, also atop a pre-existing MH burial mound, appears to have incorporated earlier pithos burials and generally respected the pre-existing mortuary space (Korres 1996, 2012), reinforcing local symbols of mortuary power. Therefore, two different trajectories appear to have shaped the mortuary landscape in LH I-II. The first, visible at Kaminia, aimed to reinforce pre-existing local socio-political and cultural systems, while the second, visible at Voidokoilia and Routsis, aimed to disintegrate them and shift the focus towards new centers of power.

A rather illustrative long-term example of how different agencies affected the choice of placement of tholos tombs is notable at Ano Englianos (Fig. 12). The site is visible from a surprising number of locations, including all the Lefki-Kaldamou tumuli on the Ambelofyto-Tragana ridge, the Kretharetses tumuli in the west, Routsis in the east, and south up to the Osmanaga tholos, and has visibility over a wide range of locations, including all the Lefki-Kaldamou tumuli, the Tumulus of Giorgiopoulos, and the Tragana-Kapoureika tumulus, as well as the tholoi at Litharolakka: Ambelofyto and Routsis, and finally the habitation site of Iklaina (Fig. 12). The visibility

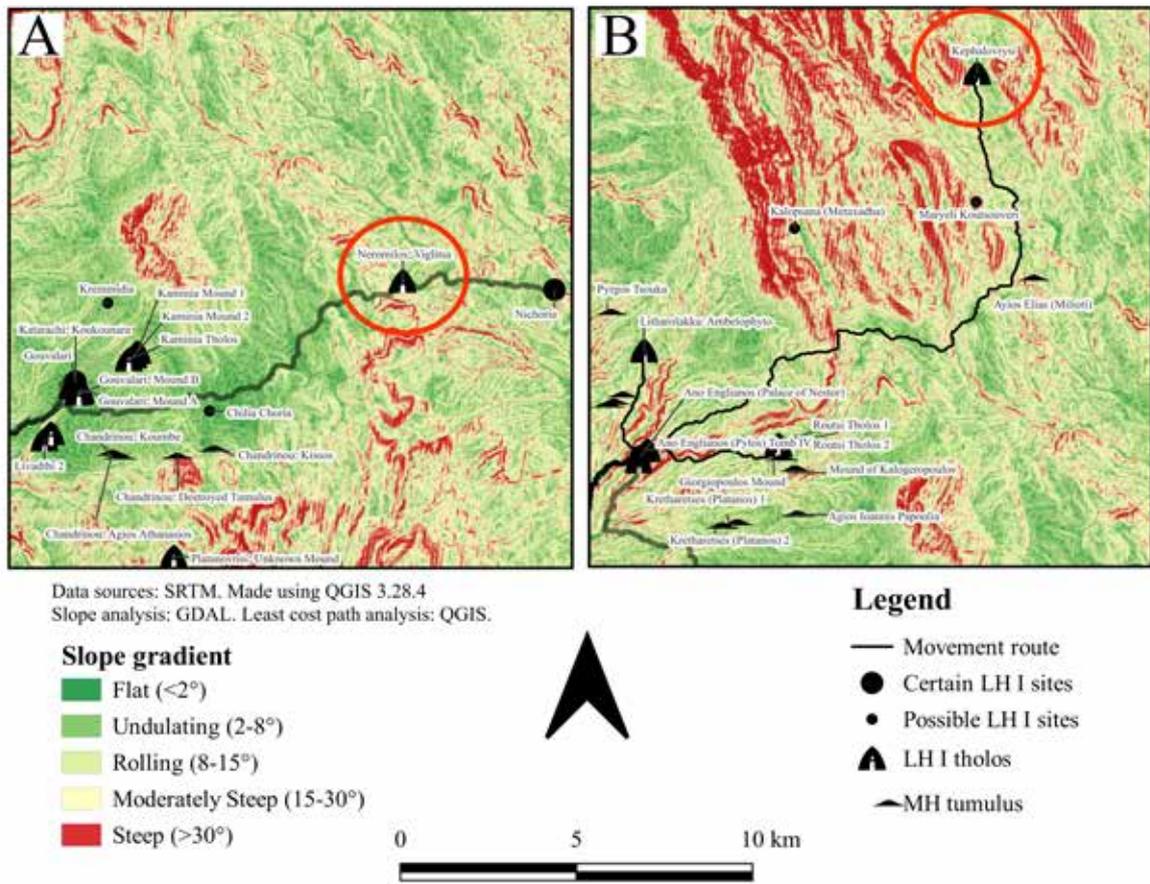

Fig. 9. Placement of tholoi outside the main areas of funerary activity and archaeological survey.

of the site from both MH and LH sites, especially those located on the Ambelofyto-Tragana ridge,¹ may indicate that Ano Englianos may have already been a preeminent settlement in the MH period. Given both the recovery of MH sherds from fieldwalking survey around the later palace site (Davis and Bennet 2017, 26) and the impetus behind the construction of the other mounds surrounding the area, the visibility from and towards MH Ano Englianos may have been an important consideration in the placement of mortuary spaces in this part of the Messenian landscape. The least cost path analysis reinforces this interpretation, as despite the strong inter-visibility with the tumuli (Spencer 1995, 284, fig. 5) on the Ambelofyto-Tragana ridge (Lefki-Kaldamou), the values suggest that a visit towards the Ano Englianos would not have been as short a journey as visiting other tombs on the same ridge (Fig. 2), indicating that the orientation of these tumuli towards the Englianos area may have served the need of these communities to at least establish and demonstrate a visual and conceptual connection with Ano Englianos.

In a different long-term trajectory, another complex already formed in the MH period was located between the settlement of Katarachi (Koukounara) up to Kremmidia in the north and south to Koumbe (Fig. 13). The unexcavated Katarachi site has intervisibility with all the nearby burial spaces in the south, up to the Chandrinou

1 The suggestion (McDonald & Hope Simpson 1961, 239) that these prehistoric tumuli could be connected to the site excavated by Marinatos at Tragana-Voroulia (Marinatos 1956, 90; McDonald & Hope Simpson 1961, 239: no. 45) must be dismissed based on that site's small size. McDonald & Hope Simpson (1969, 148) highlighted the connection of Kaldamou, Kapoureika, Charatsari and Tragana to Ano Englianos

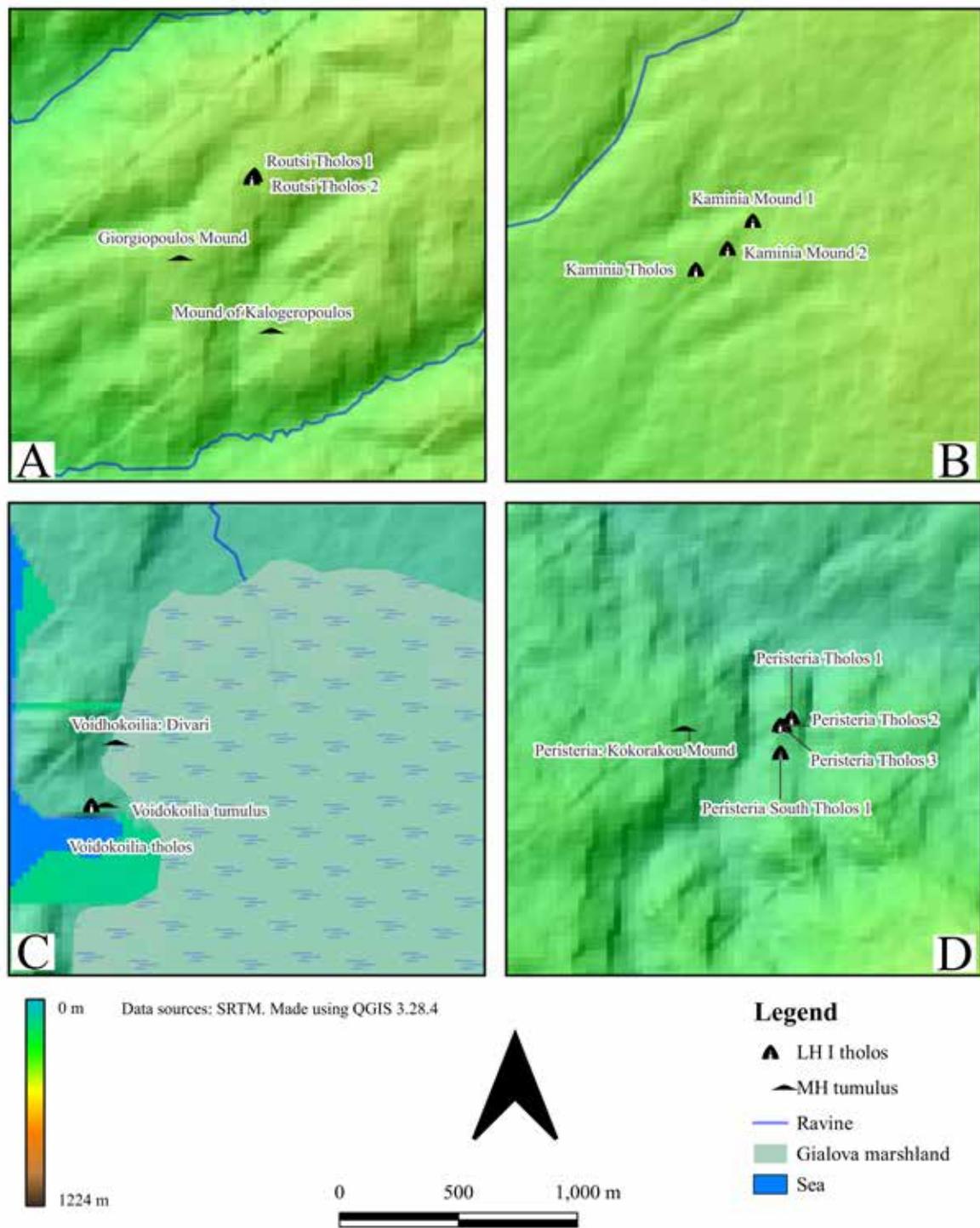

Fig. 10. Tholos tombs placed atop or near pre-existing MH tumuli: A. Routsis; B. Kaminia. C. Voidokoilia. D. Peristeria.

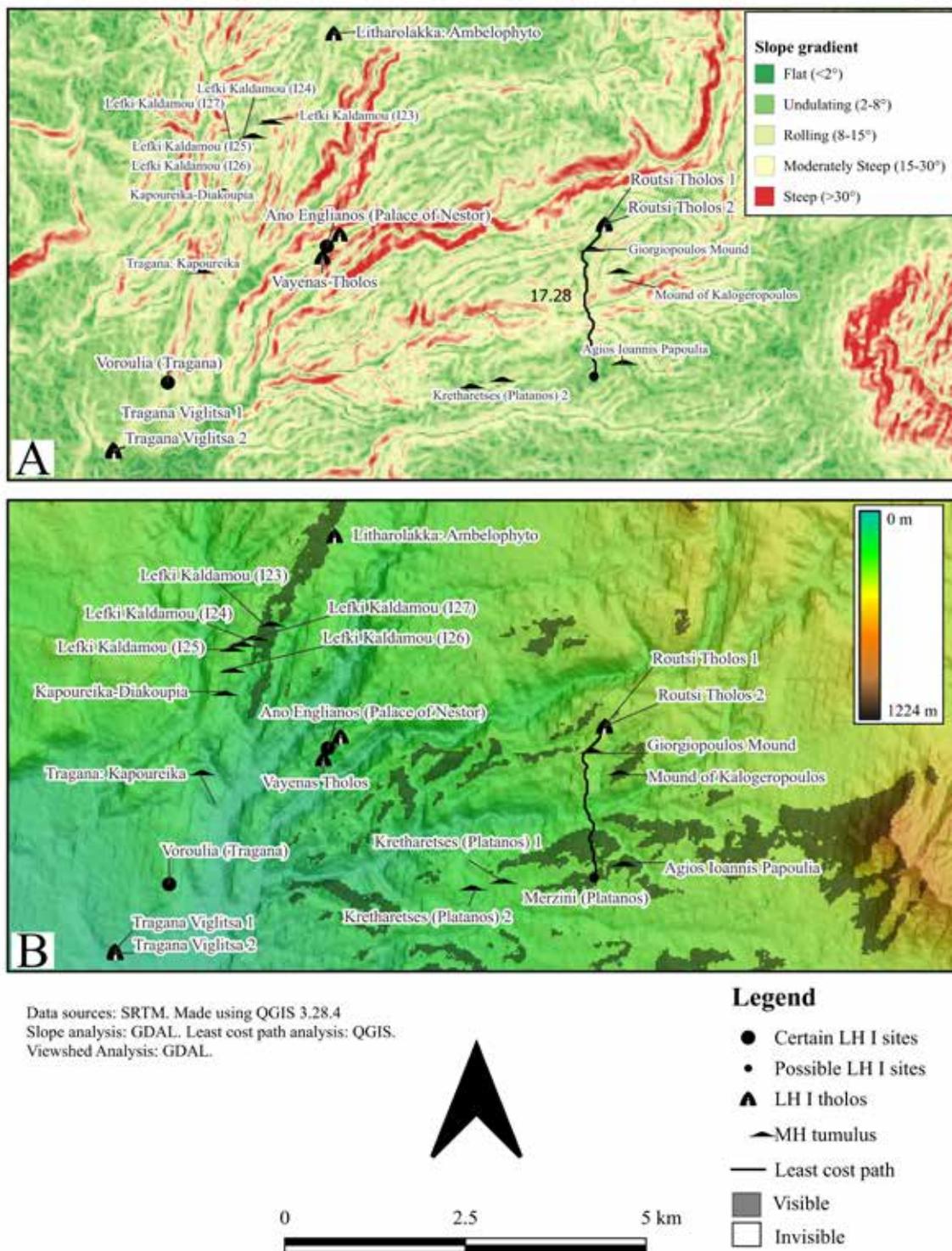

Fig. 11. MH tumuli in the area around Platanos and cost of travel between Platanos and Routsis (A) in minutes on foot. Intervisibility of Routsis with Ano Englianos and Platanos (B).

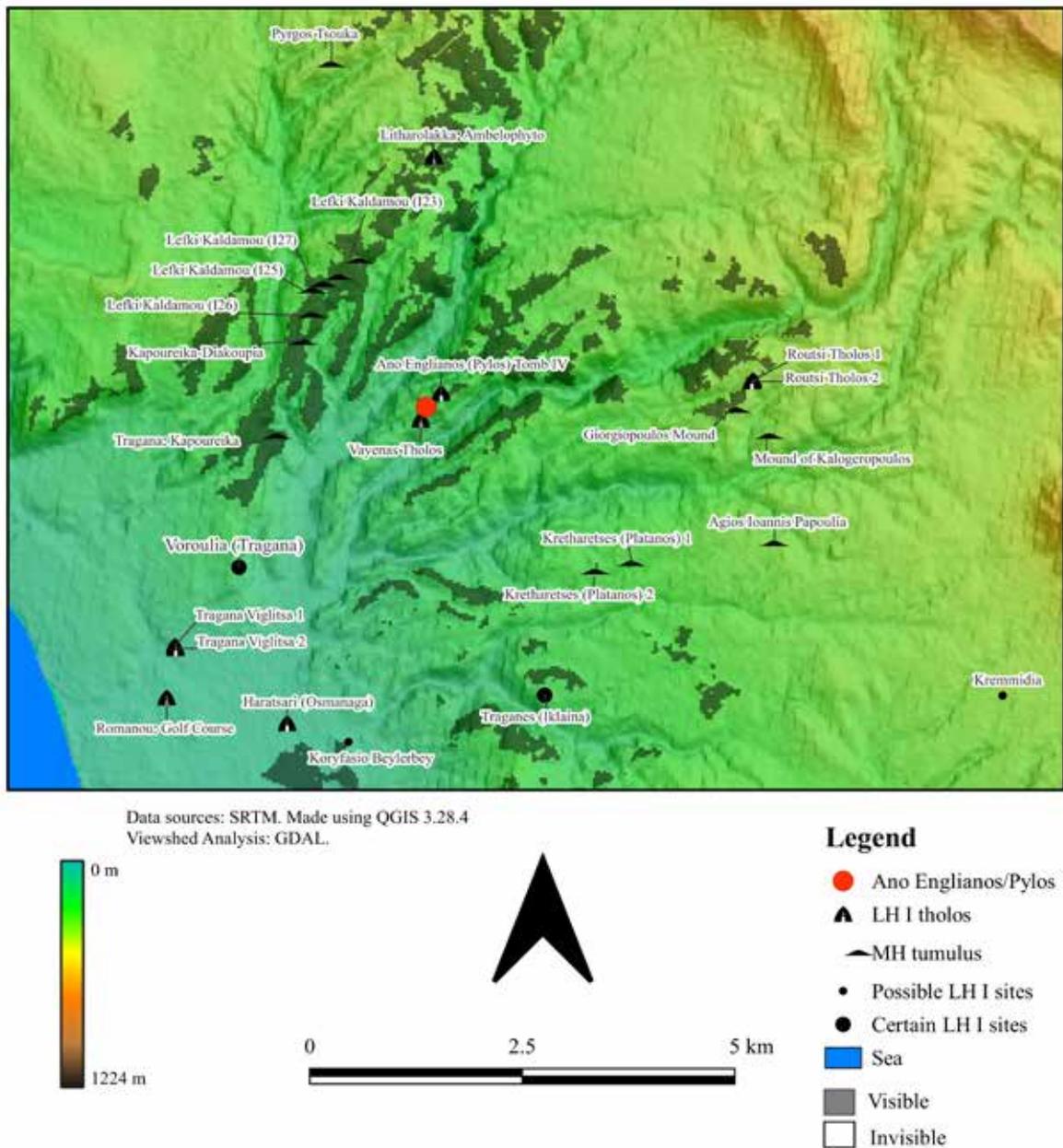

Fig. 12. Commanding views from Ano Englianos towards MH tumuli and LH I tholoi.

tumuli in the south and the east; this high degree of visibility and spatial interconnectivity suggests that the location was strategically important and likely played a significant role in the social and political organization of this area up to LH I–II periods. The use of burial sites around Katarachi after LH II suggests that the area continued to be a point of reference for this mortuary concentration. This shift may suggest that despite the change in the political or social dynamics of the region, the area around Gouvalari ravine retained its symbolic importance in some capacity, and this mortuary complex remained the focus of this area that had to be protected and maintained.

The distribution of LH III tholoi (Fig. 14), on the other hand, appears to be directly linked to settlements with strong evidence of LH III activity in proximity. The Panagia tholos at Iklaina could plausibly be associated with a local Mycenaean official or governor at the important site, while the Papoulia tholoi might reasonably be connected to the Platanos site, which has significant amounts of LH III material (McDonald and Hope Simpson

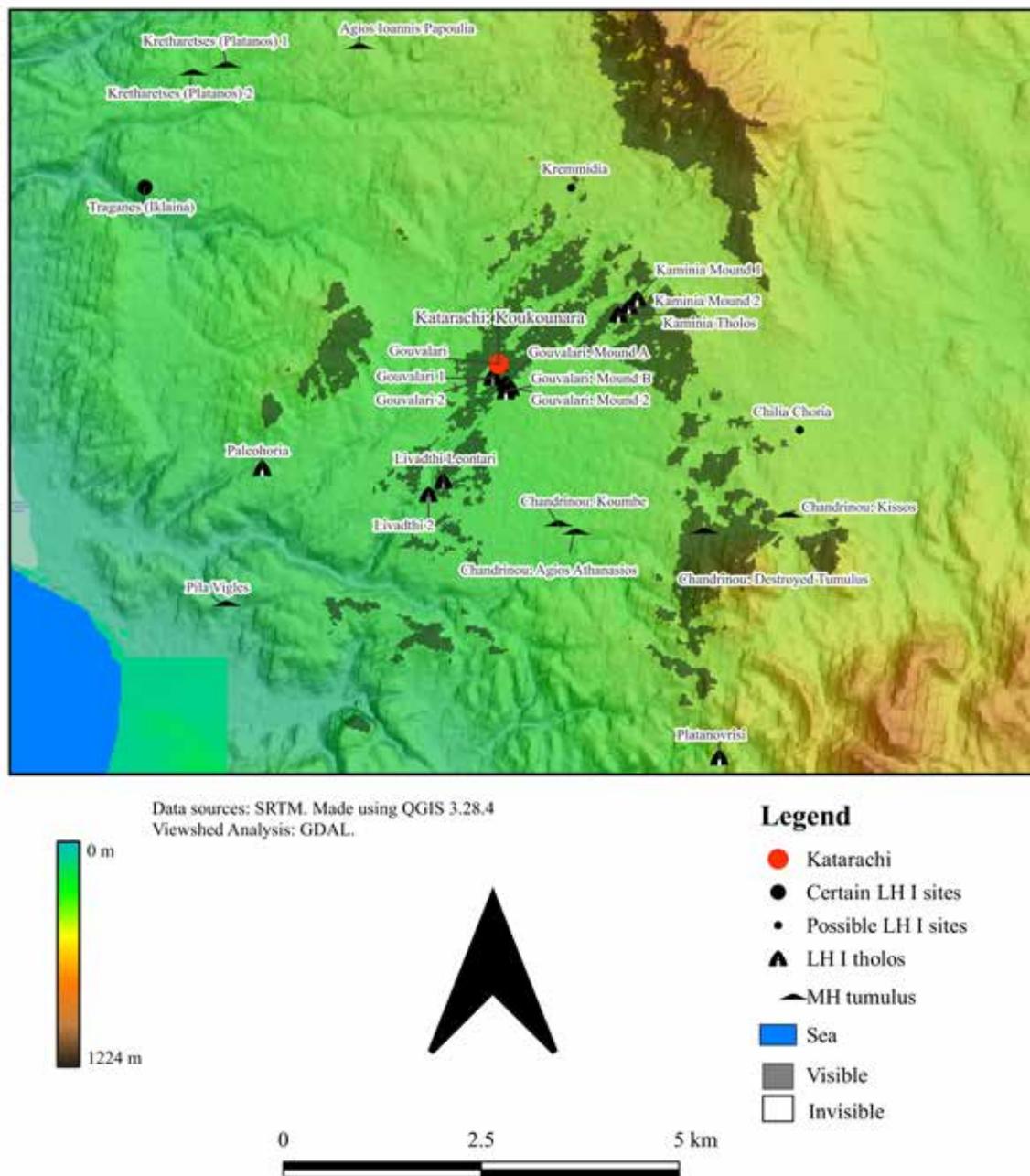

Fig. 13. Visibility of MH tumuli from Katarachi (Koukounara).

1964, 232, no. 50A). The LH III Paleochori tholos is certainly connected to the large Paleochori settlement, which also appears to have thrived in LH III (McDonald and Hope Simpson 1961, 242). The LH III tholos at Pylos, Vigla may be similarly connected to an undiscovered LH III settlement in the immediate area or with a site now buried under modern Pylos town.

If the placement of tholoi in LH I–II was characterized by an intention to be seen through landscape movement, marking a mortuary connection to the land and possible territory, then the placement of new tholoi in LH III is typified by an increased nearness to centers of habitation and thus more accessible to its inhabitants, marking a shift from the solely mnemonic to the more functional. Such a shift revived the MH *relational* importance of mortuary spaces, this time highlighting the importance of the ‘familiar’ dead instead

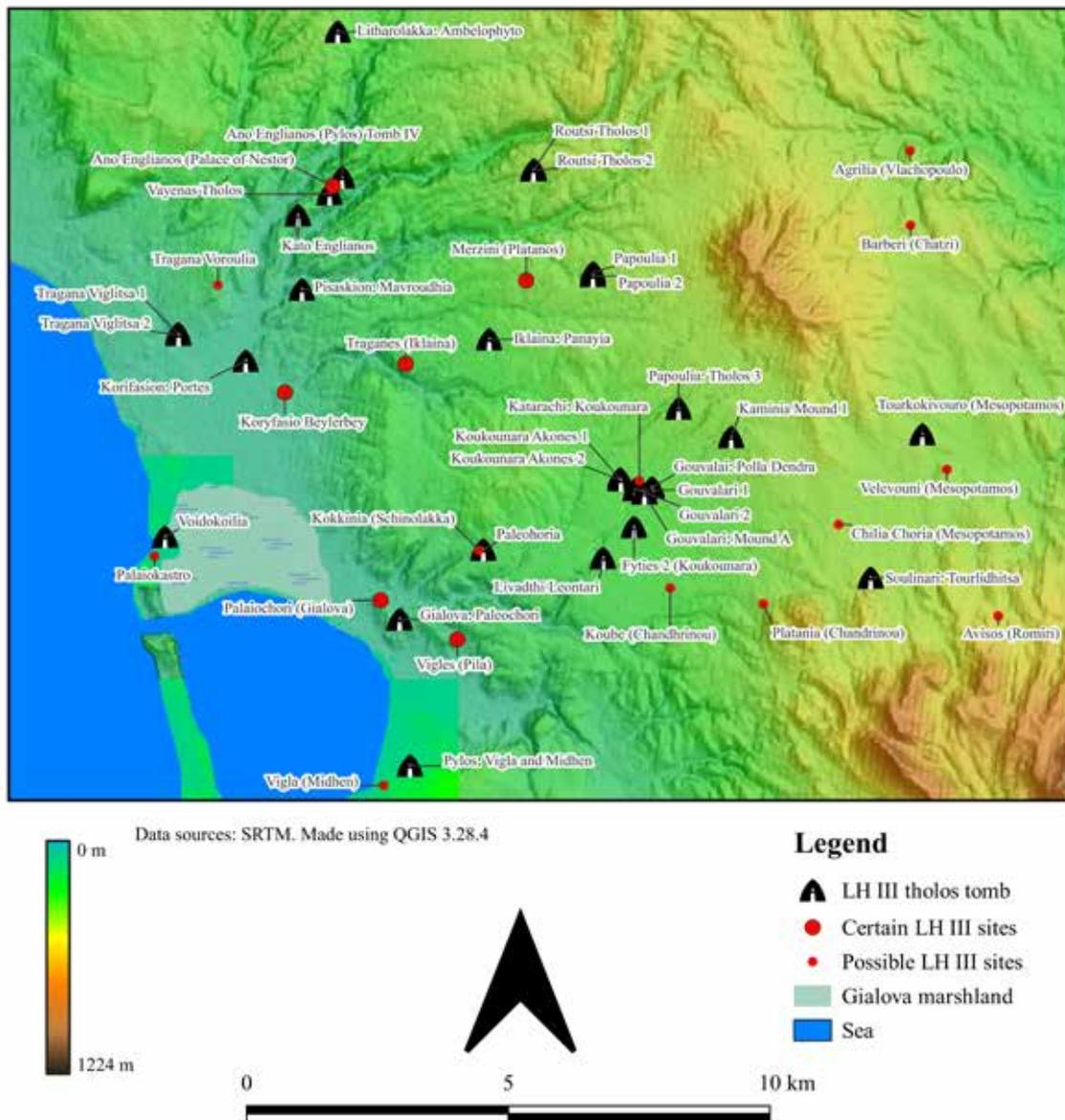

Fig. 14. Distribution of LH III tholoi in relation to contemporary settlements.

of deep past ancestors (Zikidi 2022, 297), and the mortuary spaces were taken out of contesting ideologies and placed within a space of familiarity and kinship. This trend is especially pronounced at LH III B Ano Englianos, where a decrease in mortuary expression coincided with the decoupling of funerary practices from political expression, resulting in a shift of influence towards the central governing authority, the Palace (Murphy 2014; Zavadil 2021).

The notable exceptions here are the LH II/III tholoi at Soulinari and Tourkokivouro, erected between the Maglavas mountain and the higher elevation area skirting around the area of modern Chandrinou. These would have conveniently marked the main movement routes from the east into the Bay of Navarino. It could be suggested that the placement of these tholoi may have been orchestrated by a central authority, such as LH III A Ano Englianos, to mark the territorial limits of their dominion using the placement of mortuary spaces (Fig. 15).

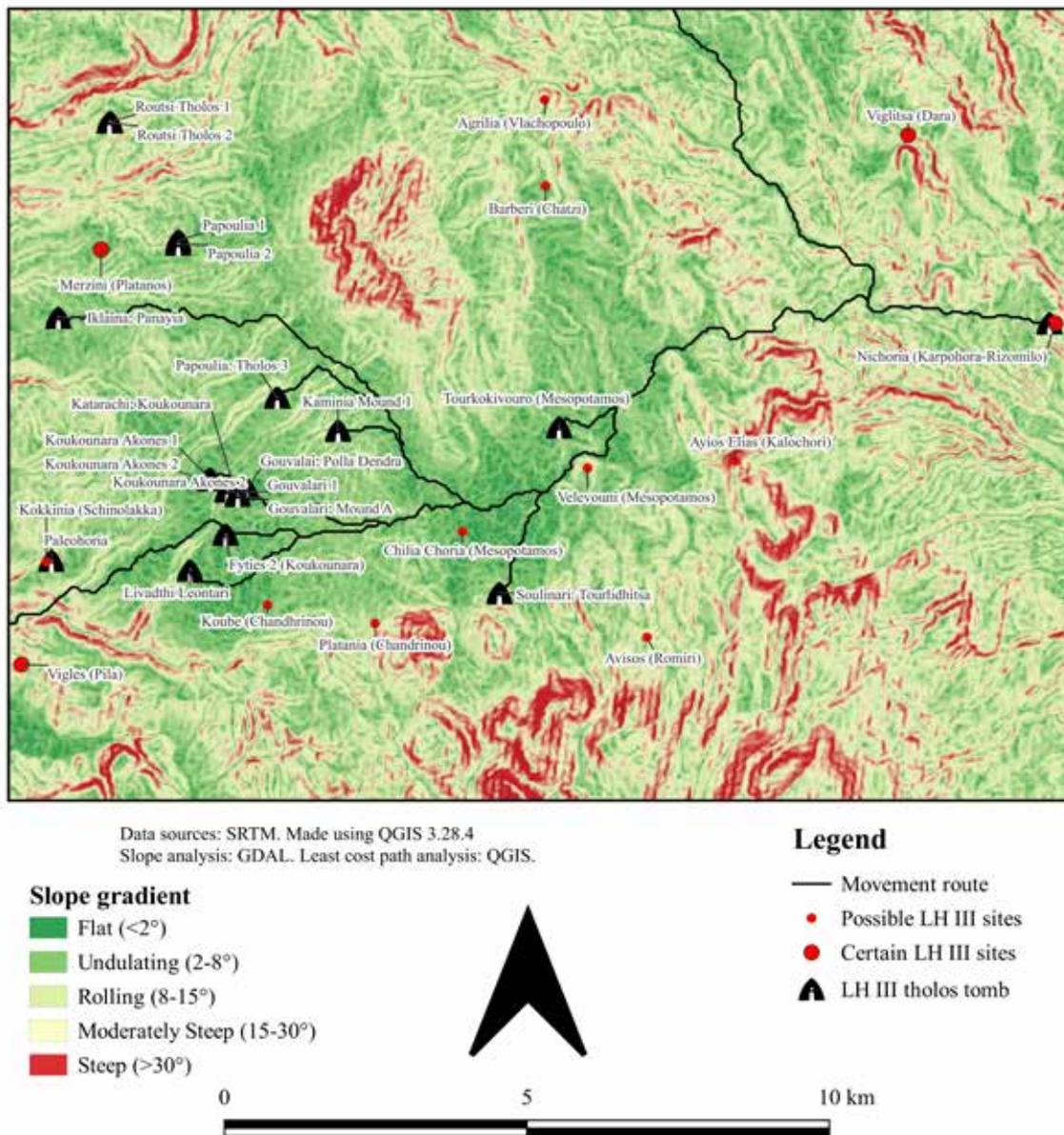

Fig. 15. The edge of the main activity area, LH II-III tholoi as possible markers of the boundaries of the 'Kingdom of Pylos'.

SHIFTING MORTUARY PATTERNS

This analysis has revealed a much more nuanced sense of the way in which the MH and LH communities of Messenia engaged with their mortuary spaces to establish and reform their social order. In the case of the MH tumuli, the viewshed analysis showed that they were deliberately positioned to be visible from contemporary settlements or other tumuli, creating a network of visible landmarks that helped define the spaces of mortuary and symbolic action in the region. This network formed tumulus complexes, which were areas of high inter-visibility, suggesting that the communities in visual contact may have shared a series of circulating norms and

beliefs, despite geographical distance. The shared values of these communities demonstrated through their tumuli formed a *'heterotopic'* map, marking through a geographical landmark their affinity, thus allowing us to characterize their relationship with the landscape as a form of “communicative topography” (von Hackwitz 2009, 155).

The placement of the LH I–II tholoi in the landscape, on the other hand, was connected to three factors relating to communal control over the landscape. The first factor was visibility during movement through the landscape. This positioning demonstrated that the direct physical interaction between the communities and their dead was more important than the demonstration of their conceptual connection to a series of values/beliefs shared amongst their communities and facilitated movement from one cemetery to the next. The second factor was the marking of movement routes *through* the Messenian landscape. This positioning marked specific areas where the spaces of deposition were either ‘familiar’ or ‘akin’, in the case of the Gouvalari ridge, or sharing similar political aspirations, in Routsis, demonstrating their control for whoever crossed through the landscape. This led us to identify the third factor, which was the relationship of tholos tombs to pre-existing tumuli. The pattern of tholos tomb construction in relation to earlier tumuli enforced the hypothesis of two different trajectories, the first aiming to reinforce tumulus ideology and continue its legacy, and the second seeking to seize symbolic control of the area and to re-orientate the power of the dead away from the pre-existing ideology, towards new centers of power, and more specifically Ano Englianos and the emerging state centered on it.

During the LH III period, as the conflicting ideologies of these divergent trajectories waned, the tholos tombs underwent a relocation closer to settlements. This strategic shift aimed to ensure accessibility to the local communities, emphasizing a clear social purpose rather than a purely political or territorial motivation.

This combined analysis has demonstrated how the agency of the mortuary landscape emerges not only from the reading of the materiality of the tombs as palimpsests of structure and practice, but also from the deliberate selection of their placement in the landscape and their position in relation to movement routes, as they are shaped by the landscape. The utilization of GIS analyses has significantly contributed to shedding light on the results, further enriching our understanding of mortuary landscapes and their role in shaping tangible and intangible narratives of place and belonging. These analytical insights provide valuable perspectives on the perception of death and the deceased in past societies, while also revealing the critical significance of the surrounding natural landscape in discerning the motivations behind the selection of specific geographical locations for funerary depositions.

CATALOGUE

NAME	CHRONOLOGY	FORM	TYPE	UMME	GAC	PRAP	ÁLIN	PELON	BOYD	ADDITIONAL REFERENCE
Agros Elias (Milioti)	MH • MH III?	Tumulus?	Survey	I. 70	D 30				#33	Zavadil 2013, 599.
Agros Ioannis Papoulia	MH • MH III	Tumulus	Excavation	I. 50	D 52			#18	#14	McDonald and Rapp 1972, 274; Zavadil 2013, 540; Zikidi 2022, 173–78.
Agriola (Vlachopouto)	MH? • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	III. 69B	D 25					McDonald and Rapp 1972, 268.
Ano Englianos (Palace of Nestor)	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Excavation	I. 42	D 1	B7				Blegen and Rawson 1966; Blegen et al. 1973.
Ano Englianos Tombs	LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB	Tholos	Excavation	I. 42	D 1	B5		#14 B	#24	Blegen et al. 1973.
Avisos (Romiri)	MH? • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	II. 75B	D 31					Hope Simpson 1981, 120.
Barberi (Chatzi)	MH? • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	III. 69A	D 26					Hope Simpson 1981, 120.
Chandrinou: Agios Athanasios	MH • MH III	Tumulus	Survey		D 37					Zavadil 2013, 597.
Chandrinou: Destroyed Tumulus	MH? • MH III?	Tumulus	Survey						#8	Zavadil 2013, 597.
Chandrinou: Kissos	MH • MH III • LH I • LH II	Tumulus	Excavation	III. 67A	D 32				#8	Marinatos 1966, 105–7; Cavanagh and Mee 1998, 199; Zavadil 2013, 298.
Chandrinou: Koumbe	LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	I. 66	D 37		#45			Hope Simpson 1981, 119.
Chilia Choria	MH? • LH I • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	I. 68	D 28		#47			Marinatos 1966, 108.
Fyties 1 & 2 (Koukounara)	LH II • LH IIIA	Tholos	Excavation	I. 65A				#20 B-C	#12	Marinatos 1958a; Korres 1974.
Gargaliani Megas Kombos	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey			D2				
Gialova: Paleochori	LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	I. 58	D 42		#39		#5	Hope Simpson 1981, 118.
Gouvalari: Tholos 1	LH I • LH II? • LH IIIA •	Tholos	Excavation	I. 65	D 35		#44	#20 D	#10	
Gouvalari: Tholos 2	MH III • LH I • LH II • LH IIIA	Tholos	Excavation	I. 65	D 35		#44	#20 E	#10	Marinatos 1959; Korres 1977.
Gouvalari: Mound 2	-	Tholos	Excavation	I. 65	D 35		#44		#10	Marinatos 1959, 175.
Gouvalari: Mound A	MH III • LH I • LH II? • LH IIIA • LH IIIB	Tholos	Excavation	I. 65	D 35		#44		#10	Korres 1975.
Gouvalari: Mound B	MH III • LH I	Tholos	Excavation	I. 65	D 35		#44		#10	Korres 1975.
Gouvalari: Pollia Dendra	LH IIIA • LH IIIB	Tholos	Excavation	I. 65	D 35		#44	#20 F	#10	Marinatos 1961.
Iklaina (Traganes)	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB • LH IIIC?	Habitation	Excavation	I. 52	D 46		#32			Marinatos 1954, 308–11; Hope Simpson 1981, 117; Zavadil 2013, 408; Cosmopoulos 2019, 349–80.

NAME	CHRONOLOGY		FORM	TYPE	UMME		PRAP	ALIN	PELON	BOYD	ADDITIONAL REFERENCE
Iklaina: Panayia	LH III?		Tholos?	Survey	I. 54	D 50		#34			Hope Simpson 1981, 117.
Kalopsana (Metaxadha)	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB		Habitation	Survey	III. 41B	D 22	A3				
Kaminia Mound 1 & 2	MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB		Tumulus/Tholos	Excavation		D 34				#13	Korres 1975; 1980; Lolos 1985.
Kanatos (Gargaliani)	MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB		Habitation	Survey	I. 38	D 15	D1	#22			Hope Simpson 1981, 121.
Kapoureika-Diakoupia	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB		Tumulus	Survey	I. 44					#20	
Katarachi-Koukounara	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB		Habitation	Survey	I. 65	D 35					McDonald and Rapp 1972, 270; Zavadil 2013, 485.
Kato Englianos	LH II • LH IIIA • LH IIIB		Tholos	Excavation			C5		#14 A	#24	Zavadil 2013, 366.
Kephalovrysi (Chalvatsos/Chalratsos)	MH III • LH I • LH II		Tholos	Excavation							Zavadil 2013, 449.
Kokkinia (Schinolakka)	MH • LH IIIA • LH IIIB		Habitation	Survey	I. 64	D 43		#43			Hope Simpson 1981, 118.
Kokkinorachi (Pila)	MH? • LH?		Habitation	Survey	III. 58C	D 39					Hope Simpson 1981, 118.
Korifasion: Portes	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB		Habitation	Survey	I. 55	D 3	I3	#36			Blegen 1954, 158; Hope Simpson 1981, 115.
Koryfasio Beylerbey	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB		Habitation	Survey and Excavation	I. 56	D 4	I1	#38			Marinatos 1960, 197; McDonald and Rapp 1972, 264; Hope Simpson 1981, 115.
Koryfasio Haratsari (Osmanaga tholos)	MH III • LH I • LH II?		Tholos (EH habitation?)	Excavation	I. 57	D 5	I2	#37	#16	#16	Blegen 1954, 158-62; Hope Simpson 1981, 116; Zavadil 2013, 451.
Koukounara Akones 1 & 2	LH II? • LH IIIA • LH IIIB		Tholos	Excavation	III. 65	D 35			#20 G-H	#11	Marinatos 1963, 116; Hope Simpson 1981, 119; Zavadil 2013, 480.
Kremmidia	LH IIIA • LH IIIB		Habitation	Survey	II. 65B	D 34					Boyd 2002, 185; Zavadil 2013, 292.
Kretharetses (Platanos) 1 & 2	MH? LH IIIA • LH IIIB		Tumulus	Survey	I. 51	D 48		#31		#15	Korres 1982a, 230; Zavadil 2013, 600.
Lefki Kaldamou (I23-I27)	MH?		Tumulus	Survey	I. 43	D 14	I23-I27			#21	Spencer 1995, 277-92; Zavadil 2013, 599.
Litharolakka: Ambelophyto	LH II • LH IIIA • LH IIIB		Tholos	Excavation							Arapogianni 2013, 322-6.
Livadthi	LH I • LH II • LH IIIA?		Tholos	Excavation	I. 65				#20 A	#12	Marinatos 1958a.
Maryeli Koutsouveri	MH • LH I • LH II		Habitation	Survey			L1				
Merzini (Platanos)	MH • LH IIIB		Habitation	Survey	II. 50A	D 51					McDonald and Rapp 1972, 272; Hope Simpson 1981, 117.

NAME	CHRONOLOGY	FORM	TYPE		UMME		GAC	PRAP	ÁLIN	PELON	BOYD	ADDITIONAL REFERENCE
Neromilos: Viglitsa	LH	Tholos	Survey	D 101	I. 71							Hope Simpson 1981, 126; Boyd 2002, 214; Zavadiil 2013, 600.
Nichoria Settlement	MH • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB • LH IIIC	Habitation	Excavation		I. 76			#53				McDonald and Rapp 1972, 218-73; Hope Simpson 1981, 125.
Nichoria: MME Tholos	LH II • LH IIIA • LH IIIB	Tholos	Excavation		I. 76			#53	#13	#50		Hope Simpson 1981, 125; McDonald and Wilkie 1992, 231-344; Zavadiil 2013, 418; Boyd 2014a.
Palaiokastro (Petrochori)	LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Excavation	D 9	I. 61			#41				Marinatos 1958b, 148-50; Hope Simpson 1981, 117.
Paleohoria (Koukounara)	MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB • LH IIIC?	Tholos	Excavation	D 36	III. 65A				#20 J	#32		Marinatos 1961, 174-5; Korres 1976, 349; Lolos 1985, 166.
Papoulia 1	LH IIIA • LH IIIB	Tholos	Excavation	D 53	I. 49			#35	#18	#14		Marinatos 1954, 311-6; Hope Simpson 1981, 117; Zavadiil 2013, 537.
Papoulia 2	LH IIIA • LH IIIB	Tholos	Excavation	D 53	I. 49			#35	#18	#14		Marinatos 1954, 311-6; Hope Simpson 1981, 117; Zavadiil 2013, 537..
Papoulia 3	LH II • LH IIIA • LH IIIB	Tholos	Excavation	D 53	I. 49			#35	#18	#14		Marinatos 1954, 311-6; Hope Simpson 1981, 117; Zavadiil 2013, 537..
Peristeria South Tholos 1	LH I • LH II • LH IIIA	Tholos	Excavation	D 200	I. 22B			#20		#35		Marinatos, 1961; 1962; Korres 1975, 83; 1976c, figure 11 and plates 266 and 268; 1977b, plate 172.
Peristeria Tholos 1	LH I? • LH II • LH IIIA • LH IIIB? • LH IIIC?	Tholos	Excavation	D 200	I. 22B			#20	#23 A	#35		Marinatos 1960, 206-9; Marinatos, 1961; Korres 1976.
Peristeria Tholos 2	LH I • LH II	Tholos	Excavation	D 200	I. 22B			#20	#23 B	#35		Marinatos 1960; 1962; Korres 1977.
Peristeria Tholos 3	MH III? • LH I	Tholos	Excavation	D 200	I. 22B			#20	#23 C	#35		Marinatos 1964; Korres 1977.
Peristeria: Kokorakou Mound	MH	Tumulus	Excavation	D 200	I. 22B			#20		#35		Marinatos 1960, 206; 1964.
Pila Vigles	MH? • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	D 41	III. 58A							Hope Simpson 1981, 118.
Pisaskion: Mavroudhia (Chourou)	LH IIIB • LH IIIC?	Tholos	Survey	D 2	I. 42A			#27				McDonald and Rapp 1972, 264; Hope Simpson 1981, 115.
Platania (Chandrinou)	LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	D 33	I. 67			#46				Hope Simpson 1981, 119.
Platanovrisi	LH I?	Tholos	Excavation									Zavadiil 2013, 548.
Pyrgos Tsouka	MH	Tumulus	Survey	D 18	I. 39					#22		Hope Simpson 2007, 111; Zavadiil 2013, 601.
Romanou: Golf Course	LH I	Tholos (EH settlement)	Excavation									Rambach 2007, 351-54; 2008, 399-403; 2009, 361-64; Zavadiil 2013, 597.

NAME	CHRONOLOGY	FORM	TYPE	UMME		GAC	PRAP	ALIN	PELON	BOYD	ADDITIONAL REFERENCE
Routsí Tholos 1 & 2	MH III? • LH I • LH II • LH IIIA	Tholos	Excavation	I. 48	D 54			#30	#17 A-B	#27	Marinatos 1953, 249; Hope Simpson 1981, 116; Korres 1982b; Zavadi1 2013, 524; Boyd 2014b; Zikidi 2022, 205–12.
Soulinari: Tourlidhítsa	LH II • LH IIIA •	Tholos	Excavation	III. 68A	D 29					#19	
Stamati Raehi (Vlachopoulos)	MH? • LH I?	Habitation	Survey	III. 69C	D 24						McDonald and Rapp 1972, 268.
Tourkokivourou (Mesopotamos)	LH IIIA • LH IIIB	Tholos?	Survey	I. 69					#13 C-E		Hope Simpson 1981, 120; Boyd 2002, 212; Zavadi1 2013, 495.
Tragana Vigítsa 1	LH II • LH IIIA	Tholos	Excavation	I. 46	D 11	I 6			#15 A	#18	Skias 1909, 274–92; Kourouniotis 1912, 268; Marinatos 1955, 88–91.
Tragana Vigítsa 2	LH II • LH IIIA • LH IIIC	Tholos	Excavation	I. 46	D 11	I 6			#15 B	#18	Skias 1909, 274–92; Kourouniotis 1912, 268; Marinatos 1955, 88–91.
Tragana Vorouliá	MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Excavation	I. 45	D 12	C 3		#29			Marinatos 1956, 90; Hope Simpson 1981, 116.
Tragana: Kapoureika	MH	Tumulus	Survey	I. 44	D 13					#20	
Tumulus of Giorgopoulos	MH • MH III	Tumulus	Excavation	I. 65	D 54			#44		#27	
Tumulus of Kalogeropoulos	MH I • MH II • MH III	Tumulus	Excavation		D 54					#27	
Vayenas Tholos	MH III • LH I • LH II	Tholos	Excavation						#14 C	#24	Zavadi1 2013, 374; Murphy 2021, 219.
Velevoumi (Mesopotamos)	LH IIIA • LH IIIB	Habitation	Survey	III. 69	D 27						Hope Simpson 1981, 120.
Vigla (Midhen and Pila)	LH IIIB	Habitation	Survey	I. 63	D 44			#42			Hope Simpson 1981, 118.
Vigítsa (Dara)	MH • LH IIIB	Habitation	Survey	II. 76D							Hope Simpson 1981, 126; Zavadi1 2013, 359.
Voidokoilía: Divari	MH	Tumulus	Excavation	I. 60						#25	Kaltsas 1981; 1982; Zavadi1 2013, 364.
Voidokoilía	MH • MH III • LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB	Tumulus and Tholos (EH settlement)	Excavation		D 8			#40	#19	#17	Hope Simpson 1981, 117; Zavadi1 2013, 587; Zikidi 2022, 179–84.
Volimidia	LH I • LH II • LH IIIA • LH IIIB • LH IIIC?	Chamber tomb	Excavation	I. 41	D 20			#25		#23	Marinatos 1952, 473–96; 1953, 238–50; 1954, 299–308; Hope Simpson 1981, 116; Zavadi1 2013, 324; Zikidi 2022, 224–27.
Volimidia (Chora) Settlement	LH	Habitation	Survey	I. 41	D 20			#24			

BIBLIOGRAPHY

- Arapogianni, X. 2013. “Αμπελόφυτο, θέση Λιθαρόλακκα.” *ArchDelt* 60, B1:322–26.
- Ariés, P. 1974. *Western Attitudes towards Death from the Middle Ages to the Present*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ålin, P. 1962. *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland*. SIMA 1. Lund: Swedish Institute at Athens.
- Blegen, C.W. 1954. “An early tholos tomb in western Messenia.” *Hesperia* 23:158–62.
- Blegen, C.W., and M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Vol. 1: *The Buildings and Their Contents*. Princeton: Princeton University Press.
- Blegen, C.W., M. Rawson, L.W. Taylour, and W. Donlan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia* 3: *Acropolis and Lower Town. Tholoi, Grave Circle, and Chamber Tombs: Discoveries outside the Citadel*. Princeton: Princeton University Press.
- Boyd, M.J. 2002. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Customs in the Southern and Western Peloponnese*. BAR-IS 1009. Oxford: Archaeopress.
- . 2014a. “The development of the Bronze Age funerary landscape of Nichoria.” In *KE-RA-ME-JA: Studies presented to Cynthia Shelmerdine*, edited by D. Nakassis, J. Giulizio and S.A. James, 191–208. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- . 2014b. “The materiality of performance in Mycenaean funerary practices.” *World Archaeology* 46.2:192–205.
- Cavanagh, W.G., and C.B. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Casey, E.S. 1997. *The Fate of Place: A Philosophical Enquiry*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Cosmopoulos, M.B. 2019. “State Formation in Greece: Iklaina and the Unification of Mycenaean Pylos.” *AJA* 123.3:349–80.
- Davis, J.L. and J. Bennet. 2017. *The Pylos Regional Archaeological Project; a Retrospective*. Athens: American School of Classical Studies at Athens. <https://doi.org/10.2972/j.ctv9hj718>
- Déderix, S. 2015. “More than Line of Sight and Least Cost Path. An Application of GIS to the Study of the Circular Tombs of South-Central Crete.” In *Best Practices of GeoInformatic Technologies for the Mapping of Archaeolandscapes*, edited by A. Sarris, 137–47. Oxford: Archaeopress.
- Farinetti, E. 2011. *Boeotian Landscapes: A GIS-based Study for the Reconstruction and Interpretation of the Archaeological Datasets of Ancient Boeotia*. BAR-IS 2195. Oxford: Archaeopress.
- Forsén, J. 1992. *The Twilight of the Early Helladics: A Study of Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age*. SIMA-PB 116. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Foucault, M. 1971. *The Order of Things*. New York: Vintage Books.
- . 1984. “Des Espace Autres.” *Architecture, Mouvement, Continuité* 5:46–9.
- Galanakis, Y. 2012. “Mnemonic landscapes and monuments of the past: tumuli, tholos tombs and landscape associations in late Middle Bronze Age and early Late Bronze Age Messenia (Greece).” In *Ancestral Landscape. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd Millennium B.C.)*, edited by E. Borgna and S. Müller Celka, 219–29. Travaux de la Maison de l’Orient 58. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée.
- Heidegger, M. 1962. *Being and Time*. Translated by J. MacQuarrie and E. Robinson. Oxford: Blackwell.
- Hielte-Stavropoulou, M. 2001. “The horseshoe-shape and other structures and installations for performing rituals in funeral contexts in Middle Helladic and Early Mycenaean times.” In *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre égéenne internationale*, edited by R. Laffineur and R. Hägg, 103–12. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège.
- Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*. Park Ridge: Noyes Press.
- . 2007. “Interdisciplinary Survey in Messenia, Southwest Peloponnese, Greece.” *Geoarchaeology: An International Journal* 22.3:111–20
- Kaltsas, N. 1981. “Διβάρι.” *ArchDelt* 36, B1:152.
- . 1982. “Διβάρι Πυλίας.” *ArchDelt* 37, B1:137.
- Kantner, J. 2012. “Realism, reality, and routes.” In *Least Cost Analysis of Social Landscapes. Archaeological Case Studies*, edited by D.A. White and S. Surface-Evans, 225–38. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Kniffen, G. 1967. “North America. In ‘Geographical Record’.” *Geographical Review* 57.3:426–37.
- Korres, G.S. 1974. “Ανασκαφαί Πύλου.” *Prakt*:139–62.
- . 1975. “Ανασκαφαί Πύλου.” *Prakt* Vol. B:428–514.
- . 1976. “Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι της Μεσσηνίας.” In *Acts of the first International Congress of Peloponnesian Studies*, edited by T.A. Gritsopoulos, D.V. Vayakakos and P.G. Nikolopoulos, 337–69. Peloponnesiaka Suppl. 6, Vol. II. Sparta: Society for Peloponnesian Studies.
- . 1977. “Ανασκαφαί ἐν Περιστεριᾷ Πύλου.” *Prakt* Vol. A:296–356.
- . 1979. “Τό χρονικόν τῶν ανασκαφῶν τῆς Βοϊδοκοιλίας: Ὁ Τύμβος τῆς Βοϊδοκοιλίας καὶ ἡ γένεσις τοῦ τύπου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.” *Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ*. Part A. Athens: The Athens Scientific Society.

- _____. 1980. “Ανασκαφαί ανά τήν Πυλίαν.” *Prakt*:120–87.
- _____. 1982a. “Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας.” *Prakt*:191–231.
- _____. 1982b. “Burial Customs in Tholos Tomb 2 at Routsis (Myrsinochori).” In *Concilium Eirene XVI*. Vol. III, Section IV: *Mycenaeanological Colloquium. Proceedings of the 16th International Eirene Conference*, edited by P. Oliva and A. Frolíkova, 91–9. Prague: Centre for Greek, Roman and Latin Studies of the Czechoslovak Academy of Sciences.
- _____. 1996, 28 January. “Προϊστορικοί τύμβοι της Μεσσηνίας.” *Kathimerini*, 22–4.
- _____. 2012. “Middle Helladic Tumuli in Messenia. Ethnological Conclusions.” In *Ancestral Landscape. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd Millennium B.C.)*, edited by E. Borgna and S. Müller Celka, 585–96. Travaux de la Maison de l’Orient 58. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée.
- Kourouniotis, K. 1912. “Πύλου.” *ArchEph* 51: 268.
- Kraft, J.C., G.R. Rapp, and S.E. Aschenbrenner. 1980. “Late Holocene Palaeogeomorphic Reconstruction in the Area of the Bay of Navarino: Sandy Pylos.” *JAS* 7:187–210.
- Lolos, Y.G. 1985. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*, Vols I–II. SIMA-PB 50. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Lothrop, J., A. Burke, S. Winchell-Sweeney, and G. Gauthier. 2018. “Coupling lithic sourcing with least cost path analysis to model Paleoindian pathways in north-eastern North America.” *AmerAnt* 83.3:462–84.
- Marinatos, S.N. 1952. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:473–96.
- _____. 1953. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:238–50.
- _____. 1954. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:299–316.
- _____. 1955. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:254–55.
- _____. 1956. “Πύλος.” *Ergon*, 90–96.
- _____. 1958a. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:187–93.
- _____. 1958b. “Πύλος.” *Ergon*, 147–54.
- _____. 1959. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:174–79.
- _____. 1960. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:112–19.
- _____. 1961. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:169–76.
- _____. 1962. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:90–8.
- _____. 1963. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:114–21.
- _____. 1964. “Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ.” *Prakt*:78–95.
- _____. 1966. “Πύλος.” *Ergon*, 105–10.
- McDonald, W.A., and R. Hope Simpson. 1961. “Prehistoric habitation in the south-western Peloponnese.” *AJA* 65.2:221–60. <https://doi.org/10.2307/501685>
- _____. 1964. “Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1962–1963.” *AJA* 68.3:229–45. <https://doi.org/10.2307/502386>
- _____. 1969. “Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1964–1968.” *AJA* 73.2:123–77. <https://doi.org/10.2307/502778>
- McDonald, W.A. and G.R. Rapp. eds. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing Bronze Age Environment*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- McDonald, W.A., and N.C. Wilkie, eds. 1992. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece II: The Bronze Age Occupation*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Merkouri, Ch., and M. Kouli. 2012. “The Spatial Distribution and Location of Bronze Age Tumuli in Greece.” In *Ancestral Landscape. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd Millennium B.C.)*, edited by E. Borgna, and S. Müller Celka, 203–17. Travaux de la Maison de l’Orient 58. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée.
- Murphy, J.M. 2014. “The Varying Place of the Dead in Pylos.” In *KE-RA-ME-JA: Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*, edited by D. Nakassis, J. Gulizio, and S.A. James, 209–22. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- _____. 2021. “Outside and inside: mortuary rituals in Early Mycenaean Pylos.” In *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece: International Discussions in Mycenaean Archaeology, October 5–8, 2016*, edited by B. Eder, and M. Zavadil, 215–30. Mykenische Studien 35. Vienna: Austrian Academy of Science Press.
- Müller Celka, S. 2012. “Burial Mounds and ‘Ritual Tumuli’ of the Aegean Early Bronze Age.” In *Ancestral Landscape. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd Millennium B.C.)*, edited by E. Borgna, and S. Müller Celka, 415–28. Travaux de la Maison de l’Orient 58. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée.
- Nuttall, C. 2021. “Seascape dialogues. Human-sea interaction in the Aegean from Late Neolithic to Late Bronze Age.” Ph.D diss., Uppsala University. <https://doi.org/10.33063/diva-457245>
- Olivier, L. 1999. “The Hochdorf ‘princely’ grave and the question of the nature of archaeological funerary assemblages.” In *Time and Archaeology*, edited by T. Murray, 109–38. London: Routledge.
- Papadimitriou, N. 2009. “‘Passing Away’ or ‘Passing Through’? Changing Funerary Attitudes in the Peloponnese at the MBA/LBA Transition.” In *Honouring the Dead in the Peloponnese: Proceedings of the conference held at Sparta 23–25 April 2009*, edited by H. Cavanagh, W. Cavanagh, and J. Roy, 467–92. Nottingham: Centre for Spartan and Peloponnesian Studies.
- _____. 2016. “Structuring Space, Performing Rituals, Creating Memories: Towards a Cognitive Map of Early Mycenaean Funerary Behaviour: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the

- Aegean.” In *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, edited by A. Dakouri-Hild, and M.J. Boyd, 335–60. Boston: De Gruyter.
- Robb, J. 2004. “Extended artefact and the monumental economy: a methodology for material agency.” In *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material World*, edited by E. DeMarrais, C. Gosden and C. Renfrew, 131–39. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Rambach, J. 2007. “Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού Μεσσηνίας.” *ArchDelt* 62, B1:351–54.
- _____. 2008. “Θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού – Costa Navarino – Navarino Dunes.” *ArchDelt* 63, B1:399–403.
- _____. 2009. “Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού – Costa Navarino – Navarino Dunes.” *ArchDelt* 64, B1:361–64.
- Rosenswig, R.M., and A. Martínez Tuñón. 2020. “Changing Olmec trade routes understood through least cost path analysis.” *JAS* 118:105–46.
- Sarri, K., and S. Voutsaki. 2012. “The Argos ‘Tumuli’: A Re-examination.” In *Ancestral Landscape. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans– Adriatic – Aegean, 4th–2nd Millennium B.C.)*, edited by E. Borgna, and S. Müller Celka, 433–43. Travaux de la Maison de l’Orient 58. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée.
- Schiffer, M. 1976. *Behavioural Archaeology*. New York: Academic Press.
- Semple, S., and S. Brookes. 2020. “Necrogeography and necrosapes: living with the dead.” *World Archaeology* 52.1:1–15. <https://doi.org/10.1080/00438243.2020.1779434>
- Serres, M. 1987. *Statues: Le Livre des fondations*. Paris: François Bourdin.
- Skias, A. 1909. “Ανασκαφή ἐν Πύλῳ τῇ Μεσσηνιακῇ.” *Prakt*:274–92.
- Spencer, N. 1995. “Heroic time: monuments and the past in Messenia, southwest Greece.” *OJA* 14:277–92.
- Tobler, W. 1993. *Three Presentations on Geographical Analysis and Modeling Non-isotropic Modeling Speculations on the Geometry of Geography Global Spatial Analysis*. Technical Report 93–1. Santa Barbara: National Center for Geographic Information and Analysis.
- Tuan, Y.F. 1977. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Valmin, M.N. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- von Hackwitz, K. 2009. “Längs med Hjälmarens stränder och förbi - relationen mellan den groppkeramiska kulturen och båtuxekulturen (Along the shores of Lake Hjälmaren and beyond – the relationship between the Pitted Ware Culture and the Boat Axe Culture).” Ph.D diss., University of Uppsala.
- Weiberg, E., and M. Lindblom. 2014. “The Early Helladic II–III Transition at Lerna and Tiryns. Revisited: Chronological Difference or Synchronous Variability?” *Hesperia* 83.3: 383–407. <https://doi.org/10.2972/hesperia.83.3.0383>
- Zavadil, M. 2013. *Monumenta: Studien zu mittel- und späthelladischen Gräbern in Messenien*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch- Historische Klasse Denkschriften.
- _____. 2021. “Mycenaean Messenia in the Making: The Evidence from the Tholos Tombs.” In *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece: International Discussions in Mycenaean Archaeology, October 5–8, 2016*, edited by B. Eder, and M. Zavadil, 283–294. Mykenische Studien 35. Vienna: Austrian Academy of Science Press.
- Zikidi, C.A. 2022. “Marginal Identities. Middle and Late Bronze Age Mortuary Practices and Collective Identities in the Southwest Peloponnese.” Ph.D diss, University of Manchester.

The archaeology of exclusion

Repatriation, whiteness, and a lost daughter named Carrie

Dimitris Plantzos

National and Kapodistrian University of Athens
dkplantzos@arch.uoa.gr

ABSTRACT

In this paper, I discuss the notion of “repatriation” of antiquities that have been illicitly excavated and exported, against the backdrop of Greece’s attempts to achieve their return. Taking the British Museum Caryatid as my primary case study, I survey recent Greek theater plays and children’s storybooks in order to examine how the stolen statue is invariably portrayed as the nation’s missing “daughter” or “sister”, suffering in solitary exile and eagerly awaiting “her” return. Based on this discussion, I proceed to claim that the repatriation narrative serves as a means to reconfirm Greece’s whiteness, and the Greek nation’s rightful place as part of the West. Employing the methodological tools of coloniality and crypto-coloniality, as well as the parallel modern example of Egypt, I argue that it is through such attempts at partial representation that political communities in the periphery of the West imagine themselves into being.

ARCHAEOPOLITICAL REGIMES

In recent scholarship, the term “archaeopolitics” has been used by myself and others to describe a sort of archaeologically informed politics, or in other words a condition of enforced archaeophilia (Plantzos 2023). The art to govern through the use of antiquity and its material remains as a template, as well as hegemonic discourse in the present, I have named “archaeomentality”: a state of being and doing politics that deploys narratives of the past in order to implement the political agendas of the present (Plantzos 2023, 87–8). If, in other words, biopolitics affects, informs and enables modern technologies of governmentality (as in the Foucauldian notion of *gouvernementalité*; see e.g. Lemke 2012; Nilsson and Wallenstein 2013), that is the organized practices through which subjects are governed, then archaeomentality is the governmental rationale effected through the prioritization of antiquity over the present.

Such archaeopolitical regimes, one could add, are in dire need of available bodies –at the same time archaeomaniac and archaeopathic– who would be (or become) willing to carry out such archaeopolitical agendas, or be subjected to them. Assuming that the love of things ancient is inherent in modern national populations, archaeopolitical regimes become encoded into social practices as well as everyday gestures across the nation; through the enforced naturalness of archaeopolitics, human subjects are gradually taught to comply with subtle regulations and expectations of the social order, from arbitrarily enforced “states of emergency”, to biopolitical sorting within and without the nation-state.

In this article I am discussing a number of subtle (or not, as the case may be) archaeophilic gestures, in order to show how these reenforce the archaeopolitical regimes that produce them and how these regimes organize

Fig. 1. Caryatids in London. ©Yiannis Katsaris/V.ID.

their citizens into docile archaeopolitical subjects. I will also argue that these kinds of discourses are related to national(ist) claims of whiteness on behalf of ethnic communities in the margins of the West, unilaterally and pre-emptively perceived as “white”; and how they are linked to the various claims for the “repatriation” of stolen antiquities, operating within the wider framework of those nations’ identity politics. To do this, and in an effort to challenge the established world-hierarchies of cultural significance, nation-states such as Greece (or Egypt, Turkey, and so on) personify their archaeological remains into their quasi-national subjects.

First, some recollection from Greece’s recent cultural past, whereby I am revisiting examples I have discussed elsewhere, albeit in a different context (Plantzos 2017). I will start with an act of protest against cultural patrimony theft: on a Saturday afternoon in June 2015, seven Greek women dressed in what seemed to be “classical Hellenic” attire, crossed the streets of London, and entered a rather unsuspecting British Museum (Figs. 1–2). Six of them were dressed in white and made up so as to look like marble statues coming alive, whereas the seventh (the Greek world-renowned opera singer Sonia Theodoridou acting as their leader), was wearing a different, though still antique-like garment, and was crowned with a laurel wreath. Upon entering the museum galleries, and after a staged search for one of the statues on display, the squad of revived statues hosted a ritual of sorts involving some supposedly meaningful steps, gestures, and gazes. The statue in question was, predictably, Greece’s “lost daughter”, one of the six by now world-famous Caryatids that once adorned the Erechtheion, an Ionic Athenian temple of the later 5th century BCE, erected on the Acropolis as the lavishly decorated counterpart of a more austere Parthenon. Theodoridou organized the public stunt herself, as a way of raising awareness for the return of the stolen statue back to Athens.

Taken by Lord Elgin to England in the beginning of the 19th century, alongside most of what was considered worthwhile among the sculptural embellishments of the Parthenon and other significant buildings nearby, the marble maiden has emerged in Greek popular imagination as an abducted sister, a Greek soul imprisoned in rainy London, away from the life-giving, heart-warming Athenian sun (Hamilakis 2007, 279–80). At the same time, the type was freely adopted by European classicism, as an architectural staple form, chiefly in order to

Fig. 2. The lost sister. ©Sonia Theodoridou.

decorate buildings associated with the regime – from palaces and houses of parliament to courthouses, schools and banks. Since both the type and its symbolic baggage, therefore, also form a part of a strategy on behalf of western elites to legitimize their claims on classical heritage, modern Greek appropriations of it may be seen to derive from a need to decolonize that heritage in order to proclaim it exclusively “Greek”. I use therefore Sonia Theodoridou’s performance from 2015 in order to further substantiate what I already stated in the beginning of this article: that archaeopolitical regimes are in need of bodies, duly constructed “archaeo-bodies” so to speak, manufactured and inhabited in modernity in order to make explicit that the past may (or indeed *must*) serve as a bio-template for the life we are asked to live.

The London parade (Fig. 1), as well as the examples to be discussed below, confirm that certain gestures of embodying the antique have become stereotypical in the way contemporary Greeks choose to represent themselves in relation to a classical past they defiantly describe as their own. The belief that classical statuary, in particular, embodies the diachronic qualities of Greekness, and thus that its modern revival regenerates Greece as a contemporary paragon of global culture –universally recognizable as well as locally defined– has consistently fed such repatriation claims, and at the same time has benefitted from them. Officially, the Greek government first asked for the restitution of the ‘Parthenon’ marbles (in fact however including in its claim the Erechtheion Caryatid and other antiquities from the Acropolis and its environs taken by Elgin) in 1982, when Melina Merkouri, in her capacity as Greece’s Minister for Culture, brought the matter to the attention of UNESCO. The campaign has been pursued ever since, with fluctuating intensity and frequent shifts in strategy. The ‘exiled’, ‘imprisoned’ Caryatid, in particular, has been taken to symbolize the West’s debt to Greece, while voices for its return seem to be louder in its case, since it/she may be seen to stand as an actual person, a “lost daughter”, owing to its anthropomorphism: ‘I was born in Greece; My sisters are there’ claims the British Museum

Fig. 3. I am Greek and I want to go home. ©Ares Kalogeropoulos Photography & Arts.

Caryatid in an international campaign designed and executed by photographer Aris Kalogeropoulos in 2012 (Kotseli 2012), to conclude: ‘I am Greek and I want to go home’. Photographed alongside many more classical statues (some of which were actually found in present-day Turkey), the Erechtheion Caryatid is supposed to reclaim ‘her’ ethnicity, suggesting that the nation that created ‘her’ is still alive (Fig. 3). Hence, by accusing ‘the West’ of colonizing Hellenic antiquity (some of the statues in the campaign appear ‘imprisoned’ behind bars), Kalogeropoulos wishes to claim new forms of centrality in the world stage for his country: peripheral Greece thus attempts to provincialize its colonists by claiming the moral (which in this case rhymes with ‘cultural’) high ground. Although many Greeks, notably poets, imagined themselves as modern Pygmalions already in mid-19th century (Giannakopoulou 2007), in recent years this scheme has been reversed: statues appear “always already” alive, and hopefully able to revive a long-dormant nation. Whereas in ancient Greece, as in many other antique or premodern cultures, statues were invariably seen as totems imbued with their own agency (and thus, in a way, enabling communication between the world of the spirits and the world of humans), in Greek folklore and its many modern and postmodern survivals and revivals, statues like the Caryatids are perceived as *people*, enabled with the power of direct communication with their kin – modern Greeks themselves. I would argue that for the Greek national imaginary, classical Caryatids and their offspring are cast as *anthropic* rather than *totemic* ontologies, full-blooded, almost human creatures empowered by their classical pedigree, and at the same time empowering their not-so-distant modern Greek descendants. This way, Pygmalion’s neoclassical poise seems to have been replaced by a demonstrably neo-romantic attitude that styles itself as the revival of Greece’s premodern folklore.

CARRIE DOESN’T LIVE HERE ANYMORE

A recent harvest of plays written for the Greek stage seem to support the observations presented in the previous section (Plantzos 2017, 6–8); in *The Sixth Caryatid* by Antonis and Konstantinos Koufalas, premiered in Athens in 2012, a Greek tourist guide, Eleni Voutira, is keeping guard at the New Acropolis Museum where the five remaining Caryatids are now housed, waiting in vain for the sixth sister to ‘come back home’. (The five statues

were taken off the monument in the 1970s when air pollution posed a direct threat to their survival and since 2009 are to be seen in the lavish New Acropolis Museum, where a space has been prominently left for the sixth statue, still in London.) As her own home, a 19th century neoclassical house, is threatened with demolition, the play's heroine reminisces over her own life while contemplating the fate of her homeland. Agonizing on the "edge of patriotism", as the play's press release stated (*Elculture* 2012), the solitary Greek woman relives moments from her life as a tourist guide, until her "faith in the past and her roots will bring her face to face with a dystopic present and threatening future, as well as collective memory and responsibility, as reflected in the moon of Attica and the exceptional forms of the Caryatids" (*To Vima* 2012). Playing with different modes of embodiment (the protagonist believes the sixth Caryatid to be alive and awaiting her return to Athens while at the same time she is posing as an incarnation of the missing statue), the play was promoted as "a farewell to a Greece disappearing forever"; in that, it seems to be addressing its audience's frustrations at a time of recession, when confidence in national culture seems waning. Imagined as the soul of the Greek *Volk*, the exiled statue is the subject of collective nostalgia as well as the agent of the nation's resilience.

Greece as a modern dystopia, where uncultured tourists come to consume classical culture among other commodities, is the topic of *Our Sister Lives in London*, a 2011 play by Yannis Souliotis (Souliotis 2011). There, the five remaining Caryatids are still at home on the Erechtheion, each sporting a different character (the 'Elderly', the 'Parvenue', the 'Intellectual', the 'Modern', the 'Petit-bourgeois'), waiting to be transferred to the Museum (which they consider, disdainfully, as their 'retirement home'). Finally, the sixth Caryatid (the 'Émigrée') appears, having forgotten her homeland and speaking broken Greek. Written as a sarcastic comment on contemporary Greece, which the author believes has abandoned its time-honored traditions in favor of an ill-fitting modernity, the play in fact fails to further any of its goals; it is however a useful reminder that classical statuary is consistently enlisted as the embodiment of diachronic Greek exception. As such, these repetitive narratives of lost sisters and missing daughters are targeting a national rather than an international audience.

In what follows, I would like to examine a similar trend in Greek children's stories, often translated in English in an effort, presumably, to reach an international audience. This is not the place to undertake a complete survey of such titles; suffice it merely to mention a few of them, such as: *Why don't the Caryatids Laugh Anymore?* (Christopoulou 2020), *The Caryatid's Tear* (Sidiropoulos-Romanofski 2021), *The Sorrowful Caryatid* (Birbili 2011), or the earlier *Conversations with a Caryatis* (sic; Menos 2003), also published in English, as a way of suggesting the extent to which the specific statue's anthropomorphic aspect is taken advantage of in an effort to establish a personal, therefore affective, relationship between the young readership and the "abducted" artifact. "They were beautiful, with big bright eyes and long well-kempt braids", we read on the back-cover of one (Christopoulou 2020), while another is even more elaborate: "I want to go home," said the sad Caryatid, and a tear rolled down her cheek. She missed her sisters so much, the sun of her homeland, Greece in general... The visitors of the British Museum were fascinated by her ancient Greek beauty, and when they left, they felt an abysmal melancholy enveloping them, as if they were saying goodbye to a member of their family forever" (Birbili 2011).

I will however discuss in some detail below two among these titles, both available in English, and on sale at the gift-shop of the New Acropolis Museum in Athens, as a way of establishing what qualities of the stolen statue seem to trigger their authors' imagination.

Nights without Carrie (Figs. 4–5), first, published in 2015, is written by Australian-born Niki Dollis, who, according to her own book's blurb, holds "a key role in management" at the Museum, in charge of "the preparation of strategic development advice, and project design and implementation" (Dollis 2015, back cover-flap). Subtitled as "a story about the sixth Caryatid", here nicknamed "Carrie", the story imagines all female statues of the Museum, that "love being admired and talked about", waking every night after closing time to play amongst themselves. Oddly enough, in the story the Archaic korai appear as nieces to "the five stately, spectacularly beautiful sisters"; that is the remaining Caryatids, whom in art historical terms they predate by a century or so. As the young korai approach their "aunties", the latter are seen having "removed" the column capitals resting on

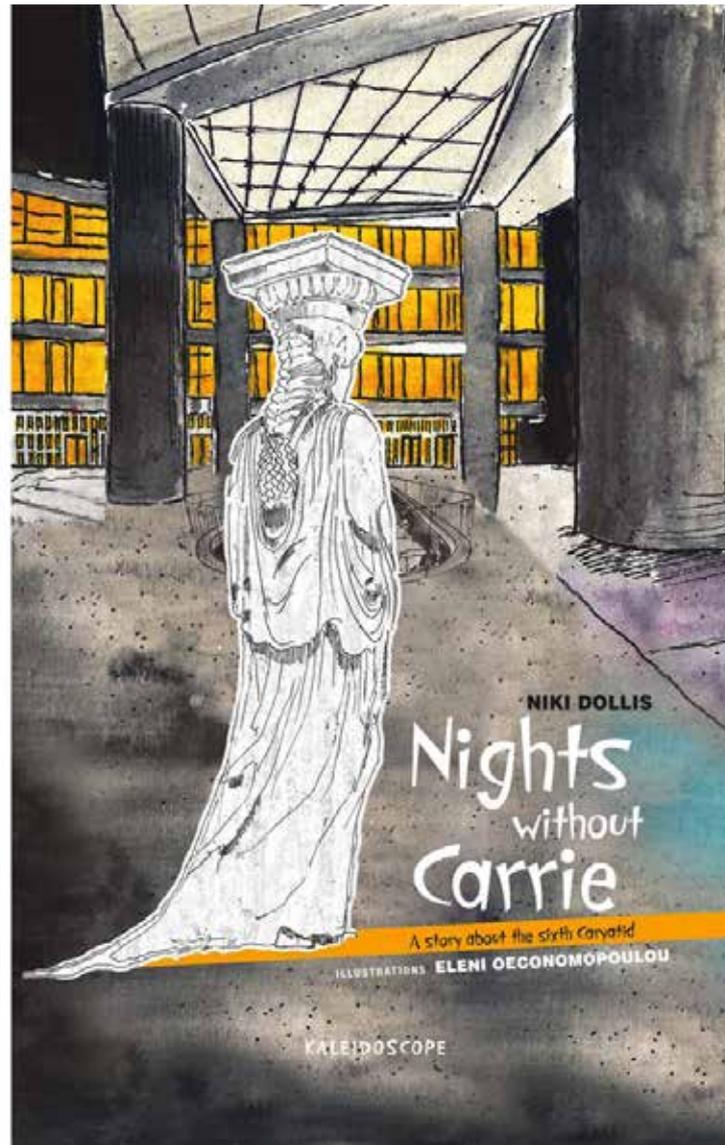
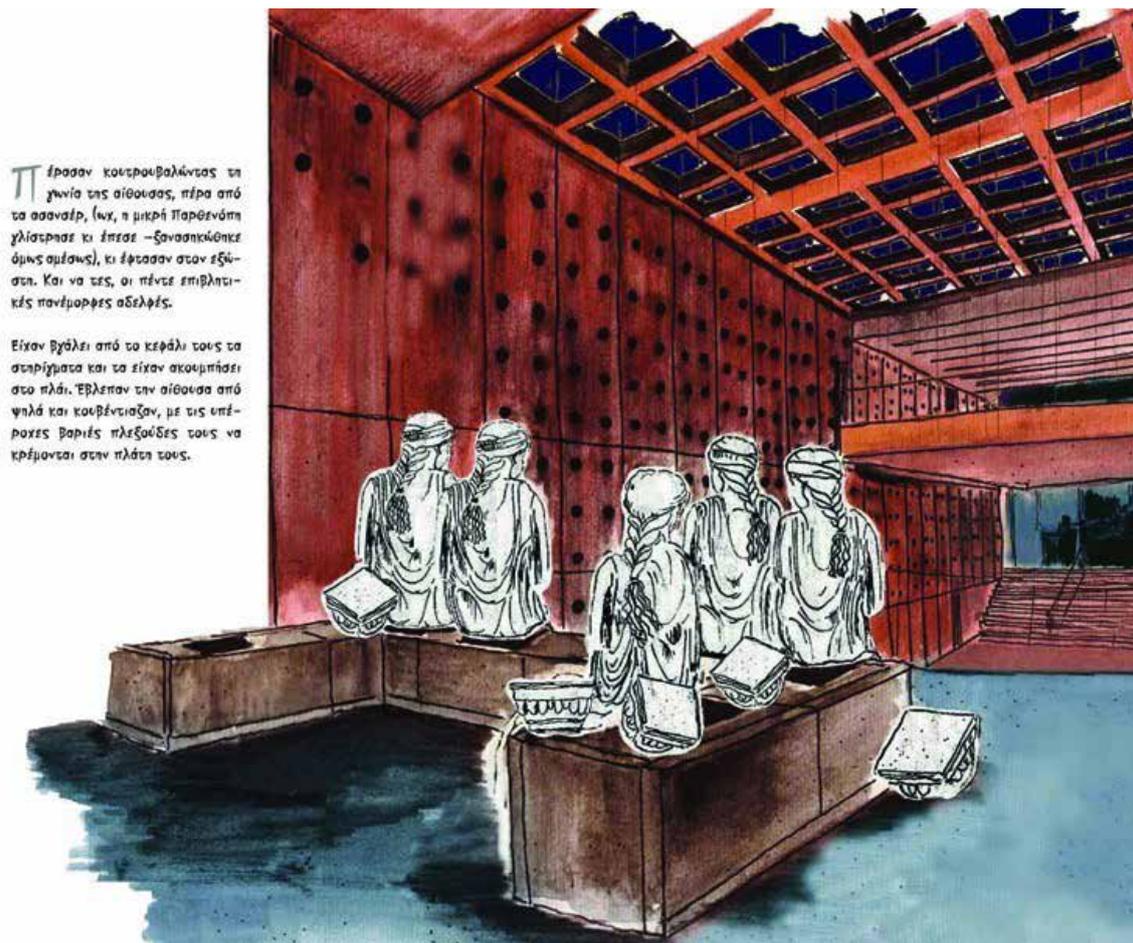

Fig. 4. *Nights Without Carrie* (cover). ©Kaleidoscope.

their heads as “bonnets” and chatting among themselves “with their wonderfully thick braids falling down their backs”. They then repeat “the tale of the day when a whole band of Kore statues was discovered and revealed to the ‘modern’ world for the very first time” (inverted commas as in the original). Inevitably, discussion turns to “poor Carrie”, taken to London, since “in those years it was common for powerful countries to do exactly as they pleased”. Painting modernity as an unjust place where “no restrictions” applied to such barbaric actions, the book seems anxious to counter British claims on Elgin’s collection, thus turning its narrative into a text of not-so-subtle propaganda. In doing that, its author recycles and enriches the idea that the Caryatids, as well as other statues of humans from the Acropolis, are actual people, something like nieces or cousins to the book’s modern Greek readers (hence, in both these storybooks, the protagonists are statues of humans rather than of deities). And as the book makes clear, these ties are exclusive to Greeks and do not apply to the rest of the modern world, which simply needs to face the fact of Greece’s special relationship with (its own) classical antiquity. Interestingly enough, the story excludes male statues; both, one assumes, in order to avoid the awkwardness of youths running around the museum galleries in the nude, but mostly because the author wants to construct a matrilineal poetics for the Greek nation, with those marble girls being portrayed as the nation’s distant mothers, “aunties”, and sisters.

Πέρασαν κουτροβαλώντας τη γυνία της αίθουσας, πέρα από τα σασναίρ, (ωχ, η μικρή Παρθενόπη χλίστρησε κι έπεσε –ζωασηκώθηκε όμως αμέσως), κι έφτασαν στον εξύσσιν. Και να τες, οι πέντε επιβλητικές πανέμορφες αδελφές.

Είχαν βγάλει από το κεφάλι τους τα σπαρίγματα και τα είχαν ακουμπήσει στο πλάι. Έβλεπον την αίθουσα από ψηλά και κουβέντιζαν, με τις υπέροχες βαριές πλεξούδες τους να κρέμονται στην πλάτη τους.

Fig. 5. *Nights Without Carrie* (interior). ©Kaleidoscope.

The case for blood ties between the statues, the Greek soil and –through the latter– the Greek people at large is further promoted in the storybook *Adventures of the Acropolis Marbled Girls* (Figs. 6–7), published in 2012 by Eleni Hadjoudi-Tounta (Hadjoudi-Tounta 2012). The story centers on Zisis Sotiriou, a historical figure who worked as custodian of the Acropolis in the late 19th century and was among the first to protest against “the wrong thing”, “the injustice”, and “the evil” deed of the “abduction” of “his daughter”, as he calls the missing Caryatid. The book dwells on the replica used to replace the missing statue, an intruder resented by the remaining original Caryatids, because she did not “know their language” and had not “pentelic blood in her veins”. Turning white marble from Penteli, that is the statues’ material of make, into a bodily fluid that sustains life and at the same time defines genetic structure and family ties, the book’s seemingly innocuous simile constructs the ancient statues as living organisms endowed with the singularity of the soil out of which they emerged. As pentelic marble is indigenous to Athens, so are the statues’ cultural (in fact: quasi biological) ties to the modern Greeks exclusive and inseverable. As the abducted Caryatid is said to be missing Greece’s “golden sun” and “beautiful sky”, Greek cultural identity is reconfirmed as a natural bond between modern humans and ancient artifacts, material things which however are imbued with vibrant life: a video shown in the Acropolis Museum’s lobby repeats this concept, having a bunch of statues waving to the spectator or blinking their eyes, seemingly with no other reason than to confirm their being living human beings.

In the Greek original, Hadjoudi-Tounta’s book is titled *Caryatids counting the moons* (“Οι Karyatides metrane ta feggaria”), a further metaphysical aspect of the story, uniting the revived classical statues with the book’s protagonist –a fustanella-clad veteran of the Greek War of Independence– through the mediation of the country’s Byzantine tradition, complete with angels and saints. The two storybooks thus inscribe notions

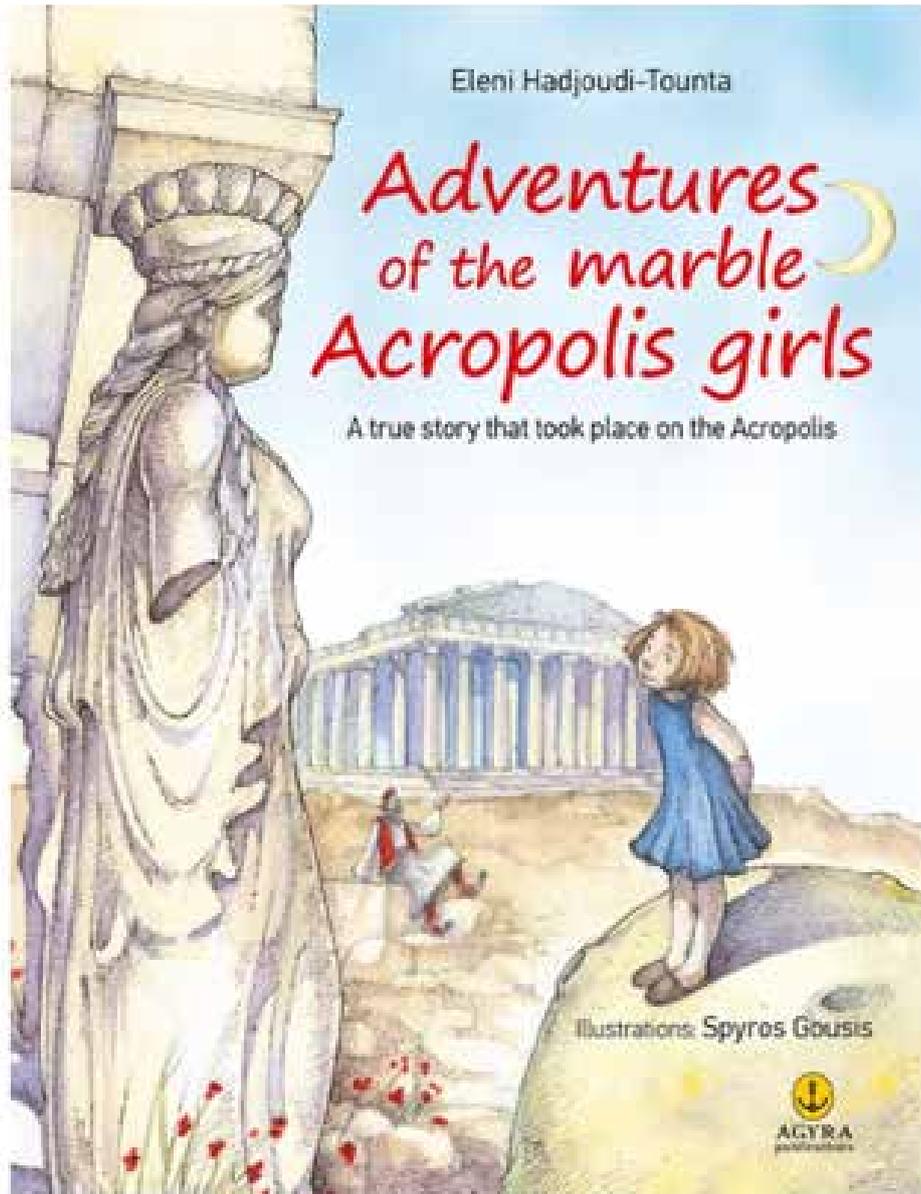

Fig. 6. *Adventures of the Marble Acropolis Girls* (cover). ©Agyra.

of Greek metaphysics into otherwise forgettable children's fables, controlling their audience's future views on classical art and its heritage, as well as its exceptional ties with the Greek race. In that, they complete the circle initiated by Greek folklore: the book by Hadjoudi-Tounta also revisits the story of the Turkish Disdar (local governor) shedding a tear in the face of Elgin's atrocity (Gotsi 2015, 66). The books' premise and rhetoric suggest that the actual intended audience of these texts is almost exclusively modern Greeks, despite efforts made for some of these works to be communicated outside Greece by means of their translation into English. Excluding all non-Greeks from the metaphysical connection they mean to establish between antiquity and modernity, they render their text incomprehensible by anyone not partaking of whatever it may be meant by "Greek" or indeed "Hellenic" culture. Greek nationalism, therefore, seems to be mobilizing imageries of classical art in order to re-whiten the Greek race and iron out the creases of an otherwise seamless Greek continuity.

Banal as it may sound, such attempts at affective anthropomorphism regarding the abducted Caryatid were not invented by children's storybooks. A poignant first attempt may be showcased by a rather unsuccessful poem by Kiki Dimoula from 1956, titled *British Museum (Elgin's marbles)*. (The poem is quoted in full in Hamilakis

Fig. 7. *Adventures of the Marble Acropolis Girls* (interior). ©Agyra.

2007, 272–73; translation of verses quoted here, however, including that of the title, is my own.) There, “Inside the cold Museum hall”, the narrator is looking at “the stolen, beautiful, solitary Caryatid”. In the poem, the statue is looking at “the youthful body of Dionysus” (one of the gods adorning Parthenon’s eastern pediment), “sculpted in sensual poise”, supposedly exhibited in the same room (though in fact the Erechtheion Caryatid is not placed in the British Museum’s Duveen Gallery, where only the Parthenon marbles are shown). The narrator is imagining a “love affair stretching over many years” between the two exiled youths, and fantasizes that the boy is “rising” every night from his pedestal, “throbbing” his way to his lover’s niche, attempting to “defeat the Caryatid’s coyness with wine and caresses”. Alternatively, the poem continues, they could just be shedding nostalgic tears over “those Parthenons and Erechtheia denied to them”. Lamenting national bereavement – a sense of loss however that is entirely physical and body-like – Dimoula here is redeploing well used national stereotypes of historical and aesthetic exceptionalism. Determined by nature, circumstance and divine attention, this supposed Greek peculiarity manifests itself through the empathy between mortal men (and poetesses!) and immortal stones. The latter come alive not through the intervention of some eccentric Pygmalion, but owing to

their own materiality, professed and experienced by the Greeks themselves, only to be revived by the likes of Cavafy and the 1930s Generation (Gotsi 2016).

I wish to argue that the appropriation and counter-appropriation strategies evident in the texts discussed so far constitute projects through which to negotiate and re-negotiate whiteness on behalf of the Greek nation. The concept of a generalized “white identity” is a rather recent one; as a “racial discourse” (Leonardo 2002), whiteness is designed and continuously redeployed as a tool by means of which to generate and uphold systemic racism (Hill 1997; Middleton et al. 2016). Chronically associated with the political and cultural elites of the West, classical studies, including the appreciation and study of Greek and Roman art, have ended up becoming emblematic of white privilege worldwide (Hardwick 2010). As a result, while postcolonial struggles across the globe have often placed classical learning in a rather awkward position (as a symbol of imperialism and colonization), at the same time it may be deployed as a weapon of emancipation – or a means by which the colonized may reclaim their own whiteness. As it has long been argued (e.g. Garner 2007, 120–35), certain ethnic groups, the most telling example among which being the Irish Americans, had in the 19th or 20th century to reclaim their racial identity as “white”, against an entire set of racist stereotypes perceiving them as culturally inferior, uncivilized, and –though certainly not black– not “quite white” either. For the Greek emigrants to the United States, the situation must have been similar, if not worse (Georgakas 1987); coming from a country in the periphery of Europe, and one still forming part of the Ottoman Empire until the mid-19th century if not later, Greeks found it difficult to pass as “white” in their new home, unless they claimed their cultural and racial affiliations with Hellenism (Danopoulos and Karpathakis 2005). So, whereas the Irish, for example, reclaimed their whiteness based on their Catholic ties and work ethics (Garner 2007, 127–30), the Greeks had to negotiate their whiteness on the strength of their classical heritage (see now the insightful discussion in Greenberg and Hamilakis 2022, 109–50).

This last point is admirably illustrated by an old, yet little discussed so far photograph from the early 20th century (Fig. 8). Shot by American photographer George Grantham Bain (1865–1944), the photo shows a rather particular kind of parade. Luckily, it is labelled: “GREECE IN N.Y. 4TH JULY PARADE”; we can therefore be certain of what it is meant to show, what the occasion of the parade is, and where it takes place. From the clothing of the attending crowd, and other small clues in the picture, we may safely conclude that it dates from the 1910s or 1920s. “Greece” in the photo’s title refers to a small troupe of seven (though most likely eight) people marching in front of the officials’ reviewing stand during an Independence Day parade in New York. First comes a nine- or ten-year old boy, dressed in the Greek national –“evzone”– costume, holding a sizeable picket sign with the country’s name in English, and in capital letters: GREECE. Seeing an evzone-clad boy or man leading a Greek celebratory parade is by no means uncommon; it is a rather familiar spectacle for Olympic opening ceremonies and the like even in our present day. What seems more far reached in the photo in question, of course, is the dress of the other people in the Greek ensemble: dressed in quasi-antique chitons, himatia, and peploi, three women, two men, and a boy (and perhaps a third man in the back-left corner of the formation, shadowed by the people in the front line) are seen marching in celebration of the birth of a young nation while posing as ambassadors of a very old one. It is crucial to note (and thankfully the picture’s label leaves no doubt of that) that this is a parade celebrating the US and not Greece. And that these people march as Americans, not as Greeks. As representatives of New York’s Greek minority, the men and the women of the 4th of July parade have come dressed as ancient Greeks in order to show to their fellow Americans what they, as ethnic Greeks, have brought to their new homeland. This is a clear case of what Michael Herzfeld and others after him have termed “crypto-colonialism”: back in 2002, Herzfeld (2002, 900–1) defined crypto-colonialism as “the curious alchemy whereby certain countries, buffer zones between the colonized lands and those as yet untamed, were compelled to acquire their political independence at the expense of massive economic dependence, this relationship being articulated in the iconic guise of aggressively national culture fashioned to suit foreign models”. According to Herzfeld (2002, 901), Greece and Thailand (his most prominent case studies) are such “living paradoxes”, being, as they are, “nominally independent” even though “that independence comes at the price of a sometimes humiliating form of effective dependence”. If the notion of crypto-colonialism sounded rather obscure,

Fig. 8. George Grantham, Greece in N.Y. 4th July Parade. ©Alamy Stock Photos.

perhaps offensive and even Orientalist to the untrained ear back in the early 2000s, the ensuing economic crisis following the global banking collapse of 2008 and the Greek sovereign debt crisis and subsequent bailouts from 2009 on, certainly made matters a lot clearer (e.g. Hamilakis 2016). For the moment, it would suffice to point out how, as Herzfeld himself argues (Herzfeld 2002, 900), “the German philologists and art historians who generated the neoclassical model of Greek (and more generally European) culture were not themselves military colonizers, [but] they were doing the ideological work of the project of European world hegemony”.

The establishment of Greece as a “model kingdom” in the 1830s unleashed a considerable amount of political capital (Clogg 2013, 46–55). Its management was negotiated between the Bavarian aristocracy transplanted in Greece upon the appointment of King Otto as the country’s first monarch on the one hand and the Greek elites on the other, themselves newly arrived from other parts of Europe or the Ottoman Empire itself, where they had cultivated a national identity inspired by their own versions of the Enlightenment, mixed with generous servings of German Romanticism (Herzfeld 1986; Hamilakis 2009). The neoclassical ideal, created in the royal courts and upper-middle class mansions of Europe, but happily transplanted in the desolate plains of a fledgling nation-state striving to establish itself as an agent of modernity, suggested that every scrap of ancient Greece, every pot, statue or ruin reminded the world at large that modern Greece was the land where it all began, where the very cradle of western civilization in fact lay. Classical imageries were soon therefore employed in order to represent the newly (re-)born nation and its country ravaged by war, poverty, and ignorance, as if to compensate for those long, lost Medieval and Early Modern centuries of un-Greekness (Tziouvas 2014).

As soon as the new state was inaugurated, however, it became abundantly clear that it could not possibly fulfil its ostensibly Philhellenic, deeply Orientalist and –at the same time– utopian destiny. Greece’s inability to espouse modernity (mostly because it could not truly measure up to the standards set by the phantasm of classical Hellas to which the modern state owed its existence) exasperated its former supporters who were

now feeling that the country's modernity was destined to remain "incomplete" (Gourgouris 1996, 122–54; cf. Jusdanis 1991). Accusations of incomplete or inadequate modernity are not of course uncommon in colonialist rhetoric deployed against insubordinate natives refusing to be modernized – be they Greek, Indian, Egyptian or Brazilian (Buell 1994, 325–43). Throughout the 20th century, national peripheral cultures retaliated through the promotion of their exceptional value, usually rooted on a pretty much invented historical past and an impressive array of cultural remains. In the case of Greece, these disciplinary measures were taken simultaneously abroad and at home where local intellectuals were invariably faced with an amorphous mass of backward, uneducated, deplorably culture-less and thoroughly un-modern peasantry forming the population of which they were posing as leaders. Ironically enough, it was the culture of this backward peasantry these self-appointed intelligentsias were using (suitably edited for general consumption of course) in order to prove their country's (and their own) international significance and forge a mutually exclusive national identity (Herzfeld 1987, 1–27).

To return to my example, it is clear that New York's Greek minority chose to celebrate their new homeland's national day (Fig. 8), while reminding their fellow Americans of a heritage that is very familiar to them – Classical Greece and its significance for the global West. Instead of parading dressed in their traditional folk costumes, they invent an even earlier tradition, going back to the West's fictional genealogy: they parade dressed as ancient Greeks in order to be duly accepted as Modern Americans. Through this game of colonization and counter-colonization, improvised as it may have been on the part of the Greek delegates marching in the photo I am discussing here, the participants re-invent themselves as archaeo-bodies subject to a strict archaeopolitical regime where historical discourse is re-politicized through an embodied archaeology and archaeolatric performance. It is through the ultimate commitment of the body to such archaeopolitical regimes that the monumentalization of historical time is, at long last, fulfilled.

In the meantime, back in Greece, a similar discourse seems to have been taking place, if only for the eyes and lenses of itinerant photographers: in a series of photographs from the 1920s and the 1930s, we see Greek men and women dressed in folk costumes (recently re-invented themselves, incorporating elements from the Turkish, Albanian, and "traditional" Greek repertoire), though poised next to props directly or indirectly alluding to Greece's classical past. One such example (Fig. 9) places a girl in what most likely is a folk costume from the Athenian environs in front of a vaguely classicizing backdrop, and next to a cardboard "Greek vase" atop a marble pedestal. With her hand resting fondly on the fake pot's handle, and gazing towards the lens in confidence, the girl appears ready to face modernity on the thrust of an invented ancestry. The label (in French: "Costume Grec"), couples, quite impossibly, the Greek with the Hellenic, by representing neither as such. As this was a time when different versions of Greek continuity were being crafted by novelists, poets, and artists (cf. Tziovas 2001), as well as photographers (Damaskos 2008), archaeologies of this kind deploy the unquestionable materialities of the past in order to forge cultural and national identities in the present, a possibility the national subjects themselves seem to have relished. By committing their bodies to the(ir) classical past, the subjects represented in these photographs manage thus to politicize the(ir) present.

REPATRIATION AND ITS DISCONTENTS

The examples discussed here, also help us understand the way Greece's (or any other Mediterranean or African country's for that matter) persistent "repatriation" claims regarding their antiquities taken elsewhere operate within the wider framework of those nations' identity politics. Intriguingly, the term 'repatriation' in itself, first invented in the French language as *rapatriement* in post-war Europe regarding the return of war refugees, displaced persons, and prisoners of war to their country of origin, admittedly re-constructs the 'looted', 'stolen', or even 'abducted' antiquities as dislocated persons in themselves, in other words imagines the looted artifacts to be the nation's lost daughters of sorts, anxiously awaiting their return to a homeland they left behind and they so desperately feel nostalgic about (Scarre and Scarre 2006, 206–8; Atkinson 2010). As such, the rhetoric of

Fig. 9. Anonymous, postcard showing a Greek girl in folk costume. ©Yorgos Kyriakopoulos.

repatriation glosses over the very fact of an artifact's illegal export from its country of origin in itself, suggesting that its eventual return will even out the problem of its illegal excavation and its looting.

In their effort to challenge the established world-hierarchies of cultural significance, nation-states such as Greece, Italy, Turkey or Egypt personify their archaeological remains into their quasi-national subjects. As the case of the Greek Caryatid shows, a classical statue may indeed be re-imagined as a national subject, with marble-white flesh and marble-white blood running through her veins. This is a thoroughly modernistic attitude, quite unlike the way some other “source nations” of cultural artifacts tend to view their own abducted patrimony. I am specifically referring to popular as well as scholarly discourses in many African nations, such as the Republic of the Congo, Nigeria and Benin, for which the once sacred, prophylactic, and magical ancestral artifacts now on display in the metropolitan museums of the West have been determinedly and irrevocably deconsecrated, turned into “western” rather than “African” cultural treasures (MacGaffey 2000, 153; Ocampo 2016; Hicks 2020). Desacralized as “art” by western colonists and museum curators, African totems and talismans cease to be essential for their erstwhile owners and users, whereas Greece's statues –like their Egyptian counterparts and the mummies that go with them– remain inherent for their cultures of origin despite their severance from them. This is due, I would have thought, to those artifacts' retrospective westernization by their countries of origin themselves. As I have argued elsewhere (Plantzos 2021), Greece's persistent effort

to repatriate the Elgin / Parthenon marbles has led to their “re-Elginization” by their home country itself, since Greece, in its effort to effect their return has tried –through the deployment of state-of-the-art technologies of museum display and so on– to appear as western and metropolitan as Britain and the West at large.

A recent controversy from Egypt, rekindling an old debate regarding the whiteness, the Mediterranean-ness, and –in effect– the Africanless-ness of Egypt’s legendary Pharaohs, will help us shed further light on our discussion, and from a different angle. When, in early 2023, the American subscription streaming service Netflix began offering the four-episode “docudrama” *Queen Cleopatra*, starring British biracial actress Adel James, several authorities and laymen in and out of Egypt, including the country’s Ministry of Tourism and Antiquities, protested that, although the infamous Greco-Macedonian Queen was many things, she was definitely “not black” (see, for example, Butler 2023; Syed 2023). Citing Cleopatra’s ancestry as Greek / Macedonian, protesters argued that pre-Arab Egypt was in essence Eastern-Mediterranean, Levantine, and –effectively– white (or at least as white as Greece or Cyprus), and certainly not “African” or “Black”. In this, they had to face the ever-rising waves of Pan-Africanism, a worldwide movement stressing “African” identity and culture as a given set of societal practices and institutions thought to characterise mostly African diasporas, especially in North America, and believed to have derived from a vague, and in most cases imagined, “African ancestry” (e.g. Adi 2018).

Challenging the whiteness, and in effect the “Europeanness” of Cleopatra, habitually portrayed on our movie screens and theater stages by the likes of Elizabeth Taylor, Glenda Jackson or Diana Rigg, seems only fair and, to be honest, the idea of a black, biracial, or even Latina, Asian and so on actress playing the most infamous of the Ptolemies on stage or the opera is nothing unheard of in our days, and rightly so. The recent controversy therefore must be attributed to television’s ability to reach wider audiences, and to the historical / academic façade of the Netflix series, mushing up together actors and scholars, on the one hand offering historical accuracy and impressionistic artistry on the other. As such, it betrays a certain frustration on behalf of official Egypt to appear European or even white by association, in exact the same fashion adopted by Greece (or Cyprus, North Macedonia and so on). Through a systematic, archaeopolitical game of cultural appropriation and counter-appropriation (Was she “purely” Greek? Was her father part Nubian, therefore “black”? Was her historical and cultural legacy that of a true “Sister”?) Cleopatra is re-calibrated into different racial and cultural identities obviously at odds with one another; at the same time, she is manically reduced to a cultural stereotype, often a racist, sexist, and even orientalist one: “With an unbeatable combination of political savvy and sexual brio, she ruled a nation, enthralled the most powerful men in a powerful empire and chiselled a legacy that has grown in stature, and in mystery, [f]or 2000 years”, stated an earlier discussion of the “Cleopatra question”, favoring her “blackness” (Whitaker 2002).

Egypt, incidentally, seems eager in general to promote Pharaonism as one of its constitutive identity traits, if only to regain the acceptance of the West. See, for example, the televised “Pharaohs’ Golden Parade” from 3 April 2021, when 22 mummies of ancient kings and queens were transferred from the old Cairo Museum to their new “home”; rather than simply moving the remains, the mummies were paraded through the streets of Cairo inside individually crafted, custom-made “carriages” decorated with Pharaonic insignia – as if this was a state funeral of an improbable throng of 22 royals who were still ruling the realm up to their recent death (El Naggar 2021; Hussein 2021). With the “Golden Parade”, Egypt thus reconfirmed its commitment to a thoroughly westernized modernity, while at the same time advertising its own part in it.

An even newer episode in the “Black Pharaohs” saga was added when, in June 2023, it was reported that Egypt had banned Dutch archaeologists from carrying out excavations in the country over an exhibition at Leiden’s National Museum of Antiquities. Entitled “Kemet” (from an ancient name for Egypt actually meaning “black lands”), the show celebrated “Egypt in Hip Hop, jazz, soul & funk”, at the same time aiming to demonstrate “how Ancient Egypt and Nubia have been ‘an undeniable source of inspiration for musicians of African descent for over 70 years’” (BBC 2023). Adding insult to injury, the Dutch Museum chose to make its point for Afrocentrism over Eurocentrism when it comes to the study of ancient Egypt and its Pharaohs through showcasing work by

various Afro-American artists, such as Miles Davis, Rihanna, and even Beyoncé, who had created quite a stir, back in 2018, when she had appeared as a colored Queen Nefertiti, perhaps pushing artistic license a bit too far. Accusing the Dutch of promoting “Afrocentric theory”, the Egyptians complained against the show’s racist and offensive overtones, protested against the “falsification” of Egyptian history, and reiterated that Queens such as Cleopatra and Nefertiti were of “light skin”.

What emerges, therefore, from the “Black Pharaohs” debate, is its archaeopolitical nature – in that it generates quasi-academic discourses regarding the historical past in order to control cultural imageries of the present; also, the discussion’s colonialist and post-colonialist overtones, in that, on the one hand, the Egyptians claim their centrality in global culture based on classicist and orientalist imagining of their own country and culture, and on the other hand those who wish to undermine a Eurocentric, colonialist narrative for Egypt and its antiquity, do so while blatantly excluding any actual Egyptians from the discussion itself. In the same fashion, Greece’s “marbles”, like its abducted Caryatid, are re-calibrated into various shades of whiteness, precisely in order to appear at once Western and Hellenic, or indeed: Greek.

The performances and texts discussed in this article fall, as such, within the patterns of colonial mimicry and crypto-coloniality. A collective cultural expression fuelled by the desire to emerge as “authentic”, as Homi Bhabha (1994, 126) put it, through a process of writing and repetition, thus leading to “the final irony of partial representation”. Crypto-colonial mimicry, as it were, referring to quasi-colonized lands such as Greece, undermines the authority of representation as it may be seen to generate new, unexpected and unauthorized versions of the authentic, albeit claiming their own authenticity through a process of constant re-writing. By repeating this exercise in cultural reversal more than once, thus constantly shifting the viewpoint through which the original gesture of appropriation was supposed to work, we are led to Bhabha’s partial representation, where both the gesture and its instigators seem out of place. Cultural authenticity thus renders itself into a sort of “blank parody, a statue with blind eyeballs”, as Marxist political theorist Fredric Jameson would call the result of such repetitive processes of cultural appropriation, quotation, and pastiche (Jameson 2003, 17). The systematic deployment of classical imageries in contemporary Greece, meant to satisfy the nation’s need to consume classical antiquity both as regards its foreign friends and antagonists as well as within itself, has been creating and recycling such instances of “Greek pastiche” to the extent that the original need for the nation to reconfirm its ties to the past is lost under an overflow of stereotypical images, now almost completely rendered void of meaning. Still, such imageries persist precisely because they address a home crowd so to speak, their makers themselves rather than their supposed audience: as already remarked, the “walking, breathing statues” in the examples discussed here are meant to move their fellow Greeks rather than any foreigners.

And this, in fact, would appear to be crypto-colonialism’s hidden contradiction: it may be defeated only as long as it remains unresolved. If Greece is a political community imagined by its members as Anderson would argue (Anderson 1991; cf. Plantzos 2017), it is brought into being precisely at the moment when Sonia Theodoridou enters the British Museum dressed as the missing Caryatid’s mom or when a Greek emigrant to the United States dresses up in fake peploi pretending to be the goddess Athena. And this is why such gestures are deemed successful even when only noticed by those who attempt them: Theodoridou’s publicity stunt triggered the emancipatory drive built in the heart of Greek nationalism, in the same way any new archaeological discovery in Greece seems to herald the country’s emancipation once again. Crypto-colonial defiance, therefore, is not a game of rhetoric but one of performative gestures. It is through these performances that the nation achieves and cements its sovereignty, even when the state is under the political or economic control of the West (be that the European Union or the International Monetary Fund), even under the cultural supremacy of such metropolitan centers as London, Paris or New York. If the British Museum were to return to Greece the Elgin marbles tomorrow, the crypto-colonial conundrum might –momentarily– appear at long last resolved, though through the implicit admission of its ultimate success.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper forms part of a broader project leading to a monograph on Archaeopolitics. I am grateful to Dimitris Papanikolaou, who has read earlier drafts of my work on the subject, for his astute insights and valuable suggestions. Antonis Kotsonas also offered me useful feedback on an early draft. I am also grateful to Alec Niculescu and Diana Mishkova for their kind invitation to participate in the international research project “The Construction of Knowledge in Archaeology and Art History in Southeastern Europe” (funded by the Getty Foundation as part of its Connecting Art Histories initiative), within which this paper was developed and written. I am also grateful to Nikolas Papadimitriou, Antonis Kotsonas, Lylaah Bhalerao and Aris Anagnostopoulos, for their invitation to present an earlier draft of this paper at the research colloquium “Decoloniality, Inclusivity and the Greek Past” they organized at the Paul and Alexandra Canellopoulos Museum in Athens in May 2023, and the audience in the day for their comments on my work. Finally, I am grateful to the Journal’s academic editors, copy editors and designers for their invaluable help, as well as the two anonymous referees who read my typescript and offered useful suggestions.

BIBLIOGRAPHY

- Adi, H. 2018. *Pan-Africanism: A History*. London: Bloomsbury.
- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, rev. ed., London and New York: Verso.
- Atkinson, H. 2010. "The meanings and values of repatriation." In *The Long Way Home. The Meanings and Values of Repatriation*, edited by P. Turnbull and M. Pickering, 15–9. New York: Berghahn Books.
- BBC 2023, 9 June. "Egypt bans Dutch archaeologists over exhibition linking Beyonce and Rihanna to Queen Nefertiti." *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-65835611> [11 June 2023]
- Bhabha, H. 1994. *The Location of Culture*. London and New York: Routledge.
- Birbili, E. 2013. *The Sad Caryatid*. Athens: Hedylos.
- Buell, F. 1994. *National Culture and the New Global System*. Baltimore, MD and London: The Johns Hopkins University Press.
- Christopoulou, A. 2020. *Why don't the Caryatids Laugh Anymore?* Athens: Papyros.
- Clogg, R. 2013. *A Concise History of Greece*. 3d ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Damaskos, D. 2008. "The uses of Antiquity in photographs by Nelly: imported modernism and home-grown ancestor worship in inter-war Greece." In *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, edited by D. Damaskos and D. Plantzos, 321–36. Athens: Benaki.
- Danopoulos, C.P. and A. Karpathakis. 2005. "Racial and ethnic attitudes and individual relatedness among Greek-Americans." *New Balkan Politics* 9. <https://www.newbalkanpolitics.org.mk/cat/issue-9-2005/141> [10 February 2022]
- Dollis, N. 2015. *Nights without Carrie*. A Story about the Sixth Caryatid. Athens: Kaleidoscope.
- El Naggari, M. 2021, 3 April. "22 mummies are moved in a glittering display in Cairo." *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2021/04/03/world/middleeast/cairo-mummies-parade.html> [10 February 2022]
- Elculture* 2012, 29 February. "Η έκτη Καρυάτιδα". *Elculture*. <https://elculture.gr/ekti-kariatida/> [26 June 2023]
- Garner, S. 2007. *Whiteness. An Introduction*. London and New York: Routledge.
- Georgakas, D. 1987. "The Greeks in America." *Journal of the Hellenic Diaspora* 14:5–53.
- Giannakopoulou, L. 2007. *The Power of Pygmalion. Ancient Greek Sculpture in Modern Greek Poetry, 1860–1960*. Bern: Peter Lang.
- Gotsi, G. 2015. "The lament of the Caryatids: the biography of a tradition (1803–1902)." *Modern Greek Studies Online* 1:55–104.
- _____. 2016. "Οι στεναγμοί των αγαλμάτων: υλική αρχαιότητα στο ποίημα *Βρετανικό Μουσείο (Ελγίνου Μάρμαρα)* της Κικής Δημουλά ("The sighs of statues: Material antiquity in the poem *British Museum (Elgin's marbles)*" by Kiki Dimoula)." In *Λογοτεχνικές Διαδρομές, Ιστορία–Θεωρία–Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου (Literary itineraries. History–Theory–Criticism. Memory of Vangelis Athanasopoulos)*, edited by A. Tzouma, 116–29. Athens: Kastaniotis.
- Gourgouris, St. 1996. *Dream Nation. Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Greenberg, R. and Y. Hamilakis 2022. *Archaeology, Nation, and Race. Confronting the Past, Decolonizing the Future in Greece and Israel*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamilakis, Y. 2007. *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2009. "Indigenous Hellenisms / Indigenous Modernities: classical antiquity, materiality, and Modern Greek society." In *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, edited by G. Boys-Stones, B. Graziosi, and Ph. Vasunia, 19–31.. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2016. "Some debts can never be repaid: the archaeo-politics of the crisis." *Journal of Modern Greek Studies* 34:227–64.
- Hardwick, L. 2010. "Postcolonial Studies." In *A Companion to the Classical Tradition*, edited by C.W. Kallendorf, 312–27. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hatdjoudi-Tounta, E. 2012. *Adventures of the Acropolis Marbled Girls*. Athens: Agya.
- Herzfeld, M. 1986. *Ours once more. Folklore, ideology, and the making of Modern Greece*. New York: Pella.
- _____. 1987. *Anthropology Through the Looking-Glass. Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2002. "The absent presence: discourses of crypto-colonialism." *The South Atlantic Quarterly* 101:4, 899–926.
- Hicks, D. 2020. *The Brutish Museums. The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*. London: Pluto Press.
- Hill, M., ed. 1997. *Whiteness. A Critical Reader*. New York: New York University Press.
- Hussein, W. 2021, 3 April. "Egypt mummies pass through Cairo in ancient rulers' parade." *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-56508475?fbclid=IwAR1jSW9E8LgQ7su7vUzkTK2J3A5iK6nghStjOBDJ-0RwZrcmzu3gwkeX9Us> [10 February 2022]
- Jameson, F. 2003. *Postmodernism. Or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. 10th ed. Durham, NC and London: Duke University Press.
- Jusdanis, G. 1991. *Belated Modernity and Aesthetic Culture*.

- Inventing National Literature*. Baltimore, MD and London: University of Minnesota Press.
- Kotseli, A. 2012, 5 August. "I am Greek and I Want to Go Home' movement for the repatriation of looted Greek antiquities." *Greek Reporter*. <https://greekreporter.com/2012/08/05/i-am-greek-and-i-want-to-go-home-movement-for-the-repatriation-of-looted-greek-antiquities/> [26 June 2023].
- Lemke, Th. 2012. *Foucault, Governmentality, and Critique*. London and New York: Routledge.
- Leonardo, L. 2002. "The souls of white folk: critical pedagogy, whiteness studies, and globalization discourse." *Race Ethnicity and Education* 5:29–50.
- MacGaffey, W. 2000. *Kongo Political Culture. The Conceptual Challenge of the Particular*. Bloomington, IND: Indiana University Press.
- Menos, M. 2003. *Discussions with a Caryatis*. Athens: Livanis.
- Middleton, S., D.R. Roediger, and D.M. Shaffer, eds. 2016. *The Construction of Whiteness. An Interdisciplinary Analysis of Race Formation and the Meaning of a White Identity*. Jackson, LA: University Press of Mississippi.
- Nilsson, J., and S.-O. Wallenstein, eds. 2013. *Foucault, Biopolitics, and Governmentality*. Stockholm: Södertörn University.
- Ocampo, E. 2016. "Contemporary Artists on Colonial Museums." *Boletín de Arte* 37:35–47.
- Plantzos, D. 2017. "Caryatids lost and regained: rebranding the classical body in contemporary Greece." *Journal of Greek Media & Culture* 3:3–29.
- _____. 2021. "Hellas Mon Amour: revisiting Greece's national 'sites of trauma'" In *Contested Antiquity. Archaeological Heritage and Social Conflict in Modern Greece and Cyprus*, edited by E. Solomon, 53–79. Bloomington, IND: Indiana University Press.
- _____. 2023. "Archaeopolitics: The second lives of statues." *CAS Sofia Working Paper Series* 14:72–102.
- Scarre, C., and G.F. Scarre. 2006. *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sidiropoulos-Romanofski, V. 2021. *The Caryatid's Tear*. Athens: Aggelaki.
- Souliotis, Y. 2011. *Our Sister Lives in London*. Athens: Sokoli-Kouledaki.
- To Vima. 2012, 5 October. "Η έκρηξη Καρυάτιδα". <https://www.tovima.gr/files/1/2012/05/10/6hKARYATIDA.pdf> [no more accessible; last retrieved: 1 March 2015].
- Tziouvas, D. 2001. "Beyond the Acropolis: rethinking Neohellenism." *Journal of Modern Greek Studies* 19:189–220.
- _____. 2014. "Decolonizing Antiquity, heritage politics, and performing the past." In *Re-imagining the Past. Antiquity and Modern Greek Culture*, edited by D. Tziouvas, 1–26. Oxford: Oxford University Press.
- Whitaker, Ch. 2002, February. "Was Cleopatra Black?" *Ebony*. https://web.archive.org/web/20040811082755/http://findarticles.com/p/articles/mi_m1077/is_4_57/ai_82479151/ [11 June 2023]

Ἐφυρος Ἡρώς

Νέος μυκηναϊκός τάφος εκτός των τειχών της Εφύρας, Ἠπείρος

Χρήστος Ν. Κλείτσας

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
chklistsas@culture.gr

Δήμητρα Δρόσου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας
ddrosou@culture.gr

ABSTRACT

The Mycenaean citadel of Ephyra, on the coastal passage of the Ionian sea, is perhaps the most important site of the Late Helladic III period in Epirus, as a trading post on the plain of Phanari and the mouth of the river Acheron, with a desirable harbour available. The new Mycenaean grave under discussion was discovered by chance in the year 2012, outside the walls of the Mycenaean citadel of Ephyra, during the enhancement work of the archaeological sites of Nekromanteio and Ephyra. The skeleton was found richly furnished, with bronze weapons (a T-handle dagger, a leaf-shaped and two lanceolate spearheads) and tools (a single-edged knife, a flat chisel and a socketed chisel), a few items of personal ornament (three bone pins and a golden bead), as well as nine wheelmade vases. The new tomb was located outside the walls, in contact with the fortification wall and at a short distance from the main southern gate of the Mycenaean citadel. Due to the location of the find, the wealth and variety of the gifts, it is significantly distinguished from the other known tombs of the three burial mounds inside the Mycenaean citadel, and all of Epirus. Endowed with the virtue of valor, the local 'hero' of Ephyra was honored by the members of the thriving Mycenaean community in a transitional period with many vicissitudes.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΛΟΓΙΑ

Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας βρίσκεται στο νοτιοδυτικό παράκτιο τμήμα της Ηπείρου, το οποίο βρέχεται από το Ιόνιο πέλαγος. Στην περιοχή δεσπόζει ο εύφορος κάμπος του Φαναρίου, τον οποίο διατρέχει ο ποταμός Αχέροντας, εντός των ορίων της Περιφερειακής Ενότητας Πρέβεζας. Ο ποταμός πηγάζει από πολλά σημεία βορειότερα (όρη Παραμυθιάς και Σουλίου, Λάκκα Σούλι, όρος Τόμαρος), για να χυθεί μετά από πενήντα περίπου χλμ. στο Ιόνιο πέλαγος (Εικ. 1). Στα βόρεια εκτείνεται η στενή κοιλάδα του ποταμού Κωκυτού, εντός των ορίων της Περιφερειακής Ενότητας Θεσπρωτίας. Οι δύο ποταμοί συμβάλλουν κοντά στον λόφο της Εφύρας και του «Νεκρομαντείου», όπου και βρίσκεται ο οικισμός Μεσοπόταμος. Τρεις ορεινές συστοιχίες διασχίζουν την περιοχή ανατολικά: τα όρη Παραμυθιάς (1.658 μ.), τα όρη Σουλίου (1.615 μ.) και τα Θεσπρωτικά όρη (1.274 μ.). Χαμηλότερα υψώματα διασπείρονται στα βόρεια-βορειοδυτικά (όρη Μαργαριτίου και Πάργας) και στα νότια-νοτιοανατολικά (π.χ. Ζάλογγο). Εποχική καλλιέργεια σε πεδινές εκτάσεις του κάμπου Φαναρίου εξασφάλιζε βασικά γεωργικά προϊόντα, όταν δεν θα πλημμύριζε ο κάμπος. Η εναλλαγή με λοφώδη υψώματα

Εικ. 1. Οι εκβολές του ποταμού Αχέροντα στο Ιόνιο πέλαγος και ο λόφος της Εφύρας πίσω.

Εικ. 2. Ο λόφος της Εφύρας σε πρώτο πλάνο και ο κάμπος του Φαναρίου προς βορρά.

Εικ. 3. Χάλκινο εγχειρίδιο με λαβή T μυκηναϊκού τύπου από τον λόφο του Αγίου Ιωάννη.

και ορεινούς όγκους ευνοούσε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας σε όλη τη διάρκεια του έτους και επομένως τη μόνιμη κατοίκηση των ανθρώπων στην περιοχή. Η γειτονική θάλασσα παρείχε προοπτικές ανταλλαγής προϊόντων, ιδεών και τεχνογνωσίας.

Η γεωλογία του κάμπου Φαναρίου (Εικ. 2), αλλά και της κοιλάδας ποταμού Κωκυτού βορειότερα, χαρακτηρίζεται από σύγχρονες αλλουβιακές προσχώσεις του Τεταρτογενούς, που αποτέθηκαν με τη δραστηριότητα των ποταμών στην περιοχή. Οι ορεινοί όγκοι της εγγύτερης περιοχής (όρη Παραμυθιάς, Σουλίου, Μαργαριτίου, Πάργας και Ζάλογγο) αποτελούνται από ασβεστόλιθους Σινιών και Παντοκράτορος της Ιόνιας ζώνης και λιγότερο από δολομίτες, πετρώματα που δημιουργήθηκαν στο Ιουρασικό και Κρητιδικό. Μικρότερες ενδιάμεσες εκτάσεις (περιοχές Θέμελου και Λούτσας) περιέχουν μελανότεφρα λατυποπαγή με μικροσπηλαιώδεις λατύπες, καρνιόλες και δολομιτικούς ή αργιλικούς ασβεστόλιθους του Τριαδικού: σε αυτές εντάσσεται ο λόφος της Εφύρας. Οι πλαγιές νότια και ανατολικά του Καναλλακίου περιλαμβάνουν νησίδες από ηωκαινικούς ασβεστόλιθους με εναλλαγές ζωνών αδιαίρετου φλύσχη.

Η γεωμορφολογία της περιοχής χάρη στη δράση του ποταμού Αχέροντα, το φυσικό περιβάλλον με τα τρεχούμενα και στάσιμα νερά, τα έλη, οι πηγές και η παραποτάμια βλάστηση συνθέτουν την ιδιαίτερη οικολογική αξία της περιοχής, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αρχαίους μύθους. Στις όχθες τους και στην ευρύτερη περιοχή εντοπίζονται δεκάδες θέσεις με αρχαιότητες και μνημεία, χρονολογούμενα από τους προϊστορικούς έως και τους νεότερους χρόνους. Με βάση τα παραπάνω, η κοίτη του Αχέροντα αλλά και των παραποτάμων του Κωκυτού και Βουβοπόταμου κηρύχθηκαν (ΦΕΚ 7/Β/13-1-1977) ως τόποι ιστορικοί και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η παλαιότερη, πιθανότατα, αναφορά στα ερείπια της μυκηναϊκής ακρόπολης της Εφύρας γίνεται από τον αρχαιολόγο Φώτιο Πέτσα το έτος 1952, που είδε επάλληλους περιβόλους τείχους και άλλες αρχαιότητες, τις οποίες όμως δεν επισκέφθηκε (Πέτσας 1952, 15). Την αρχαιολογική έρευνα εγκαινιάζει ο αρχαιολόγος Σωτήριος Δάκαρης το 1958, με τριήμερη δοκιμαστική ανασκαφή εντός του μεσαιού περιβόλου και εσωτερικά του κατώτερου περιβόλου, αν και κυρίως ερευνήσε τον διπλανό λόφο του Αγίου Ιωάννη – «Νεκρομαντείου» (Δάκαρης 1958, 111–12, πίν. 85β, 86). Περισυλλέγει όστρακα εγχώριας χειροποίητης κεραμικής με πλαστική διακόσμηση και με λειασμένη επιφάνεια, καθώς και λίγα μυκηναϊκά. Στο εσωτερικό του μεσαιού περιβόλου βρέθηκαν και δύο ταφές βρεφών εντός χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων (δίωτος πίθος με πλάκα στο στόμιο και πήλινο πηνίο ως κτέρισμα, καθώς και τετράωτος αμφορέας). Το 1963, στον διπλανό λόφο του Αγίου Ιωάννη, ο Δάκαρης εντοπίζει χάλκινο μυκηναϊκό εγχειρίδιο (Εικ. 3) και διάφορα προϊστορικά ευρήματα: χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική, τέχνηρα από πυριτόλιθο, πήλινα πηνία και σφονδύλια, οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα (Δάκαρης 1963α, 153–54, σχ. 4, πίν. 187ε: εγχειρίδιο· 1963β, 91–2: τάφος στην αυλή

Εικ. 4. Το άνηρο των τριών ταφικών τύμβων (Α-Γ) στη μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας.

του κτιρίου). Στο κέντρο της αυλής του αρχαίου κτιρίου, που ταυτίστηκε τότε με το «Νεκρομαντείο» του Αχέροντα, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με λίγα ανθρώπινα οστά, ζωικά οστά, προϊστορικά όστρακα αγγείων και πέντε ψήφους από χαλκηδόνιο. Τα έτη 1976 και 1977 (Δάκαρης 1976, 149, πίν. 112β· 1977, 140–41, πίν. 86α) ανακαλύπτει δύο ακόμα κιβωτιόσχημους τάφους στην αυλή του ίδιου κτιρίου. Ο πρώτος περιείχε δύο μικρά παιδιά και λίγα πήλινα μικροαντικείμενα, ενώ περιβάλλεται από κυκλοτερές τοιχάριο εν είδει μικρού τύμβου. Σε κοντινή απόσταση βρέθηκε ο δεύτερος ακτέριστος κιβωτιόσχημος τάφος με οστά δύο βρεφών. Αμέσως βόρεια των τριών τάφων υπήρχε προϊστορικό τοιχάριο με μονή σειρά λίθων. Η μικρή ταφική συστάδα χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή Χαλκού ή την Πρώιμη Εποχή Σιδήρου.

Ήδη από το 1975, ο Σωτήριος Δάκαρης συνεργάστηκε με τον αρχαιολόγο Αθανάσιο Παπαδόπουλο στην ανασκαφή των τριών ταφικών τύμβων (Δάκαρης 1975, 149–52, πίν. 126β, 127α–γ· Δάκαρης και Παπαδόπουλος 1976, 149–52, πίν. 113–14· Δάκαρης 1977, 141· Παπαδόπουλος 1978, 107, πίν. 84· 1979, 119–20, πίν. 83–4· 1980, 33, πίν. 40–1· 1981, 78, πίν. 76· 1982, 89–90, πίν. 63· 1983, 81–2, πίν. 85–6· 1984, 122–24, πίν. 102· 1986, 101–2, πίν. 28–9· 1987, 125, πίν. 94· Papadopoulos 1987, 139–41, πίν. 38–9· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 20–2, εικ. 27–33· Papadopoulos και Papadoyrouli 2020, 21–32, εικ. 33–48) εντός της μυκηναϊκής ακρόπολης της Εφύρας, για να συνεχίσει μεταξύ 1978–1987 ο δεύτερος, πάντα υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι τύμβοι (Εικ. 4) βρίσκονται στο άνηρο που δημιουργεί ο μεσαιός περίβολος της ακρόπολης. Αποτελούνται από κτιστό περίβολο δύο όψεων και ενδιάμεσο γέμισμα πάχους 1,0–1,3 μ. περίπου. Ο τύμβος Α (1975–1976), με διάμετρο 13,5 μ., περιείχε δευτερογενή ανακομιδή σε κοιλότητα και τρεις πρωτογενείς ταφές ενηλίκων σε λάκκους, εκ των οποίων οι δύο κτερισμένες με χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική, χάλκινη περόνη και σφονδύλια, που χρονολογούνται στην Ύστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο. Ο τύμβος Β, με διάμετρο 8 μ., είχε στο κέντρο του ακτέριστη πρωτογενή ταφή ενηλίκου σε λάκκο. Ο τύμβος Γ (1983–1984), με διάμετρο 12 μ., είχε κιβωτιόσχημο τάφο με πρωτογενή ακτέριστη ταφή νηπίου

Εικ. 5. Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας με τον οχρωματικό περίβολο και τη νότια πύλη.

και δεύτερο κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, που περιβάλλεται από μικρό ημικυκλικό τοιχάριο. Στο εσωτερικό του βρέθηκε πρωτογενής ταφή ενήλικου και από κάτω της κρανία και οστά δεκατριών δευτερογενών ταφών εν είδει οστεοφυλακίου. Περιείχε χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική, χάλκινο δακτύλιο, ψήφους από ήλεκτρο και υαλόμαζα, σφονδύλια από πηλό ή στεατίτη και λίθινα εργαλεία, χρονολογούμενα στην Υστεροελλαδική IIIA–Γ περίοδο. Εξωτερικά του τάφου εντοπίστηκαν δύο ακτέριστες πρωτογενείς ταφές ενήλικου και παιδιού σε λάκκους, καθώς και ταφή ενήλικης γυναίκας και παιδιού σε λάκκο, κτερισμένη με δύο χειροποίητα αγγεία και ίχνη πυράς κάτω από το κρανίο.

Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας (Δάκαρης 1972, 62–3, εικ. 39–40· Hope Simpson και Dickinson 1979, 299–300· Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 8–17, εικ. 7–27· για ελληνιστικό κτίριο με προϊστορική φάση της Υστεροελλαδικής III: Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 34–5, εικ. 48–50) στεφανώνει τον επιμήκη ασβεστολιθικό λόφο Ξυλόκαστρο (υψόμετρο: 83,3 μ.). Ο λόφος οχυρώνεται (Εικ. 5) στη βάση του κατά την Υστεροελλαδική III περίοδο με μεγαλιθικό τείχος, που έχει περίμετρο 1.120 μ., πάχος 1,2 μ. και περιβάλλει περιοχή 42,4 στρεμμάτων. Στη νότια πλευρά διαθέτει πύλη πλάτους 2,3 μ., μήκους 5,25–6,40 μ. και σωζόμενου ύψους 0,5–3,7 μ., που πλαισιώνεται από δύο κάθετα σκέλη, αλλά και ισχυρό προμαχώνα, θυμίζοντας αντίστοιχες διαρρυθμίσεις στις Μυκήνες, στις δυτικές πύλες της Μιδέας και της Αθήνας, καθώς και στη νότια πύλη του Γλα. Ο μεσαίος περίβολος, σε υψηλότερο επίπεδο, σώζεται σε μήκος 140 μ. περίπου, έχει τη μορφή μεγαλιθικού αναλήμματος και δημιουργεί άνδηρο για την έδραση των τύμβων, που έπονται χρονολογικά. Ο τρίτος και ανώτερος περίβολος ανήκει στα ελληνιστικά χρόνια, οπότε ο εντός των τειχών οικισμός ακμάζει για δεύτερη και τελευταία φορά. Στις παλαιές ανασκαφές, αλλά και κατά τις εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, εντοπίστηκαν εντός της ακρόπολης θεμέλια αρκετών κτιρίων των ελληνιστικών χρόνων, τα οποία εδράζονται σε παλαιότερες επιχώσεις με χειροποίητη κεραμική των ύστατων προϊστορικών ή των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Κατά τα έτη 1991–1996, διεξήχθη συστηματική επιφανειακή έρευνα από το *Nikopolis Project* στην περιοχή της αρχαίας Κασσωπαίας (με όρια τους ποταμούς Λούρο και Αχέροντα), με έμφαση στην κοιλάδα

του Φαναρίου. Η διδακτορική έρευνα του Thomas Tartaron έδειξε ότι στις παρυφές και τα υψώματα του κάμπου υπήρχε εκτενές δίκτυο είκοσι έξι αρχαιολογικών θέσεων της Ύστερης κυρίως Χαλκοκρατίας (Tartaron 2004, 37–57: ακρωτήρι Αλωνάκι, Αμμουδιά, Αγία Ελένη, Χειμέριο-Κιοτέτι, Δίκορφο, Εφύρα-Νεκρομαντείο, Καστρί, Κάστριζα, περιοχή Κάστριζας, Κορώνη, Κορωνόπουλο, Κούλια, δάσος Κούλιας, Κουμασάκι, Πούντας, Πούντας ανατολικά, περιοχή Πούντα ανατολικά, Σκεπαστό, Σπήλαιο, Θέμελο, Τσουκνίδα, Βαλανιδόρραχη, Βλάχικα, Βουβοπόταμος, Ξηρόλοφος 1 και Ξηρόλοφος 2), εκ των οποίων μόνο οι έξι ήταν έως τότε γνωστές στην αρχαιολογική έρευνα. Μυκηναϊκά τείχη με μεγαλιθική τεχνική εντοπίστηκαν στους λόφους της Αγίας Ελένης και της Κάστριζας. Όσον αφορά στην Εφύρα (Tartaron 2004, 39–43, εικ. 4.4–4.6), η έρευνα εστίασε σε τέσσερις ζώνες εκτός των τειχών, ενώ χρονολογεί τα ευρήματα κυρίως στην Ύστερη Εποχή Χαλκού και Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Διαπιστώθηκε ότι στην ομαλή δυτική πλαγιά του λόφου αναπτύσσονταν πιθανότατα η «κάτω πόλη», αφού εκεί βρέθηκαν πολλά όστρακα εγχώριας χειροποίητης κεραμικής και πυριτολιθικές φολίδες. Στην ίδια περιοχή και σε υψόμετρο 33 μ., παρατηρήθηκε ένας μικρός χωμάτινος τύμβος χωρίς άλλες πληροφορίες. Καθοριστική για την έρευνα υπήρξε η τεκμηρίωση του λιμανιού της Εφύρας, το οποίο ήταν γνωστό ως *Γλυκὺς λιμὴν* (Tartaron 2001, 1–40· Besonen κ.ά. 2003, 199–234· Tartaron 2004, 169–73· 2005, 153–60) και το οποίο, ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, κατέστησε την Εφύρα σημαντικό μυκηναϊκό οχυρό και εμπορικό σταθμό στο παράκτιο πέρασμα του Ιονίου πελάγους.

Η ίδρυση της μυκηναϊκής Εφύρας και η έναρξη των εμπορικών σχέσεων επηρέασε ποικιλοτρόπως την τοπική κοινωνία και οικονομία, καθώς απέδωσε μεγάλο αριθμό θέσεων με διάφορα κινητά ευρήματα, αλλά και στοιχεία για τις μυκηναϊκές επαφές και τη μυκηναϊκή παρουσία. Μάλιστα, στη θέση Πούντα εντοπίστηκε αργότερα κεραμική της Ύστερης Εποχής Χαλκού, καθώς και ταφή της ίδιας περιόδου με λιγοστά κινητά ευρήματα (Sakkas 2017, 431–40).

Ο ΝΕΟΣ ΤΑΦΟΣ

Ο νέος μυκηναϊκός τάφος ανακαλύφθηκε το 2012, κατά τις εργασίες ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων του Νεκρομαντείου και της Εφύρας από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, ενώ η πρώτη αναφορά του ευρήματος έχει γίνει στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου (Δρόσου 2014, 1686–91). Κατά μήκος της εξωτερικής νοτιοδυτικής πλευράς του κατώτερου οχυρωματικού περιβόλου της Εφύρας διαμορφώθηκε το αρχικό τμήμα της διαδρομής περιήγησης επισκεπτών, που ξεκινά από πλάτωμα εξωτερικά της νότιας κύριας πύλης και κινείται κατά μήκος του δυτικού σκέλους του περιβόλου. Για τη διαμόρφωση της διαδρομής απομακρύνθηκε διάσπαρτο οικοδομικό υλικό από την επιφάνεια και έγιναν μικρές αποχρωματώσεις με μηχανικό ή χειρωνακτικό τρόπο, ώστε να γίνει επίστρωση της διαδρομής με τα προϊόντα των αποχρωματώσεων, με σκοπό να εντάσσεται φυσικά στο περιβάλλον. Πριν τη διαμόρφωση της διαδρομής (μήκους 140 μ. και πλάτους 4 μ.) πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε όλο το μήκος και σε επαφή με τον οχυρωματικό περίβολο. Σε καμία από τις τομές δεν εντοπίστηκαν στοιχεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, πέραν της έδρασης του οχυρωματικού περιβόλου απευθείας στον φυσικό βράχο, με εξαίρεση την τομή 3, όπου βρέθηκε ο υπό συζήτηση τάφος, με ατομική ταφή σε ρηχή ωοειδή κοιλότητα του εδάφους.

Η τομή 3 χαράχθηκε σε απόσταση περίπου 20 μ. βορειοδυτικά από τη νότια κύρια πύλη (Εικ. 6) και στο επίπεδο θεμελίωσης του οχυρωματικού περιβόλου, το οποίο στο σημείο αυτό σώζεται σε μέγιστο ύψος περίπου 1 μ. Η αρχική επιφάνεια της τομής βρισκόταν σε απόλυτο υψόμετρο 39,80–39,67 μ. Το επιφανειακό στρώμα αποτελείται από καστανή αργιλική επίχωση με περιεκτικότητα σε μικρούς αργούς λίθους, αλλά και ρίζες φυτών. Αμέσως μετά την αφαίρεσή του εμφανίστηκαν θραύσματα ανθρώπινων οστών κάτω άκρων, πήλινα αγγεία και χάλκινα αντικείμενα, τα οποία παραπέμπουν σε ταφή. Η συγκεκριμένη ταφή τοποθετήθηκε σε ρηχή ωοειδή κοιλότητα και σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου (Εικ. 7). Οι διαστάσεις του λάκκου ταφής υπολογίζονται περίπου 1,9x0,7 μ. Η κατάρρευση του περιβόλου εξαφάνισε οποιαδήποτε, αρκετά πιθανή, ειδική διαμόρφωση ή κατασκευή στο συγκεκριμένο σημείο και προκάλεσε την έντονη διατάραξη της ταφής, καθώς και την καταστροφή της λεκάνης, του κορμού, αλλά και του κρανίου του σκελετού, με αποτέλεσμα

Εικ. 6. Η περιοχή της νότιας κύριας πύλης με τη θέση της νέας ταφής σε λάκκο δυτικά.

Εικ. 7. Τμήμα εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου με τη θέση της νέας ταφής σε λάκκο.

Εικ. 8. Η κατά χώραν εύρεση της νέας ταφής σε λάκκο με χάλκινα και πήλινα κτερίσματα.

να διατηρούνται στη θέση τους μόνο τα κάτω άκρα, σε πολύ θραυσματική κατάσταση. Τεκμαίρεται ότι ο σκελετός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια και εκτεταμένη στάση με προσανατολισμό νότια-βόρεια. Σύμφωνα με την ειδική οστεολόγο Δρ. Δήμητρα-Ερμιόνη Μιχαήλ (University College Dublin), τα λιγοστά σωζόμενα οστά ανήκουν σε ενήλικο άνδρα. Ο σκελετός πλαισιωνόταν στην ανατολική πλευρά από χάλκινα κτερίσματα, ενώ στην απόληξη των κάτω άκρων εντοπίστηκαν πήλινα αγγεία σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση (Εικ. 8).

Ο τάφος περιείχε στο εσωτερικό του (ταφικό στρώμα) επτά χάλκινα αντικείμενα, αν και τα δύο πρώτα (X1, X2) βρέθηκαν παρασυρμένα σε μικρή απόσταση: εγχειρίδιο μυκηναϊκού τύπου με λαβή σε σχήμα T (X1), μεγάλη αιχμή δόρατος με φυλλόσχημη λεπίδα (X7), μεγαλύτερη (X6) και μικρότερη (X8) αιχμή δόρατος με φλογόσχημη λεπίδα, μαχαίρι μυκηναϊκού τύπου με ευθύγραμμη ράχη (X4), επίπεδη σμίλη (X2), κωνική σμίλη με κοίλο αυλό (X5), μικρότατη χρυσή αμφικωνική ψήφο (XP1), καθώς και τα τμήματα τριών οστέινων περονών (O1–O3). Όσον αφορά στα εννιά τροχήλατα πήλινα αγγεία, βρέθηκαν: τρεις υψίποδες κύλικες (Π14, Π15, Π16) και τρεις σκύφοι (Π37, Π38, Π39), ληκύθιο-ρυτό (Π13), μεγάλος αμφορέας με στρεπτές λαβές (Π36), ενώ στις επιχώσεις του τάφου τμήματα ενός σκύφου και έξι ομάδες οστράκων εγχώριας χειροποίητης ή μυκηναϊκής τροχήλατης κεραμικής. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, τα είκοσι ευρήματα απαρτίζουν μοναδικό σύνολο στην Ήπειρο για τα δεδομένα της Ύστερης Χαλκοκρατίας.

Ορισμένες παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν και για τη θέση των ευρημάτων στην περιοχή του τάφου (Εικ. 9). Το χάλκινο εγχειρίδιο (X1) και η χάλκινη επίπεδη σμίλη (X2) περισυλλέχθηκαν σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, πριν από τον εντοπισμό του τάφου και κατά τη διάρκεια εργασιών αποψίλωσης και απομάκρυνσης διάσπαρτου δομικού υλικού και επιφανειακών επιχώσεων. Όμως, βρέθηκαν σε μικρή απόσταση νότια της ταφής και του οχυρωματικού περιβόλου (2 μ. περίπου), γεγονός που υποδηλώνει ότι αρχικά βρίσκονταν εντός του τάφου και παρασύρθηκαν λόγω της διάβρωσης του εδάφους. Το χάλκινο μαχαίρι (X4), η χρυσή ψήφος (XP1) και οι οστέινες περόνες (O1–O3) αποκαλύφθηκαν αμέσως μετά την αφαίρεση επιφανειακού στρώματος της τομής, στο ανώτερο υψομετρικά σημείο της ταφής. Οι τρεις χάλκινες αιχμές δοράτων (X6, X7, X8) βρέθηκαν πιθανώς στη θέση τους, κατά μήκος της κνήμης του δεξιού ποδιού (Εικ. 10). Οι δύο μεγαλύτερες (X6, X7) ήταν τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη, ενώ η μικρότερη (X8) βρέθηκε λίγο χαμηλότερα, σχεδόν καλυμμένη

Εικ. 9. Κάτω άκρα του σκελετού της νέας ταφής σε λάκκο με χάλκινα και πήλινα κτερίσματα.

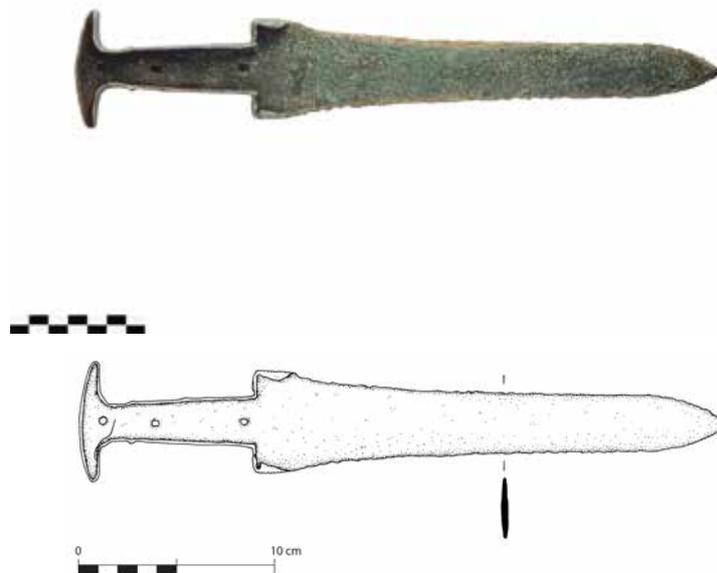

Εικ. 10. Η κατά χώραν εύρεση των τριών χάλκινων αιχμών δοράτων και της χάλκινης σμίλης.

από τη Χ7. Οι τρεις αιχμηρές απολήξεις ήταν προσανατολισμένες βόρεια, προς τα πόδια, ενώ οι κοιλότητες των αυλών ήταν στραμμένες νότια, προς το κεφάλι. Στην περιοχή του μηριαίου οστού και με ίδιο προσανατολισμό βρέθηκε η χάλκινη σμίλη (Χ5).

Εντελώς αποσπασματικά διασώθηκαν τα πήλινα αγγεία της ταφής. Το ληκύθιο-ρυτό (Π13) και ένας σκύφος (Π39) βρέθηκαν πάνω σε μία από τις χάλκινες αιχμές δόρατος (Χ7), δύο υψίποδες κύλικες (Π14, Π15) ήταν τοποθετημένες στην απόληξη των κάτω άκρων, ενώ η τρίτη (Π16) βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου. Ο μεγάλος αμφορέας με τις στρεπτές λαβές (Π36), ο σκύφος (Π37) και ένας δεύτερος σκύφος (Π38) είναι τρία ακόμη αγγεία, που είχαν αποθεθεί στο κατώτερο μέρος του σκελετού. Τα όστρακα ενός ακόμη σκύφου εντοπίστηκαν στην επίχωση του τάφου. Από τα εννιά συνολικά αναγνωρισμένα τροχήλατα αγγεία της ταφής, τα επτά εντοπίστηκαν στην απόληξη των κάτω άκρων του σκελετού και μόνο μια κύλικα βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου. Επιπλέον, έξι ομάδες οστράκων εγχώριας χειροποίητης και μυκηναϊκής τροχήλατης κεραμικής περισυλλέχθηκαν από τις επιχώσεις του τάφου.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ

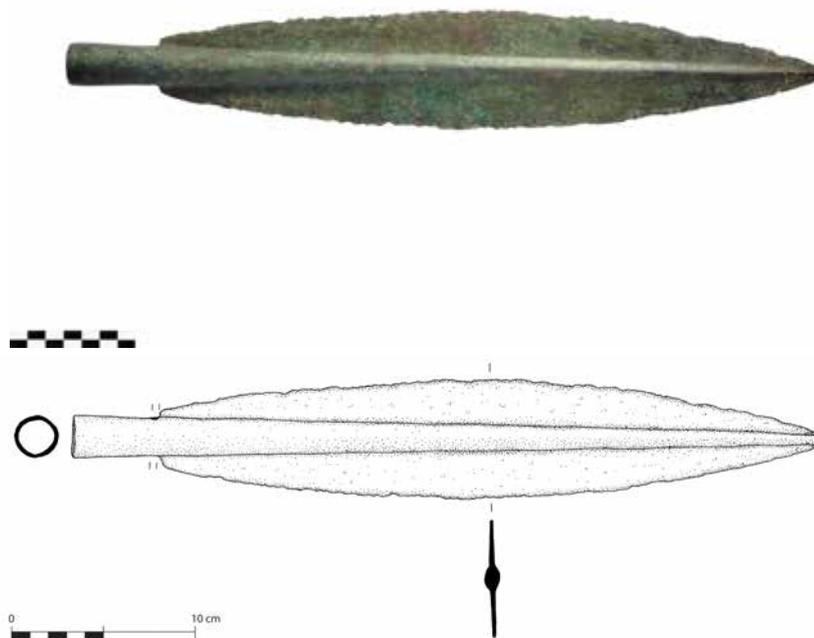
Εικ. 11–12. Το χάλκινο εγχειρίδιο με λαβή T (X1).

Το ακέραιο χάλκινο χυτό εγχειρίδιο (X1: Εικ. 11–12) φέρει φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και ελλειψοειδή τομή. Διαθέτει ενιαία λαβή σε σχήμα T με μηνοειδή απόληξη και εξέχον πλαίσιο (H) για την προσαρμογή της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης, που δεν σώζεται, καθώς και τρεις οπές προσηλωσης κατά μήκος για τη στερέωση με χάλκινους ήλους. Το εγχειρίδιο εμφανίζει μικρές φθορές χρήσης και διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ έχει φαιοπράσινη οξείδωση στην επιφάνεια. Με μήκος 33 εκ., ανήκει σε διαδεδομένο κρητομυκηναϊκό τύπο αγχέμαχου όπλου. Δεδομένων των μεγάλων αριθμών χάλκινων ξιφών (εκατοντάδες), που αναφέρονται στις λογιστικές καταγραφές των πινακίδων από τα αρχεία των μυκηναϊκών ανακτόρων, κατανοούμε ότι μικρό μόνο μέρος της αρχικής παραγωγής έχει εισέλθει στο αρχαιολογικό αρχείο.

Η Sandars (1963, 133–39, 150–52, πίν. 25) κατατάσσει τον συγκεκριμένο τύπο στην ομάδα F, περιλαμβάνοντας και είκοσι έξι παραδείγματα από την Κρήτη, την ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα, εκ των οποίων και δύο από την Ήπειρο. Η Kilian-Dirlmeier (1993, 76–92, πίν. 28–33, 64B) ταξινομεί στην ομάδα F2 και σε τρεις υποκατηγορίες σχεδόν σαράντα παραδείγματα, με κυμαινόμενο μήκος 33–42 εκ., εκ των οποίων

τα μισά τουλάχιστον προέρχονται από τάφους και έξι από την Ήπειρο. Ο Παπαδόπουλος (1998, 21–7, πίν. 15–20, 26) τοποθετεί στην κατηγορία C και D των σταυρόσχημων εγχειριδίων τριάντα δείγματα της ηπειρωτικής Ελλάδας, εκ των οποίων τα έξι από την Ήπειρο. Το βάρος τους κυμαίνεται ανάμεσα σε 300–400 γρ. περίπου, ενώ αποτελούν ιδανικά όπλα για κοντινά και δυνατά χτυπήματα (Molloy 2010, 408–9, 419–20). Αυτά τα βραχέα ξίφη εξελίσσονται στην Υστερομινωική ή Υστεροελλαδική ΙΙΒ και κυρίως ΙΙΓ περίοδο, αν και τα πρωιμότερα δείγματα (Κνωσός) εμφανίζονται στην ΙΙΑ φάση και επιβιώνουν (Ηλιδα) έως και την υπομυκηναϊκή εποχή. Γίνονται ιδιαίτερα αγαπητά στην Κρήτη, τις Μυκήνες, αλλά και την Ήπειρο, όπου είναι σήμερα γνωστά δέκα παραδείγματα.

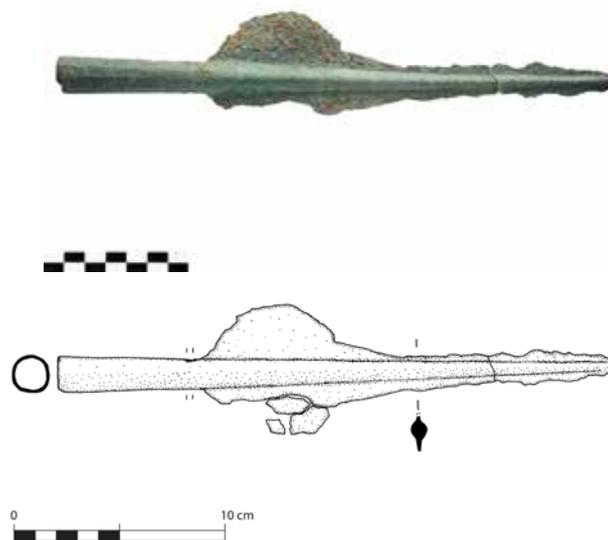
Συγκεκριμένα, παρόμοια χάλκινα εγχειρίδια προέρχονται από τις παρακάτω θέσεις στην περιοχή της Ηπείρου: ένα από τον λάκκο-ταφή 59 στο Λιατοβούνι Κόνιτσας (Douzougli και Papadopoulos 2010, 27–8, 68, εικ. 6β' ο τάφος περιείχε ακόμα χάλκινο ξίφος τύπου Naue II, χάλκινες φλογόσχημη και φυλλόσχημη αιχμές δόρατων, χάλκινα ομφάλια και κομβία ως διακόσμηση δερμάτινου θώρακα), ένα από κιβωτιόσχημο τάφο στο Καλπάκι Πωγωνίου (Δάκαρης 1956, 115–23, 136–44' περιείχε και χάλκινη φλογόσχημη αιχμή δόρατος και χάλκινο καμπύλο μαχαίρι), μία λεπίδα στον Ελαφότοπο Ζαγορίου (Βοκοτοπούλου 1968, 294, πίν. 235β), ένα από κιβωτιόσχημο τάφο στην Καστρίτσα Ιωαννίνων (Dakaris 1967, 30–6), ένα από ταφή σε λάκκο στην Πεδινή Ιωαννίνων (Κλείτσας 2017, 254–55, 262–63, εικ. 2' ο τάφος περιείχε ακόμα χάλκινη φλογόσχημη αιχμή δόρατος, χάλκινο μαχαίρι μυκηναϊκού τύπου με ευθύγραμμη ράχη, μυκηναϊκό σκύφο της Υστεροελλαδικής ΙΙΓ Πρώιμης φάσης και πήλινο σφονδύλι), δύο από τη Δωδώνη Ιωαννίνων (Κλείτσας/Kleitsas 2021, 72–5, 120–21), ένα από ταφή σε λάκκο στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας (Δάκαρης 1965, 349–50, σχ. 2, πίν. 415δ' ο τάφος περιείχε ακόμα χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος), ένα ακόμα ως τυχαίο εύρημα στον Μεσοπόταμο Πρέβεζας (Δάκαρης 1963α, 153–54, σχ. 4, πίν. 187ε) και ένα πιο πρόσφατο εύρημα από τάφο στον Αμμότοπο Άρτας (Ραπτόπουλος και Μπαλαδήμα 2016, 1079–80, εικ. 70), το οποίο έχει γλωσσίδιο λαβής και όχι λαβή σε σχήμα T.

Εικ. 13–14. Η χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος (X7).

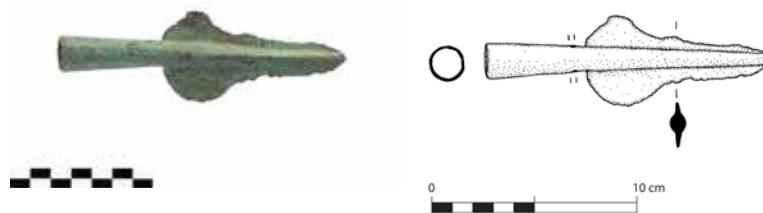
Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος (X7: Εικ. 13–14) φέρει μεγάλη φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, η οποία δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός αυλός διαθέτει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο

σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Μικρές φθορές χρήσης ή διάβρωσης παρατηρούνται στη λεπίδα και μικρή στρέβλωση στο άκρο, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια. Με μήκος 40,8 εκ., ανήκει σε ευρύτατα διαδεδομένο ευρωπαϊκό τύπο τηλεβόλου όπλου. Σύμφωνα με τη βασική κατάταξη των χάλκινων αιχμών δοράτων της ελλαδικής Ύστερης Χαλκοκρατίας (Avila 1983, 62–3, πίν. 18.133–34), η αιχμή δεν μπορεί να ενταχθεί σε κάποιον συγκεκριμένο τύπο, αλλά μοιάζει με δύο μικρότερα δείγματα από ιδιωτική συλλογή στη Λαμία και τον ταφικό λάκκο Κ του θαλαμοειδούς τάφου 1 στα Διακάτα Κεφαλονιάς, που χρονολογείται στην Ύστεροελλαδική ΙΙΙΓ φάση. Στην ίδια περίπου περίοδο ανήκουν παράλληλα από την κεντρική Ευρώπη (Leshtakov 2015, 60–1, 84–5, 234, 239, πίν. 39–41, 71, 190, 192), τα οποία ίσως υποδεικνύουν την προέλευση της φυλλόσχημης αιχμής από τον τάφο της Εφύρας. Αντίθετα, η αιχμή της Εφύρας δεν μοιάζει με καμία από τις υπόλοιπες είκοσι πέντε χάλκινες φυλλόσχημες αιχμές δοράτων της Ηπείρου. Εννιά βρέθηκαν σε τάφους: Κάτω Κόνιτσα, Λιατοβούνι, Κάτω Πεδινά, Βίτσα, Μαζαράκι-δύο, Ανθοχώρι, Γκρίκα, Παραμυθιά· επτά μεμονωμένα: Ωραιόκαστρο, Άγιος Κοσμάς, Δεσποτικό, Μπιζάνι, Βερενίκη-δύο, Αγία Φανερωμένη· τρεις από τη Δωδώνη ως πιθανά αναθήματα, τρεις από τον θησαυρό της Στεφάνης και άλλες τρεις από άγνωστες θέσεις (Βοκοτοπούλου 1969, 195–99, πίν. 27β, 28· Παπαδόπουλος 1976, 311–15, 332–33, πίν. 18–20).

Εικ. 15–16. Η χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος (X6).

Οι δύο ακέραιες χάλκινες χυτές αιχμές δοράτων, η μεγαλύτερη (X6: Εικ. 15–16) και η μικρότερη (X8: Εικ. 17–18), διαθέτουν φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, που δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός ή πολυγωνικός αυλός έχει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Η μεγαλύτερη είναι θραυσμένη και συγκολλημένη στο ανώτερο μέρος της λεπίδας, ενώ τρία μικρά θραύσματα συνανήκουν. Φέρουν μικρότατες στρεβλώσεις με αρκετές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια. Με μήκος 26,5 και 14,0 εκ., ανήκουν σε διαδεδομένο ευρωπαϊκό τύπου τηλεβόλου όπλου. Σύμφωνα με τη βασική κατάταξη (Avila 1983, 66–76, πίν. 19–20), εντάσσονται στην τυπολογική σειρά G, η οποία σχετίζεται και με την τυπολογική σειρά F, αλλά και ειδική ομάδα αιχμών δοράτων από την Ήπειρο. Έντεκα ακόμη χάλκινες φυλλόσχημες αιχμές δοράτων είναι γνωστές στην περιοχή της Ηπείρου. Έξι βρέθηκαν σε τάφους στις θέσεις Λιατοβούνι, Καλπάκι, Αρετή, Μαζαράκι, Πεδινή, Κίπερη και πέντε είναι μεμονωμένα ευρήματα από τις θέσεις Κόνιτσα, Μεγάλο Γαρδίκι, Καταμάχη, Πεστά, Αγία Κυριακή (για Ήπειρο, Αλβανία και Ευρώπη: Leshtakov 2012, 116–50). Οι χάλκινες αιχμές δοράτων αναδεικνύονται ως το κύριο τηλεβόλο πολεμικό και θηρευτικό όπλο της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Τρεις μόνο μήτρες έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο: στον Καστανά της Ύστεροελλαδικής ΙΙΑ2–B1 (Hochstetter 1987, 20–1, πίν. 5.3,

Εικ. 17–18. Η χάλκινη φλογόσχημη αιχμή δόρατος (X8).

28.7), στην Τίρυνθα της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ (Rahmstorf 2008, 81, πίν. 35, 90.9) και στη Χαλανδρίτσα της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ–Γ περιόδου (Souza 2017, 483–94, πίν. 194–95). Για τη χρήση τους ήταν απαραίτητη η στερέωση σε ξύλινο κοντό, συνήθως από ξύλο φράξου (Κλείτσας 2017, 261: αιχμή Πεδινής Ιωαννίων· Falkenstein κ.ά. 2017, 71–4, εικ. 3–5: αιχμή Volkach Γερμανίας).

Εικ. 19–20. Η χάλκινη επίπεδη σμίλη (X2).

Η ακέραια χάλκινη χυτή και επίπεδη σμίλη (X2: Εικ. 19–20) έχει μεγαλύτερη λεπίδα και μικρότερη πτέρνα, όπου και μικρή στρέβλωση από χτυπήματα χρήσης. Φέρει μικρές φθορές ή αποκρούσεις στη λεπίδα, κυρίως από χρήση και διάβρωση, ενώ φαιοπράσινη οξείδωση καλύπτει την επιφάνεια. Η μορφή λεπίδας σε σχήμα V παραπέμπει σε χρήση σμίλης και όχι σκεπάρνου, οπότε θα είχε επιπεδοκύρτη τομή. Το συγκεκριμένο εργαλείο ανήκει στην απλή εκδοχή σμίλης της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό (Σπυρόπουλος 1972, 19–25, 54–5, 68–70, 143–47, 221, εικ. 21–34, 115–16, 128–35, πίν. 9–10, 18, 20–1, 34–5) και ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Παρόμοια χάλκινη σμίλη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας βρέθηκε στο Ροδοτόπι Ιωαννίνων και δεύτερη σμίλη-σκεπάρνο στη λίμνη Παμβώτιδα των Ιωαννίνων (Kleitsas 2019, 21, 37, εικ. 21–4).

Εικ. 21–22. Η χάλκινη κωνική σμίλη (X5).

Η ακέραια χάλκινη χυτή σμίλη (X5: Εικ. 21–22) έχει κοίλο κωνικό αυλό και μικρή αλλά χρηστική λεπίδα. Από τη μέση και κάτω αποκτά ελλειψοειδή διατομή και διακριτό αρμό συνένωσης των δύο τεμαχίων της λίθινης μήτρας, ενώ από τη μέση και πάνω φέρει οκταεδρική διατομή. Δύο οριζόντιοι πλαστικοί δακτύλιοι κοσμούν τη βάση του αυλού με τέσσερις κάθετες νευρώσεις ανάμεσά τους. Ακανόνιστη οπή στη μια πλευρά βοήθουσε τη στερέωση με ήλο ξύλινου στελέχους. Μικρές φθορές ή αποκρούσεις υπάρχουν στη βάση του αυλού, ενώ φαιοπράσινη οξείδωση καλύπτει την επιφάνεια. Ανήκει σε ευρωπαϊκό τύπο εργαλείου με μικρή αλλά ενδεικτική διασπορά στον ελλαδικό χώρο κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία. Το μοναδικό παράλληλο από

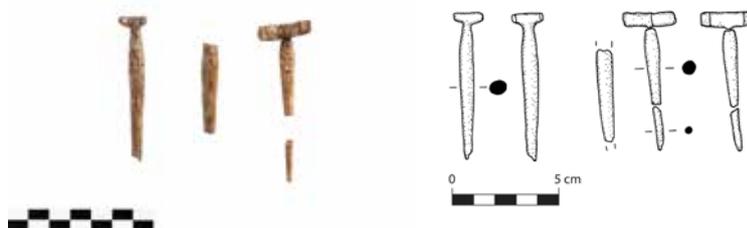
την Ήπειρο υπάρχει στον θησαυρό της Καταμάχης Ιωαννίνων (Βοκοτοπούλου 1972, 115, εικ. 3· Κλείτσας 2021, 638–39, εικ. 4). Λίγα ακόμη παραδείγματα είναι γνωστά από την κεντρική Μακεδονία: μία από το κτίριο Α του οικισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στη φάση 4 γύρω στο 1200 π.Χ. (Μαυροειδή κ.ά. 2004, 320, σχ. 4), από όπου προέρχεται και λίθινη μήτρα για χύτευση δύο άλλων σμιλών, καθώς και μία από τον οικισμό του Αγίου Μάμαντος στην Όλυθο Χαλκιδικής, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική Ι (Schalk 2005, 95–107). Τεμάχιο λίθινης μήτρας για χύτευση σμίλης με κοίλο αυλό προέρχεται από τη φάση 6 της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ στον οικισμό της Ασσήρου (Wardle και Wardle 1999, 38, εικ. 2.3), όπου υπάρχει και λίθινη μήτρα για χύτευση πέντε επίπεδων σμιλών.

Εικ. 23–24. Το χάλκινο μονόστομο μαχαίρι (X4).

Το ακέραιο χάλκινο χυτό μαχαίρι (X4: Εικ. 23–24) έχει μονόστομη λεπίδα και ευθύγραμμη ράχη. Στην πτέρνα σώζεται η γένεση δύο οπών προσήλωσης στην απόληξη της και άλλες τρεις κυκλικές οπές προσήλωσης παρακάτω για τη στερέωση της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης της λαβής, που δεν σώζεται. Στις τρεις κατώτερες οπές προσήλωσης διατηρούνται οι αντίστοιχοι χάλκινοι ηλίσκοι, εκ των οποίων ο ανώτερος είναι στρεβλωμένος. Στη λεπίδα υπάρχουν αρκετές μικρές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης, καθώς και μικρή στρέβλωση στο άκρο της, ενώ φαιοπράσινη οξείδωση καλύπτει όλη την επιφάνεια. Το μαχαίρι μπορεί να ενταχθεί στην ομάδα 6 της Sandars (1955, 183, εικ. 4.3), που ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στη δυτική Ελλάδα, με στενό παράλληλο στη Χαλανδρίτσα Αχαΐας. Παρόμοιο χάλκινο μαχαίρι μυκηναϊκού τύπου με ευθύγραμμη ράχη βρέθηκε σε τάφο στην Πεδινή Ιωαννίνων και άλλα τρία στη Δωδώνη (Κλείτσας/Kleitsas 2021, 78–81, 123–24), όπου υπάρχουν δεκαπέντε ακόμη μικρά μαχαίρια ως πιθανά αναθήματα.

Η ακέραια χρυσή χυτή μικρότατη ψήφος (XP1) έχει αμφικωνική διαμόρφωση με διαμπερή σπή ανάρτησης κατά μήκος. Τα χρυσά αντικείμενα στην Ήπειρο της Ύστερης Χαλκοκρατίας είναι πολύ σπάνια, με μόλις δύο ακόμα παραδείγματα: μια μικρή χρυσή σφαιρική ψήφο από τάφο στη Γκρίκα Θεσπρωτίας του τέλους της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Preka-Alexandri και Sakkas 2019, 83, εικ. 10) και μια χρυσή ταινία από τάφο στον Ελαφότοπο Ιωαννίνων (Βοκοτοπούλου 1969, 180, 188, πίν. 24β). Τέλος, από τάφο στον Αμμότοπο Άρτας αναφέρονται επιπλέον οκτώ επιχρυσωμένα κομβία (Ραπτόπουλος και Μπαλαδήμα 2016, 1079–80, εικ. 68).

Εικ. 25–26. Οι τρεις οστέινες περόνες (O1–O3).

Η οστέινη περόνη (O1) έχει στέλεχος κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η συμφυής κεφαλή διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία. Φέρει φθορές ή αποκρούσεις στην κεφαλή, ενώ είναι ελλειπής στην αιχμηρή απόληξη. Δεύτερο στέλεχος ελλειψοειδούς τομής είναι ελλiptές στην κεφαλή και

την αιχμηρή απόληξη, προερχόμενο από δεύτερη όμοια περόνη. Σε τρίτη οστέινη περόνη ανήκει συμφυής κεφαλή (O2), που διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία, καθώς και στέλεχος (O3) κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή είναι συγκολλημένη από δύο τμήματα, ενώ φέρει αποκρούσεις και στις δύο απολήξεις. Το στέλεχος από δύο συνανήκοντα και μη συγκολλώμενα τμήματα είναι ελλiptές στο ενδιάμεσο τμήμα και την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή και το στέλεχος είναι συνανήκοντα και συγκολλώμενα. Οι τρεις όμοιες περόνες (Εικ. 25–26) ανήκουν σε έναν εξαιρετικά ιδιαίτερο τύπο χωρίς εντοπισμένα παράλληλα. Αυτό που τις διαφοροποιεί από πιθανά παράλληλα είναι η ημικυκλική κεφαλή, η οποία είναι κάθετη προς το στέλεχος και όχι οριζόντια, όπως ενίοτε συμβαίνει σε αρκετά γνωστά παραδείγματα περονών από διάφορα υλικά των προϊστορικών αλλά και των ιστορικών χρόνων.

Εικ. 27–28. Η σιδερένια αιχμή βέλους (Σ2).

Τέλος, από το επιφανειακό στρώμα του τάφου της Εφύρας προέρχεται τμήμα σιδηράς αιχμής βέλους (Σ2: Εικ. 27–28) με τετραεδρική ή πυραμιδοσχημη μορφή, ελλiptής στο κατώτερο μέρος και τον μίσχο. Η συγκεκριμένη αιχμή χρονολογείται με σχετική ασφάλεια στα ελληνιστικά ή ρωμαϊκά χρόνια, όταν πιθανότατα σημειώθηκε εξωτερική επίθεση στα τείχη της Εφύρας. Πρόκειται μάλλον για τη μεγάλη καταστροφή της Ηπείρου από τους Ρωμαίους το 168/167 π.Χ.

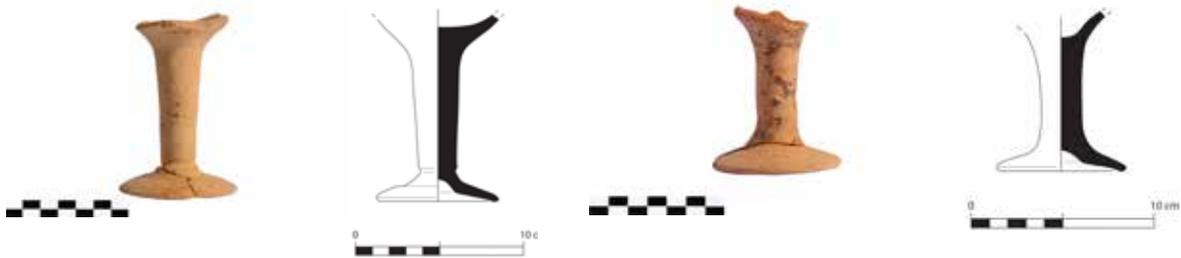

Εικ. 29. Τρία επιλεγμένα τμήματα χειροποίητων αγγείων.

Συνεχίζοντας με την κεραμική, έξι ομάδες από τις επιχώσεις του τάφου περιλαμβάνουν πιο πολλά όστρακα εγχώριας χειροποίητης κεραμικής (Κ II: ελάχιστα με πλαστική διακόσμηση, Κ III: αρκετά με λειασμένη επιφάνεια και orange-red ware: ελάχιστα με πορτοκαλέρυθρο πηλό) και αρκετά μυκηναϊκής τροχήλατης κεραμικής. Ξεχωρίζουν ο λαιμός, η βάση και οι λαβές μεγάλου χειροποίητου αγγείου (Π40), πιθανότατα αμφορέα με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά. Επιπλέον, ο λαιμός μικρού μυκηναϊκού αγγείου και τμήματα εγχώριων αγγείων (Εικ. 29): όστρακο με εμπίεστη διακόσμηση, κερατοειδής απόφυση και ένα άλλο τμήμα με διακόσμηση εγχάρακτων τεθλασμένων γραμμών. Η θέση εύρεσης αυτών των κεραμικών ομάδων, στις επιχώσεις του τάφου και όχι στο ταφικό στρώμα, καθώς και το γεγονός ότι τα όστρακα είναι πολύ αποσπασματικά, υποδηλώνουν πιθανόν ότι η συγκεκριμένη κεραμική δεν είχε σχέση με το ταφικό στρώμα, αλλά είναι μάλλον υστερότερη και ως εκ τούτου δεν εξετάζεται εδώ με λεπτομέρεια.

Εικ. 30–31. Η πήλινη γωνιώδης κύλικα (Π15).

Εικ. 32–33. Η πήλινη υψίποδη κύλικα (Π14).

Εικ. 34–35. Η πήλινη υψίποδη κύλικα (Π16).

Από τα εννιά πήλινα αγγεία του τάφου στην Εφύρα, τρεις μυκηναϊκές τροχήλατες άβαφες κύλικες (Π14, Π15, Π16) ανήκουν πιθανότατα στον ίδιο τύπο. Φέρουν κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής, ενώ η μια (Π15: Εικ. 30–31) έχει υποτυπώδη γωνίωση πριν το χείλος (FS 274/275, καθώς η FS 267 έχει πιο διακριτή-κάθετη γωνίωση και μία πάντα λαβή). Οι δύο διατηρούν συγκολλημένο δίσκο βάσης με το στέλεχος-πόδι και λίγα συνανήκοντα όστρακα από τη γάστρα και τις λαβές (Εικ. 32–35), ενώ η γωνιώδης αποκαθίσταται σχεδόν ολόκληρη. Χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ2 ή πιθανότερα στην ΙΙΓ Πρώιμη περίοδο. Επέισακτες μυκηναϊκές τροχήλατες κύλικες έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις, όπως στον οικισμό του Λιατοβουνίου Κόνιτσας και χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΓ περίοδο (Douzougli και Papadopoulos 2010, 65, εικ. 32), στη Δωδώνη Ιωαννίνων, όπου είναι το συνηθέστερο σχήμα κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΑ2–Γ περίοδο (Wardle 1977, 177, εικ. 10), στην ακρόπολη της Εφύρας, όπου είναι κυρίαρχο σχήμα της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ2–Γ (Papadopoulos και Papadopoulos 2020, 66–8, 94–5, 110), στον θολωτό τάφο της Κίπερης στην Πάργα, χρονολογούμενες κυρίως στην Υστεροελλαδική ΙΙΑ περίοδο (Papadopoulos 1981, 16, 18, εικ. 4, πίν. 6.2–3), αλλά και στον οικισμό στις Στένες Γκρίκας Παραμυθιάς, χρονολογούμενες στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ περίοδο (Preka-Alexandri και Sakkas 2019, 81–2, εικ. 7). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απομίμηση μυκηναϊκών σχημάτων στην Ήπειρο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις υψίποδες κύλικες, οι οποίες έχουν βρεθεί κυρίως στη Δωδώνη και άλλες οικιστικές θέσεις της ύστατης προϊστορίας στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων, όπως η Καστρίτσα, το Ροδοτόπι και η Κρύα (Υιουνί και Vasileiou 2017, 409–16, πίν. 144–48). Πρόκειται για χειροποίητα αγγεία από πορτοκαλέρυθρο πήλο (orange-red ware) και συχνά εξίτηλη αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Τρεις τροχήλατοι σκύφοι (Π38, Π39, ομάδα οστράκων) διαθέτουν ημισφαιρικό σχεδόν σώμα. Ο πρώτος (Π38: Εικ. 36–37) είναι ολόβαφος εσωτερικά με απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα. Εξωτερικά έχει ταινιωτή διακόσμηση και ζώνη με βραχώδες σχέδιο (FM 32) πάνω και κάτω, ενώ ανάμεσα σχηματίζεται οριζόντια

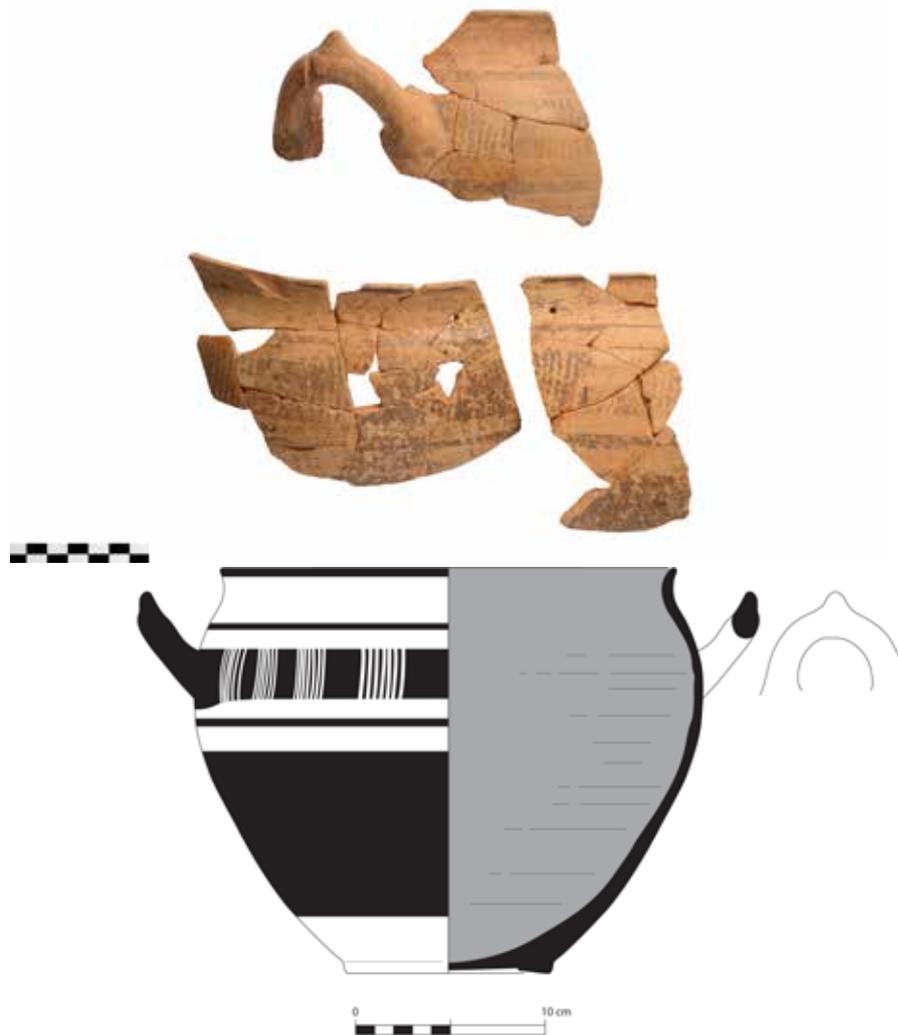
Εικ. 36–37. Ο πήλινος διακοσμημένος σκύφος (Π38).

Εικ. 38–39. Ο πήλινος ολόβαφος σκύφος (Π39).

εξηρημένη κυματοειδής γραμμή (FM 53) σε «αρνητικό». Σώζει το ανώτερο μόνο τμήμα, με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι συγκολλημένος από συνανήκοντα όστρακα και ελλειψής στο κάτω μέρος. Μπορεί να χρονολογηθεί στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Μέση ή και αργότερα, ενώ η διακόσμησή του δεν είναι συνηθισμένη. Ο δεύτερος (Π39: Εικ. 38–39) έχει δακτυλιόσχημη βάση, ημισφαιρικό σχεδόν σώμα (FS 284/285) και δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά, με αρκετά απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα. Παρόμοιος είναι και ο τρίτος σκύφος, που διατηρείται σε πιο θραυσματική κατάσταση. Τα δύο αυτά αγγεία χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ2 ή πιθανότερα στην ΙΙΙΓ Πρώιμη περίοδο. Επείσακτοι μυκηναϊκοί τροχήλατοι σκύφοι στην Ήπειρο έχουν βρεθεί κυρίως σε μεμονωμένες ταφές σε λάκκους, όπως στα πρόσφατα ανασκαμμένα παραδείγματα της Πεδινης Ιωαννίνων, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Πρώιμη φάση (Αδάμ 2012, 345, εικ. 15), και της Πούντας Πρέβεζας, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ2/Γ φάση (Sakkas 2017, 437, πίν. 170β). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και ο ταινιωτός κρατηρίσκος ή σκύφος από τον ταφικό τύμβο Α της Εφύρας, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Ύστερη φάση (Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 69, 111).

Ο υβριδικός τροχήλατος σκύφος (Π37: Εικ. 40–41) έχει δακτυλιόσχημη βάση, ημισφαιρικό σχεδόν σώμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες κυλινδρικές λαβές με τριγωνική απόφυση στο μέσο. Εσωτερικά είναι ολόβαφος με πιο απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα, ενώ εξωτερικά σώζει ταινιωτή διακόσμηση από απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και ζώνη στο ύψος γένεσης των λαβών με διακόσμηση έξι ή επτά κάθετων γραμμών που δημιουργούν μετόπες. Σώζει τμήματα από όλο το σώμα και είναι συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα. Κάτω από το χείλος υπάρχουν δύο μικρές κυκλικές διαμπερείς οπές, οι οποίες πιθανώς αποτελούν ίχνη επιδιόρθωσης ή άλλο στοιχείο. Ο υβριδικός τροχήλατος σκύφος διαθέτει διχαλωτές λαβές, που είναι εγχώριο ή βορειότερο στοιχείο. Οι διχαλωτές λαβές κοσμούν συνήθως ανοικτά χειροποίητα αγγεία με μονόχρωμη λειασμένη ή και στιλβωμένη επιφάνεια, αλλά δεν λείπουν από περιοχές με ισχυρές μυκηναϊκές επιδράσεις, όπως η Εφύρα με δεκαπέντε περίπου παραδείγματα (Papadopoulos και Papadopoulou

Εικ. 40–41. Ο πήλινος υβριδικός σκύφος (Π37).

2020, 38–9, 72–3, 92–3), η Κίπερη με τρία μόνο παραδείγματα από τον θολωτό τάφο (Paradourios 1981, 20, εικ. 5, πίν. 6.6) και η Δωδώνη, όπου θεωρούνται οι πλέον χαρακτηριστικές λαβές στον οικισμό (Ευαγγελίδης 1935, 198–200, πίν. 2β). Η διακόσμηση με μετόπες είναι απλή, παρότι δεν είναι τυπική για το μυκηναϊκό διακοσμητικό θεματολόγιο. Απαντά σε όστρακο άλλου μυκηναϊκού τροχήλατου σκύφου από την Εφύρα, ο οποίος χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ΄Υστερη φάση (Paradourios και Paradouriou 2020, 63), αλλά βρίσκεται σε ζώνη αμέσως κάτω από το χείλος, ενώ η μετόπη του πληρώνεται με κάθετο κυματοειδές σχέδιο. Αντίθετα, το θέμα είναι ίσως αρκετά πιο κοινό στην αμαυρόχρωμη διακόσμηση χειροποίητων αγγείων, όπως σε αγγείο από το Λιατοβούνι Κόνιτσας της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου (Douzougli και Paradourios 2010, 45, εικ. 17α) και σε όστρακο από την Καστρίτσα Ιωαννίνων (Δάκαρης 1951, 180–81, εικ. 6.3). Η διακόσμηση με μετόπες είναι ίσως ακόμα πιο χαρακτηριστική σε αγγεία της γεωμετρικής περιόδου (π.χ. Λευκαντί), χρονολόγηση που δεν μπορούμε να αποκλείσουμε.

Η μυκηναϊκή τροχήλατη πρόχους/λήκυθος (Π13: Εικ. 42–44) έχει ελαφρώς κοίλη βάση και σφαιρικό πιεσμένο ή σχεδόν αμφικωνικό σώμα (FS 112/123). Από τον στενό κυλινδρικό λαιμό εκφύεται ταινιωτή λαβή ελλειψοειδούς τομής κάθετη στον ώμο, ενώ διαθέτει κωνικό στόμιο με μικρότατη κυκλική οπή. Στη βάση ανοίχθηκε, πριν την όπτηση, μικρότατη διαμπερής κυκλική οπή, που μετατρέπει ουσιαστικά το ληκύθιο σε ιδιόμορφο ρυτό. Παρόμοιο σχήμα της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ΄ περιόδου με πολλές οπές στη βάση (sprinkler) και ταινιωτή διακόσμηση έχει βρεθεί στην Κω (Koehl 2006, 9, εικ. 4). Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο με καστανομέλανο επίχρισμα εξωτερικά, ενώ είναι συγκολλημένο από λίγα όστρακα και ελάχιστα ελλίπες. Γενικά, το σχήμα θα μπορούσε να θεωρηθεί εξέλιξη του μικρού ψευδόστομου αμφορέα.

Εικ. 42–43. Το πήλινο ολόβαφο ληκυθιο-ρυτό (Π13).

Εικ. 44. Το στόμιο και η βάση του ληκυθίου-ρυτού (Π13).

Τέλος, ο μεγάλος τροχήλατος αμφορέας (Π36: Εικ. 45) έχει επίπεδη βάση, απιόσχημο σώμα, κυλινδρικό λαιμό και ευρύ στόμιο, από όπου εκφύονται δύο διαμετρικά αντίθετες στρεπτές λαβές κάθετες στον ώμο. Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο ή με ταινιωτή διακόσμηση εξωτερικά και καστανομέλανο επίχρισμα. Αποτελείται από πολλά συνανήκοντα ή συγκολλώμενα όστρακα. Χρονολογείται πιθανότερα στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Μέση φάση ή και αργότερα ακόμη, μέσα στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Εφύρα, όπως έχει αναδειχθεί από τις παλαιότερες έρευνες, αποτελεί οχυρωμένη ακρόπολη κατά τη μυκηναϊκή μεγαλιθική τεχνική, που διέθετε κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία τον Γλυκύ λιμένα. Το λιμάνι βρισκόταν τότε σε απόσταση μόλις 500 μ., ενώ σήμερα έχει απομακρυνθεί στα 4 χλμ. Προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Μυκηναίων με τη δημιουργία εμπορικού σταθμού για αναζήτηση πρώτων υλών (π.χ. ξυλεία) ή πιθανών συμμαχιών στην περιοχή. Οι πρώτες εισαγωγές μυκηναϊκών προϊόντων στην Ήπειρο εντοπίζονται στον θολωτό τάφο της Κίπερης κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ1 και περιλαμβάνουν κυρίως αλάβαστρα και κύλικες (Paradourou 1981, 12–20, εικ. 1–4, πίν. 5–6). Λίγο αργότερα, στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ2, χρονολογούνται οι εισαγωγές στην Εφύρα και τη Δωδώνη, που περιλαμβάνουν τροχήλατα μυκηναϊκά αγγεία. Στην Εφύρα η μυκηναϊκή κεραμική συνιστά το 15% (Paradourou και Paradourou 2020, 110–11) και στη Δωδώνη το 4% (Wardle 1977, 177). Οι μυκηναϊκές εισαγωγές πυκνώνουν αργότερα, στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ–Γ περίοδο, και πλέον περιλαμβάνουν όχι μόνο παρόμοια αγγεία, αλλά και χάλκινα όπλα (κερατόσχημα και σταυρόσχημα ξίφη, εγχειρίδια με λαβή T και φυλλόσχημες αιχμές δοράτων) και εργαλεία (κυρίως αμφίστομους πελέκεις). Μάλιστα, δημιουργείται σε αυτή την περιοχή της Ηπείρου ένας μικρός μυκηναϊκός πυρήνας με την ακρόπολη της Εφύρας και τον μικρό θολωτό τάφο της Κίπερης. Η περίπτωση της Δωδώνης (Κλείτσας/Kleitsas 2021: για σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων με έμφαση στα χάλκινα τέχνηρα) στην καρδιά της ενδοχώρας της Ηπείρου κρίνεται διαφορετική.

Εικ. 45. Ο μεγάλος πήλινος αμφορέας (Π36).

Το λιμάνι της μυκηναϊκής Εφύρας υπήρξε πιθανότατα η βασική πύλη εισόδου προϊόντων στην Ήπειρο, τόσο νοτιότερης ελλαδικής ταυτότητας όσο και βορειότερου ευρωπαϊκού χαρακτήρα. Αυτό τεκμαίρεται τόσο στη βάση των κτερισμάτων του νέου τάφου της Εφύρας, που δημοσιεύεται εδώ, όσο και στη βάση των περιεχομένων του θησαυρού της Στεφάνης Πρέβεζας στον μυχό του Αμβρακικού κόλπου (Kleitsas κ.ά. 2018, 73–107). Ο συγκεκριμένος θησαυρός εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων και περιλαμβάνει πέντε χάλκινους αμφίστομους πελέκεις κρητομυκηναϊκού τύπου, άλλους πέντε του βορειότερου τύπου «Ερμονες-Κιέριον», τρεις χάλκινες φυλλόσχημες αιχμές δοράτων, δύο χάλκινα στελέχη-περόνες και δύο λίθινα εργαλεία-ακόνες. Στην ίδια την Εφύρα βρέθηκε και η μοναδική άμεση ένδειξη άσκησης μεταλλοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Ήπειρο κατά την Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για τεμάχιο πήλινης ή λίθινης μήτρας (το υλικό δεν διευκρινίζεται στη δημοσίευση) χύτευσης μεταλλικού αντικειμένου (Paradopoulos και Paradopoulou 2020, 35, 110, 115, 120, εικ. 49.6, 151.9), η οποία βρέθηκε στην περιοχή της νότιας κύριας πύλης της Εφύρας. Από την ακρόπολη προέρχεται και η απόληξη φυλλόσχημης και αμφίστομης λεπίδας χάλκινου ξίφους (Paradopoulos και Paradopoulou 2020, 103, 113, εικ. 146.1), που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙ περίοδο, καθώς και αρκετές λίθινες ακόνες ως τεκμήρια της όξυνσης των λεπίδων διαφόρων χάλκινων αντικειμένων (π.χ. μαχαίρια). Μέχρι στιγμής, η ύπαρξη εγχώριας μεταλλοτεχνικής παράδοσης στην Ήπειρο της Εποχής του Χαλκού στηριζόταν αποκλειστικά σε ποσοτικά ή ποιοτικά και τυπολογικά ή κατασκευαστικά δεδομένα από τα ίδια τα χάλκινα αντικείμενα. Έτσι, ήταν αρκετά πιθανή η κατασκευή στην περιοχή χάλκινων αμφίστομων πελέκων, φυλλόσχημων και φλογόσχημων αιχμών δοράτων, καθώς και εγχειριδίων με λαβή T, με σημαντική διασπορά στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου (Εικ. 46).

Εικ. 46. Χάρτης της Ηπείρου με τη διασπορά των χάλκινων όπλων της Ύστερης Εποχής Χαλκού (Μεσσοπόταμος = Εφύρα).

Ο νέος μυκηναϊκός τάφος της Εφύρας βρέθηκε πλούσια κτερισμένος και μπορεί να συγκριθεί με άλλα δύο δείγματα στην Ήπειρο, οι νεκροί άνδρες των οποίων έφεραν πλήρη πολεμική εξάρτηση. Η πρώτη είναι ο λάκκος-ταφή 59 στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου Κόνιτσας, η οποία ήταν κτερισμένη με δύο χάλκινα ξίφη, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων και δερμάτινο θώρακα με χάλκινα ομφάλια και κομβία, και η οποία αποδόθηκε συμβατικά σε «ήρωα» ή παλαιότερα σε «γενάρχη», προσδίδοντας στο νεκρό ιεραρχική αξία (Douzougli και Paradorou 2010, 23–35, 68–71, εικ. 5–10). Η δεύτερη περίπτωση είναι ο μεμονωμένος κιβωτιόσχημος τάφος του Μαζαρακίου Ιωαννίνων (Βοκοτοπούλου 1969, 191–203, πίν. 27, 29–30), ο οποίος περιείχε τρεις ταφές με πλούσια κτερίσματα, όπως χάλκινο ξίφος, τρεις χάλκινες αιχμές δοράτων και τρία μικρά χάλκινα εγχειρίδια, χάλκινα κοσμήματα, χειροποίητα και τροχήλατα αγγεία. Ο νεκρός του τάφου της Εφύρας ήταν κτερισμένος με εννιά τροχήλατα αγγεία (τρεις κύλικες, τέσσερις σκύφους, ληκύθιο-ρυτό και αμφορέα). Πρόκειται για τη μεγαλύτερη συγκέντρωση τροχήλατων αγγείων σε μεμονωμένη ταφή από την Ήπειρο. Εξαιρεση αποτελεί ίσως ο θολωτός τάφος της Κίπερης Πάργας, αν και αυτός φιλοξενούσε περισσότερες ταφές και είχε μεγαλύτερη διάρκεια χρήσης.

Όσον αφορά στα χάλκινα όπλα, ο τάφος της Εφύρας περιείχε ένα εγχειρίδιο μυκηναϊκού τύπου, αλλά και μια φυλλόσχημη και δύο φλογόσχημες αιχμές δοράτων βορειότερου ή ευρωπαϊκού τύπου. Ο συνδυασμός ελλαδικών και βορειότερων στοιχείων δικαιολογείται απόλυτα από τη γεωγραφική θέση της Εφύρας στην Ήπειρο. Απαντά σε γειτονικές περιοχές, με μεταγενέστερο παράδειγμα τον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας (Σταυροπούλου-Γάτση κ.ά. 2012, 247–64· Jung κ.ά. 2017, 81–109), όπου τεκμηριώνονται επαφές ή ανταλλαγές και με περιοχές της Ιταλίας. Οι δύο χάλκινες σμίλες ως εργαλεία απαντούν πρώτη φορά ως κτερίσματα τάφου στην Ήπειρο, ενώ εξαίρεση στον κανόνα αποτελεί η απόθεση μαχαιριών σε τρεις τάφους (Πεδινή, Καλπάκι και Ελαφότοπος), αλλά και σε αρκετές άλλες περιπτώσεις εκτός Ηπείρου. Η ύπαρξη χάλκινων εργαλείων ξυλουργικής σε τάφους της Ύστερης Χαλκοκρατίας του ελλαδικού χώρου είναι εξαιρετικά σπάνια. Η Kilian-Dirlmeier (2009, 385) αναφέρει τρεις θαλαμοειδείς τάφους: έναν στο Ναύπλιο με επίπεδο πέλεκυ, δύο σμίλες και οπέα, έναν στην Πρόσφυμα με πριόνι και σμίλη, και έναν στις Μυκήνες με αμφίστομο πέλεκυ και αξινοπέλεκυ (για περισσότερα παραδείγματα: Steinmann 2012, 280–84). Ακόμα πιο σπάνιος είναι ο συνδυασμός χάλκινων όπλων και εργαλείων στον ίδιο τάφο, ο οποίος προσδίδει στο νεκρό της Εφύρας τη διπλή αρετή της ανδρείας και της τέχνης. Η κατάσταση διατήρησης των χάλκινων όπλων και εργαλείων του τάφου χαρακτηρίζεται από φθορές και αποκρούσεις σε σημεία λεπτών λεπίδων (κυρίως στις τρεις χάλκινες αιχμές δοράτων), οι οποίες αποδίδονται στη φυσική διάβρωση. Μείωση μεγέθους της λεπίδας από όξυνση και χρήση παρατηρείται στο χάλκινο εγχειρίδιο και το χάλκινο μαχαίρι, ενώ ίχνη χρήσης σώζει η λεπίδα και η πτέρνα της χάλκινης επίπεδης σμίλης. Η στρέβλωση της αιχμηρής απόληξης της μεγάλης χάλκινης φυλλόσχημης αιχμής δόρατος μπορεί να αποδοθεί σε σκόπιμη και συμβολική ενέργεια με σκοπό την αποφυγή μελλοντικής χρήσης. Η συμβολική αχρήστευση χάλκινων ή σιδερένιων όπλων αποτελεί διαδεδομένη πρακτική σε τάφους της Ύστερης Εποχής Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, που είχε σκοπό να αποτρέψει μελλοντική χρήση, συνδέοντας τη χρήση του όπλου με την ταυτότητα του νεκρού.

Ο νέος τάφος της Εφύρας εντοπίστηκε σε απόσταση 20 μ. περίπου από τη νότια κύρια πύλη της ακρόπολης και σχεδόν παράλληλα με τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο. Αυτό σημαίνει ότι το τείχος προϋπήρχε (Ύστεροελλαδική IIIA/B), διαφορετικά η θεμελίωσή του θα κατέστρεφε την ταφή. Δυστυχώς, η κατάρρευση του τείχους σε εκείνο το σημείο προκάλεσε την έντονη διατάραξη της ταφής και την καταστροφή του ανώτερου μέρους του σκελετού και αρκετών κτερισμάτων. Επίσης, εξαφάνισε οποιαδήποτε πιθανή ειδική διαμόρφωση του τείχους ή άλλη κατασκευή, η οποία θα προέβαλε τη θέση της ταφής. Ο ενταφιασμός του συγκεκριμένου νεκρού εκτός των τειχών, αλλά σε γειτνίαση με την κύρια πύλη, έχει παράλληλα σε άλλες περιπτώσεις ταφών «αφηρωισμένων» νεκρών κοντά σε πύλες πρώιμων ελλαδικών οχυρώσεων (Hubert 2016, 66–81: Κολώνα Αίγινας, Αγία Ειρήνη Κέας, Δώριον-Μάλθι, Περιστεριά, Πύλος, Μυκήνες). Η διακεκριμένη ταφή του νεκρού της Εφύρας προκύπτει σε σύγκριση όχι μόνο με τους τάφους των σχεδόν παράλληλων χρονολογικά τριών τύμβων στο εσωτερικό της ακρόπολης της Εφύρας, τα κτερίσματα των οποίων αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά και με όλους τους υπόλοιπους από την Ύστερη Χαλκοκρατία της Ηπείρου. Η χρονολόγηση περισσότερων αγγείων του τάφου της Εφύρας στην Ύστεροελλαδική IIIΓ Πρώιμη φάση (οι τρεις άβαφες κύλικες, οι δύο ολόβαφοι σκύφοι και το ρυτό) δείχνει ότι ο ενταφιασμός έγινε εντός του 12ου αιώνα π.Χ. Η τελετουργία της ταφής περιλάμβανε ίσως πρόποση προς τιμή του νεκρού, απόθεση των αγγείων πόσης στο εσωτερικό του τάφου και προσφορά χοής με το ρυτό στην περιοχή των ποδιών. Τα υπόλοιπα τρία, υστερότερα χρονολογικά, αγγεία (οι δύο διακοσμημένοι σκύφοι και ο αμφορέας, ο οποίος ίσως αποτέλεσε και το σήμα της ταφής) μπορούν να συνδεθούν με μεταθανάτιες τιμές σε μεταγενέστερα χρόνια.

Η ταφή του νεκρού της Εφύρας ανήκει σε σειρά τάφων «πολεμιστών» της Ύστεροελλαδικής IIIΓ περιόδου στο Αιγαίο (ενδεικτικά: Steinmann 2012, 222–62), η οποία χαρακτηρίζει τη σταδιακή πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού από σύνθετα ανθρωπογενή αλλά και φυσικά φαινόμενα. Δεν είναι πλέον ξεκάθαρο, εάν τα κτερίσματα της ταφής ήταν προσωπικά αντικείμενα του νεκρού και δηλωτικά προϋπάρχουσας ιδιότητας (*insignia dignitatis*) ή εάν εκφράζουν την ιδεατή εικόνα των ζωντανών για το νεκρό (Whitley 2002, 217–32). Η μη διατήρηση σημαντικών τμημάτων του σκελετού (ενήλικος άνδρας) δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για ύπαρξη τραυμάτων μάχης και την απόδοση του όρου πολεμιστής, αλλά πιο ορθά ταφής με όπλα (Georganas 2018, 189–97). Όπως έχει άλλωστε σημειωθεί, οι ταφές πολεμιστών δηλώνουν υψηλή κοινωνική θέση και όχι

επάγγελμα (Deger-Jalkotzy 2006, 151–79). Ο νεκρός άνδρας της Εφύρας πέθανε στις εσχατιές της μυκηναϊκής Ελλάδας, σε μια μεταβατική χρονική περίοδο με πολλές αλλαγές και αντιξοότητες. Ο τόπος καταγωγής του είναι άγνωστος, αλλά δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία. Συνδύασε τον μυκηναϊκό υλικό πολιτισμό με εγχώρια στοιχεία ή επιδράσεις από βορειότερες περιοχές και υποθέτουμε ότι διακρίθηκε για την αρετή, το ήθος και την ανδρεία του, ώστε να άξιζε τέτοια τιμή από την κοινότητα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. X1: χάλκινο εγχειρίδιο (Εικ. 11–12).

Εφύρα, Δ της πύλης και εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, Υ: 39,725 μ., 12-12-2011.

μήκος: 33,0 εκ., μήκος λεπίδας: 22,3 εκ., πλάτος λεπίδας: 5,0 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1–0,3 εκ., μήκος λαβής: 10,7 εκ., πλάτος λαβής κάτω: 5,0–5,2 εκ., πλάτος λαβής μέση: 2,0–2,7 εκ., πλάτος λαβής πάνω: 6,2 εκ., πάχος λαβής κάτω: 1,1–1,3 εκ., πάχος λαβής μέση: 1,2–1,7 εκ., πάχος λαβής πάνω: 1,8 εκ., διάμετρος οπών: 0,3–0,4 εκ., βάρος: 209 γρ.

Το ακέραιο χάλκινο χυτό εγχειρίδιο φέρει φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και ελλειψοειδή τομή. Διαθέτει ενιαία λαβή σε σχήμα Τ με μηνοειδή απόληξη και εξέχον πλαίσιο (Η) για την προσαρμογή της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης, που δεν σώζεται, καθώς και τρεις οπές προσήλωσης κατά μήκος για τη στερέωση με χάλκινους ήλους. Το εγχειρίδιο εμφανίζει μικρές φθορές χρήσης και διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ έχει φαιοπράσινη οξειδωση στην επιφάνεια.

2. X2: χάλκινη σμίλη (Εικ. 19–20).

Εφύρα, ΒΔ της πύλης και εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, Υ: 39,29 μ., 27-3-2012.

μήκος: 16,3 εκ., πλάτος λεπίδας: 4,55 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1 εκ., πλάτος πτέρνας: 1,55 εκ., πάχος πτέρνας: 0,3–0,5 εκ., μέγιστο πάχος μέσου: 0,6 εκ., βάρος: 171 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή και επίπεδη σμίλη έχει μεγαλύτερη λεπίδα και μικρότερη πτέρνα, όπου και μικρή στρέβλωση από χτυπήματα χρήσης. Φέρει μικρές φθορές ή αποκρούσεις στη λεπίδα, κυρίως από χρήση και διάβρωση, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια.

3. X4: χάλκινο μαχαίρι (Εικ. 23–24).

Εφύρα, τομή 3, εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, 7-8-2012.

μήκος: 16,6 εκ., πλάτος: 0,5–2,0 εκ., πλάτος λεπίδας: 0,5–1,8 εκ., πλάτος πτέρνας: 1,7–2,0 εκ., πάχος λεπίδας: 0,05 εκ., πάχος πτέρνας και ράχης: 0,1–0,3 εκ., διάμετρος οπών: 0,4–0,5 εκ., πάχος ήλων: 0,3–0,5 εκ., βάρος: 29 γρ.

Το ακέραιο χάλκινο χυτό μαχαίρι έχει μονόστομη λεπίδα και ευθύγραμμη ράχη. Στην πτέρνα σώζεται η γένεση δύο οπών προσήλωσης στην απόληξη και άλλες τρεις κυκλικές οπές προσήλωσης παρακάτω για τη στερέωση της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης της λαβής, που δεν σώζεται. Στις τρεις κατώτερες οπές προσήλωσης διατηρούνται οι αντίστοιχοι χάλκινοι ηλίσκοι, εκ των οποίων ο ανώτερος στρεβλωμένος. Αρκετές μικρές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα με μικρή στρέβλωση στο άκρο της, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια.

4. X5: χάλκινη σμίλη (Εικ. 21–22).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,71 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 13,9 εκ., πλάτος λεπίδας: 1,1 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 2,3–2,9 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 1,6–1,7 εκ., οπή στερέωσης: 0,7–0,8 εκ., βάρος: 133 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή σμίλη έχει κοίλο κωνικό αυλό και μικρή αλλά χρηστική λεπίδα. Από τη μέση και κάτω αποκτά ελλειψοειδή διατομή, όπου είναι διακριτός ο αρμός συνένωσης των δύο τεμαχίων της λίθινης μήτρας, ενώ από τη μέση και πάνω φέρει οκταεδρική διατομή. Δύο οριζόντιοι πλαστικοί δακτύλιοι κοσμούν τη βάση του αυλού με τέσσερις κάθετες νευρώσεις ανάμεσά τους. Ακανόνιστη οπή στη μια πλευρά βοηθούσε τη στερέωση με ήλο ξύλινου στελέχους. Μικρές φθορές ή αποκρούσεις υπάρχουν στη βάση του αυλού, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

5. X6: χάλκινη αιχμή (Εικ. 15–16).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,70 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 26,5 εκ., μήκος λεπίδας: 19,6 εκ., πλάτος λεπίδας: 0,9–4,4 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1–0,3 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 1,8 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 1,5 εκ., πάχος αυλού: 0,1–0,15 εκ., διάμετρος οπών: 0,3 εκ., βάρος: 120 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος διαθέτει φλογόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, που δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός ή πολυγωνικός αυλός έχει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Είναι θραυσμένη και συγκολλημένη στο ανώτερο μέρος της λεπίδας, ενώ τρία μικρά θραύσματα συνανήκουν λόγω διάβρωσης. Φέρει μικρότατες στρεβλώσεις με αρκετές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

6. X7: χάλκινη αιχμή (Εικ. 13–14).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,71 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 40,8 εκ., μήκος λεπίδας: 36,0 εκ., πλάτος λεπίδας: 3,0–6,6 εκ., πάχος λεπίδας: 0,05–0,3 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 2,3–2,4 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 2,0–2,1 εκ., πάχος αυλού: 0,1–0,2 εκ., διάμετρος οπών: 0,4 εκ., βάρος: 390 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος φέρει μεγάλη φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, η οποία δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός αυλός διαθέτει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Μικρές φθορές χρήσης ή διάβρωσης παρατηρούνται στη λεπίδα και μικρή στρέβλωση στο άκρο, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

7. X8: χάλκινη αιχμή (Εικ. 17–18).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,66 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 14,0 εκ., μήκος λεπίδας: 9,0 εκ., πλάτος λεπίδας: 1,2–4,5 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1–0,3 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 1,75 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 1,5 εκ., πάχος αυλού: 0,1–0,15 εκ., διάμετρος οπών: 0,3 εκ., βάρος: 59 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος διαθέτει φλογόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, που δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός ή πολυγωνικός αυλός έχει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Φέρει αρκετές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

8. XP1: χρυσή ψήφος.

Εφύρα, τομή 3, εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, 7-8-2012.

μήκος: 0,45 εκ., διάμετρος μέσου: 0,35 εκ., διάμετρος οπής: 0,1 εκ.

Η ακέραια χρυσή χυτή και μικρότατη ψήφος έχει αμφικωνική διαμόρφωση με διαμετρική οπή ανάρτησης κατά μήκος.

9–10. O1: δύο οστέινες περόνες (Εικ. 25–26).

Εφύρα, τομή 3, εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, 7-8-2012.

μήκος: 7,0 εκ. και 4,4 εκ., πάχος: 0,5–0,8 εκ. και 0,6–0,8 εκ.

Η οστέινη περόνη έχει στέλεχος κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η συμφυής κεφαλή διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία. Φέρει φθορές ή αποκρούσεις στην κεφαλή, ενώ είναι ελλiptής στην αιχμηρή απόληξη. Δεύτερο στέλεχος ελλειψοειδούς τομής είναι ελλiptές στην κεφαλή και την αιχμηρή απόληξη, προερχόμενο από δεύτερη όμοια περόνη.

11. O2–O3: οστέινη περόνη (Εικ. 25–26).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

διαστάσεις δακτυλίου: 2,5x1,4 εκ., πάχος: 0,5–0,7 εκ.

διαστάσεις περόνης με μήκος: 3,65 εκ. και 2,05 εκ., πάχος: 0,5–0,75 εκ. και 0,2–0,4 εκ.

Η οστέινη περόνη φέρει συμφυή κεφαλή, που διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία, καθώς και στέλεχος κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή είναι συγκολλημένη από δύο τμήματα, ενώ φέρει αποκρούσεις και στις δύο απολήξεις. Το στέλεχος από δύο συνανήκοντα και μη συγκολλώμενα τμήματα είναι ελλiptές στο ενδιάμεσο τμήμα και την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή και το στέλεχος είναι συνανήκοντα και συγκολλώμενα.

12. Π13: πήλινη λήκυθος-ρυτό (Εικ. 42–44).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

ύψος: 13,4 εκ., διάμετρος κοιλιάς: 12,5 εκ., διάμετρος βάσης: 5,5 εκ., διάμετρος στομίου: 2,9 εκ., διάμετρος λαιμού: 1,7 εκ., οπή βάσης: 0,7 εκ., οπή στομίου: 0,6 εκ., πλάτος λαβής: 1,9–2,0 εκ., πάχος λαβής: 0,7 εκ., πάχος τοιχωμάτων κοιλιάς: 0,4 εκ., πηλός: 7.5 YR 6/6.

Η τροχήλατη πρόχους/λήκυθος έχει ελαφρώς κοίλη βάση και σφαιρικό πιεσμένο ή σχεδόν αμφικωνικό σώμα. Από τον στενό κυλινδρικό λαιμό εκφύεται ταινιωτή λαβή ελλειψοειδούς τομής κάθετη στον ώμο, ενώ διαθέτει κωνικό στόμιο με μικρότατη κυκλική οπή. Στην περιφέρεια της βάσης ανοίχθηκε, πριν την όπτηση, μικρότατη διαμπερής κυκλική οπή, που μετατρέπει ουσιαστικά το ληκύθιο σε ιδιόμορφο ρυτό. Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο εξωτερικά με καστανομέλανο επίχρισμα, που διατηρείται σε καλή κατάσταση, ενώ είναι συγκολλημένο από λίγα όστρακα και ελάχιστα ελλiptές σε τμήμα της κοιλιάς.

13. Π14: πήλινη κύλικα (Εικ. 32–33).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 11,3 εκ., διάμετρος ποδιού: 2,1–3,0 εκ., δίσκος βάσης: 7,3 εκ., πλάτος λαβών: 1,1–1,5 εκ., πάχος λαβών: 0,7 εκ., πάχος δίσκου: 0,3 εκ., πηλός: 7,5 YR 7/6.

Η τροχήλατη άβαφη κύλικα φέρει κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής. Διατηρεί συγκολλημένο δίσκο βάσης με το στέλεχος-πόδι και λίγα συνανήκοντα όστρακα από τη γάστρα και τις λαβές.

14. Π15: πήλινη κύλικα (Εικ. 30–31).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 16,0 εκ., διάμετρος στομίου: 14,0 εκ., διάμετρος ποδιού: 2,1–2,9 εκ., πλάτος λαβής: 1,1–1,6 εκ.,

πάχος λαβής: 0,5–0,7 εκ., πάχος χείλους: 0,4 εκ., πηλός: 7,5 YR 7/6.

Η τροχήλατη άβαφη κύλικα φέρει κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής. Διαθέτει υποτυπώδη γωνίωση πριν το χείλος και αποκαθίσταται σχεδόν ολόκληρη.

15. Π16: πήλινη κύλικα (Εικ. 34–35).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (άνω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 8,8 εκ., διάμετρος ποδιού: 2,2–2,9 εκ., δίσκος βάσης: 7,0 εκ., πλάτος λαβών: 0,9–1,3 εκ., πάχος λαβών: 0,6–0,8 εκ., πάχος δίσκου: 0,4 εκ., πηλός: 7,5 YR 6/6.

Η τροχήλατη άβαφη κύλικα φέρει κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής. Διατηρεί συγκολλημένο δίσκο βάσης με το στέλεχος-πόδι και λίγα συνανήκοντα όστρακα από τη γάστρα και τις λαβές.

16. Π36: πήλινος αμφορέας (Εικ. 45).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

διάμετρος στομίου: 17,5 εκ., διάμετρος βάσης: 16,5 εκ., πάχος λαβών: 2,6–3,2 εκ., πηλός: 5 YR 5/6.

Ο μεγάλος τροχήλατος αμφορέας έχει επίπεδη βάση, απιόσχημο σώμα, κυλινδρικό λαιμό και ευρύ στόμιο, από όπου εκφύονται δύο διαμετρικά αντίθετες στρεπτές λαβές κάθετες στον ώμο. Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο ή με ταινιωτή διακόσμηση εξωτερικά με καστανομέλανο επίχρισμα, το οποίο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Σώζει τμήματα από όλο το σώμα και αποτελείται από πολλά συνανήκοντα ή και συγκολλημένα όστρακα.

17. Π37: πήλινος σκύφος (Εικ. 40–41).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 9-8-2012 (από το κάτω μέρος).

ύψος: 21,5 εκ., διάμετρος στομίου: 24,0 εκ., διάμετρος βάσης: 10,5 εκ., διάμετρος λαβής: 1,5 εκ., πάχος χείλους: 0,4 εκ., διάμετρος οπών: 0,3 εκ., πηλός: 7,5 YR 6/6.

Ο υβριδικός τροχήλατος σκύφος διαθέτει δακτυλιοσχημη βάση, ημισφαιρικό σχεδόν σώμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες κυλινδρικές λαβές με τριγωνική απόφυση (wish-bone) στο μέσο. Εσωτερικά είναι ολόβαφος με απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα, ενώ εξωτερικά σώζει ταινιωτή διακόσμηση από απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και ζώνη στο ύψος γένεσης των λαβών με διακόσμηση έξι ή επτά κάθετων γραμμών, που δημιουργούν μετόπες. Σώζει τμήματα από όλο το σώμα και είναι συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα. Κάτω από το χείλος δύο μικρές κυκλικές διαμερείς οπές ως ίχνη επιδιόρθωσης ή κατασκευαστικό στοιχείο.

18. Π38: πήλινος σκύφος (Εικ. 36–37).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 6,5 εκ., διάμετρος στομίου: 20,0 εκ., διάμετρος λαβών στο μέσο: 1,4–1,5 εκ., πάχος χείλους: 0,3 εκ., πηλός: 7,5 YR 6/6.

Ο τροχήλατος σκύφος διαθέτει ημισφαιρικό σχεδόν σώμα. Είναι ολόβαφος εσωτερικά και με αρκετά απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα. Εξωτερικά έχει ταινιωτή διακόσμηση και ζώνη με βραχώδες σχέδιο πάνω και κάτω, ενώ ανάμεσα σχηματίζεται οριζόντια κυματοειδής γραμμή σε «αρνητικό». Σώζει ανώτερο τμήμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα και ελλίπης στο κάτω μέρος.

19. Π39: πήλινος σκύφος (Εικ. 38–39).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

ύψος: 15,0 εκ., διάμετρος στομίου: 22,0 εκ., διάμετρος βάσης: 10,0 εκ., διάμετρος λαβών στο μέσο: 1,3 εκ., πάχος χείλους: 0,4 εκ., πηλός: 7,5 YR 7/4.

Ο τροχήλατος σκύφος έχει δακτυλιόσχημη βάση και ημισφαιρικό σχεδόν σώμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά με απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα.

20. Π40: πήλινος αμφορέας.

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

διάμετρος στομίου: 18,5 εκ., διάμετρος βάσης: 7,0 εκ., πάχος λαβών: 0,4–3,1 εκ., πηλός: 5 YR 6/6.

Κυλινδρικός λαιμός, επίπεδη βάση και οριζόντιες λαβές μεγάλου χειροποίητου αγγείου, πιθανότατα αμφορέα με δύο οριζόντιες λαβές στην κοιλιά. Καστανός πηλός με λειασμένη επιφάνεια.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η χορήγηση στους συγγραφείς άδειας μελέτης, σχεδίασης, φωτογράφισης και δημοσίευσης του λακκοειδούς τάφου στον αρχαιολογικό χώρο της Εφύρας έγινε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού με την ΥΠΠΟΑ/111069/12-5-2021 Απόφαση (ΑΔΑ: ΩΕΖΖ4653Π4-Μ0Ψ), μετά από τη θετική εισήγηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πρέβεζας (ΥΠΠΟΑ/46975/4-2-2021) και την ομόφωνη γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Ηπείρου (Πράξη 2/2021). Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Νεκρομαντείου και Εφύρας» (Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, *Οι αρχαιολογικοί χώροι Νεκρομαντείου και Εφύρας*, Πρέβεζα 2015), το οποίο συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007–2013). Το copyright των εικόνων του άρθρου ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού, Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.

Ευχαριστούμε θερμά την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, την Προϊσταμένη Δρ. Ανθή Αγγέλη και το προσωπικό της για κάθε βοήθεια και διευκόλυνση. Ευχαριστίες οφείλονται στον φωτογράφο Παναγιώτη Τσιγκούλη για τη φωτογράφιση και στον σχεδιαστή Δρ. Ιωάννη Νάκα για τη σχεδίαση των κτερισμάτων του νέου τάφου. Τη μελέτη όλων των αντικειμένων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης διευκόλυνε η συνάδελφος αρχαιολόγος Μαρία Καραμπά, ενώ ωφέλιμες και πολύωρες ήταν οι συζητήσεις για το νέο εύρημα με τον συνάδελφο αρχαιολόγο και φίλο Δημήτριο Σακκά. Χρήσιμες υπήρξαν παρατηρήσεις στην κεραμική από τους έμπειρους συναδέλφους αρχαιολόγους Δρ. Reinhard Jung (Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών, Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο) και Δρ. Κωνσταντίνο Καλογερόπουλο (Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Αρχαιότητας). Τους ευχαριστούμε όλους θερμά για τον χρόνο τους, καθώς και τους δύο ανώνυμους κριτές για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και διορθώσεις, που βελτίωσαν σημαντικά την ποιότητα του κειμένου. Οποιαδήποτε παράλειψη ή παράβλεψη βαρύνει αποκλειστικά τους συγγραφείς του άρθρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ, Ε. 2012. «Άγιοι Απόστολοι Πεδινής». Στο 2000–2010: Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 345. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Avila, R.A.J. 1983. *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. Prähistorische Bronzefunde 5:1. München: C.H. Beck.
- Besonen, M., G. Rapp και Z. Jing. 2003. «The lower Acheron river valley: Ancient accounts and the changing landscape». Στο *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I*, επιμ. J. Wiseman και K. Zachos, 199–263. *Hesperia* Suppl. 32. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1968. «Καλμπάκι Ιωαννίνων». *ArchDelt* 23:294.
- _____. 1969. «Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕ ΙΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου». *ArchEph* 108:179–207.
- _____. 1972. «Θησαυρός χαλκών πελέκεων εκ Καταμάχης Ιωαννίνων». *AAA* 5:112–19.
- Δάκαρης, Σ. 1951. «Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων». *Prakt* 106:173–83.
- _____. 1956. «Προϊστορικοί τάφοι παρά το Καλμπάκι Ιωαννίνων». *ArchEph* 95:114–53.
- _____. 1958. «Ανασκαφικά έρευνα εις την ομηρικήν Εφύρα και το Νεκρομαντείου της αρχαίας Θεσπρωτίας». *Prakt* 113:107–13.
- _____. 1963α. «Περιοχή Νεκρομαντείου Εφύρας». *Arch-Delt* 18:153–54.
- _____. 1963β. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέρωντος». *Prakt* 118:89–92.
- _____. 1965. «Παραμυθιά». *ArchDelt* 20:349–50.
- Dakaris, S. 1967. «A Mycenaean IIB dagger from the Palaeolithic site of Kastritsa in Epirus, Greece». *PPS* 33:30–6.
- Δάκαρης, Σ. 1972. *Θεσπρωτία*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15. Αθήνα: Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- _____. 1975. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέρωντος». *Prakt* 130:146–52.
- _____. 1976. «Ανασκαφή στο Νεκρομαντείου του Αχέρωντος». *Prakt* 131:146–49.
- _____. 1977. «Νεκρομαντείο – Εφύρα». *Prakt* 132:140–41.
- Δάκαρης, Σ., και Θ. Παπαδόπουλος. 1976. «Ανασκαφή στην ακρόπολη της Εφύρας». *Prakt* 131:149–52.
- Deger-Jalkotzy, S. 2006. «Late Mycenaean warrior tombs». Στο *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, επιμ. S. Deger-Jalkotzy και I.S. Lemos, 151–79. *Edinburgh Leventis Studies* 3. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Douzougli, A., και J.K. Papadopoulos. 2010. «Liatovouni: A Molossian cemetery and settlement in Epirus». *Jdl* 125:1–87.
- Δρόσου, Δ. 2014. «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Νεκρομαντείου και Εφύρας». *ArchDelt* 69:1686–91.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1935. «Ηπειρωτικά έρευνα. Ι. Η ανασκαφή της Δωδώνης». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10:192–260.
- Falkenstein, F., S. Falkenstein, F. Herzig και H. Emberger. 2017. «Eine bronzene Lanzen spitze aus dem Main bei Volkach. Archäologische und holzanatomische Anmerkungen zu einem neuen Flussfund aus der Hügelgräberbronzezeit». *Jahrbuch für den Landkreis Kitzingen. Im Bannkreis des Schwanbergs*:67–82.
- Georganas, I. 2018. «‘Warrior graves’ vs. warrior graves in the Bronze Age Aegean». Στο *Warfare in Bronze Age Society*, επιμ. C. Horn και K. Kristiansen, 189–97. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochstetter, A. 1987. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975–1979, Die Kleinfunde*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 6. Berlin: Wissenschaftsverlag Volker Spiess.
- Hope Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and Islands. SIMA* 52. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Hubert, S. 2016. «Late Middle Helladic and Early Late Helladic fortifications: Some considerations on the role of burials and grave monuments at city gates». Στο *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, επιμ. R. Frederiksen, S. Müth, P. Schneider και M. Schnelle, 66–81. *Fokus Fortifikation Studies* 2. Monographs of the Danish Institute at Athens 18. Oxford: Oxbow Books.
- Jung, R., M. Mehofer και M. Stavropoulou-Gatsi. 2017. «Das Kriegergrab des elften Jahrhunderts v. u. Z. von Kouwarás in Átoloakarnanien». *Altertum* 62:81–109.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. Prähistorische Bronzefunde 4:12. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- _____. 2009. «Burials with tools: Evidence for Aegean craftspeople?». Στο *Δάρων: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, επιμ. Δ. Δανιηλίδου, 383–90. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας, Σειρά Μονογραφιών 6. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κλείτσας, Χ. 2017. «Δύο νέοι τάφοι «πολεμιστών» της Ύστερης Χαλκοκρατίας από την Ήπειρο». Στο *Σπείρα: Επιστημονική Συνάντηση προς Τιμήν της Αγγελίκας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Ιωάννινα 2012*, 251–64. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Kleitsas, C. 2019. «The hoard of Rodotopi in Ioannina (Epirus, NW Greece) and the copper single-edged shaft-hole axes of the Early Bronze Age in the Helladic area». *AA*:14–41.
- Κλείτσας, Χ. 2021. «Η μεταλλοτεχνία της Ηπείρου ως

- δείκτης κοινωνικής διαφοροποίησης και εξωτερικών επαφών». Στο *Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο: Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρόσφατα Ευρήματα και Πορίσματα Έρευνας*, επιμ. Ε. Καραντζαλη, Λαμία 2018, 635–44. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Κλείτσας, Χ. / Kleitsas, C. 2021. *Η Πρώιμη Δωδώνη (1500–800 π.Χ.), Τα Χάλκινα Τέχνηρα / The Early Dodona (1500–800 B.C.), The Bronze Artefacts*. Ιωάννινα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.
- Kleitsas, C., M. Mehofer και R. Jung. 2018. «The Late Bronze Age hoard of Stephani in Preveza, Epirus, NW Greece». *AA*:73–107.
- Koehl, R.B., 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Prehistory Monographs 19. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Leshtakov, L. 2012. «About origin, typology and distribution of some bronze spearheads from Epirus». *Collegium Historicum* 2:116–50.
- _____. 2015. *Typology and Chronology of Late Bronze Age and Early Iron Age Bronze Socketed Spearheads in Southeastern Europe*. Sofia: Ars et Technica Explicatus.
- Μαυροειδή, Ι., Σ. Ανδρέου και Μ. Βαβελίδης. 2004. «Μεταλλικά αντικείμενα και μεταλλοτεχνικές δραστηριότητες κατά την Εποχή του Χαλκού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 18:315–28.
- Molloy, B. 2010. «Swords and swordsmanship in the Aegean Bronze Age». *AJA* 114:403–28.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1976. «Η Εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο». *Δωδώνη* 5:271–338.
- _____. 1978. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 133:107.
- _____. 1979. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 134:119–20.
- _____. 1980. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 135:33.
- _____. 1981. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 136:78.
- Papadopoulos, T. 1981. «Das mykenische Kuppelgrab von Kiperi bei Parga (Epirus)». *AM* 96:7–24.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1982. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 137:89–90.
- _____. 1983. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 138:81–2.
- _____. 1984. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 139:122–24.
- _____. 1986. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 141:101–2.
- _____. 1987. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 142:125.
- Papadopoulos, T. 1987. «Tombs and burial customs in Late Bronze Age Epirus». Στο *Thanatos, Les Coutumes Funéraires en Egee à l'Age du Bronze. Actes du Colloque de Liège 1986*, επιμ. R. Laffineur, 137–42. *Aegaeum* 1. Liège: Université de l'Etat à Liège.
- _____. 1998. *The Late Bronze Age Daggers of the Aegean I: The Greek Mainland*. Prähistorische Bronzefunde 6:11. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Παπαδόπουλος, Θ., και Σ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου. 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας και Ιόνιων Νησιών*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Papadopoulos, T., και Ε. Papadopoulou. 2020. *Ephyra-Epirus: The Mycenaean Acropolis, Results of the Excavations 1975–1986 and 2007–2008*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Πέτσας, Φ. 1952. «Ειδήσεις εκ της 10ης Αρχαιολογικής Περιφέρειας (Ηπείρου)». *ArchEph* 91:1–15.
- Preka-Alexandri, K., και D.N. Sakkas. 2019. «Long before Monovyza: The excavation at Stenes near Grika in the context of Late Bronze Age Thesprotia». Στο *Θεσπρωτία: Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, Ηγουμενίτσα 2016*, επιμ. Ι.Π. Χουλιαράς και Γ.Θ. Πιλάκου, 73–92. Ιωάννινα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Rahmstorf, L. 2008. *Kleinfunde aus Tiryns: Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit*. Tiryns Forschungen und Berichte 16. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Ραπτόπουλος, Σ., και Α. Μπαλαδήμα. 2016. «Τμήμα Καμπής-Αμμοτόπου». *ArchDelt* 71:1074–80.
- Sakkas, D.N. 2017. «The disturbed contexts of the Bronze Age lower Acheron valley: Assemblages and implications». Στο *Έσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 431–40. *Aegaeum* 41. Leuven – Liège: Peeters Publishers.
- Sandars, N.K. 1955. «The antiquity of the one-edged bronze knife in the Aegean». *PPS* 21:174–97.
- _____. 1963. «Later Aegean bronze swords». *AJA* 67:117–53.
- Schalk, E. 2005. «Ein Tüllenmeissel aus Olynth/Agios Mamas, Griechenland». Στο *Interpretationsraum Bronzezeit – Bernard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, επιμ. B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser και B. Terzan, 95–107. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 121. Bonn: Verlag R. Habelt.
- Soura, K. 2017. «Mycenaean Achaia towards the West: Imported artefacts or technological know-how? The case of a casting mould from Stavros, Chalandritsa». Στο *Έσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 483–94. *Aegaeum* 41. Leuven – Liège: Peeters Publishers.
- Σπυρόπουλος, Θ.Γ. 1972. *Υστερομυκηναϊκοί Ελλαδικοί Θησαυροί*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 72. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., R. Jung και Μ. Mehofer. 2012. «Τάφος «Μυκηναίου» πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας: Πρώτη παρουσίαση». Στο *Athanasia: The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, Rhodes 2009*, επιμ. Ν. Stampolidis, Α. Kanta και Α. Giannikouri, 247–64. Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Steinmann, B.F. 2012. *Die Waffengräber der ägäischen*

- Bronzezeit: Waffenbeigaben, soziale Selbstdarstellung und Adelsethos in der minoisch-mykenischen Kultur*. Philippika: Marburger altertumskundliche Abhandlungen 52. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tartaron, T.F. 2001. «Glykys Limin: A Mycenaean port of trade in southern Epirus». Στο *Prehistory and History: Ethnicity, Class and Political Economy*, επιμ. D.W. Tandy, 1–40. Montreal: Black Rose Books.
- _____. 2004. *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*. BAR-IS 1290. Oxford: BAR Publishing.
- _____. 2005. «Glykys Limin and the discontinuous Mycenaean periphery». Στο *Emporia, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference held at the Italian School of Archaeology at Athens 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco, 153–60. *Aegaeum* 25. Liège: Université de Liège.
- Wardle, K.A. 1977. «Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron Age in north west Greece». *Godišnjak* 15:153–99.
- Wardle, K.A., και D. Wardle. 1999. «Metal working in Late Bronze Age central Macedonia». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 13:29–48.
- Whitley, J. 2002. «Objects with attitude: Biographical facts and fallacies in the study of Late Bronze and Early Iron Age warrior graves». *CAJ* 12:217–32.
- Yiouni, P., και E. Vasileiou. 2017. «Production and consumption of kylikes in Late Bronze / Early Iron Age mainland Epirus (Prefecture of Ioannina)». Στο *Έσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 409–16. *Aegaeum* 41. Leuven – Liège: Peeters Publishers.

Φεστιβαλισμός και Αρχαίο Θέατρο στα Πρώτα Μεταπολεμικά Χρόνια

Από το Έτος Αποδήμου Ελληνισμού στον *Ιππόλυτο* του Εθνικού Θεάτρου (1951–1954)

Βασίλειος Μπαλάσκας

Πανεπιστήμιο της Μάλαγα (Universidad de Málaga)
v.balaskas@uma.es

ABSTRACT

Following the European Recovery Program and the Greek tourist model introduced by the United States of America, the Greek National Tourism Organization encouraged the celebration of artistic events at ancient theaters that would attract external attention. Multiple events across the country created a new tourist market that would contribute to international propaganda and the reconstruction of the Greek economy. At the same time, they would serve the nationalistic ideals of early post-war Greece and satisfy American policy. In this sense, the celebration of the Homecoming Year, a cultural and sociopolitical event that the Greek state organized in 1951 to tighten the link between Greek American diaspora and the 'homeland', shaped this artistic tradition. Theatrical productions organized at the theater of Epidaurus, Delphi and the Odeon of Herodes Atticus reflected the 'theatrical fervor' that the emergence of mass tourism had generated. The interest of renowned theatrical directors in performing at ancient venues during this period showcased their attempt to dominate the theatrical stage and displayed the phenomenon of 'festivalism'. However, it was the National Theater that would eventually absorb some of these artists and would dominate the Greek theatrical stage since 1954, producing large-scale productions at the main ancient theaters.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κύριοι στόχοι της αμερικανικής αποστολής βοήθειας προς την Ελλάδα, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Ανάκαμψης (European Recovery Program), γνωστού και ως Σχεδίου Μάρσαλ, από το 1947 ήταν η ανοικοδόμηση, η οικονομική ανάπτυξη της χώρας και η συμπερίληψη της Ελλάδας στη σφαίρα επιρροής της Δύσης αντί της Σοβιετικής Ένωσης. Με αντάλλαγμα την παραχώρηση εκτεταμένων εξουσιών και αρμοδιοτήτων στην αμερικανική αποστολή, η βοήθεια στην Ελλάδα περιλάμβανε στήριξη σε τομείς που αφορούσαν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στις αγροτικές περιοχές (π.χ. οδικό δίκτυο, επικοινωνίες, στέγαση), και επενδύσεις στον τουρισμό σε βάρος της βιομηχανικής ανάπτυξης (Οργανισμός Κοινής Ασφάλειας 1952· Βλάχος 2016, 411–19). Οι παραπάνω κινήσεις είχαν διπλό όφελος για την Αμερικανική πλευρά: πρώτον, το συνολικό ποσό ήταν σημαντικά χαμηλότερο σε σχέση με μία πιθανή χρηματοδότηση για έργα που θα αφορούσαν βαριά βιομηχανία, και δεύτερον, με αυτόν τον τρόπο απέφευγαν τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα Ευρωπαϊκά κράτη (Aesoros 2015, 107· Plantzos 2015· Βλάχος 2016, 435–36).

Παρ' όλα αυτά, η δημοσίευση του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Ανάκαμψης για την Ελλάδα (European Recovery Program for Greece) από τη Διοίκηση Οικονομικής Συνεργασίας (Economic Cooperation Administration) τον Φεβρουάριο του 1949 έκανε ξεκάθαρο τον αμερικανικό δισταγμό να ενισχύσει οικονομικά τη βιομηχανία της χώρας, λόγω του εμφυλίου πολέμου –που είχε ξεσπάσει στην Ελλάδα από το 1946 ανάμεσα στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ) και στις κυβερνητικές δυνάμεις που υποστηρίζονταν από τους Ευρωπαίους και Αμερικάνους συμμάχους– και της κρίσιμης έλλειψης οικονομικής σταθερότητας (Economic Cooperation Administration 1949, 3).

Για τον λόγο αυτόν, ένας από τους πρωταρχικούς αμερικανικούς στόχους ήταν η πρακτική στήριξη κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Συγκεκριμένα, η αμερικανική αναφορά για το θέμα κάνει λόγο για την ανάγκη να παταχθούν 'the Communist-inspired guerrillas' (Economic Cooperation Administration 1950, 1). Για την επίτευξη αυτού του στόχου, έγιναν βελτιώσεις στις μεταφορές και τις επικοινωνίες, οι οποίες βελτίωσαν επίσης το οδικό δίκτυο και την κινητικότητα σε όλη την Ελλάδα (Economic Cooperation Administration 1950, 1). Αυτό διευκόλυνε εν τέλει και την ανάπτυξη του τουρισμού, αφού ένας άλλος σημαντικός παράγοντας για την εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ ήταν η δημιουργία συστηματικού σχεδίου οργανωμένων τουριστικών ταξιδιών και φεστιβάλ.

Το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης για την Ελλάδα έθεσε ταυτόχρονα τις οικονομικές βάσεις για την ανάπτυξη των εννοιών του «ελληνικού τοπίου» και της «φυσικής ομορφιάς» (Beaton 2019, 306–8). Έθεσε το «ιστορικό ενδιαφέρον» ('historical interest') και το «εξάισιο κλίμα και τοπίο» ('fine climate and scenery') ως τα σημαντικότερα αγαθά της χώρας για το ελληνικό πλάνο ανάκαμψης (Economic Cooperation Administration 1949, 29, 32–3). Με αυτόν τον τρόπο, το πρόγραμμα έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη της έννοιας του «αρχαιολογικού τοπίου», του «γαλάζιου του αιγαίου» και της «φυσικής ομορφιάς», έννοιες που θα αποκτούσαν βαρύ συμβολικό εθνικό φορτίο στα αμέσως επόμενα χρόνια (Aesopos 2015). Ακολουθώντας το αμερικανικό όραμα, το ελληνικό παρελθόν και τοπίο μετατράπηκε σε εμπορικό αγαθό και υποσχόμενη πηγή εσόδων για το ελληνικό κράτος (Alifragkis και Athanasiou 2018, 602). Αν και το Σχέδιο Μάρσαλ απέτυχε να εφαρμόσει βαθιές μεταρρυθμίσεις στην ελληνική τουριστική βιομηχανία, και ένα μικρό μόλις μέρος του τουριστικού σχεδιασμού επιτεύχθηκε, ο αντίκτυπός του έπεισε τις ελληνικές αρχές ότι ο τουρισμός θα μπορούσε να γίνει ο πυρήνας της ελληνικής οικονομικής προοπτικής. Συγκεκριμένα, η οικονομική ανασυγκρότηση αποτέλεσε βασικό μέλημα της κυβέρνησης του Αλέξανδρου Παπάγου (1952–1955) (Clogg 2021, 144–46). Εγχώριοι και εξωτερικοί φορείς καλλιέργησαν συστηματικά μια ελληνική τουριστική πολιτική που βασιζόταν στην προβολή των αρχαιοτήτων ως αναπόσπαστου μέρους της εθνικής ταυτότητας. Ταυτόχρονα, το πολιτικό καθεστώς της εποχής χρησιμοποίησε συστηματικά την αρχαιότητα, και ιδιαίτερα το αρχαίο θέατρο, ως εργαλείο συμμόρφωσης με την επίσημη ελληνική ταυτότητα για αντιφρονούντες, μετατρέποντας το αρχαίο παρελθόν σε μέσο πειθαρχίας και σωφρονισμού (Hamilakis 2007, 214–24).

Ακολουθώντας την οικονομική γραμμή της αμερικανικής βοήθειας, τον Οκτώβριο του 1950, συστήνεται ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ), ο οποίος συνέχισε να εργάζεται προς την ίδια κατεύθυνση. Ο ΕΟΤ επικεντρώθηκε στη δημιουργία μιας εικόνας της ελληνικής αρχαιότητας που κατέφευγε στις έννοιες της αυθεντικότητας, της πολιτισμικής ορατότητας και του ελληνικού εξαιρετισμού (Dicks 2004, 28–9) για να προωθήσει τη χώρα ως τουριστικό προορισμό (González-Vaquerizo 2017; Alifragkis και Athanasiou 2018, 598–600). Η πολιτισμική ορατότητα περιλαμβάνει την οπτική οικονομική και συμβολική αξιοποίηση του χώρου τόσο μέσα από την προοπτική του ντόπιου (ή εθνικού) πληθυσμού όσο και των επισκεπτών, οι οποίοι, εκτιθέμενοι στην ορατότητα των μνημείων, δημιουργούν νέες ταυτότητες και αναπλάθουν άλλες, ήδη διαμορφωμένες. Οι μετατοπίσεις ταυτοτήτων διευκολύνουν την δημιουργία του εθνικού ή τοπικού εξαιρετισμού, μίας αντίληψης που περιλαμβάνει, σύμφωνα με την Dicks, την αναζήτηση της αυθεντικότητας της κληρονομιάς, τόσο για ιδεολογική όσο και για τουριστική χρήση (Dicks 2004, 30–2).

Με βάση τις παραπάνω έννοιες, η υλικότητα της κλασικής αρχαιότητας αντιμετωπίστηκε στην Ελλάδα ως ένα πολιτισμικό κεφάλαιο που θα αποτελούσε το κατεξοχήν αναγνωριστικό στοιχείο του νέου ελληνικού κράτους και αναπόσπαστο τμήμα μία διαχρονικής ελληνικής εθνικής ταυτότητας, μία σχέση που κατά τη

διάρκεια του 20ού αιώνα επιβίωσε μέσω της νοσταλγίας για τα μνημειώδη κατάλοιπα του ένδοξου παρελθόντος (Hamilakis 2007, 287–92· Πλάντζος 2017, 121–24).

Ο Γενικός Γραμματέας του ΕΟΤ, Νίκος Φωκάς, έδωσε προτεραιότητα στην ανάπτυξη του ξενοδοχειακού τομέα, του οδικού δικτύου και των τουριστικών εγκαταστάσεων σε αρχαιολογικούς χώρους. Επίσης, η έμφαση που έδωσε στην προπαγάνδα και την τουριστική διαφήμιση στο εξωτερικό βοήθησε στην ανάπτυξη της τουριστικής ροής. Η σημασία της χρήσης της διαφήμισης (κυρίως σε μορφή καρτελών και άρθρων σε εφημερίδες) είχε γίνει ιδιαίτερα αισθητή ήδη στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, κατά τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά (1936–1941) (Zacharia 2014). Παρ' όλες τις προσπάθειες, ο εκσυγχρονισμός και η οικονομική ανάκαμψη προχώρησαν με αργούς ρυθμούς, καθώς ο τουρισμός έπρεπε να στηρίζει την ανεπαρκή ελληνική οικονομία και να αντισταθμίσει την έλλειψη βαριάς βιομηχανικής παραγωγής (Athanasίου και Alifragkis 2018, 20–1).

Στον πολιτιστικό τομέα και στο καλλιτεχνικό κομμάτι, ο ΕΟΤ ενθάρρυνε τον εορτασμό εκδηλώσεων σε αρχαία θέατρα, οι οποίες θα προσέλκυαν τη διεθνή προσοχή. Σταδιακά, πολλαπλές εκδηλώσεις σε όλη τη χώρα θα δημιουργούσαν μια νέα τουριστική αγορά, που ιδανικά θα συνέβαλε στη διεθνή προπαγάνδα και εν τέλει στην ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας. Ταυτόχρονα, θα εξυπηρετούσε τα εθνικιστικά ιδεώδη της πρώιμης μεταπολεμικής Ελλάδας και θα ικανοποιούσε τον αμερικανικό σχεδιασμό για την χώρα.

Η δημιουργία εκδηλώσεων σε αρχαία μνημεία ακολούθησε δεκαετίες αρχαιολογικών παρεμβάσεων σε μέρη όπως οι Δελφοί, η Επίδαυρος και ο ευρύτερος χώρος της Ακρόπολης στην Αθήνα. Παρά την έντονη πολιτιστική και καλλιτεχνική δραστηριότητα σε αρχαιολογικούς χώρους (Balaskas 2021, 2023), και τις τουριστικές πρωτοβουλίες (Vlachos 2015) κατά τις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες, τα σχέδια για τουριστική και καλλιτεχνική εκμετάλλευση αυτών των χώρων έλαβαν νέες διαστάσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα, με την προβολή τους ως προορισμών μαζικού τουρισμού και εργαλείων οικονομικής ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, τα κλασικά μνημεία ανέλαβαν τον ρόλο εθνικών οροσήμων που συνέδεαν τη σύγχρονη κοινωνία με ένα φανταστικό παρελθόν (Μαλλούχου-Τσιφάνο 1998, 337). Το ελληνικό νεωτερικό όραμα θέλησε, και σε μεγάλο βαθμό κατόρθωσε, να συνδέσει συμβολικά το ελληνικό φυσικό τοπίο με τα κλασικά μνημεία σε ένα ενιαίο ετεροτοπικό σώμα (Leontis 1995 40–1· Πρβλ. Πλάντζος 2017). Η πρόσληψη αυτής της σχέσης ως ετεροτοπίας σχετίζεται κυρίως με την ικανότητα των κλασικών μνημείων στην Ελλάδα να αντανακλούν σύγχρονους συλλογικούς διαλόγους που τους προσδίδουν νέα πνευματική αξία (Leontis 1995, 40–5· Ιοαννίδου 2010/2011, 387–90). Για παράδειγμα, στην Αθήνα, η ανάπλαση του λόφου του Φιλοπάππου και της γύρω περιοχής από τον αρχιτέκτονα Δημήτρη Πικιώνη κατά τη δεκαετία του 1950, αποτελεί ιδανικό παράδειγμα της σύνδεσης του φυσικού τοπίου με την αντίληψη του ελληνικού εξαιρετισμού μέσω της υλικής και συμβολικής παρουσίας της κλασικής αρχαιότητας (Πλάντζος 2018).

Υπό αυτές τις συνθήκες, μέσα σε λίγα χρόνια, αναστηλωτικές επεμβάσεις και προσωρινές τουριστικές εγκαταστάσεις σε αρχαία θέατρα τα μετέτρεψαν σε χώρους θεάματος που διευκόλυναν την τουριστική έκρηξη της περιόδου. Οι χώροι προσέφεραν την ευκαιρία να οργανωθούν σύγχρονες καλλιτεχνικές παραγωγές που προσέλκυαν θεατές προς την ελληνική ύπαιθρο, όχι μόνο για να περιηγηθούν στα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, αλλά για να βιώσουν πλέον μία τελετουργική εμπειρία αναβίωσης της κλασικής αρχαιότητας (Πλάντζος 2017).

Διαφημίζοντας τους χώρους ως αυθεντικούς χώρους βιωματικής εμπειρίας και επαφής με την κλασική αρχαιότητα, οι ελληνικές αρχές αναδιαμόρφωσαν τη συμβολική εικόνα των ελληνικών μνημείων (Ιοαννίδου 2010/2011). Οι τακτικές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, όπως για παράδειγμα στο θέατρο της Επιδαύρου, απέκτησαν νόημα, επειδή η τουριστική πολιτική και η εθνική ταυτότητα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Όταν οι προσωρινές τουριστικές εγκαταστάσεις έγιναν μόνιμες, τα αρχαία θέατρα ήταν πλέον χώροι στους οποίους οι καλλιτεχνικοί και τεχνοκρατικοί παράγοντες της χώρας υλοποιούσαν το νεωτερικό τους όραμα (Loukaki 1997· Plantzos 2008, 17–20).

ΕΤΟΣ ΑΠΟΔΗΜΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, ο εορτασμός του Έτους Αποδήμου Ελληνισμού το 1951 ήταν απόλυτα εναρμονισμένος με αυτήν την προσπάθεια. Το Έτος Αποδήμου Ελληνισμού ήταν ένας κύκλος πολιτιστικών και κοινωνικών εκδηλώσεων που διοργάνωσε το ελληνικό κράτος για να συσφίξει τον δεσμό μεταξύ της ελληνοαμερικανικής διασποράς και της «πατρίδας». Ακολουθώντας λιγότερο φιλόδοξες εκδηλώσεις προηγούμενων δεκαετιών για την υποδοχή μελών ομογενειακών οργανώσεων όπως η ΑΧΕΠΑ (από την Αγγλική συντομογραφία ΑΗΕΡΑ, American Hellenic Educational and Progressive Association) στην Ελλάδα, το 1951 πολλαπλές πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις διοργανώθηκαν από τον ΕΟΤ και άλλους φορείς σε πολλά μέρη της Ελλάδας για να υποδεχθούν τους ελληνοαμερικανούς επισκέπτες (Βόγλη 2013· Vlachos 2016, 417–18). Οι θεατρικές παραστάσεις που διοργανώθηκαν στο πλαίσιο αυτού του εορτασμού στο θέατρο της Επιδαύρου, των Δελφών και στο Ωδείο Ηρώδου Αττικού ενέτειναν τη διάθεση για περαιτέρω θεατρική δημιουργία και ανέδειξαν τη σημασία του αρχαίου δράματος για την προβολή μίας εξιδανικευμένης ελληνικότητας στη μεταπολεμική εποχή.

Αντίστοιχα, το ενδιαφέρον που έδειξαν θεατρικοί θίασοι και σκηνοθέτες της περιόδου όπως ο Δημήτρης Ροντήρης, η Μαρίκα Κοτοπούλη, ο Αλέξης Μινωτής και ο Λίνος Καρζής, να οργανώσουν παραστάσεις σε αρχαιολογικούς χώρους, ανέδειξε την προσπάθειά τους να κυριαρχήσουν στη θεατρική σκηνή και να εξασφαλίσουν την παρουσία τους μέσω ενός νέου, για τα δεδομένα της μεταπολεμικής Ελλάδας, μοντέλου καλλιτεχνικής έκφρασης, το φεστιβάλ. Η προσπάθειά τους να ακολουθήσουν καλλιτεχνικές πρωτοβουλίες της προπολεμικής Ελλάδας, όπως οι Δελφικές Εορτές, η Εβδομάς Αρχαίου Δράματος στο Ηρώδειο, ή η παράσταση της Ηλέκτρας στην Επίδαυρο το 1938, κατέδειξε την ανάγκη τους να πατήσουν σε γνωστές ή επιτυχημένες προσπάθειες για να δημιουργήσουν νέες θεατρικές παραδόσεις, υπό το νέο πρίσμα του μαζικού τουρισμού.

Ο ΕΟΤ ενθάρρυνε τον εορτασμό των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων σε αυτούς του χώρους και διακήρυξε τη σημασία τους για την «τουριστική διαφήμισιν τής Ελλάδος» (ΙΑΑ, Κ605Α/Φ.Β.: ΙΑΑ, Κ605Β/Φ.Β.).¹ Πολλές από τις πρώτες παραγωγές οργανώθηκαν μάλιστα από ταξιδιωτικά γραφεία, όπως το *Hermes en Grèce* και το *Voyages-Hellas* (συνήθως σε συνεργασία με τον ΕΟΤ· ΙΑΑ, Κ605ΣΤ/Φ.Ζ.), τα οποία άρχισαν να περιλαμβάνουν τις θεατρικές παραστάσεις, για παράδειγμα στο θέατρο της Επιδαύρου, στις τουριστικές δραστηριότητες που πρόσφεραν στους ξένους επισκέπτες στη χώρα. Ωστόσο, το γεγονός ότι σε πολλά από τα θεάματα οι καλλιτέχνες ήταν ερασιτέχνες προκαλούσε συχνά την απόρριψη των αιτήσεων παραχώρησης των χώρων από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Ανεξάρτητα από την ποιότητα τους, οι παραστάσεις αυτές σηματοδότησαν τα πρώτα βήματα του ΕΟΤ προς τη διαδικασία *φεστιβαλισμού* (festivalization) της πολιτιστικής παραγωγής της χώρας (Roche 2011, 127), μία διαδικασία που συγκεντρώνει παραδόσεις, φορείς και είδη πολιτιστικής έκφρασης έτσι ώστε να pláθουν συλλογικές ταυτότητες, και νέες αφηγήσεις και ερμηνείες του δημόσιου χώρου. Με παρόμοια σημασία συναντούμε και τον όρο *παμφεστιβαλισμός* που χρησιμοποιεί με διακριτικά αρνητικό τόνο το περιοδικό *Εποχές* (Ανώνυμος 1967, 156) για να αναφερθεί στον πολλαπλασιασμό των προσφερόμενων πολιτιστικών εκδηλώσεων ανά την Ελλάδα.

Η ανάγκη να επανέλθει η ειρήνη και η ευημερία στην Ευρώπη είχε ως αποτέλεσμα τα φεστιβάλ να θεωρηθούν ως ένας ιδανικός μηχανισμός, ικανός να δημιουργήσει τις προοπτικές της νέας περιόδου (Klaic 2014). Υπό αυτήν την έννοια, τα φεστιβάλ αποτελούν χωροχρονικά γεγονότα που καθορίζουν τα μέσα με τα οποία οι πολίτες βιώνουν τον πολιτισμό με συστηματικό και εντατικό τρόπο (Bennett and Woodward 2014). Έτσι, ο *φεστιβαλισμός* είναι μία δυναμική διαδικασία που διαμορφώνει σταδιακά την εθνική αντίληψη του δημόσιου χώρου και του πολιτισμού σε ένα συλλογικό σώμα ανθρώπων.

Επιπλέον, η μεταπολεμική αντίληψη για τον τουρισμό απαιτούσε την προβολή αυθεντικών εμπειριών που θα προσέλκυαν τους επισκέπτες (MacCannell 1999, κεφ. 5). Έτσι, καθώς τα κλασικά μνημεία αποτελούσαν στα

1 Για το αρχαιολογικό υλικό βλ. τις συντομογραφίες μετά το τέλος του άρθρου.

μάτια των ελληνικών αρχών υλικές αναπαραστάσεις ενός μακρινού κι ένδοξου παρελθόντος, ο αυθεντικός τους χαρακτήρας θεωρούνταν αδιαμφισβήτητος. Η προσπάθεια να παρουσιασθούν τα φεστιβάλ σε αρχαιολογικούς χώρους ως αυθεντικές πολιτιστικές εκφράσεις, τα μετέτρεψε σε χώρους υψηλής συμβολικής αξίας. Για τον λόγο αυτό, οι ελληνικές αρχές ενέκριναν παραστάσεις που τόνιζαν τον συλλογικό χαρακτήρα του ελληνικού πολιτισμού και την αυθεντικότητα του τοπίου. Ιδιαίτερα, η ριζικές αλλαγές στην τεχνολογία, τις μεταφορές και τις υποδομές από τη δεκαετία του 1950 ενέτειναν ακόμα περισσότερο το φαινόμενο του *φεστιβαλισμού*.

Το Έτος Αποδήμου Ελληνισμού εισήγαγε την ιδέα οργάνωσης τουριστικών παραγωγών κλασικού δράματος μεγάλης κλίμακας, κάνοντας χρήση πολλών θεατρικών χώρων και θιάσων ή καλλιτεχνών. Τι περιλάμβαναν όμως αυτές οι εκδηλώσεις; Ένας από τους εορτασμούς έλαβε χώρα τον Ιούνιο του 1951 στο θέατρο της Επιδαύρου, όπου η Συμφωνική Ορχήστρα της Βιέννης έδωσε συναυλία κλασικής μουσικής. Για την υποδοχή του κοινού, κατασκευάστηκαν κάποιες βασικές εγκαταστάσεις, ενώ το οδικό δίκτυο από το αρχαίο θέατρο προς το Ναύπλιο και το λιμάνι της Νέας Επιδαύρου επισκευάστηκε και σηματοδοτήθηκε κατάλληλα (*Ελευθερία* 30 Μαΐου 1951, 2· 21 Ιουνίου 1951, 1). Το ταξίδι από την Αθήνα με πλοίο διαρκούσε περίπου δύο ώρες και τριάντα λεπτά, ενώ με το λεωφορείο χρειάζονταν πέντε ώρες. Η διαμονή και οι όποιες τουριστικές υπηρεσίες είχαν οργανωθεί στο Ναύπλιο, στο Άργος και στις Μυκήνες (*Ελευθερία* 6 Ιουνίου 1951, 2· 14 Ιουνίου 1951, 2).

Τη συναυλία παρακολούθησαν επίσης ο βασιλιάς και η βασίλισσα (*Ελευθερία* 17 Ιουνίου 1951, 6). Παρ' όλο που ο Τύπος της εποχής πανηγύρισε τη μουσική παράσταση ως την πραγματοποίηση ενός εθνικού ονείρου, ήταν εμφανής η έλλειψη εμπειρίας στη διοργάνωση εκδηλώσεων μεγάλης κλίμακας σε ένα τόσο απομακρυσμένο για την εποχή μέρος (*Ελευθερία* 20 Ιουνίου 1951, 2). Παρά τις δυσκολίες, οι παραστάσεις επέτρεψαν στους αρμόδιους φορείς να επεκτείνουν την πολιτιστική δραστηριότητα στην ελληνική ύπαιθρο και απέδειξαν τη δυνατότητα οργάνωσης ετήσιων φεστιβάλ. Όπως διαβάζουμε, για παράδειγμα, στην επιστολή του Ανδρέα Λόντου, εντεταλμένου συμβούλου της Υπηρεσίας του Έτους Αποδήμου Ελληνισμού, που απάντησε στις κριτικές για τα προβλήματα οργάνωσης, «[Α]ί εορταί Έπιδαύρου καί Δελφών ώργανώθησαν έκ τών ένόντων μέ άντικειμενικόν σκοπόν ὅπως ἡμεῖς οἱ ἴδιοι πεισθῶμεν ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἐπιτυχάνουν καί ἀποφασίσωμεν τήν διάθεσιν τών ἀπαιτούμενων χρηματικῶν ποσῶν οὕτως ὥστε τὰ ἀναγκαιούνα ἔργα γίνουν μόνιμα» (*Ελευθερία* 22 Αυγούστου 1951, 2).

Οι θεατρικές παραστάσεις που διοργανώθηκαν στο θέατρο των Δελφών για το Έτος Αποδήμου Ελληνισμού προκάλεσαν ακόμη περισσότερες αντιδράσεις (*Ελευθερία* 23 Ιουνίου 1951, 2· *ΙΑΑ, Κ605Ε/Φ.Β.*). Οι εφημερίδες συζήτησαν ευρέως το θέμα, οι δημοσιογράφοι Άλκης Θρύλος και Πέτρος Χάρης καταδίκασαν την έλλειψη κατάλληλων εγκαταστάσεων, ενώ ο Άγγελος Τερζάκης, μέλος του Εθνικού Θεάτρου, κατηγορήσε τους κρατικούς φορείς για την απουσία σύγχρονων θεατρικών υποδομών στον χώρο (*Το Βήμα* 12 Αυγούστου 1951).

Η εκδήλωση στους Δελφούς περιλάμβανε χορευτικά θεάματα από τον θίασο της Ραλλούς Μάνου (*Αθηναϊκή* 14 Αυγούστου 1951), μια τοπική έκθεση και τη θεατρική παράσταση του *Οιδίποδα Τύραννου* από το Εθνικό Θέατρο. Ο Αλέξης Μινωτής και η Κατίνα Παξινού είχαν τους πρωταγωνιστικούς ρόλους στο έργο και πραγματοποίησαν μια θεαματική επιστροφή στην κλασική σκηνή στην Ελλάδα μετά από χρόνια στις Ηνωμένες Πολιτείες. Μάλιστα, ο *Οιδίπους Τύραννος* επανέφερε στην επικαιρότητα το όραμα της Εύας Palmer και του Άγγελου Σικελιανού στους Δελφούς, με ένα έργο «τουριστικού χαρακτήρα», σύμφωνα με τον Πύργο Θεοτοκά, Γενικό Διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου. Για την οργάνωση της παραγωγής, ο Θεοτοκάς είχε προσκαλέσει τον Μινωτή ως σκηνοθέτη (σε συνεργασία με τον Κωστή Μιχαηλίδη) και είχε προτείνει να συμμετάσχει και η Παξινού, υποστηρίζοντας ότι ετοιμάζουν «μία αναβίωση τών Δελφικῶν ἑορτῶν» (*Αρχείο Παξινού – Μινωτή, 4 Ιαν. 1951*).

Η χρήση του όρου «Εορτές» αντί για «Φεστιβάλ» φανερώνει την προσπάθεια καθιέρωσης μιας σχέσης συνέχειας με την πρωτοβουλία της Palmer και του Σικελιανού («Δελφικαί Έορταί»). Τέλος, ακόμα κι αν η επίσημη ονομασία ήταν τελικά «Φεστιβάλ Δελφών», η απόφαση του Θεοτοκά να συμπεριληφθούν λαογραφικές εκθέσεις καθώς και χορευτικές και αθλητικές δραστηριότητες τις ημέρες των παραστάσεων απηχούσε ανάλογες δραστηριότητες των Δελφικών Εορτών.

Οι παραγωγές του Έτους Αποδήμου Ελληνισμού στην Αθήνα προκάλεσαν και διαμάχες μεταξύ των καλλιτεχνικών φορέων που συμμετείχαν. Το πιο ξεχωριστό παράδειγμα ήταν η διένεξη μεταξύ της Εθνικής Λυρικής Σκηνής και του Θυμελικού Θιάσου του σκηνοθέτη Λίνου Καρζή, περιστατικό που συνοψίζει την ατμόσφαιρα καλλιτεχνικού ανταγωνισμού που επικρατούσε. Συγκεκριμένα, παρ' όλο που ο Θυμελικός Θίασος ήταν ένας από τους εκείνους που είχαν επιλεγεί για να οργανώσουν παραστάσεις Αρχαίου Δράματος στην Αθήνα (*Επτά επί Θήβας, Προμηθέας Δεσμώτης και Λυσιστράτη*: IAA, K605ΣΤ/Φ.Ε.), η επιτροπή του Έτους Αποδήμου Ελληνισμού ακύρωσε απροσδόκητα τη συμφωνία μαζί του μετά από πίεση της Λυρικής Σκηνής, κάνοντας αισθητή την πρωτοκαθεδρία των εθνικών καλλιτεχνικών φορέων ως των επίσημων μέσων παραγωγής καλλιτεχνικού προϊόντος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Την ίδια περίοδο, και ο θίασος της Κοτοπούλη ζήτησε άδεια να παρουσιάσει την *Εκάβη* στο Ηρώδειο (IAA, K605Γ/Φ.Α.). Αν και η Κοτοπούλη και το Εθνικό Θέατρο αναγκάστηκαν τελικά να ακυρώσουν τις παραστάσεις τους εκείνον τον χρόνο, το μνημείο αρχικά είχε παραχωρηθεί για όλο το διάστημα από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο, παρ' όλο που την ίδια περίοδο διενεργούνταν στον χώρο αναστηλωτικές εργασίες.

ΘΕΑΤΡΙΚΟΣ ΠΥΡΕΤΟΣ

Την επόμενη χρονιά, το 1952, με τη συμπλήρωση 25 χρόνων από τις πρώτες Δελφικές Εορτές, για τον εορτασμό της επετείου και σε ανάμνηση του πρόσφατου θανάτου του Σικελιανού, ο Θυμελικός Θίασος οργάνωσε τις δικές του Δελφικές Εορτές, επαναλαμβάνοντας τον *Προμηθέα Δεσμώτη* στο αρχαίο θέατρο των Δελφών (IAA, K605Α/Φ.Γ.). Για να προσδώσει αυθεντικό χαρακτήρα στο έργο, ο Καρζής επιστράτευσε τον ηθοποιό Γεώργιο Μπούρλο, ο οποίος πρόσφερε μια αίσθηση συνέχειας με τις παραστάσεις της Palmer και του Σικελιανού, καθώς είχε συμμετάσχει και στην αρχική παράσταση. Ο Καρζής κάλεσε, μάλιστα και την Palmer, που ζούσε πλέον στην Νέα Υόρκη, για να παρακολουθήσει την παράσταση, θέλοντας να δημιουργήσει μία μορφή συνέχειας από τις πρώτες Δελφικές Εορτές (Το Δεύτερο Δελφικό Φεστιβάλ πραγματοποιήθηκε δύο χρόνια αργότερα και περιλάμβανε τους *Επτά επί Θήβας* και τον *Ύμνο στον Διόνυσο*: IAA, K605Β/Φ.Γ.: Καρζής 1954). Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στην επιστολή του:

«Καί τώρα πού τόν έρχόμενο Μάη κλείνουν 25 χρόνια από τότε όπου δόθηκαν στό θαυμασμό του Κόσμου οι πρώτες Σας Δελφικές Έορτές, ό εικοσάχρονος άγώνας μου για τήν προέκταση μέσα στό χρόνο του θαυμάστου όνειρου Σας, θέλησε νά γιορτάσει τιμώντας και δοξάζοντας τή μεγάλη εκείνη επέτειο. Θά δώσει «Προμηθέα» σέ μετάφραση δική μου πάνω στ' άρχαία μέτρα και μέ μουσική Γ. Κωστάκη πάνω κι αυτή σέ χορικά μεταφρασμένα στ' άρχαία μέτρα. Ή γνώμη του Μπούρλου είναι νά δοθεί πιστή άναπαράσταση του δικού Σας «Προμηθέα». Άλλ' αυτό δέ γίνεται γιατί θά λείπεται (*sic*) άπ' τή διδασκαλία έσεις κι έγώ δέ θά τό ήθελα ν' άπομμηθώ. Έπιθυμώ νά δείξω πώς περπάτησεν μέσα στ' όνειρο, τί κατόρθωσε νά δημιουργήσει κι άν τό κράτησε στή ζωντάνια του, έως τώρα, ό Ε π ί γ ο ν ο ς» (*Αρχείο Palmer-Σικελιανού, 18 Ιαν. 1952*).

Βέβαια, κατά τη διάρκεια των φεστιβάλ, η συνήθως πιο αρχαιολογική προσέγγιση του Καρζή μετατοπίστηκε για πρώτη φορά προς ένα τουριστικό δρώμενο με εμπορικούς σκοπούς. Επιπλέον, ο αρχικός σχεδιασμός περιλάμβανε την επανάληψη της παράστασης τέσσερις φορές: σε κάθε μία, ο Προμηθέας θα ενσαρκωνόταν από διαφορετικό ηθοποιό. Καθένας απ' τους τέσσερις «Προμηθείς» θα μιλούσε γλώσσα της χώρας του: ο Έλληνας Μάνος Κατράκης ελληνικά, ο Νορβηγός Hans Jacob Nilsen νορβηγικά, ο Ελβετός Alfred Lohner γερμανικά και ο Καναδός Norman Roland αγγλικά (IAA, K605Β/Φ.Γ.: βλ. *Αρχείο Palmer-Σικελιανού, 18 Ιαν. 1952*: ΕΟΑ).

Ταυτόχρονα, η Παξινού και ο Μινωτής προσπάθησαν να εδραιώσουν τη θέση τους στο ελληνικό θέατρο και κατέθεσαν αίτηση για οργάνωση παραστάσεων στο Ωδείο Ηρώδου Αττικού για τον Σεπτέμβριο του 1953 και την άνοιξη του 1954 (IAA, K605Γ/Φ.Α., 20 Ιουν. 1953: βλ. *Αρχείο Παξινού – Μινωτή, Εκάβη*), ενώ παράλληλα διαπραγματεύονταν τη συμμετοχή τους σε πιθανές παραστάσεις του Εθνικού Θεάτρου στην Επίδαυρο με την *Εκάβη* (*Αρχείο Παξινού – Μινωτή, Εκάβη*). Ωστόσο, μετά την επιστροφή του Ροντήρη ως διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου, η διαμάχη του με τον Μινωτή ματαιώσε το εγχείρημα και μέχρι τον Φεβρουάριο του 1954

είχαν ήδη εγκαταλείψει τα σχέδιά τους για την Επίδαυρο (ΙΑΑ, Κ605Γ/Φ.Α.: *Αρχείο Παξινού – Μινωτή, Εκάβη*).

Σε αυτή τη θεατρική συμφόρηση έβαλε τέλος το Εθνικό Θέατρο που, όπως είχε ήδη προσπαθήσει να κάνει από τη δεκαετία του 1930, απαίτησε οι παραστάσεις σε αρχαιολογικούς χώρους να πραγματοποιούνται μόνο από εθνικούς οργανισμούς. Μετά από συνεχή αιτήματα, απαίτησε το 1953 τη χρήση του Ηρωδείου για όλη τη θερινή περίοδο και το μονοπώλιο στις παραγωγές σε αρχαιολογικούς χώρους. Το Εθνικό Θέατρο αιτιολόγησε το αίτημά του επικαλούμενο την προγραμματική αποστολή του ιδρυτικού του νόμου, ο οποίος διακήρυττε τη σημασία «της διοργανώσεως μεγάλων φιλολογικών και καλλιτεχνικών φεστιβάλ διεθνούς χαρακτήρα στα υπάρχοντα αρχαία θέατρα» (ΙΑΑ, Κ605Γ/Φ.Α., 6 Αυγ. 1953) και την αρμοδιότητα που είχε να «γνωμοδοτή περί τής παραχωρήσεως αὐτῶν (των αρχαίων θεάτρων) εἰς ἑτέρους θιάσους» (ΦΕΚ 31 Δεκ. 1930 – Διατ. 406). Το Αρχαιολογικό Συμβούλιο χρειάστηκε να μεσολαβήσει και να κατανείμει εν τέλει ισότιμα τη θερινή σεζόν, αλλά η περίοδος της καλλιτεχνικής κυριαρχίας του Εθνικού Θεάτρου είχε ήδη αρχίσει να διαφαίνεται.

Συμβαδίζοντας με την παραπάνω καλλιτεχνική συγκυρία, το 1954 ο ΕΟΤ αποφάσισε να εγκαινιάσει μια μεγάλης κλίμακας τουριστική εκδήλωση στην Επίδαυρο, αναθέτοντας στο Εθνικό Θέατρο τον εορτασμό μιας παράστασης αρχαίου δράματος. Η επίσημη πρόταση που υποβλήθηκε στα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Εθνικού Θεάτρου περιλάμβανε μία παράσταση: «ἀρχαία τραγωδία ἐν τῷ ἀρχαίῳ θεάτρῳ τῆς Ἐπιδαύρου κατὰ τοῦ προσεχούς Ἰουνίου, τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὄργανισμοῦ Τουρισμοῦ ἀναλαμβάνοντος «ὄλως ἐξαιρετικῶς», χωρὶς τοῦτο νὰ θεωρηθῆ ὡς προηγούμενον των ὑποχρέωσιν ἀποπληρώσεως μέχρι ποσοῦ 100 ἑκατομμυρίων δραχμῶν ἐκ περιπτώσιν ἑλλείματος ἐκ τῶν εἰσπράξεως εἰσιτηρίων. / Τὸ Διοικ. Συμβούλιον ἀποδέχεται τὴν πρότασιν καὶ ἀποφασίζει νὰ δώσῃ μίαν παράστασιν τῆς ἀρχαίας τραγωδίας «Ἰππόλυτος» κατὰ Ἰούνιον» (ΑΕΘ, Πρακτ., 13 Απρ. 1954, 1).

Υπό αυτό το πρίσμα, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζουν οι Kaltsounas κ.ά. (2021) για τη διαχρονική τελετουργική αναζήτηση στην αναβίωση του αρχαίου δράματος στην Ελλάδα, η τουριστική και οικονομική πτυχή αποτελούσαν κεντρικά ζητήματα στις θεατρικές παραστάσεις, τουλάχιστον από την πρώιμη μεταπολεμική αναβίωση της τραγωδίας. Έτσι, αντί να επιδιώξουν μόνο μια θρησκευτική (και εθνική) εμπειρία, οι παραστάσεις του κλασικού δράματος στην Ελλάδα εισήγαγαν ένα σύγχρονο θέαμα και ένα εμπορικό προϊόν στο ελληνικό και ξένο κοινό, ήδη από τη δεκαετία του 1930. Και, αν και το δόγμα της ελληνικής συνέχειας εξαρτήθηκε από τη συμβολική οικειοποίηση του κλασικού πολιτισμού ως ένα ιδεώδες, στο οποίο μόνο τελετουργικές διαστάσεις μπορούσε να έχει στη σύγχρονη Ελλάδα (Plantzos 2008, 17–20· Yalouri 2014), η υλικότητα και σύγχρονη πρόσληψη των κλασικών χώρων ως χώρων θεάματος υπερίσχυσε έναντι των τελετουργικών τους στοιχείων.

Το Εθνικό Θέατρο ανέλαβε πρόθυμα αυτόν τον ρόλο και ανέβασε τον *Ιππόλυτο*, ένα έργο που είχε ήδη παιχτεί νωρίτερα από τον Ροντήρη (ΨΑΕΘ). Πριν την παράσταση, τον Απρίλιο του ίδιου έτους, ξεκινά κατεπειγόντως η αποκατάσταση του θεάτρου για χάρη της θεατρικής παραγωγής. Διήρκεσε περίπου δύο μήνες και εγκαινιάσε τη σταδιακή μετατροπή του θεάτρου σε έναν χώρο έτοιμο να υποδεχτεί το πολυπληθές και ετερογενές κοινό που θα κατέκλυζε το Φεστιβάλ Επιδαύρου αποκλειστικά για τις εκδηλώσεις του Εθνικού Θεάτρου για τα επόμενα 20 χρόνια.

Η Ελληνική Περιηγητική Λέσχη, ένας από τους αναγνωρισμένους από το κράτος συλλόγους ήδη από την δεκαετία του 1930 (Βλάχος 2016, 269), που αποτέλεσε βασικό υποστηρικτή της αποκέντρωσης της πολιτιστικής παραγωγής της χώρας, ήταν υπεύθυνη για τη μεταφορά μεγάλου μέρους των επισκεπτών στην Επίδαυρο και εμφανίστηκε επίσημα ως συνδιοργανώτρια μαζί με το Εθνικό Θέατρο και τον ΕΟΤ (Σιατόπουλος 1991, κεφ. 4). Σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθηναϊκή* (12 Αυγούστου 1954), οι 10.000 θεατές έφθασαν με λεωφορεία και πλοία της Περιηγητικής Λέσχης ή με τα οχήματά τους από την Αθήνα και τις γύρω πόλεις ή χωριά.

Η παράσταση έλαβε πολύ θετικά σχόλια και αποτέλεσε το επιχειρηματικό μοντέλο για την παραγωγή θερινών θεαμάτων σε αρχαία θέατρα σε όλη την μεταπολεμική Ελλάδα, αποτελώντας το καλλιτεχνικό γεγονός του καλοκαιριού (*Αθηναϊκή* 13 Ιουλίου 1954· *Νέα Εστία* 1 Αυγούστου 1954, 1180–81). Επιπλέον, στην παράσταση της 31ης Αυγούστου 1954, βασιλιάδες, βασίλισσες, πρίγκιπες και πριγκίπισσες από βασιλικές οικογένειες όλης της Ευρώπης (εκτός του Ηνωμένου Βασιλείου και του Βελγίου) έδωσαν έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα στην εκδήλωση και προκάλεσαν τον ενθουσιασμό τόσο του Τύπου όσο και του κοινού (*Η Βραδυνή* 1 Σεπτεμβρίου

1954). Η παρουσία των ευρωπαϊκών βασιλικών οικογενειών, που περιόδευαν στην Ελλάδα εκείνες τις ημέρες, ανέδειξε τη διεθνή εμβέλεια της θεατρικής παραγωγής αλλά και της Επιδαύρου, η οποία κατέπληττε την ευρωπαϊκή υψηλή κοινωνία και σηματοδοτούσε την κοσμοπολίτικη ιδιότητά της (ΑΕΘ, Πρακτ., 27 Ιουλ. 1954).

Μάλιστα, το Υπουργείο Παιδείας, ο ΕΟΤ και το Υπουργείο Εμπορίου χρηματοδότησαν γενναιόδωρα το έργο (ΑΕΘ, Πρακτ., 21 Σεπτ. 1954· ΑΕΘ, Πρακτ., 24 Σεπτ. 1954· ΑΕΘ, Πρακτ., 2 Νοεμ. 1954). Σύμφωνα με την Ελληνική Περιηγητική Λέσχη, οι τρεις οργανωτικοί φορείς (Εθνικό Θέατρο, ΕΟΤ και Ελληνική Περιηγητική Λέσχη) πραγματοποίησαν συνάντηση με τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Εμπορίου, Νικόλαο Γρηγοριάδη, ο οποίος υποσχέθηκε την πλήρη στήριξη του Υπουργείου σε επόμενες εκδηλώσεις (Ανώνυμος 1954, 2).

Ο Τύπος υπογράμμισε την καλλιτεχνική επιτυχία που σημείωσε η παράσταση, ενώ επέκρινε την υλικοτεχνική υποδομή (τουριστικό περίπτερο, τηλεφωνική γραμμή κ.λπ., *Η Βραδυνή* 12 Αυγούστου 1954). Όπως και στην παράσταση του 1938, αυτό που εξέπληξε τους κριτικούς ήταν η θετική ανταπόκριση του κοινού και ο ενθουσιασμός των θεατών που έφτασαν από τα γύρω χωριά της Αργολίδας και της Κορίνθου για να παρακολουθήσουν την παράσταση (*Το Βήμα* 10 Αυγούστου 1954· Balaskas 2021, 85–88). Αυτή η ενθουσιώδης υποδοχή έπεισε τους θεατρικούς κριτικούς και τις αρχές ότι οι παραστάσεις σε αρχαία θέατρα της ελληνικής υπαίθρου μπορούσαν να γίνουν τουριστικό φαινόμενο και επιχειρηματικό μοντέλο (*Εστία* 14 Ιουλίου 1954). Επιπλέον, η ένθερμη απήχηση του έργου απέδειξε, για τον εθνικιστή δημοσιογράφο Σπύρο Μελά (αλλά και για πολλούς άλλους), την οργανική σχέση του ελληνικού λαού με τους αρχέγονους προγόνους του και τη «φυλετική κληρονομιά», βάση της οποίας ο ελληνικός λαός διαχρονικά αναζητά την λύτρωση μέσω της κάθαρσης που προσφέρει η τραγωδία (*Εστία* 12 Αυγούστου 1954). Αυτή η αντίληψη φαίνεται λογική, αν ληφθεί υπόψη ότι η θεατρική παραγωγή του *Ιππόλυτου* ακολούθησε την συντηρητική και στυλιζαρισμένη προσέγγιση της αρχαίας τραγωδίας από το Εθνικό Θέατρο, ιδιαίτερα λόγω της παρουσίας του Ροντήρη, που απώτερο σκοπό είχε να αναδείξει τον εθνικό χαρακτήρα τόσο του δράματος ως θεάματος όσο και της υλικότητας του αρχαίου θεάτρου (Van Steen 2016, 209–10).

Μετά την αδιαμφισβήτητη επιτυχία, το Εθνικό Θέατρο ανέβασε άλλες δύο παραστάσεις με μειωμένο εισιτήριο, στις οποίες παρατηρήθηκε αυξημένη προσέλευση κυρίως από τα κοντινά χωριά (ΑΕΘ, Πρακτ., 13 Ιουλ. 1954). Οι τοπικές αρχές ευχαρίστησαν με ευγνωμοσύνη το Εθνικό Θέατρο που τους παρείχε δωρεάν πρόσβαση στην παράσταση (ΑΕΘ, Πρακτ., 10 Αυγ. 1954). Σύντομα, ο Ροντήρης, το Εθνικό Θέατρο και το υπουργείο άρχισαν να διαπραγματεύονται τη συνέχιση του φεστιβάλ και μελλοντικά έργα που θα ταίριαζαν στην Επίδαυρο. Συμφώνησαν ότι το πρόγραμμα της επόμενης χρονιάς θα αποτελούνταν από αρχαίο ελληνικό δράμα, συναυλίες και πολιτιστικές εκθέσεις (ΑΕΘ, Πρακτ., 27 Ιουλ. 1954· ΑΕΘ, Πρακτ., 3 Αυγ. 1954· ΑΕΘ, Πρακτ., 10 Αυγ. 1954), οι οποίες θα εγκαινιάζαν επίσημα το Φεστιβάλ Επιδαύρου το 1955. Το φιλόδοξο πρόγραμμα περιλάμβανε επίσης πιθανές παραστάσεις στο Άργος, τη Μεγαλόπολη, την Κόρινθο, τη Σικυώνα, την Πάτρα, την Αθήνα και τους Δελφούς, μετά το τέλος του Φεστιβάλ στην Επίδαυρο. Μια μνημειώδης παράσταση της *Ορέστειας* θα αναδείκνυε το κύρος του Εθνικού Θεάτρου και θα εδραίωνε πανηγυρικά τη νέα θεατρική παράδοση στην ελληνική υπαίθρο (ΑΕΘ, Πρακτ., 12 Οκτ. 1954).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η ελληνική νεωτερική προοπτική και εθνική ταυτότητα συνέδεσε συστηματικά τον μαζικό τουρισμό με τα κλασικά μνημεία και δημιούργησε την ανάγκη για καλλιτεχνική δημιουργία σε αυτούς τους χώρους. Μέσω της αμερικανικής παρέμβασης με το Σχέδιο Μάρσαλ, η ελληνική οικονομία έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη δημιουργία ενός φαντασιακού ιδεώδους που συνδύαζε φυσικό τοπίο και αρχαιότητες για να συνθέσει την εικόνα ενός ελληνικού εξαιρετισμού που θα ενίσχυε την τουριστική ροή στη χώρα.

Στον καλλιτεχνικό τομέα, που αναπτύχθηκε μέσα σε αυτές τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, η αρχική παρουσία ιδιωτικών θιάσων που ανταγωνίζονταν τους εθνικούς δημιούργησε έναν θεατρικό πυρετό που

οδήγησε στον *φεστιβαλισμό* της πολιτιστικής έκφρασης στην Ελλάδα. Πρωταρχική σημασία για την ανάπτυξη του φαινομένου ήταν η περίπτωση του Έτους Αποδήμου Ελληνισμού που ενέτεινε τη θεατρική δημιουργία και δημιούργησε τις συνθήκες για συστηματική χρήση των αρχαιολογικών χώρων για τουριστικά θεάματα. Σταδιακά, οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες έδωσαν τη θέση τους στα ετήσια φεστιβάλ του Εθνικού Θεάτρου σε αρχαία θέατρα ανά την Ελλάδα και την κυριαρχία μίας συντηρητικής και άκαμπτης έκφρασης της ελληνικότητας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μία σύντομη μορφή αυτού του άρθρου παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο 14ο Επιστημονικό Συμπόσιο, Ανασκαφή και Έρευνα: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών) στις 2 Ιουνίου 2023, με τίτλο «Αρχαίο Θέατρο ως Τουριστικό Προϊόν: Ο «Θεατρικός Πυρετός» στα Πρώτα Μεταπολεμικά Χρόνια (1951–1954)». Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στο προσωπικό της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου – Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, του Μουσείου Μπενάκη, και του Αρχείου Εθνικού Θεάτρου για την υποστήριξη του στην αρχειακή έρευνα για την παρούσα μελέτη. Ευχαριστώ επίσης τους ανώνυμους κριτές για τα σχόλιά τους.

ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 13 Απρ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 13 Απριλίου 1954, 1.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 13 Ιουλ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 13 Ιουλίου 1954.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 27 Ιουλ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 27 Ιουλίου 1954.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 3 Αυγ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 3 Αυγούστου 1954.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 10 Αυγ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 10 Αυγούστου 1954.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 21 Σεπτ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 21 Σεπτεμβρίου 1954.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 24 Σεπτ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 24 Σεπτεμβρίου 1954.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 12 Οκτ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 12 Οκτωβρίου 1954.
- ΑΕΘ, *Πρακτ.*, 2 Νοεμ. 1954: Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, Πρακτικά Καλλιτεχνικής Επιτροπής, Συνεδρία 2 Νοεμβρίου 1954.
- Αρχείο Palmer-Σικελιανού*, 18 Ιαν. 1952: Αρχείο Εύας Palmer-Σικελιανού, Τμήμα Ιστορικών Αρχείων, Μουσείο Μπενάκη, Φάκελος 46, Εισερχόμενη Αλληλογραφία Εύας Palmer-Σικελιανού (1952), Επιστολή του Καρζή προς την Εύα Palmer, 18 Ιανουαρίου 1952.
- Αρχείο Παξινού – Μινωτή, Εκάβη*: Αρχείο Κατίνας Παξινού και Αλέξη Μινωτή, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Φάκελος 56, Υποφάκελος 3, Αλληλογραφία για την Εκάβη (1953–1955).
- Αρχείο Παξινού – Μινωτή*, 4 Ιαν 1951: Αρχείο Κατίνας Παξινού και Αλέξη Μινωτή, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Φάκελος 1, Υποφάκελος 1, Εθνικό Θέατρο 1932–1946. Επιστολή 4 Ιανουαρίου 1951.
- ΕΟΑ: Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2481.
- ΙΑΑ, Κ605Α/Φ.Β.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 605 Α, Φάκελος Β (1952), Υποφάκελος 3/5.
- ΙΑΑ, Κ605Α/Φ.Γ.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 605 Α, Φάκελος Γ (1952), Υποφάκελος 3/1.
- ΙΑΑ, Κ605Β/Φ.Β.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 605 Β, Φάκελος Β (1953), Υποφάκελος 3/5.
- ΙΑΑ, Κ605Β/Φ.Γ.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 605 Β, Φάκελος Γ (1953), Υποφάκελος 3/5.
- ΙΑΑ, Κ605Γ/Φ.Α.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 605 Γ, Φάκελος Α (1954), Υποφάκελος 3/13.
- ΙΑΑ, Κ605Γ/Φ.Α, 20 Ιουν. 1953: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Επιστολή 605 Γ, Φάκελος Α (1954), Υποφάκελος 3/13, Επιστολή 20 Ιουνίου 1953.
- ΙΑΑ, Κ605Γ/Φ.Α, 6 Αυγ. 1953: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 605 Γ, Φάκελος Α (1954), Υποφάκελος 3/13, Επιστολή 6 Αυγούστου 1953.
- ΙΑΑ, Κ605Ε/Φ.Β.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 604 Ε, Φάκελος Β (1951), Υποφάκελος 3/6.
- ΙΑΑ, Κ605ΣΤ/Φ.Ε.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 604 ΣΤ, Φάκελος Ε (1951), Υποφάκελος 3/7.
- ΙΑΑ, Κ605ΣΤ/Φ.Ζ.: Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων), Κιβώτιο 605 ΣΤ, Φάκελος Ζ (1955), Υποφάκελος 3/5.
- ΦΕΚ 31 Δεκ. 1930 – Διατ. 406: Διάταγμα 406, ΦΕΚ 31 Δεκεμβρίου 1930, 3165–75, άρθρο 50.
- ΨΑΕΘ: Πρόγραμμα του Ιππόλυτου, Ψηφιακό Αρχείο Εθνικού Θεάτρου, www.nt-archiv.gr/viewfiles1.aspx?webSpeech=&playID=781&programID=650&gotoPage=1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aesopos, Y. 2015. «Tourism Landscapes: Remaking Greece». Στο *Tourism Landscapes: Remaking Greece*, επιμ. Y. Aesopos, 106–19. Αθήνα: Δομές.
- Αθηνναϊκή. 1951, 13 Ιουλίου. «Ένα Καλλιτεχνικό Γεγονός: Ο "Ιππόλυτος" στο Θέατρο Έπιδαύρου».
- _____. 1951, 12 Αυγούστου. «Η Παράσταση του "Ιππόλυτου" στο Αρχαίο Θέατρο Έπιδαύρου».
- _____. 1951, 14 Αυγούστου. «Η Μουσική στο Φεστιβάλ τῶν Δελφῶν».
- Alifragkis, S. και E. Athanasiou. 2018. «Educating Greece in Modernity: Post-War Tourism and Western Politics». *The Journal of Architecture* 23 (4):595–616.
- Ανώνυμος. 1954. «Αί Παραστάσεις τῆς Έπιδαύρου καί ἡ Δημιουργία Τουριστικῶν Έκδηλώσεων». *Μηνιαίον Δελτίον Ἑλληνικῆς Περιηγητικῆς Λέσχης* 9:2–4.
- _____. 1967. «Το Θέατρο του Διονύσου», *Εποχές* 46:156–57.
- Balaskas, V. 2021. «Local Involvement in Modern Greek Revivals of Ancient Theatres: Delphi and Epidaurus in the Inter-War Period». *Byzantine and Modern Greek Studies* 45 (1):75–91.
- _____. 2023. «Axis Occupation and the Odeon of Herodes Atticus: Artistic Production under Fascism (1941–1942)». *Journal of Modern Greek Studies* 41 (1):55–83.
- Beaton, R. 2019. *Greece: Biography of a Modern Nation*. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Bennett, A. και I. Woodward. 2014. «Festival Spaces, Identity, Experience and Belonging». Στο *The Festivalization of Culture*, επιμ. A. Bennett, J. Taylor και I. Woodward, 11–26. Λονδίνο: Ashgate Publishing Ltd.
- Βλάχος, Ά. 2016. *Τουρισμός και Δημόσιες Πολιτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα (1914–1950): Η Ανάδυση Ενός Νεοτερικού Φαινομένου*. Αθήνα: Economía.
- Βόγλη, Ε. 2013. «Το Έτος Αποδήμου Ελληνισμού (1951): Η Ελληνική Ομογενειακή Πολιτική στις Απαρχές του Ψυχρού Πολέμου». Στο *Το Έθνος πέραν των Συνόρων: «Ομογενειακές» Πολιτικές του Ελληνικού Κράτους*, επιμ. Λ. Βεντούρα και Λ. Μπαλτσιώτης, 345–72. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Clogg, R. 2021. *A Concise History of Greece*. 4η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dicks, B. 2004. *Culture on Display: The Production of Contemporary Visibility*. Berkshire: Open University Press.
- Economic Cooperation Administration. 1949. *Greece Country Study: European Recovery Program*. Washington: United States Government Office.
- _____. 1950. *Greece Country Data Book*. Washington: United States Government Office.
- Ελευθερία. 1951, 30 Μαΐου. «Ο Κόσμος τῆς Τέχνης», 1.
- _____. 1951, 6 Ιουνίου. «Έτος Απόδημου Έλληνισμού: Φεστιβάλ Έπιδαύρου», 2.
- _____. 1951, 14 Ιουνίου. «Τό Φεστιβάλ Έπιδαύρου», 2.
- _____. 1951, 17 Ιουνίου. «Οί Βασιλείς εἰς τήν Έπίδαυρον», 6.
- _____. 1951, 20 Ιουνίου. «Η Συναυλία στήν Έπίδαυρον», 2.
- _____. 1951, 21 Ιουνίου. «Μηρυκασμός», 1 και 3.
- _____. 1951, 23 Ιουνίου. «Η Συμφωνική τῆς Βιέννης», 2.
- _____. 1951, 22 Αυγούστου. «Αί Δελφικαί Έορταί», 2.
- Εστία. 1954, 14 Ιουλίου. «Μία Νίκη».
- _____. 1954, 12 Αυγούστου. «Παραλειπόμενα».
- Η Βραδυνή. 1954, 12 Αυγούστου. «Καλλιτεχνικά Παραλειπόμενα: Από τήν Έπίδαυρο... καί τόν Έθνικό Κήπο».
- _____. 1954, 1 Σεπτεμβρίου. «Εἰς τὸ Αρχαίον Θέατρον Έπιδαύρου: Γοητευμένοι καί Συγκινημένοι ἀπό τήν Παράστασιν τοῦ "Ιππολύτου" οἱ Έστεμμένοι Χειροκροτοῦν Ὀρθιοί».
- González-Vaquerizo, H. 2017. «'Visit Greece and Live Your Myth': The Use of Classical Antiquity by the Greek National Tourism Organization». *Thersites, Journal for Transcultural Presences & Diachronic Identities from Antiquity to Date* 6:241–303.
- Hamilakis, Y. 2007. *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Ioannidou, E. 2010/2011. «Toward a National Heterotopia: Ancient Theaters and the Cultural Politics of Performing Ancient Drama in Modern Greece». *Comparative Drama* 44/45 (4/1):385–403.
- Kaltsounas, E., T. Karaoglou, N. Minioti και E. Papazoglou. 2021. «'Communal Hellenism' and Ancient Tragedy Performances in Greece (1975–95): The Ritual Quest». *Journal of Greek Media & Culture* 7 (1):69–103.
- Klaic, D. 2014. «A Historical Perspective». Στο *Festivals in Focus*, επιμ. D. Klaic, C. Maughan, F. Bianchini και B.F. D'Arcier, 3–34. Βουδαπέστη: Central European University Press.
- Καρζής, Λ. 1954. «Επτά επί Θήβας»: Αρχαίον Θέατρον Δελφῶν, Β' Δελφικές Εορτές Θυμεικού Θιάσου. Αθήνα: χ.ε.
- Leontis, A. 1995. *Topographies of Hellenism: Mapping the Homeland*. Ithaca και Λονδίνο: Cornell University Press.
- Loukaki, A. 1997. «Whose Genius Loci? Contrasting Interpretations of the 'Sacred Rock of the Athenian Acropolis'». *Annals of the Association of American Geographers* 87 (2):306–29.
- MacCannell, D. 1999. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. 2η έκδ. Berkeley, Los Angeles και Λονδίνο: University of California Press.
- Μαλλούχου-Tufano, Φ. 1998. *Η Αναστήλωση των Αρχαίων Μνημείων στη Νεώτερη Ελλάδα (1834–1939): Το Έργο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*. Αθήνα: Η εν Αθήναις

- Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Νέα Εστία. 1954, 1 Αυγούστου. «Επικαιρότητες: Το Φεστιβάλ Έπιδαύρου» 1180–81.
- Οργανισμός Κοινής Ασφάλειας. 1952. *Το Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα: Ο Πλήρης Απολογισμός της Βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ προς την Ελλάδα Ιούλιος 1948 – Ιανουάριος 1952*. Αθήνα: χ.ε.
- Plantzos, D. 2008. «Archaeology and Hellenic Identity, 1896–2004: The Frustrated Vision». Στο *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, επιμ. D. Damaskos και D. Plantzos, 11–30, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- _____. 2015. «Scenes of Greece's Heterotopy». Στο *Tourism Landscapes: Remaking Greece*, επιμ. Y. Aesopos, 200–11. Αθήνα: Δομές.
- Πλάντζος, Δ. 2017. «Το Παρελθόν ως Τραυματική Εμπειρία στο Παρόν». Στο *Το Παρελθόν στο Παρόν: Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Ν. Παπαδημητρίου και Α. Αναγνωστόπουλος, 117–35. Αθήνα: Καστανιώτης.
- _____. 2018. «Διεκδικώντας το Τοπίο: Αντικρουόμενες Προσεγγίσεις στη Χρήση του Φιλοπάππου». Στο *Τέχνη – Χώρος – Όψεις Ανάπτυξης στην Ελλάδα Της Κρίσης*, επιμ. Δ. Πλάντζος και Α. Λουκάκη, 95–115. Αθήνα: Λειμών.
- Roche, M. 2011. «Festivalization, Cosmopolitanism and European Culture: On the Sociocultural Significance of Mega-Events». Στο *Festivals and the Cultural Public Sphere*, επιμ. L. Giorgi, M. Sassatelli και G. Delanty, 124–41. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Σιατόπουλος Δ. 1991. *Ελληνική Περιηγητική Λέσχη, Οδοιπορικός Σύνδεσμος (1921–1991): Εβδομήντα Χρόνια Τουριστικού και Πνευματικού Πολιτισμού*. Αθήνα: Ελληνική Περιηγητική Λέσχη.
- Το Βήμα. 1954, 10 Αυγούστου. «Αί Παραστάσεις τής Αρχαίας Τραγωδίας: Η Έπανάληψις του "Ίππολύτου" εις τήν Έπίδαυρον, Μερικά Συμπεράσματα».
- _____. 1954, 12 Αυγούστου. «Η Όργάνωσις τοῦ Φεστιβάλ τῶν Δελφῶν».
- Van Steen, G. 2016. «Greece: A History of Turns, Traditions, and Transformations». Στο *A Handbook to the Reception of Greek Drama*, επιμ. B. van Zyl Smit, 201–20. Chichester: Wiley Blackwell.
- Vlachos, A. 2015. «Greek Tourism on its First Steps: Places, Landscapes and the National Self». Στο *Tourism Landscapes: Remaking Greece*, επιμ. Y. Aesopos, 22–37. Αθήνα: Δομές.
- Yalouri, E. 2014. «Possessing Antiquity: Reconnecting to the Past in the Greek Present». Στο *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, επιμ. D. Tziouvas, 165–86. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Zacharia, K. 2014. «Postcards from Metaxas' Greece: The Uses of Classical Antiquity in Tourism Photography». Στο *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, επιμ. D. Tziouvas, 186–208. Οξφόρδη: Oxford University Press.

LHIII pottery from Elis

A short overview focusing on local peculiarities and possible connections with other regions

Konstantinos Nikolentzos

National Archaeological Museum, Athens
knikolentzos@culture.gr

Panagiotis Moutzouridis

Ministry of Culture
pmoutzouridis@culture.gr

ABSTRACT

Elis is considered to be at the margin of the so-called Mycenaean palatial world. However, during the last decades the archaeological research discovered numerous burial complexes, providing new data on the social structure and economy of this region. The article presents the main properties of the Elean Late Helladic III pottery, focusing on the idiosyncratic regional features of Late Helladic pottery from Elis and trying to reveal relationships with other regions.

INTRODUCTION

Discussion about Elean Mycenaean pottery, as a discrete part of Mycenaean pottery production, has commenced since the decade of 1970, with the article by L. Parlama (1974) “Μυκηναϊκά Ηλείας”. That was a short, but significant attempt to “present” Mycenaean Elis and define the properties and concrete characteristics of Elean pottery. The work of P. Mountjoy (1999) could also be considered as a “milestone”, providing the scholars with the basic guidelines to extent their study of Elean pottery during Late Helladic III (henceforth LHIII). Since then, it took until the last two decades, when three doctoral dissertations (Vikatou 2009; Nikolentzos 2011; Moutzouridis 2021) added to our knowledge concerning the LHIII in Elis (Galanakis 2018).

The article is based exclusively on the macroscopic study of LHIII Elean pottery from burial contexts (cemeteries or even smaller burial clusters) of central and south Elis, dated to the palatial or post-palatial period. The sites are: Olympia, Diasella, Makrissia, Strefi, Stravokefalo, Pefkes, Miraka-Lakkofolia, Alpochori, Arvanitis, Samikon and Ag. Georgios of Persaina (Map 1). Furthermore, we use the term “Elis”, following the current administrative division of Greece (Elis is a Prefecture of the Western Greece Periphery) as well as the already mentioned bibliography.

Dealing with the Elean Mycenaean pottery, a scholar should overcome some more serious obstacles, such as the lack of stratified material from fully excavated settlements, which might have been destructed by the

Map 1. LHIII sites in Elis.

intensive agricultural work carried out in previous millennia, as well as the lack of an intensive and well-organized surface survey intended to specifically identify archaeological sites.

Moreover, the conditions of the excavation and preservation in some cases, especially during the 1950s and 1960s, might have led to the loss of some data. Most of the cemeteries that have been excavated were either revealed by random earthworks or were pointed out by the local inhabitants to the Archaeological Service (see also Galanakis 2018) and the majority of the findings are the results of rescue excavations. It is also worth mentioning that some decades ago some data –eg. skeletal remains– were not “estimated” as important as the offerings to the dead. Finally, the slow rhythm of the full publications of excavated Mycenaean material may also contribute to a serious setback for the study of the LHIII Elean artifacts.

Our first goal is to present an overall picture of LHIII Elean pottery, tracking the changes in shape repertoire and the evolution of decorative patterns and motifs. Using the turning point of the collapse of the palatial administrative system, we shall try to determine if and how it affected pottery production and trends.

Additionally, the possible existence of local peculiarities and local workshops remain two questions to be answered. Finally, perhaps the most important issue is the discovery of possible trade routes and exchange networks that derive from similarities and interconnections of Elean vessels, compared to examples found in other areas of Greece.

In order to achieve these goals, we have to begin with the presentation of the LHIII pottery found in Elis, dealing with both the shapes and their decorative patterns.

PALATIAL PERIOD (LHIIIA – LHIIIB)

Closed shapes

Stirrup-jar (FS 166 – 182) (Kountouri 2006, 165–78; Nikolentzos 2011, 266–67; Paschalidis 2018, 332–33) is one of the most popular shapes of the Late Bronze Age (henceforth LBA) found both in burials and domestic complexes. In central and southern Elis, stirrup jars represent 25% of the total. They appear at the end of LHIIIA1 (two specimens: FS 166 from Olympia and Platanos respectively) and their production flourishes in LHIIIA2/B until the end of the Mycenaean period.

The shape (Nikolentzos 2011, 267) occurs in many variants and they acquire some features, common in the Mycenaean world, such as:

- two upright handles, usually strap, rarely rounded, which are "joined" at the jar's false mouth, and are adjusted to the vessel
- ring-shaped or discoid base
- a variety in dimensions, ranging from 0.06 to 0.389 m; the majority of the jars are of small dimensions during LHIIIA and LHIIIB.

FS 166/7: Initially, as already mentioned, FS 166 appeared (Kolonas 2020, B:43). This variant did not become popular, but it occurred in Messenia, Achaia, Attica and the Dodecanese (Nikolentzos 2011, fn. 1443). It is characterized by a piriform body and a ring-shaped base (see also π 741; Olympia and one more from Platanos) (Nikolentzos 2011, 267).

In the case of π 741 (Fig. 1) the shoulder is divided into two decorative zones, one filled in with parallel chevron (FM 58:17–18), the other with the Mycenaean flower (FM 18: 70, 76, 77). The decoration of the jar from Platanos is organized in two zones, one at the shoulder (with semicircles; FM 43:30) and the other at the upper part of the body (with Mycenaean flower–FM 18) (Mountjoy 1999, 383). The use of two zones with differentiated motifs is considered a Minoan characteristic (Kanta 1980, 277, fig. 97, 4–6; Mountjoy 1999, 383) and is occurred in several sites of the Mycenaean world (Iakovidis 1970, 227).

FS 171/3: It appeared in LHIIIA2 and soon became the dominant variant with 21 specimens (Nikolentzos 2011, 268). It is a small sized jar, since its height does not exceed 0.15 m (Fig. 2, 3, 4). The body is globular, in some cases slightly pressed. The decorative motifs are restricted to the shoulder, and the body is covered with bands, which frame fine and thin lines; only π 740 is monochrome (Fig. 4). The disc is usually flat, rarely with a low central cone; in the case of π 306 the disc is slightly concave. The handles are vertical, mostly strapped, while there are also corresponding ones with an oval cross-section. The base can be flat, ring-shaped or discoid. FS 171 survived in LHIIIB and LHIIIC.

FS 178 and 179: It appears in LHIIIA2 (Fig. 5, 6, 7, 8, 14) (Nikolentzos 2011, 268). They are characterized by their globular and strong compressed body and its max. diam. far exceeds its height. Totally eight specimens of these variants have been found at Makrissia (π 226, π 228), Stravokephalos (π 313), and Strefi (π 12292, 12285, 12286, 12293, 12305). The disc is usually flat, but there some cases with a central low cone (π 226) or a bit concave (π 12285). The base is flat (π 12286), discoid (π 12292) or ring-shaped (π 12285), occasionally formatted a conical protuberance.

FS 182: It is introduced in LHIIIB, having a conical body and almost a flat shoulder (Nikolentzos 2011, 268). To this variant belong just five specimens from Strefi and Olympia. Their handles are strap and the disc flat, as is the case for the base (π 11257, π 11258); however, there is also a ring-shaped example (π 732 – Fig. 9).

Decoration:

The disc of the false mouth (Nikolentzos 2011, 270; Kolonas 2020, B:40) was decorated with:

A) concentric circles (Fig.2), having a wide or thin dotted center. A total of 29 discs have been recorded with this motif; the vast majority of them belong to FS 171 vessels and are dated to LHIIIA2/B, though this style of decoration continues in LHIIIC.

B) a thick dot (that covers almost the whole of the disc's surface) (Fig.3). Eight stirrup jars belong to this group (FS 171), which are dated to LHIIIA2/B.

C) a spiral. Three stirrup jars (π 195, π11257; Fig.10, π 908) that are dated to LHIIIA2/B.

D) monochrome. This kind of decoration occur also in three stirrup jars (π 642; Fig.11, π 306).

The handles: The handles (Nikolentzos 2011, 269–70) can be either monochrome, in stirrup jars dated to LHIIIA2/B (π 240, π 238, π 228, π 229, π 225, π 192, π 642, π 908) or monochrome with a reserved small triangle or rectangle near the disc, a characteristic connected with vessels dated to LHIIIA2/B. They can also have bands along their edges (mostly on jars of LHIIIB/C).

Under the handles of π 659 (FS 171 from Olympia) a motif is depicted, differentiated from the shoulder pattern (see below the piriform jars and alabastra), resembling FM 45.

The body: During LHIIIA, the decorative zone is almost exclusively limited to the shoulder of the vessel, whereas the rest of the body is adorned with groups of bands and lines. In LHIIIB, a narrow zone of decoration is added to the belly of the vessel (usually at the height of the max. diam.; Nikolentzos 2011, 271). The rest of the body is still decorated with groups of bands-lines (there is also one case of a monochrome painted stirrup jar, π 740 from Olympia; monochrome painted stirrup jars are rarely found, only four specimens in the adjacent Achaea and just one vessel from the Perati cemetery. Iakovidis mentions the appearance of monochrome stirrup jars around Mycenaean Greece (Nikolentzos 2011, 204).

The most common motifs are:

a) Mycenaean flower (FM 18) (Nikolentzos 2011, 271–74): the shoulder of LHIII stirrup jars is frequently decorated with the FM 18. The earliest depiction of the Mycenaean flower is more naturalistic, with the attempt to render the calyx, hymen and stamens (Fig. 14); the later ones are strongly simplified and abstract.

The shoulder may be divided in two decorative panels, one filled in with FM 18 and the other one with multiple tongue (FM 19), chevrons (FM 58) etc. The following table shows the stirrup jars decorated exclusively with FM 18 or combined with other motifs on the shoulder of some examples, dated to LHIIIA2/B:

b) multiple stem and tongue pattern (FM 19): it derives from FM 12 (sacral ivy) and it is depicted on the shoulder of eight stirrup jars, occasionally co-existing with other motifs (such as Mycenaean flower FM 18; see also Fig. 13). In the case of π 228, there are organized small groups of arcs, forming something like FM 19, 23–24 and 28–31. There are also vessels, in which the motif has lost its curvature and has acquired a strong angular profile, like FM 58. (Nikolentzos 2011, 274–75; Kolonas 2020, B:33, pl. 267 (T29/23 – AEB 970), dated to LHIIIB1).

c) parallel chevrons (FM 58): the motif is one of the most popular ornaments of Mycenaean pottery, particularly on the shoulder of vessels dated to LHIIIA2/B (Fig. 7, 16). One of the vessels ornamented with parallel chevrons (FM 58:17) is Π 714, which can be compared with a stirrup jar from Messenia (Kountouri 2006, 170, fig. 3; Nikolentzos 2011, 277). For the geographical diaspora of the motif see Nikolentzos 2011, fn.1561.

d) foliate band (FM 64) (Nikolentzos 2011, 279): the motif is depicted in an abstracted and a schematized form, composed of lines organized in a horizontal or vertical arrangement, and it covered part or all of the shoulder surface (Fig. 17, 18).

e) diaper net (FM 57:2) (Nikolentzos 2011, 169, 278–79): the shoulder of π 183 is divided into two decorative zones, one filled with net (FM 57:2) and the other with oblique, thin, superimposed lines (Fig. 19). The occurrence of the net as a motif on the shoulder of a stirrup jar is rare. But it is found in Messenia (Kountouri 2006, 169–170, fig. 6), in Achaea (Papadopoulos, 1979, fig 83b) and Attica (Sgouritsa-Polychronakou 1988, 13, 88, tab. 5).

f) whorl shell (FM 23) (Nikolentzos 2011, 214–15, 278): half of the shoulder of the stirrup jar π 12285 is adorned with a schematized, dotted whorl-shell (FM 23:5), the other half is decorated with an ornament resembling a rosette and FM 27:19 (Fig. 20). The closest parallel comes from Messenia (Kountouri 2002, fig. 96

(MX 364); Kountouri 2006, 169, fn. 32), where the same placement of the decoration is followed and the motif is rendered identically to the Elean specimen. FM 23 decorates also feeding bottle (Kountouri 2002, fig. 32 – MX 212, fig. 41 – MX 210) as well as the shoulder of several stirrup jars (Kountouri 2002, fig. 14 – MX 332, fig. 49 – MX 205, fig. 43 – MX 206) from Messenia. Whorl shell is a quite common motif found on craters, bowls and kylikes from several sites of mainland Greece (Attica, Argolis, Fokis etc.) (Iakovidis 1970, 133, 158, 161; Mountjoy 1999, 223, 271, 129, 135, 146, 149, 536, 539, 668, 759).

Inv. Nr – Provenance	Mycenaean flower	Other motif	Remarks
π 195 Diasella (Fig. 12)	FM 18: 136	FM 19	The depiction of FM 18 has a close resemblance with the motifs on two vessels from Messenia, presented by Helena Kountouri (2002, fig. 94 MX 67 and MX 282) as well as with the stirrup jar π 12286 from Strefi.
π 741 Olympia (Fig. 1)	FM 18: 70 – 76/77	FM 58: 17, 18	Mountjoy 1999, 267 stirrup jar from Epidauros Limera (Lakonia).
π 12286 Strefi (Fig. 13)	FM 18: 71, 140	FM 58	
π 225 Makrissia (Fig. 2)	FM 18: 80 – 81, 109		Comparable depiction of the decorative motif is pinpointed at Messenia (see Kountouri 2002, fig. 100 (K-1 MX 1564) and Argolis (see Mountjoy 1999, 123, 124, 140).
π 238 Makrissia (Fig. 3)	FM 18: 110 or 111		
π 313 Stravokefalo (Fig. 14)	FM 18: 74, 99, 81	FM 60 N-pattern on the max. diam.	Kountouri 2002, fig. 76 (MX 5212) for FM 60 and fig. 100 K-1 MX 1564 for FM 18. It is also mentioned a stirrup jar from Nichoria, ornamented with a combination of Mycenaean flower and N-pattern. For more parallels see also Nikolentzos 2011, 183. The shape and the excellent execution of the motives probably indicate the import of this vessel from other Mycenaean centers (i.e. Argolis)
π 12292 Strefi (Fig. 6)	FM 18: 81, 82, 59		
π 12306 Strefi (Fig. 15)	FM 18: 130		
Platanos	FM 18	FM 43a	

g) U-pattern (FM 45) (Nikolentzos 2011, 277): the motif is found on π 315, covering the entire surface of the shoulder, while the rest of the vessel has banded decoration. The pattern is arranged in horizontal overlapping rows, separated by dots.

The body's decorative zone (Nikolentzos 2011, 280–82), formed and added during LHIIIB, is strictly limited at the height of the vessel's max. diam., and it can be filled with:

- N-pattern (FM 60:2) on the stirrup-jar π 313 from Stravokephalo (Fig. 14); this concrete motif is set up on the shoulder of a stirrup-jar (Kolonas 2020, B:301, pl. 297 T9/81 – AEB 426).
- parallel chevrons (FM 58) on π 183 from Diasella (Fig. 19).
- zig-zag (FM 61: 3–4) on a stirrup jar from Pefkes (FM 61: 3–4).
- wavy line (FM 53: 29) on a stirrup jar from Tripes and quirk (FM 48:5) on a vessel from Kladeos.
- bivalve shell (FM 25) on π 12286 from Strefi (Fig. 13) and on π 8069 from Kladeos.
- running spiral (FM 46:59) on π 8050 from Kladeos.
- foliate band (FM 64:22) from Tripes.

Alabastra, in their variants (squat or straight-sided), are one of the most popular vases of the Elean LHIII pottery. Out of 447 vases, originating from burial complexes of central Elis, 114 belonged to the shape of alabastron. The majority of them is squat (FS 85) and dated to the LHIIIA2/B (Nikolentzos 2011, 238–39; Paschalidis 2018, 377–82).

Squat alabastra (FS 85) are characterized by their small dimensions, though tall alabastra (giant sized alabaster) also occur in Elis (Figs. 21, 22) and their height exceeds the 20 cm (Mountjoy 1990, 257; Nikolentzos 2011, 239 and fn. 1112). The neck is usually short and wide, but gradually becomes higher and narrower (towards the post-palatial period). The body is initially high baggy, and it evolves over time into a massive and globular (LIIIB) scheme with three handles (rarely two). The base is generally flat, in some cases curved and unstable, indicating the need to be tied up or placed on some kind of base (Kolonas 2020, B:64–5). Some vessels used to have chopped kylix bases as lids (Nikolentzos 2011, 240).

Decoration:

Regarding the decoration (Nikolentzos 2011, 239; Paschalidis 2018, 379), the rim is monochrome, though occasionally could have something like foliate band (FM 64) on it. The neck and the handles (almost always their outer surface) are rendered also monochrome (Kolonas 2020, B:65), while thin parallel lines can be written at the base of the neck (i.e. π 303).

During LHIIIA2 the decorative zone is limited between the handles, but quite often covers the upper part of the body. Gradually (LHIIIB) the zone becomes narrower and is strictly restricted between the handles. The rest of the body is decorated with groups of bands that include thinner lines. Only just two alabaster were totally monochrome, whereas three monochrome specimens of alabastra originated from the adjacent Achaea (the cemetery of Voudeni, see also Kolonas 2020, B:65).

The motifs are placed on the three sides of the vessel. Rarely a second decorative zone may be organized (i.e. π 720; fig. 21 has two zones of decoration filled in with FM 32). Furthermore, on a vessel from the site of Renia Platanou also two decorative zones filled in with FM 61: 18 and FM 32 can be identified, whereas π 194 is ornamented with the diaper net (FM 57) and the rock pattern (FM 32) (Nikolentzos 2011, 239 and fn.1118). Chevrons or circles with a dot at their center are considered accessory ornaments to the main motif. Another characteristic that occurs randomly is the ornamentation of the area under the handles with a different motif (i.e. parallel chevrons); this trend is also observed on piriform jars and stirrup jars (see also Nikolentzos 2011, 234, 235, 240; Paschalidis 2018, 380). The bottom of the base bears exclusively concentric circles, which either cover the entire bottom or form groups at the center and on the periphery of the base (Kolonas 2020, B:66).

The most popular motifs can be described as:

Rock pattern (FM 32): It adorns at least 14 vessels (Nikolentzos 2011, 240; Paschalidis 2018, 379–80, 381; Kolonas 2020, B:65). It appears as early as LHIIA and survives until the end of LHIIIB1. During LHIIA and IIIA2 it covers the maximum part of the body, its outline is bolder than the rest and its endings are rounded (Fig. 23). Gradually, and during LHIIIA2/B, rock-pattern obtains sharp-edged endings (FM 32, I, 5) (Fig. 24) and is limited in height.

Diaper net (FM 57): It has been found from LHIIIA until LHIIIC and is considered the most popular motif for the Elean alabasters (Nikolentzos 2011, 241; Paschalidis 2018, 381; Kolonas 2020, B:66). During LHIIIA1, it is rendered sparsely with bold outlines. Later it becomes dense and with simple outlines. In one case (π 194) the diaper net is combined with a zone filled in with the rock pattern. FM 57 may cover almost the entire vessel (i.e. π 308 from Stravokefalos – Fig. 25), be restricted to the upper part of the vessel, or even shrink to an extremely narrow zone below the neck (i.e. π 340 from the cemetery of Stravokefalos, π 221 from Makrissia, π 722 and π 728 from Olympia; Fig. 26).

Zig-zag (FM 61): This motif decorates alabastra as well as stirrup or piriform jars (Nikolentzos 2011, 241–42; Paschalidis 2018, 379–80, 381). According to many scholars, it originated from the Minoan pottery. In central Elis it is found on five squat alabastra (FM 61:18–19 on the π 303 from Stravokefalo, π 728 (Fig. 27) and π 2855 from Olympia and finally two alabastra from Renia Platanou and Chelidoni) dated to LHIIIB and it is arranged between the handles.

Foliate band (FM 64): It is also set up between the handles. The pattern occurs initially in LHI (naturalistic) and gradually becomes more abstract and simplified, consisting of a simple row of vertical stripes or dots (Nikolentzos 2011, 242; Paschalidis 2018, 379). The foliate band is found on four squat alabastra (π 222, π 223, π 707, π 709) formatting a narrow decorative zone, placed on the upper part of the body and with the rest of the vase surface ornamented with bands and lines (Fig. 28).

There are, also, some other, less common motifs (Nikolentzos 2011, 240–41, 242–43), such as the **wavy line** (FM 53) on a vessel from Strefi (π 12312; Fig. 22), the **quirk** (FM 48:15) on the vase from Olympia (π 2956; Parlama 1974, 37–38, π iv. 30γ), the **bivalve shell** (FM 25:18) on a vessel from Samikon (π 7; Gialouris 1965, 19–20, π iv. 13β), the **multiple stem and tongue pattern** (FM 19: 26–29) on the vessel from the chamber tomb 1 from Pefkes, the **curved stripes** (similar to FM 67: 3, 5, 6) on an alabastron from Olympia (π 665 – Fig.29).

Semicircles or concentric arcs (FM 43) cover the entire upper part of the vase (FM 43 on π 8 from Samikon; Mountjoy 1999, 387). Π 2599 is also ornamented with semicircles (FM 43a) forming a narrow decorative zone between the handles (Fig. 30). On π 8052, multiple arcs (FM 43j) are supplemented with dotted rosettes (FM 27), whereas on π 4181 the motif is a version of FM43/ FM 70 limited between the handles.

Straight sided alabastra (FS 94/95) are widely spread throughout Elis (Olympia, Ag. Triada, Agrapidochori, Diasella, Makrissia, Stravokefalo, Dafni, Tripes). This type of alabastron appeared at the end of LHIIIA and continued during LHIIIB (see also Paschalidis 2018, 380–81; Kolonas 2020, B:66–9). FS 94/95 is characterized by an everted, sloping rim, a short, biconcave neck and a flat or slightly curved base. It also has three horizontal and rounded handles placed on the shoulder. During LHIIIB, the neck becomes taller and narrower. The structure of its decoration is almost identical to the squat alabaster (i.e. rim, neck and the handles are rendered monochrome).

The most popular motifs are:

Diaper net (FM 57): It appears less frequently in comparison to FS 85 (Nikolentzos 2011, 244; Paschalidis 2018, 380; Kolonas 2020, B:68). Occasionally (π 2602, π 640 – Fig. 31), the net covers the shoulder and is extended slightly below the handles zone. On the contrary, on the vessel π 904 the decorative zone is reduced in width and limited between the handles.

Foliate band (FM 64): It occurs on some straight sided alabastra, formatting a wide decorative zone that gradually becomes narrower and restricted between the handles (Nikolentzos 2011, 244–45; Kolonas 2020,

B:68). The foliate band in LHIIIB is rendered simplified and transformed in vertical dashes or dots (see also FM 64: 20, 22) (Fig. 32).

The shape of the **amphora, FS 35/37**, can be argued to be the development of the so-called palatial jars (FS 15) of LHI/II (Nikolentzos 2011, 221 and fns. 928–930). They are large sized, storage vessels, with three vertical handles on the shoulder. FS 35 has not become a favorite shape in mainland Greece, though it is found in Messenia and Elis –where it occurs with density in LHIIIA2/B– and it appears sporadically in NE Peloponnese and Central Greece, as well as the Dodecanese. It is almost completely absent from the adjacent Achaea and Arcadia. In Elis, this kind of vases originated exclusively from the cemeteries of central Elis, specifically from chamber tombs at Olympia, Stravokefalo, Strefi, Makrissia and Alpochori. Four of these amphoras belong to the variant FS 35 and nine to the FS 37. The shape is absent in Ag. Triada, Agrapidochori and Dafni (NE Elis).

Their rim is flat, wide and everted, the neck initially short (FS 35), then turns into high-biconcave (FS 37). The body in LHIIIA2/B1 is piriform, whereas the lower part is often evolved to a stem that ends to a disc or more rarely ring-shaped base. The handles are strap or rounded, and in some cases can end at the max. diam. of the vessel (Mountjoy 1999, 388).

Gradually, the amphora acquires a globular, oval body, evolving into the extremely rare FS 37, dated to the end of LHIIIB and LHIIIC Early.

The decorative zone is limited between the handles of the vase, restricted to the shoulder, but later it may become even more narrow. The decorative motif can be different on each side of the amphora, like on π 217, from a chamber tomb at Makrissia (Fig. 33, 34), where the semicircles are found in three variants, one on each side of a vessel, i.e. the semicircles are divided by a wavy line, on the other side are filled with concentric arcs and finally the third side is decorated with groups of triple semicircles. The lip, the neck and at least the outer surface of the handles are monochrome. Occasionally, the rim is adorned with parallel chevrons (FM 58) or zig-zag (FM 61). The rest of the body is ornamented with wide bands/stripes, usually arranged in groups. In some cases, the chopped base of a kylix has been used as a lid (Mountjoy 1990, 264; Nikolentzos 2011, 222). This practice is also attested in the Argolis and it is not restricted to NW Peloponnese, as Mountjoy has suggested (Nikolentzos 2016, 174, fn.39).

Popular motifs (Nikolentzos 2011, 222–23) are the concentric arcs (FM 44: 11, 12 on the π 210, π 218 from Makrissia Fig. 35), the multiple stem and tongue pattern (FM 19: 50, π 215 from Makrissia, Fig. 36), the semi-circles (FM 43: 33, 34 and 35, π 217, π 725 from Makrissia and Olympia respectively Fig.37), the running spirals (FM 46: 40–43, π 643 from Olympia with an addition of dotted rosette and multiple tongue, Fig. 38), the isolated spiral (FM 52:1, π 210, Fig.39), the antithetic spiral (FM 50: 11 on the π 4128) and finally the scale pattern (FM 70 – π 274 from Strefi, Fig. 40).

Elean **piriform jars** of LHIIIA and LHIIIB can be classified into variants FS 44, 45, 47 and 48 (Tournavitou 1992, 186; Mountjoy 1999, 385; Nikolentzos 2011, 234; Paschalidis 2018, 399; Kolonas 2020, B:49–53). The jars have been widespread throughout the Aegean and can already be found in LHI contexts (FS 14, 15) (Mountjoy 1999, 374); they gradually transformed into FS 48 during LHIIIB. The aforementioned types are "descendants" of FS 27, which is represented at Samikon, though it did not become popular in LHI pottery of SW Peloponnese, (Mountjoy 1999, 375).

FS 45 (Nikolentzos 2011, 234) is the most popular type of the piriform jars found in Elis and is characterized by small dimensions, a wide mouth and very short neck, a piriform body and a distinctive ring-shaped base. The handles are horizontal, rounded, placed on the shoulder. The base is usually disc-shaped/flat, with a cavity at the center (in some cases shallow or deeper).

FS 44 has an everted rim, a short and narrow neck, the body is bulky, almost globular and the base is united with the body. The three handles, horizontal and rounded, are set on the shoulder. FS 47 is distinguished by the

everted lip, the relatively high and narrow neck, the piriform, high body and the short, clearly distinguished base. FS 48 is characterized by its biconical shape, with a sharp angular profile.

The dimensions of the aforementioned shapes are extremely small, in most cases do not exceed 0.16 m height, starting from 0.09 m.

The decoration zone is limited to the shoulder and between the handles (Nikolentzos 2011, 234–35). During LHIIIA this zone may extend beyond the shoulder, but gradually in LHIIIB it is limited to a narrower one (Kolonas 2020, B:53). The rim, the neck, the lower part of the body (essentially the foot), the base and the handles (definitely their outer surface) are monochrome (Kolonas 2020, B:52). The rest of the body is adorned with thin lines framed by wider stripes. Occasionally, the pattern under the handles may be differentiated from that of the decorative zone; in the jars π 214, π 11 and π 715 (Fig. 41) parallel chevrons (FM 58) are depicted under the handles, whereas the main motif is the diaper net (FM 57). This peculiarity is found on alabaster as well and could have originated from the sites along the west coast of the Peloponnese (Messenia, Elis, Achaea; Mountjoy 1999 104, 325, 407; Nikolentzos 2011, 235, fn.1081).

The most popular motif is the diaper net (FM 57; Nikolentzos 2011, 235, Paschalidis 2018, 399; Kolonas 2020, B:53). During LHIIIA, it covers the entire shoulder of the vessel, extending beyond the handle zone and it is rendered sparsely and with a bold outline, as can be seen in π 214 (Makrissia), π 715 (Olympia), π 11 (Samikon), π 332 (Stravokefalos) and π 1401 (Lakkofolia) (Fig. 42). Gradually (LHIIIA2–B1) the motif is limited to an extremely narrow decorative zone, placed strictly between the handles and the net is depicted densely and often crudely or carelessly, i.e. in π 12296, π 12297, π 12301, π 12310 (from Strefi), π 304, π 330 (Stravokefalo), π 716, π 717, π 718 (Olympia) as well as in examples from Miraka, and Pefkes (Fig. 43).

The second most favorite motif is the different versions of the simplified and abstract foliate band (FM 64; Nikolentzos 2011, 236; Kolonas 2020, 53). This motif appears between the handles and consisted of:

- vertical, thin lines (FM 64: 19,20, 21, Fig. 44) which in some cases (in the LHIIIA2) may have extended beyond the edges of the decorative zone. Later, the decorative zone becomes narrower and the foliate band is transformed to a group of small, vertical, broad lines, acquiring a slight curvature
- narrow, monochrome painted, broad, short lines, resembling big dots, located exactly under the rim and organized in one (π 200 from Diasella) or two rows (the dots can be set up in two rows opposite to each other) (π 199 from Diasella Figs. 45, 46)

The paneled pattern (FM 75: 5, 18; Nikolentzos 2011, 236–37) also appears (Fig. 47). We mention here the vessel (π 268 –FS 48) from Strefi, the pattern of which consisted of two groups of vertical stripes; between them are rendered superposed wavy lines and the decorative zone is extended until the max. diam. of the jar. Two jars from Olympia (π 2596 FM 74: 2, 3 and π 759 FM 74 – FM 64:22 Fig.48) and vessels from Agia Triada (i.e. π 4595) are also decorated with versions of FM 75.

Occasionally, many other motifs are depicted on the piriform jars, such as: the Mycenaean flower (FM 18: 69), semicircles (FM 43: q – d Fig.49), N-pattern (FM 60:1), concentric arcs (FM 44: 10), the zig-zag (FM 61:18), the quirk (FM 48:5), the V-pattern (FM 59), the scale pattern (FM70), and finally the bivalve shell (FM 25) (Nikolentzos 2011, 237–38; Kolonas 2020, B:53).

Small handleless jar (FS 77) occurs often in Elis, coming exclusively from burial complexes (chamber or cist tombs). Though it has a wide geographical distribution all over Mycenaean Greece (Mountjoy 1999, 106, 261, 518, 407, 480; Nikolentzos 2011, 248), it randomly appeared in Argolis, as well as in Messenia (Kountouri 2002, 67) and Laconia. On the contrary, Kolonas (2020, B: 62) mentions that in Achaea (see also Papadopoulos 1979, 84; Paschalidis 2018, 397–98) 33 –already published– jars have been found and 19 more at the cemetery of Voudeni.

FS 77 represents 4% of the vessels originated from the cemeteries of central and south Elis; in the chamber tombs in the vicinity of the Olympia Museum alone, eight small handleless jars have been found, i.e. 11% of the total.

The vessel is a mainland invention and it initially appeared during LHIIIA1; however, it may be rarely found in LHIIIA2 burial complexes. It is a closed, small jar (its height ranged from 0.085 m to 0.15 m), with a high or shorter neck, an everted rim, the formation of which is more or less flat, the body is globular or compressed and the base flat or slightly convex.

As for the decoration, the majority of the Elean specimens is monochrome, as it is also observed in the cemetery of Clauss in Achaea (Paschalidis 2018, 398); almost 38% are decorated with stipple pattern (FM 77) and just 8% are adorned with bands covering the body (Nikolentzos 2011, 249; Kolonas 2020, B:63). Regarding the second group, the rim and neck are monochrome painted and the stipple is rendered on the body (Figs. 50–51).

The shape, though it characterizes LHIIIA1 pottery, in central and south Elis it seems to accompany LHIIIA2/B burials (as in the case of Olympia cemetery).

The presence of a large number of handleless jars in the region of Olympia, which are identically decorated, probably indicates that they were manufactured by a local workshop (Nikolentzos 2011, 249).

Only three specimens of hydriae (FS 128 – Fig. 52), coming exclusively from burial complexes (tombs III and IV at Stravokephalos and from the tumulus of Samikon), have been recorded in central Elis (Nikolentzos 2011, 249–50). FS 128 has two small, horizontal, rounded handles on the body and a vertical strap handle, starting from the neck/rim and ending on the body. Its body is globular or compressed, occasionally acquiring a sharp angular profile (FS 129). The base is flat. Hydria is introduced into the Mycenaean repertory during LHIIIA2/B and survives until the Submycenaean period.

The placement of the vertical handle determines the date of the vessel, as it is linked to the evolution of the shape. Thus, vessels with the vertical handle on the neck and not on the rim are dated to the LHIIIC Middle and onwards.

The decoration is limited to the shoulder area (i.e. between the horizontal handles) and is restricted downwards by three equally sized wide bands. In the case of π 329, the decoration resembles lozenges (FM 73, l, ae–f, 5–6 Fig. 53), whereas π 342 is adorned with just a broad, wavy line (FM 53). On π 76 (from Samikon) the ornament is limited to bands.

Only two **flasks (FS 188–189)** occurred (π 335 and π 320 – Figs. 54, 55), found in graves III and VI of the cemetery of Stravokephalos respectively (Nikolentzos 2011, 250–51; Paschalidis 2018, 401).

FS 188/9 has a relatively straight neck, two upright, stripped handles, a lentoid shaped body and a distinct, high ring-shaped base.

The two vessels are decorated, as the majority of flasks, on the two “facial” sides, with multiple concentric circles (the center is indicated by a thick or thinner point). On the side panels of π 320 dotted circles are depicted (FM 41), whereas on π 335 there is a wavy line (FM 53: 13–25). The concrete flasks resemble closely (in terms of the decoration with the concentric circles, as well as the general structure of the decoration) the Messenian ones, mentioned by Helena Kountouri (2002, fig. 20 (MX 240), pl. 29 (MX 241) and pl. 137 (MX 283).

Furthermore, there is one specimen of FS 190 (amphora/flask – Fig. 56), from the chamber tomb 9 of the cemetery of Agios Georgios in Persaina (Moutzouridis 2021, 116). The vessel is ornamented with parallel chevrons (FM 58:22) and can be dated to the LHIIIB.

Six **feeding bottles (FS 159/160)** also called thelastra, were found at Elis, specifically at Stravokephalo (chamber tomb VI– π 319), Samikon (π 39), Strefi (tomb VII– π 12284, Fig. 57) and the sites of Cheimadio and Flokas (Nikolentzos 2011, 251–52). The vessel from Samikon was left undecorated. The feeding bottle is frequent pin-pointed at Messenia, Argolis, and Attica, but is rarely found in Achaea, Arcadia, Euboea or the Dodecanese (Nikolentzos 2011, 252; Kolonas 2020, B:75).

The feeding bottle is characterized by the basket-like, strap handle. The rim is smoothly everted, the neck short, the body globular/conical and the base flat. The spout is placed obliquely towards the body and the rim.

Initially, the vessel is rendered monochrome, in LHIIIB, linear ornaments are depicted on the shoulder, such as quirk, wavy lines or a foliate band. The outer surface of the handle is covered with vertical broad bands/dots, and the same is the case for the spout.

Moreover, π12284 bears quirk on the shoulder (FM 48:5). Feeding bottle π 2802 (from Cheimadio) is decorated (on the shoulder) with multiple rows of dots and concentric semicircles (FM 43:31) and should be dated to the end of LHIIIB – beginning of LHIIC.

The **jug** is a favorite shape of Mycenaean Elean pottery (Nikolentzos 2011, 256–58), found in different variants, regarding shape and size, making up 8–9% of all vases from burial complexes of central and southern Elis. Analytically:

The **squat jug (FS 87)** is a popular shape, originating from MH or LHI vessel types (Figs. 58, 59). In Elis, specimens of FS 87 have been found at Diasella (π 187 – tomb A), Olympia (π 660 – tomb B, π 664 – tomb D, π 745 – tomb H, π 750 – tomb Θ, π 751 – tomb Θ, π 752 – grave Θ) Aspra Spitia (π 2838), Tripes, Lakkofolia (Miraka – π 1399) and Pefkes (π 4160 – grave 1). Kolonas (2020, B:70) underlines that this shape appears rarely in the adjacent Achaea: on the contrary is very popular in Kefalonia, Zakynthos and Messenia.

The jugs are characterized by an everted rim, a short neck, a globular and strongly compressed body and a flat base. The upright handle is either strap or rounded, starting from the shoulder and ending at the vessel's max. diam. FS 87 (in their vast majority) are monochrome (Mountjoy 1999, 30; Giannopoulos 2008, 153) with a brown/brown-black or reddish paint and can be dated to LHIIIA. A narrow zone of decoration on the shoulder of the vessel was formatted on π 1399, filled with groups of vertical wavy lines (FM 53: 32, 37–39) and towards the base the vessel is defined by a wide band, whereas the handle is decorated with transverse lines. The rest of the body is adorned with equal sized bands. This concrete vessel can probably be dated to LHIIIA2/B and may be considered one of the latest specimens of FS 87 (Mountjoy 1999, 381).

In central Elis, just five monochrome specimens of the jug FS 112/113 have been found, a small vessel, which occurred in burial as well as in domestic complexes (Nikolentzos 2011, 257).

The FS 145/148 do not become popular in the Elean pottery; on the contrary, the shape is found with increased frequency in neighboring Messenia, Attica, Argolis and Boeotia (Kountouri 2002, 137; Kolonas 2020, B:71). Analytically, FS 145 jugs are found at Diasella (tomb A – π 185; Fig.60), Stravokefalos (tomb II – π 307; Fig.61) and Samikon (tumulus – π 14 and π 48) (Nikolentzos 2011, 257–58). This type of jug has a flat or torus base, a globular and occasionally squat body and a neck that ends in a beak-shaped rim. π 185's decorative zone is restricted to the shoulder and filled in with multiple stem and tongue pattern (FM 19:21). The jug from Stravocephalo is adorned with diaper net (FM 57:2) on the shoulder and bands and lines on the body. π 48 has a simplified decoration of bands and lines, whereas π 14 has a more sophisticated one, consisting of arches (FM 44: 4,6) on the shoulder and a running spiral, placed in two rows on the upper part of the body. Mountjoy (1999, 381) considers the vessel to be a local product, which combines Minoan and Mycenaean properties.

One **conical rhyton** is found (FS 199; Fig. 62), in pit grave nr. IB, situated at the burial mound of Samikon in Northern Trifylia (Nikolentzos 2011, 262). Its vertical and ring-shaped handle begins and ends at the rim, which is painted monochrome. The rest of the body was adorned by fine line groups between broad bands. The decoration as well as the structure of the handle indicate that the vessel should be dated to LHIIIA2/B. Conical rhyta with similar decoration are found in Achaea as well as Messenia (Kountouri 2002, 208; Papadopoulos 1979, 124–25, fig. 186, 275); they are almost identical to each other, and were probably manufactured by one local workshop (Mountjoy 1999, 383: 45).

Open or drinking vessels

Only few intact **kylikes** (Nikolentzos 2011, 262–63; Kolonas 2020, B:88–9) have been found in the cemeteries of central and south Elis (Figs. 63–64). Two of them came from Makrissia (π237 – FS 264, π237–FS 269), one from Strefi (π12303 – FS 264/5), two from Olympia (π 719 – FS 267, π733 – FS 264), one from Miraka (location "Kryavrysi"), three from Alpochori (FS 267, FS 273, FS 266) and just one from Samikon (FS π4 – FS 256) (Mountjoy 1999, 385). The base and part of the stem of many kylikes was cut off and re-used as a lid for alabastra, piriform jars and amphoras.

Almost all of them are monochrome painted or unpainted, whereas π 12303 was decorated with zig-zag (FM 61: 2) and wide bands adorned the rest of the body and the stem. The kylix from Samikon is adorned with the so-called scale pattern (FM 70).

Just two **cups/mugs (FS 225)** belong to this category; one comes from chamber tomb III of Stravocephalos (the monochrome π 316 – Fig. 65) and the other one from the site "Tripes" Kladeos (π8040). The shape derives from the Vapheio cup; it appears in LHIIIA and becomes popular in LIIIB. Having a biconcave profile, imitating metal prototypes, the base is flat and the handle upright and looped (Nikolentzos 2011, 261–62).

Just five **deep bowls (FS 283, 284/5)** come from Olympia (chamber tombs Στ' and Η'), Strefi (tomb XII) and from the site "Renia" at Platanos village (Nikolentzos 2011, 263–64). Moreover, two types are mentioned: the one handle deep bowl (π 711 – FS 283) and the double handled deep bowl (π 727, π 12288 – FS 284/5, Fig. 66). FS 284/5 first appears in LHIIIA2/B and survives until the Geometric times. Both have a lipless rim, a globular body and a flat (π 711) or ring-shaped (π 12288, π 727) base.

Deep bowls π 727 and π 711 are monochrome and the lower part of π 12288 was left unpainted and therefore should be dated to the end of LIIIB.

The bowls coming from "Renia" (π 398, 387) were decorated: π 398 has a spiral on the upper part of the body (FM 46:59) and its interior was monochrome; π 387 is decorated with a paneled pattern (FM 75), combined with antithetic spiral (FM 50: 6, 14) and it has a monochrome interior. These vessels should be dated to LIIIB Late, though Mountjoy (1999, 39: 71, 72) suggests a date at the transitional phase LIIIB2–LIIIC Early.

One **spouted conical bowl (FS 300/301)** has been found in tomb V of Stravocephalos (π 337, FS 300/1; Fig.67). It has two horizontal handles attached to the rim, it is rendered monochrome and belongs to LIIIB (Mountjoy 1999, 388. Nikolentzos 2011).

Cups occurred in different variants, depending on the formation of the body (i.e. carinated profile) or the addition of a spout (Nikolentzos 2011, 259–61). Cups make up 14% of all vases found in the burial complexes of central and southern Elis (almost fifty cups of different variants; Nikolentzos 2011, Catalogue IX).

Eight **carinated conical cups (FS 230)** have been found at Stravocephalo (π 325 from chamber tomb III), Olympia (tombs Z and H – π721: Fig. 68; π 738: Fig. 69, π 905) and Tripes (Nikolentzos 2011, 259). Carinated cups are small sized (their height ranging from 0.041–0.063 m), with a carinated body and a sharp profile outline above the base. They have an upright handle (from the rim to the body) and they are monochrome.

The most popular variant is the ring handled cup (FS 237/238) (Nikolentzos 2011, 259–60; Kolonas 2020, B:92–3). FS 237/8 appears often in Elis and Achaia, while it is rare in the adjacent Messenia (Mountjoy 1999, 383; Giannopoulos 2008, 153). Such vessels have been identified at Stravocephalo, Diasella, Olympia, Strefi, Pefkes and Tripes. It is a vessel of small dimensions, with a generally shallow, semi-globular body, a flat base (π 12309) discoid (π 757) or ring-shaped (π 305, π 644: Fig.70, π 646, π 663, π 196). In some cases, the base is transformed to a short stem (i.e. π 196: Fig.71, π 2604, π 754 an almost "hybridic" shape between cup and short

stemmed kylix: Fig. 72, π 762). At the center of the bottom base either a cavity or a bulge is formed. The handle is upright and upraised, starting and ending at the rim, and it is monochrome.

Spouted cups (FS 249) have been found at Olympia (π731: chamber tomb H), Makrissia (π 232: chamber tomb A), Diasella (π 186, π188, π 191: chamber tomb Γ), Strefi (π 272, π 12289, π 12287) and finally at Chelidoni (Mountjoy 1999, 385; Paschalidis 2018, 409; Kolonas 2020, B:93). Some of them are monochrome, while others are decorated with:

- tricurved arch (FM 62, 31, 22, 33) cup π 12289, chamber tomb XII at Strefi (Fig. 73)
- a motif resembling to a wavy line (FM 53: 6–7) on π 12287 from pit grave VII at Strefi (Fig. 74).
- band semicircles (FM 43) on a cup from Chelidoni (Nikolentzos 2011, 260).

Summing up the aforementioned data, we can assume some properties of the Elean LHIIIA and LHIIIB pottery:

The alabastra, stirrup jars and piriform jars constitute the vast majority of the pottery, though drinking vessels, such the variants of cups also occurred. Impressive is the rarity of the kylikes, possibly due to a differentiation of burial practices/rites in comparison to other regions of the Mycenaean world; nonetheless, the same situation appears in the nearby Achaia (Paschalidis 2018, 413).

In the region of Olympia, many handleless jars appeared densely, in comparison to other regions of the western Peloponnese (Paschalidis 2018, 398). These jars are occasionally manufactured asymmetric and often rendered monochrome. On the contrary, the shapes of the feeding bottle and the rhyton are rarely found.

Stylistically the Elean pottery of this period may be divided in two large groups:

- The first one includes closed shapes (i.e. handleless jars) or drinking vessels (such as cups), rendered monochrome. This tendency is observed all over Western Peloponnese, as well as in Kephallonia (Nikolentzos 2011, 271, fn. 1499).
- The second one includes closed shapes (i.e. stirrup jars, piriform jars, amphoras, alabastra, jugs), decorated with linear and abstract motifs, such as chevrons, multiple stem and tongue pattern, semicircles, diaper net, foliate band, wavy lines, zig-zag and Mycenaean flower. The aforementioned ornaments are usual and common for the rest of the Mycenaean world. Their clay and slip are of better quality, whereas the shape is also carefully manufactured.

It can be assumed that during the LHIIIA and LHIIIB some vases were produced by local workshops, in order to satisfy the immediate "daily" needs of the inhabitants, whereas another category of vessels is either imported from the so-called palatial centers (i.e. in our case from the adjacent Messenia) or were manufactured by workshops, employing more experienced potters, who have acquired the knowledge of making high quality pottery and "have exported" this know-how from the important Mycenaean production centers. Of course, the exact trade route may be defined only by implementing the proper petrographic analyses and comparisons with samples from other regions of Peloponnese.

Stirrup jars carrying motifs of whorl shell or Mycenaean flower, the conical rhyton and the beaked jug from Samikon, the piriform stirrup jars and the two flasks find their exact parallels in Messenia, where they probably had been initially produced. Nevertheless, connections and affinities between Elis and Messenia can be observed, regarding the burial architecture (during the LHII) as well as the burial practices, since LHIIA (Nikolentzos 2014, 192–93). We can also distinguish more pottery workshops, for example the one that produces the large alabastra, found with density in Elis, or the workshop that manufactures piriform jars or alabastra with a differentiated motif under the handles, which supplies vessels with this kind of decorative peculiarity all over the west coast of Peloponnese (Nikolentzos 2011, 285).

POST-PALATIAL PERIOD (LHIIIC, SUBMYCENAEAN)¹

Closed shapes

In LHIIIC **stirrup jars** are still the most common pottery shape, especially in burial contexts, but there is a change at its special characteristics, when compared to those from the palatial period. FS 171, 175 and 179 are the trends –FS 175 and 179 being the dominant ones– with some minor features that evolve as the end of LBA comes.

The ring base is the first choice, while in LHIIIC Late and Submycenaean (henceforth SM) some conical-pedestal bases (Fig. 75) make their appearance. The handles are strap, instead of the round ones that were common in palatial times and decorated with horizontal, parallel lines; however, handles with reserved triangle, bands at the edges and monochrome are still present. The complete lack of air-holes in the bodies of the vessels has already been mentioned (Nikolentzos 2011, 271; Moutzouridis 2021, 143, 145). Three-handled (Fig. 76) and three legged (Vikatou 1998, 232, tab. 97B) stirrup jars can be considered common features in other parts of NW Peloponnese as well, although they are rare. It has been noted (Mountjoy 1986, 194, 203; Vikatou 2009, 420) that, during the final stages of LHIIIC, the disc becomes wider to the point that it reaches the spout and adopts a higher cone (Fig. 77). Concentric circles and spirals are the main motifs for the decoration of LHIIIC stirrup-jar discs.

Alabastra continue to be a much preferred shape. Squat alabastra (FS 84, 85) are still present until the beginning of LHIIIC, but during this period globular (FS 85; Fig. 78) and straight-sided (FS 94, FS 96; Figs. 79, 80) shapes are the most favored choice of Elis's inhabitants. The decoration of the base with concentric circles, which prevailed throughout LHIIIA and LHIIIB, now comes to an end.

The higher neck is a chronological mark leading to the later parts of the LHIIIC period, as does the preference in the number of handles at the cylindrical alabastra, whereas the ones with two handles instead of three can be dated to LHIIIC Late and the SM period. Kylix stems used as lids for the alabastra (a practice that can be seen also to amphoras FS 58 and FS 59, and stirrup jars), is a widespread habit, which continues from the palatial period. Finally, three legged alabastra (there are no such examples in this material, but there are present in post-palatial Elis) can be seen in small numbers. Vikatou, having in mind the three legged alabastra from Agia Triada, notes that they are present from LHIIIC Early until the Geometric period (Vikatou 2009, 490).

A new shape, the **amphora (FS 58)**, constitutes the stunning difference in the Western Peloponnesian pottery repertoire compared to the previous Mycenaean periods. The MH ceramic tradition has been suggested for the origin of this shape (Papadopoulos 1979, 70; Nikolentzos 2011, 227; for a different view: Thomatos 2006, 11; Paschalidis 2018, 387), while it replaces the large, palatial piriform amphoras.

FS 58 is attested in every LHIIIC site of Achaia and Elis, thus making it the second most popular shape, following the stirrup jars, during this period. When found outside the NW Peloponnese, it is considered a token of intra-regional relationships and a “trademark” of NW Peloponnesian pottery (Parlama 1974, 49–50; Papadopoulos 1981, 408, 415; Kolonas 2020, B:61). The shape becomes popular in LHIIIC Cyclades and the Dodecanese, where it has been interpreted as a sign of contacts with the NW Peloponnese (Thomatos 2006, 11).

Its main characteristic is its large dimensions, with a height ranging from 0.22 m to 0.5 m (Nikolentzos 2011, 227, 230; Vlachopoulos 2012, 95). The base of FS 58 can be either flat or ring-shaped, while its body has been considered as a chronological criterion (Mountjoy 1999, 388, 391); amphorae of LHIIIC Early present an ovoid

¹ Decoration of post-palatial Elean pottery shares common characteristics and motifs in nearly all the shapes and, thus, it is discussed altogether and not by shape. When there is a special feature (e.g. discs on stirrup-jars) it is commented in the description of the shape.

body, while in LHIIIC Middle and Late, the body profile becomes more squat and, occasionally, has a raised base. The neck is cylindrical, biconcave and leads to an everted, rather flat, rim.

The distinction of amphoras FS 58 derives from the number of handles. They appear in two variations, either two or four-handled. Four handled amphorae (Figs. 81, 83) have two vertical, strap handles at the shoulder and two horizontal, round ones at its max. diam. The two handled amphorae (Figs. 82, 84) instead of the vertical handles, have two knobs, in some cases painted with concentric circles.

Amphora (FS 59) is first encountered in LHIIIB eastern, continental Greece, as it is first present in Attica and Argolis (Iakovidis 1970B, 204–5; Mountjoy 1996, 124; Thomatos 2006, 46). At the end of LHIIIB, FS 59 can be found in Achaia (Papadopoulos 1979, 97) but becomes popular throughout the LHIIIC period, when, for example, in the NW Peloponnese it is the third most common shape. Papadopoulos (1979, 95) notes that FS 59 is the third most popular shape in Achaia, following stirrup jars and alabastra. For Elis, at Agios Georgios of Persaina, an almost exclusively post-palatial context, FS 59 is the fourth most popular shape, after stirrup jars, amphoras FS 58 and alabastra (Moutzouridis 2021, Chart). Vikatou (2009, 580) suggests that FS 59 loses its popularity after LHIIIC Middle, judging from the Agia Triada material, but that is not the case at Agios Georgios of Persaina cemetery (Moutzouridis 2021, Π057, Π058, Π066, Π087, Π100, Π104, Π108, Π145, Π158, Π159, Π209) or in eastern, continental Greece, where the shape continues until the Early Protogeometric period, when the type with vertical handles becomes popular (Lemos 2002, 63).

The base is flat or ring-shaped, the body may be globular or slightly squat (Figs. 85, 86, 87), the neck is short, biconcave, the rim is everted with two, round handles at the belly or the shoulder. According to Thomatos (2006, 46), the neck of FS 59 is taller in LHIIIC Late and Deger-Jalkotzy (2007, 135–36) points out that in LHIIIC Early the neck is broader. Mountjoy (1999, 417) suggests three different chronological criteria for amphoras (FS 59): a squat body, handles at the shoulders and a broad neck tend to an LHIIIC Early chronology. However, the amphorae from Agios Georgios of Persaina that have handles at the shoulder don't match the other two features (Moutzouridis 2021, Π172 and Π209). Body decoration (or the absence of it) may be a chronological criterion, since in LHIIIC Early the decoration takes over a wide area of the body (Mountjoy 1999, 425), while at the last phases of the Mycenaean era a reserved zone or fully monochrome body are the main characteristics.

Lekythoi (FS 118, 122, 123) are present from the LHIIIA2 period, continue during post-palatial times and become the main burial vessel all through the historical period. At this discussion as lekythoi are examined also the “narrow necked jugs” (FS 118). Thomatos (2006, 56) has argued that, especially in small vessels, the distinction between lekythoi and jugs is difficult. The height of lekythoi stands as a chronological criterion as well, as in LHIIIC Early they are shorter (Mountjoy 1986, 203). Most of them are pretty small (Fig. 88), few are taller than 0.2 m (Fig. 89), but their average height is 0.08 m (Nikolentzos 2011, 258). The base might be ring-shaped or flat, the body globular or biconical, a feature dominant at the end of the Mycenaean times that continues into the Protogeometric period (Lemos 2002, 72). The handle starts from the shoulder and stops at the neck or the rim, broadening at the end of LHIIIC (Mountjoy 1996, 203; Eder 2009, 139). Most of the lekythoi are monochrome, but there are some cases with reserved mouth and neck (Fig. 90) and others with reserved band at the shoulder (Fig. 91).

Jugs (FS 106, 109, 110, 112, 115, 118, 120) are the dominant tableware, pouring vessel throughout the Bronze Age –though it has been argued that jugs can also be used for heating or boiling liquids (Deger-Jalkotzy 2009, 93)– with small, medium and larger varieties (Fig. 92). In LHIIIC Elis, the feature that may be considered as a chronological criterion, dating the latest jugs, is the high ring base (Fig. 93), which in some cases, turns to a small foot. The body may be globular or squat, the strap handles start from the shoulder and finish at the neck or the everted rim. Thomatos (2006, 56) suggested that LHIIIC Late jugs have handles from shoulder to neck; however, this may be a feature of eastern Aegean jugs. They are, almost exclusively, monochrome.

The rest of the pottery repertoire consists of **amphoras (FS 69/70)** (Fig. 94), **ring-shaped vessels (FS 196)** (Fig. 95), **collar-necked jars (FS 63)** (Fig. 96) and **multiple vessels (FS 330)**.

Multiple vessel Π092 (Fig. 97) is dated to LHIIC Late (Moutzouridis 2021, 63, 70–71), as it was a part of a LHIIC secondary burial, it is decorated with characteristic LHIIC motifs and it follows the norms of the last part of the post-palatial period, when the quality of the decoration decreases. They are found in small numbers (for a clear example of the shape percentages of mostly LHIIC pottery, see the chart in Moutzouridis 2021, 203) and they have the same shape characteristics with similar vessels from all around the Aegean world. It has been noted (Papadopoulos 1979, 85, fig 124(d); Vikatou 2009, 469; Nikolentzos 2011, 249; Moutzouridis 2021, fn. 172) that, at least for NW Peloponnese, handless jar (FS 76, 77) continued long after the LHIIIA period. There's, also, a hypothesis for the existence of a workshop at the territory of Olympia. It is worth noting that both handless jars found at Agios Georgios of Persaina (Π012 and Π133) can be associated with LHIIC material at secondary burials (Moutzouridis 2021, 31, 84).

Open shapes

Kraters and deep bowls (FS 281, 282, 286, 289) show up in LHIIIB and during the post-palatial period (Mountjoy 1986, 205; Thomatos 2006, 82; Vikatou 2009, 554). The number of kraters compared to the whole of LHIIC Achaean pottery (Papadopoulos 1979, 107–8; Paschalidis 2018, 333, 413; Kolonas 2020, B:79, 85, 209) is extremely low, contrary to what has been described at Elis (Vikatou 2009, 554; Moutzouridis 2021, 161). They tend to have ring-shaped or raised base, forming a short foot, bell shaped body and everted or flattened rim. As for the handles, a distinction becomes evident, which may be considered a chronological distinction as well: kraters with vertical, strap handles have an angular profile body, with its upper part incurving, a characteristic that is argued to be a late one, dated to LHIIC Late (Stockhammer 2009, 346). Kraters are monochrome or they reserve a broad band at the upper body, carrying mainly paneled decoration (Figs. 98–101).

Turning to drinking vessels and other open shapes, **kylikes (FS 274, 275 and 276; Fig. 102)**, **cups** (spouted or not, **FS 227, 251; Fig. 103**), **bowls (FS 282)** and **kalathoi/basins (FS 290, 291, 295; Figs. 104, 105, 106)** are the vessels that continue to exist in LHIIC Elis. LHIIC kylikes are almost absent from Elean (Nikolentzos 2011, 262) and Achaean (Papadopoulos 1979, 117, 127) post-palatial pottery. However, at Agia Triada (Vikatou 2009, 413) and Agios Georgios of Persaina (Moutzouridis 2021, 161) the percentage of this shape is noticeably higher, leading to the assumption of local diversifications of some burial customs.

The main characteristic of the decoration of post-palatial Elean pottery is the setup of the vessel's body (Nikolentzos 2011, 285). In LHIIC Early –although some vessels with groups of bands of unevenly thickness can still be seen, a characteristic that derives from palatial times (Mountjoy 1999, 390, Fig. 135:66)– horizontal, parallel, of equal thickness bands start to cover the lower body up to the shoulder and the handles, sparsely painted, combined with LHIIC dominant motifs (Fig. 107). Petropoulos notes that this pattern can also be seen on the handles of other vessels, mainly the stirrup jars, as a characteristic of LHIIC Middle and Late (Petropoulos 2007, 255). From LHIIC middle, this decoration system becomes denser and close, evenly-spaced banding stands out as the “copyright” (Mountjoy 1999, 404) of NW Peloponnesian LHIIC pottery (Fig. 108). In LHIIC Late and SM, monochrome lower body (Fig. 109) or fully monochrome body, with the exception of the shoulder zone (Fig. 110), is another feature that leads to the EPG pottery style (Mountjoy 1999, 371; Dickinson 2006, 126). Progressive blackening of the vases' body, during LHIIC, is already mentioned by Vermeule (1960, 17–8).

During the post-palatial period, all closed shapes have narrower decoration zones until LHIIC Late and SM, when it becomes extremely narrowed at the level of the shoulder (Moutzouridis 2021, Π086, Π183, Π208, Π212 and Π219). However, in LHIIC middle, there is a tendency to develop two decorated zones, at the shoulder and at the belly of the vessel (Moutzouridis 2021, Π114, Π142, Π195, Π214 and 225) (Fig. 111). This can be described as a regional “participation” to the “Close Style” that became the popular trend of the time.

The dominant motifs during LHIIC are the semicircles (FM 43; Fig. 112) which may be simple, dotted or fringed, as well as the elaborate triangles (FM 71; Fig. 113). Wavy lines (FM 53; Fig. 114) zig-zags (FM 61; Fig. 115) parallel chevrons (FM 58; Fig. 116) and paneled patterns (FM 75; Fig. 117) are also very frequent. Foliate band (FM 64; Fig. 118), flowers (FM 18; Fig. 119), net pattern (FM 57; Fig. 120) quirk (FM 48; Fig. 121) lozenges (FM 73; Fig. 122) and chequers (FM 56; Fig. 123) are popular too (chequers are one of the hardest motifs to be placed chronologically, as it is present on kraters from the palatial period until the EIA; Gauss 2009, 167). However, almost the entire repertoire of Mycenaean pottery decoration can appear as either a primary or a secondary motif.

Some sherds and vessels with pictorial motifs (human figures, animals, fishes, birds etc.) came to light during the last decades, from the cemeteries of Agia Triada (Vikatou 2009, 624–641), Kladeos and Agios Georgios of Persaina (Moutzouridis 2021, 157) revealing that Elis followed the trends of the rest of Mycenaean Greece. The most striking examples of pictorial style are still the fragments of a “prothesis” scene from Agia Triada and an “ekphora” scene from Kladeos (a full presentation of these sherds can be found in Vikatou 2009, 642–676; 2021).

Bearing in mind the innovation of FS 58 amphoras (either at its two or at the four-handled version) and the fact that it was a shape originating from northwestern Peloponnese, sets the stage for a search for local workshops, based on FS 58 production. For Elis (for a more extensive description of this attempt, see Moutzouridis 2021, 147–48), there has been a serious effort to trace LHIIC workshops and it is clear, judging from the similarities in decoration and shape characteristics, that four workshops made FS 58 amphoras. These workshops produced other shapes as well (stirrup jars, lekythoi etc.) and the diffusion of their products can be seen in other areas of the Peloponnese (Achaia, Arcadia, Messenia) or even across the Corinthian gulf.

Another noteworthy feature of LHIIC pottery of Elis is the appearance of the Handmade Burnished Ware (henceforth HBW; Fig. 124). Since a first collection of HBW that was made by Pilides (1994), there has been a long debate. Significant points for this kind of pottery can be found in Rutter 1977, 5; Deger-Jalkotzy 2003, 56; 2014, 43; Dickinson 2006, 52; Lemos 2002, 84, 97; Gauss 2003, 94–95; Dakoronia and Kounouklas 2009, 66; D’Agata et al. 2012 about the origins, the time and the reasons that led to the contemporaneous presence of wheelmade and handmade pottery. In Elis, first of all, a distinction must be made between HBW and the handmade “Adriatic” ware, which has a long history in Western Peloponnese and it is not the case here (Moutzouridis 2021, fn. 249). HBW consists of tableware shapes (cups, jugs, amphoras etc.), it copies wheelmade shapes and is found at a very low percentage compared to the entirety of the pottery assemblage. At Agia Triada, the HBW is 1.7% of the pottery (Vikatou 2009, 413, 582) and at Agios Georgios of Persaina it is 2,2% (Moutzouridis 2021, 161–64). Papadopoulos (1991, 32) came to the same results for Achaia, as he found 11 HBW vessels with over 1000 vessels in total for the LH period.

These features, along with the fact that handmade vessels are found in a Mycenaean cultural environment (chamber tomb cemeteries) and that, in the majority of sites –with the possible exception of Aigeira (Deger-Jalkotzy 2003, 56)– they are locally made (Lis 2009, 152,159; Moutzouridis 2021, 162) lead to the conclusion that it was produced at times, when there was a shortage and difficulty in purchasing the products of pottery workshops. It is no surprise that during a period, when palatial workshops no longer existed, there may have been some disturbances in the distribution of pottery essential to support everyday needs.

Some scholars (Moschos 2009, 354–56; Vikatou 2009, 696–707; Paschalidis 2018, 344, 353–54, 365) have assumed that during the LHIIC period a ceramic workshop that produced Minoan or “minoanizing” pottery

operated in Elis, the “Mainland Minoan Workshop”. This theory was based on the argument that some shapes and many decorative motifs of Mycenaean LHIIIC pottery copied Minoan ones. However, through a careful study it is obvious that almost all the post-palatial decorative motifs of Elis were acculturated in the Mycenaean repertoire ever since the first two periods of LHIII (for a thorough debate on “Mainland Minoan Workshop”, see Moutzouridis and Nikolentzos 2021, 542–43; Moutzouridis 2021, 164–166).

A general remark for the post-palatial pottery of Elis is that it is of high quality, especially during LHIIIC Early and Middle, as one can see no difference in manufacturing methods compared to those of the preceding period. The buff or brownish clay with small inclusions can rarely present samples of vessels with silver mica inclusions (Moutzouridis 2021, 32, 56). They appear to be local products, judging from their decoration and the fact that they find parallels from other vessels from the NW Peloponnese. The firing is hard, the slip has the color of the clay and the paint is lustrous, dark brown to black. The quality of firing (Mountjoy 1986, 194–95) appears to decline at the final stages of LBA at the transition to Early Iron Age.

The progressive blackening of the body of the vessels that replaces the dense, parallel bands of equal width, is the main chronological feature. It leads to the narrow, decorative shoulder zone of the SM and EIA periods, or to the total black vessel. Semicircles (FM 43) seem to dominate throughout LHIIIC, along with the wavy line (FM 53), the zig-zag (FM 61) and the elaborate triangles (FM 71). The quality of painting seems to follow the quality of shaping and firing, with a clear decrease as we reach the SM period (Moutzouridis 2021, Π108 and Π156).

CONCLUSIONS

When dealing with LHIII Elean pottery, the first thing that is clear, is the apparent division that comes at the end of LHIIIB, the time of the collapse of Mycenaean palatial administration. As mentioned above, during LHIIIA and LHIIIB, the pottery of central Elis shows close affinities with that of other Mycenaean regions, in terms of variety of shape and decoration, being in close connection with the pottery found in the adjacent Messenia (Nikolentzos 2011, 284–85, fn. 1613). Moreover, similarities with Messenia have been observed regarding the burial architecture, such as the construction of tholos tombs along the Ionian sea shore, with examples at Kakovatos, Samikon, perhaps Lepreon, as well as to the north, at least in the site of Koryfi, nearby Pyrgos, and the use of tumuli at Samikon. Messenian influence is also visible in burial practices, such as the “killing” the dead weapon or the construction of grooves along the dromos of the tholos tombs (for a detailed presentation see Nikolentzos 2014).

These similarities, along with the fact that early Mycenaean centers in southern Elis (Kakovatos) and northern Messenia (Peristeria) were probably involved in the amber trade (Sgouritsa and Nikolentzos 2016) from the early Mycenaean period, indicate a political, administrative, as well as cultural connection with Messenia. We cannot define the real nature of this connection, and if, for example, central and south Elis belong to the territorial sovereignty of the state of Pylos (Arena 2015, 4, fig. 1), but there are some elements that clearly indicate a close relationship. However, as already mentioned, the Elean pottery also has its own distinctive properties (i.e. the production of handleless jars, “giant” sized alabaster, amphora FS 35/37, the relative rarity of kylikes, the tendency to monochrome) indicating the existence of local workshops that tried to satisfy the needs of the natives.

At the beginning of LHIIIC, Elean pottery production appears “liberated” from earlier norms and develops a distinct “idiom”. New shapes (amphora FS 58) develop out of earlier ones (straight-sided alabaster FS 94 and 96 and amphoras FS 59) and become dominant, but, above all, the emergence of a new style of body decoration, with horizontal, parallel bands of equal width, create a “trademark” of Elean pottery that becomes part of the so-called Western Koine (Papadopoulos 1979, 130; 1995, 205; Vikatou 2009, 616–17). Pottery from Elis, western Achaia, Ionian islands, western Arcadia and Messenia shares the same characteristics, making the distinction difficult; nonetheless, when they are found elsewhere, they are easily recognizable. The LHIIIC development of

the “Western Koine” style may reflect the emergence or empowerment of local –collaborating or competitive– authorities in peripheral areas (Elis and Achaea).

Elean LHIII potters show great skills and creativity, forming workshops of local production. They adopt and develop elements from other cultural entities, e.g. Minoan pottery, with a relationship that can be detected since the pre-palatial period (Mountjoy 1999, 368; Nikolentzos 2011, 157–58) and they are ready to follow (during the palatial era) or create (during the post-palatial times) new styles. The LHIIIC workshops of FS 58 are proof of the creativity and high-quality craftsmanship of the Elean potters.

The abundance of handleless jars in Olympia, or the higher percentage of LHIIIC kraters and kylikes in Agios Georgios of Persaina, when compared with other regions or even between sites within the borders of Elis, show great standards of diversification. That can reflect the diverse needs or even burial customs (as the pottery we are dealing with comes exclusively from cemeteries) of small interacting communities, while keeping some special traditions that act as social boundaries.

Pottery assemblages of Elis can also “tell a story”, about the relationships and the trade routes of Greek Mainland before and after the collapse of palatial administrative system. During the LHIIIA and LHIIIB periods, pottery parallels are confined within the cultural sphere of the Messenian rulership (e.g. southern Elis-Triphylia, Ionian islands, Messenia and western Achaea).

The pottery discovered in post-palatial cemeteries north of the Alpheios river finds parallels, in some instances identical ones, in the regions of western Achaea, western Arcadia, Messenia and the Ionian islands (Eder 1999, 266; Souyouzoglou-Haywood 1999, 140–141; Salavoura 2005, 40; Moschos 2009, 346). It is worth noting, that Π137 and Π219 from Ag. Georgios of Persaina (Moutzouridis 2021, 95–6, tab. 105, and 136–37, tab. 168) have their exact matches at Agrapidochori (Mountjoy 1999, 393, fig. 137:77) and Palaiokastro of Arcadia (Demakopoulou and Crowell 1998, P10, 279, tab. 56a) apparently as a result of the products distribution of the same pottery workshop.

However, the most important conclusions derive from the examination of the relationship of the LHIIIC Elis with areas outside the “Western Koine”, as it is inferred from the pottery (Vikatou 2009, 818–39; Moutzouridis 2021, 157–58). Parallels with Phokis (Eder 1999, 266; 2003, 42), Phthiotis (Deger-Jalkotzy 2007, 130–34; 2009, 98), Aitolia and Acarnania (Eder 2003, 42), even Thessaly and Skyros, as a “member” of the “Western Koine” (Papadopoulou and Kontorli-Papadopoulou 2003, 455–57), show a direct route through Corinthian gulf, an anticipated pattern, as both areas (Western Peloponnese and Central Greece) can act as a mirror to each other.

The rest of the Peloponnese, namely Lakonia (Eder 2011, 62), Argolis and Corinthia (Giannopoulos 2009, 117), as well as Attica (Moutzouridis 2021, 146) and Southern Italy (Benzi and Graziadio 1996; Sgouritsa 2005; Cazzella and Recchia 2009) form an outer sphere of relationships of post-palatial Elis and Western Peloponnese. Finally, scarce connections, due to imports or pottery imitations, can be traced with Cyprus (Vikatou 2009, 832–33; Vikatou and Karageorghis 2006). These relationships are intensified as LHIIIC proceeds and especially during the LHIIIC Middle and Late periods, when, taking into consideration the findings from the cemeteries, a population rise is obvious. In the SM period, a smooth cultural transition to Protogeometric is attested, with new finds shedding light on the EIA Elean society (Vermeule 1960, 17–8; Moschos 2009, 373).

In conclusion, Elean LHIII pottery, as an expression of human activity in the area, testifies to vigorous communities, flexible enough to conform to the signs of the times or ready to step up and take charge of their future, as it is evident both in conforming with LHIIIA and LHIIIB palatial trends and in being able to participate in the new style of LHIIIC. These communities seem to flourish throughout the LHIII and SM periods, but suffered a severe population decline at the onset of the 1st millennium.

FIGURES²

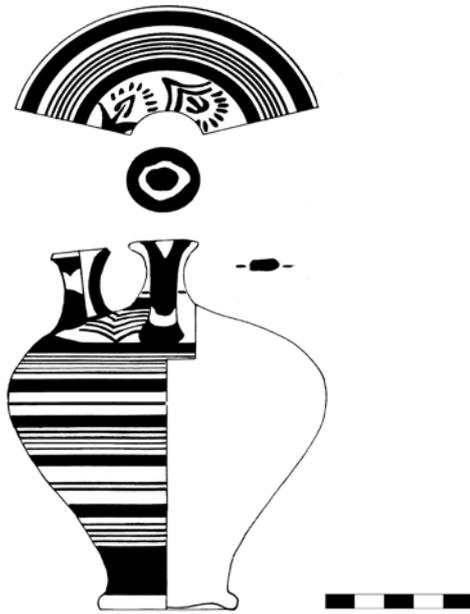

Fig. 1. π 741 – FS 166 stirrup jar from Olympia.

Fig. 2. π 225 – FS 171 stirrup jar from Makrissia.

Fig. 3. π 238 – FS 171 stirrup jar from Makrissia.

Fig. 4. π 740 – FS 171 from Olympia.

2 Drawings by G. Katsoudas, photos by K. Nikolentzos and P. Moutzouridis.

Fig. 5. π 12285 – FS 178 stirrup jar from Strefi.

Fig. 6. π 12292 – FS 178 stirrup jar from Strefi.

Fig. 7. π 226 – FS 178/179 from Makrissia.

Fig. 8. π 228–stirrup jar from Makrissia.

Fig. 9. π 732 – FS 182 stirrup jar from Olympia.

Fig. 10. π 11257 stirrup jar from Strefi with a spiral motif on the false mouth disc.

Fig. 11. π 642 stirrup jar from Olympia with monochrome false mouth disc.

Fig. 12. π 195 stirrup jar from Diasella.

Fig. 13. π 12286 stirrup jar from Strefi.

Fig. 14. π 313 stirrup jar from Stravokefalo.

Fig. 15. π 12306 stirrup jar from Strefi.

Fig. 16. π 226 stirrup jar from Makrissia.

Fig. 17. π 713 stirrup jar from Olympia.

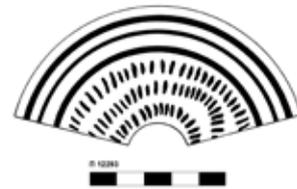

Fig. 18. π 12293 the shoulder of a stirrup jar from Strefi.

Fig. 19. π 183 stirrup jar from Diasella.

Fig. 20. π 12285 stirrup jar from Strefi.

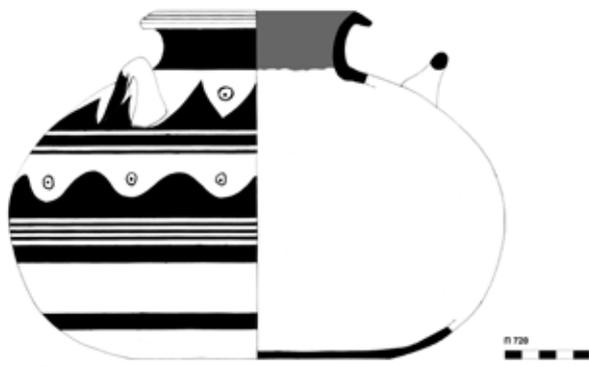

Fig. 21. π 720 from Olympia.

Fig. 22. π 12312 from Strefi.

Fig. 23. π 652 from Olympia.

Fig. 24. π 649 from Olympia.

Fig. 25. π 308 from Stravokefalo.

Fig. 26. π 648 from Olympia.

Fig. 27. π 728 from Olympia.

Fig. 28. π 222 from Makrissia.

Fig. 29. π 665 from Olympia.

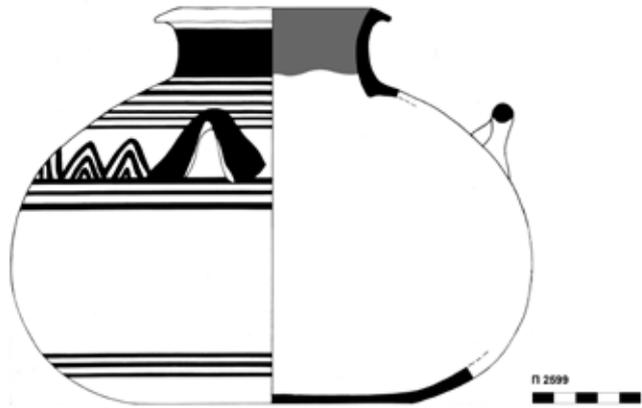

Fig. 30. π 2599 from Olympia.

Fig. 31. π 640 from Olympia.

Fig. 32. π 654 from Olympia.

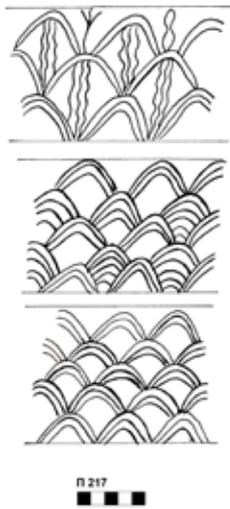

Fig. 33. π 217 decorative motives on the shoulder of the amphora from Makrissia.

Fig. 34. π 217 from Makrissia.

Fig. 35. π 218 from Makrissia.

Fig. 36. π 215 from Makrissia.

Fig. 37. π 725 from Olympia.

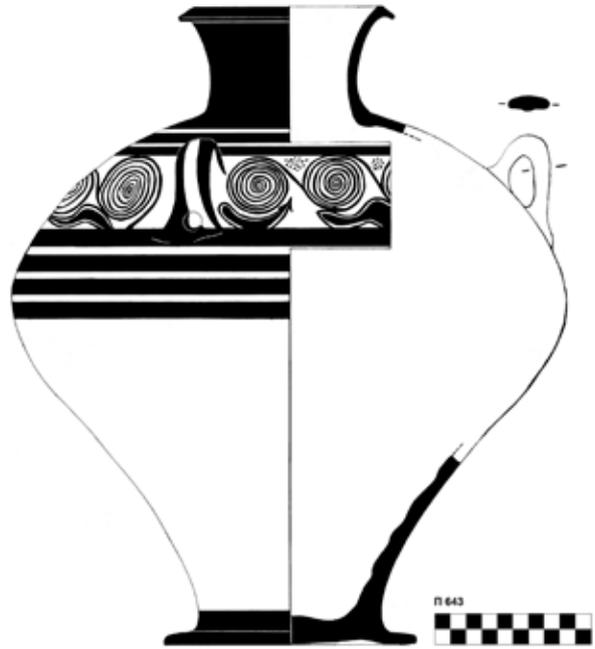
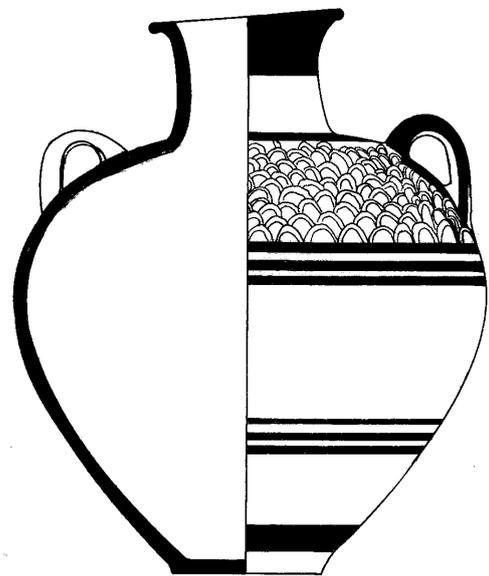

Fig. 38. π 643 from Olympia.

Fig. 39. π 210 from Diasella.

π. 274

ΚΑ.1:3
H H H H
01 5 εκ.

Fig. 40. π 274 from Strefi.

Fig. 41. π 715 from Olympia.

Fig. 42. π 214 from Diasella.

Fig. 43. π 718 from Olympia.

Fig. 44. π 658 from Olympia.

Fig. 45. π 199 from Diasella.

Fig. 46. π 200 from Diasella.

Fig. 47. π 268 from Strefi.

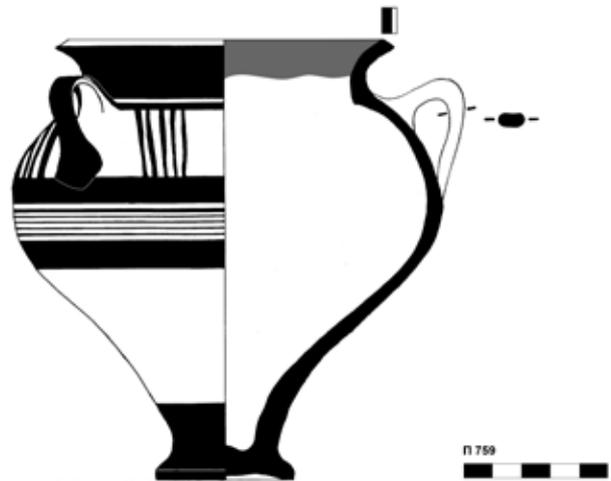

Fig. 48. π 759 from Olympia.

Fig. 49. π 12302 from Strefi.

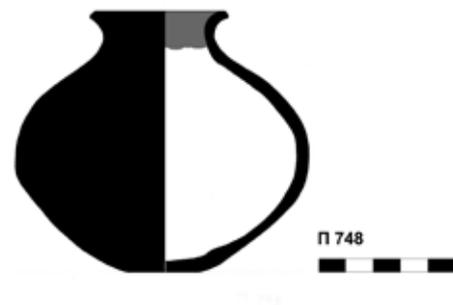

Fig. 50. π 748 from Olympia.

Fig. 51. π 705 from Olympia.

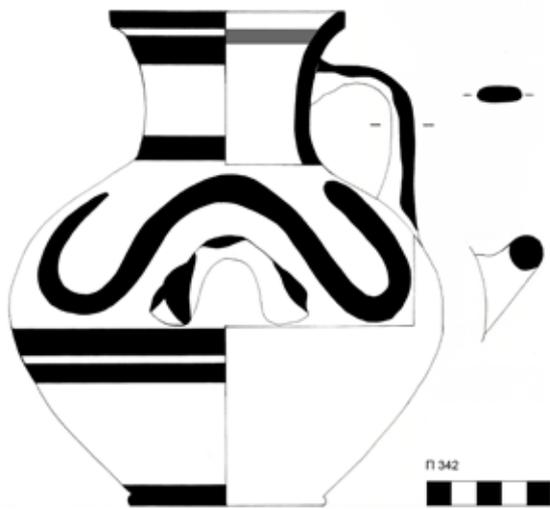

Fig. 52. π 342 hydria from Stravokefalo.

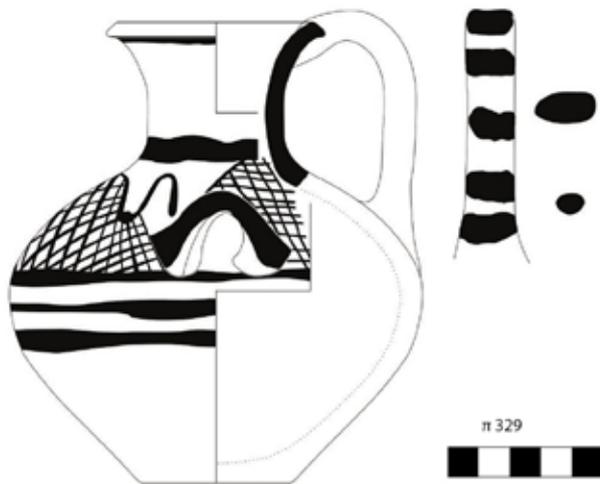

Fig. 53. π 329 hydria from Stravokefalo.

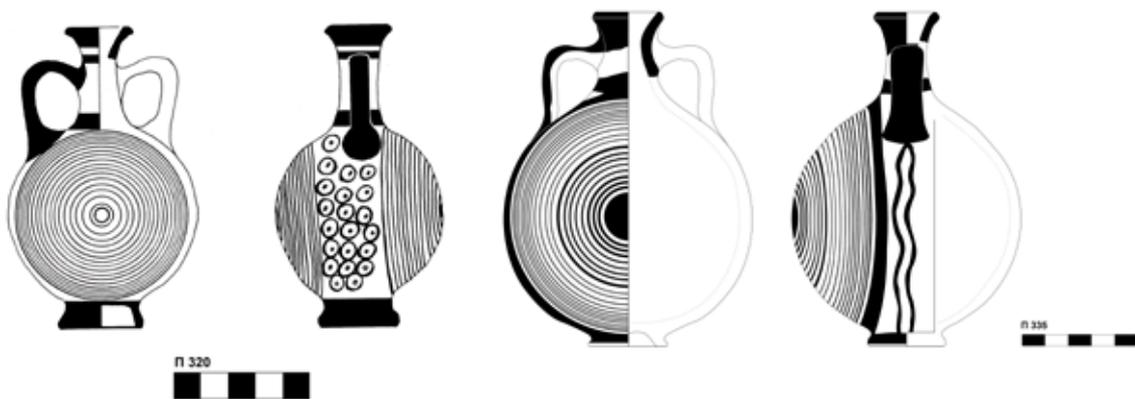

Fig. 54. π 320 flask from Stravokefalo.

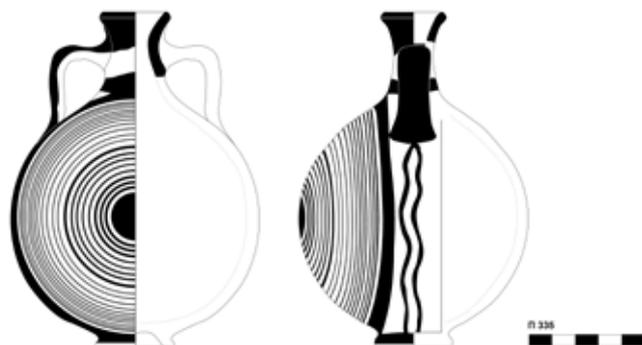

Fig. 55. π 335 flask from Stravokefalo.

Fig. 56. π 14219 from Agios Georgios of Persaina.

Fig. 57. π 12284 feeding bottle from Strefi.

Fig. 58. π 660 squat jug from Olympia.

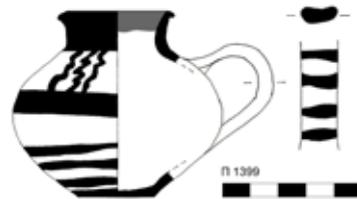

Fig. 59. π 1399 squat jug from Lakkofolia-Miraka.

Fig. 60. π 185 beaked jug from Diasella.

Fig. 61. π 307 beaked jug from Stravokefalo.

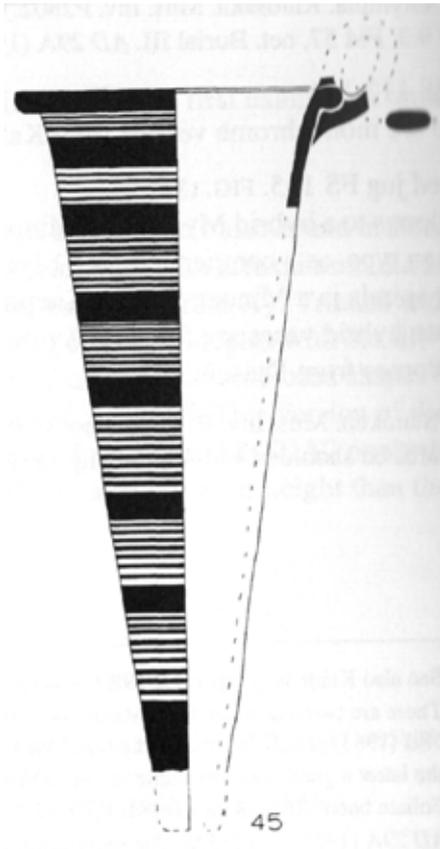

Fig. 62. π70 Conical rhyton from Samikon (photo from Mountjoy 1999).

Fig. 63. π 12303 kylix from Strefi.

Fig. 64. π 236 kylix from Makrissia.

Fig. 65. π 316 mug from Stravokefalo.

Fig. 66. π 12288 deep bowl from Strefi.

Fig. 67. π 337 spouted conical bowl or kalathos from Stravokefalo.

Fig. 68. π 721 carinated conical cup from Olympia.

Fig. 69. π 738 carinated conical cup from Olympia.

Fig. 70. π 644 ring handled cup from Olympia.

Fig. 71. π 196 ring handled cup from Diasella.

Fig. 72. π 754 ring handled cup from Olympia.

Fig. 73. π 12287 spouted cup from Strefi.

Fig. 74. π 12289 spouted cup from Strefi.

Fig. 75. Π14212/Π185 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 76. Π14221/Π194 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 77. Π14225/Π198 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 78. Π13948/Π007 alabastron from Ag. Georgios of Persaina.

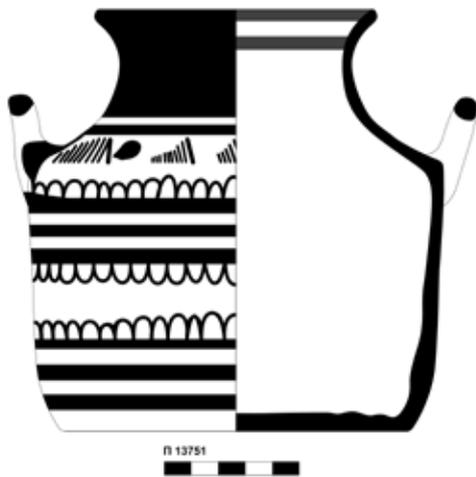

Fig. 79. Π13751/Π144 straight-sided alabastron from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 80. Π13752/Π145 straight-sided alabastron from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 81. Π14240/Π213 amphora FS58 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 82. Π14239/Π212 amphora FS58 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 83. Π14238/Π211 amphora FS58 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 84. Π13964/Π023 amphora FS58 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 85. Π13926/Π104 amphora FS 59 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 86. Π13930/Π108 amphora FS59 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 87. Π13756/Π149 amphora FS59 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 88. Π13739/Π132 lekythos from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 89. Π13963/Π022 lekythos from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 90. Π13932/Π110 lekythos from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 91. Π13969/Π028 lekythos from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 92. Π13908/Π086 jug from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 93. Π13793/Π062 jug from Ag. Georgios of Persaina.

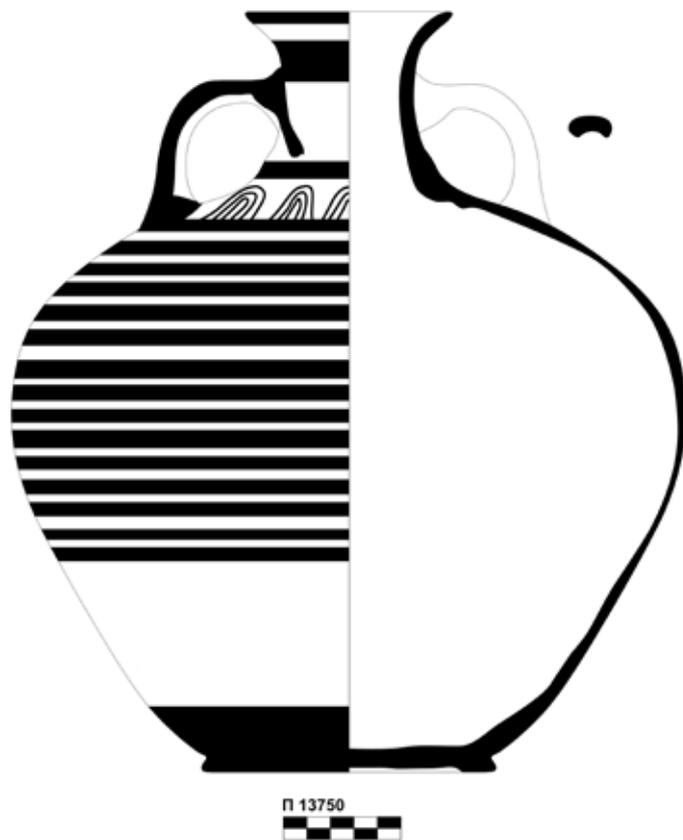

Fig. 94. Π13750/Π143 amphora FS69/70 from Ag. Georgios of Persaina.

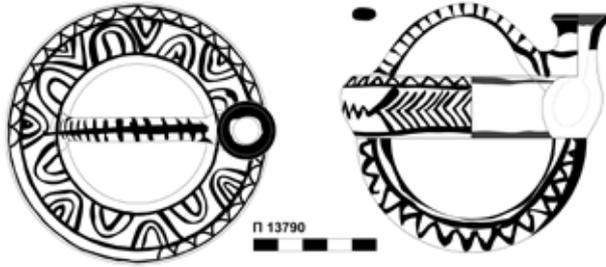

Fig. 95. Π13790/Π059 ring-shaped from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 96. Π13780/Π192 collar-necked jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 97. Π13914/Π092 multiple vessel from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 98. Π13910/Π088 deep bowl from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 99. Π13903/Π081 krater from Ag. Georgios of Persaina.

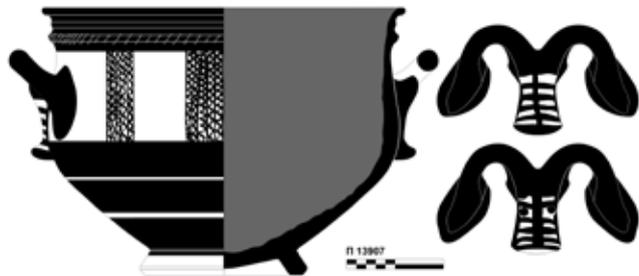

Fig. 100. Π13907/Π085 krater from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 101. Π13769/Π164 deep bowl from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 102. Π13772/Π167 kylix from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 103. Π13925/Π103 spouted cup from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 104. Π14231/Π204 kalathos from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 105. Π13786A/Π054 kalathos from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 106. Π14237/Π210 basin from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 107. Π13957/Π1016 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 108. Π13783/Π1051 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 109. Π14217/Π1190 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

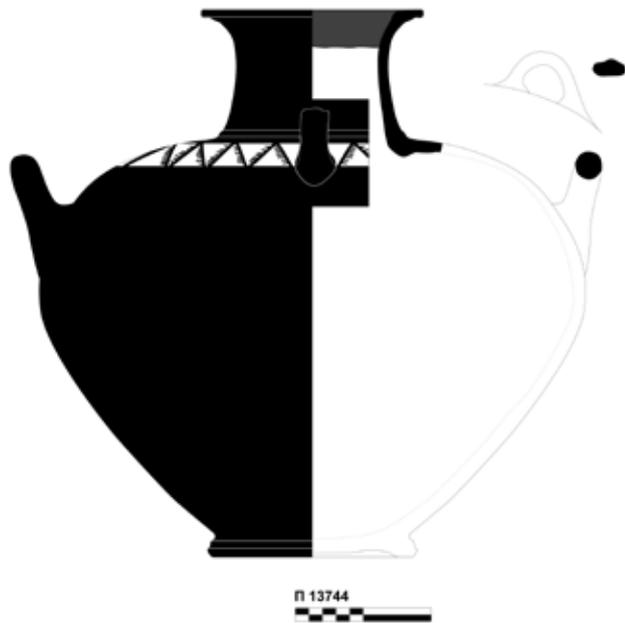

Fig. 110. Π13744/Π1137 amphora FS58 from Ag. Georgios of Persaina.

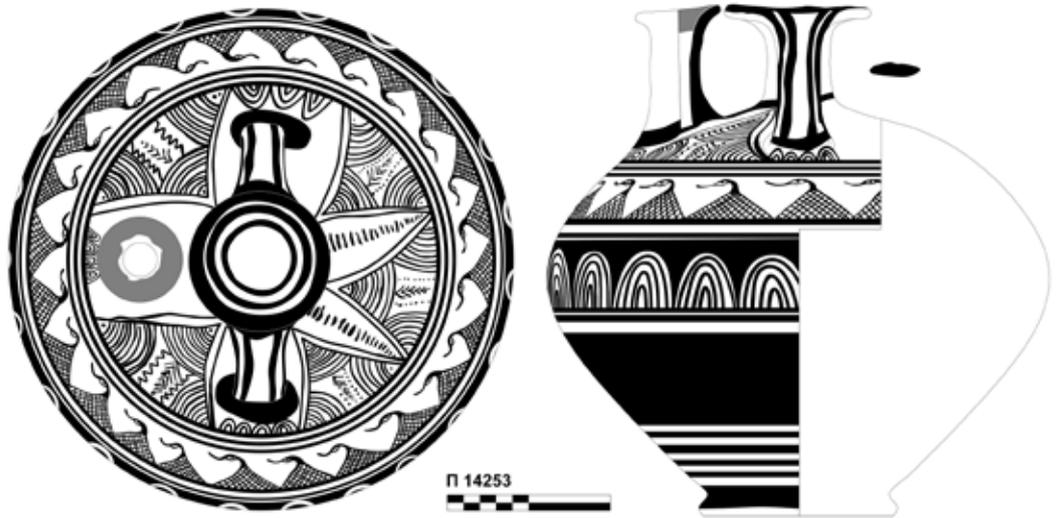

Fig. 111. Π14253/Π225 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

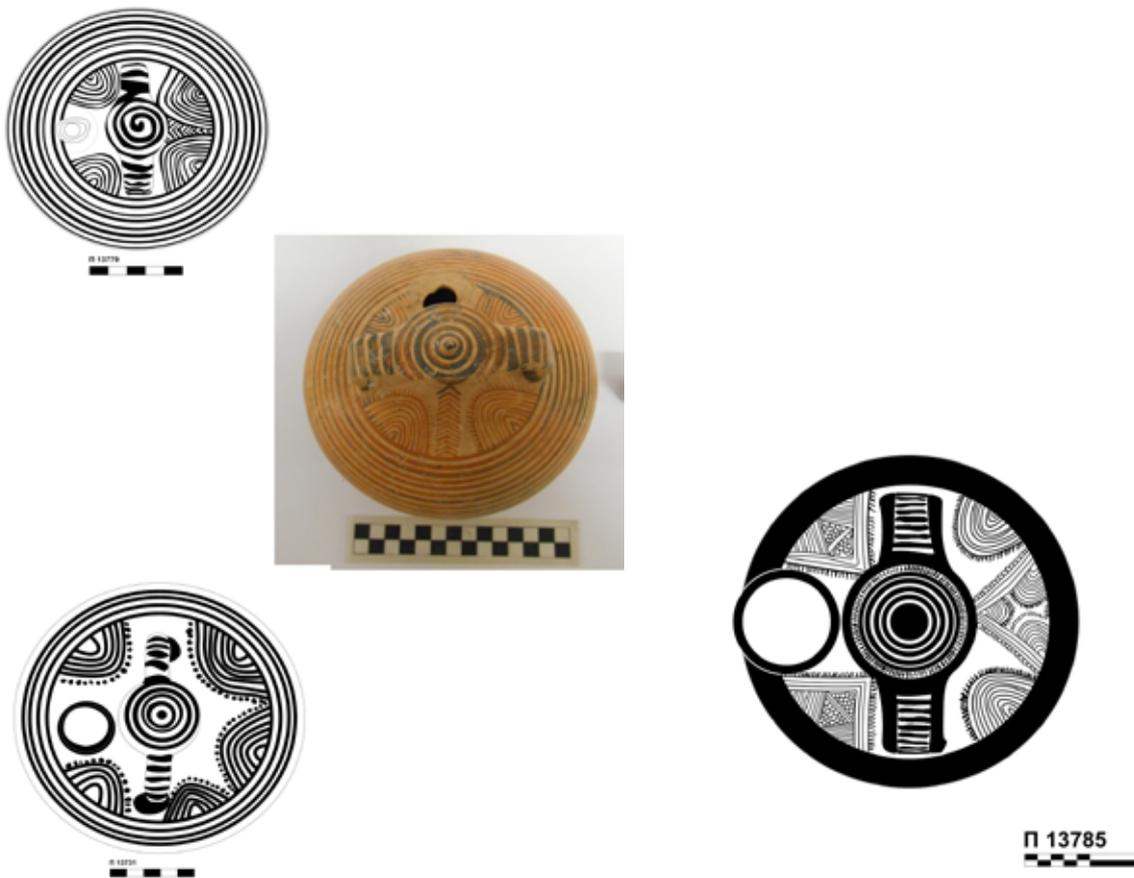

Fig. 112. Π13779/Π047, Π13782/Π050, Π13731/Π124 stirrup jars from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 113. Π13785/Π053 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

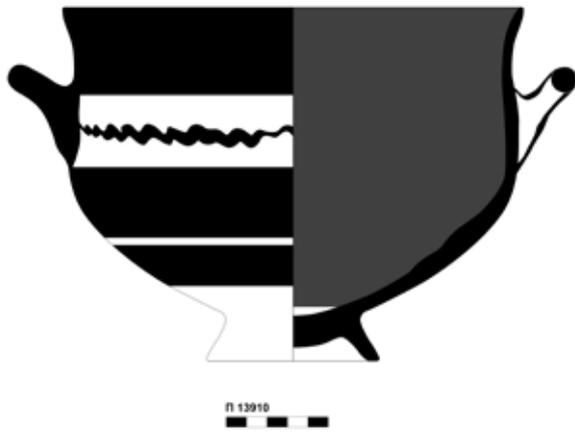

Fig. 114. Π13910/Π088 deep bowl from Ag. Georgios of Persaina.

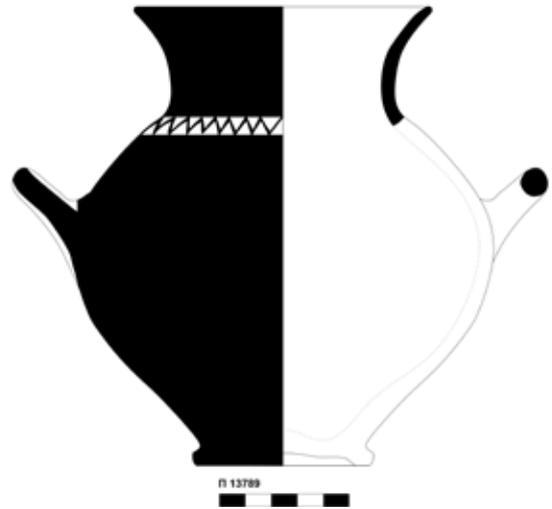

Fig. 115. Π13789/Π058 amphora FS59 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 116. Π13956/Π015 straight sided alabastron from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 117. Π13907/Π085 krater from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 118. II14233/II206 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 119. II14248/II220 amphora FS58 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 120. II14235/II208 straight sided alabastron from Ag. Georgios of Persaina.

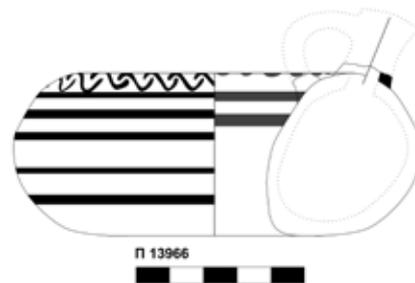

Fig. 121. II13966/II025 ring-shaped from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 122. Π13785/Π1053 stirrup jar from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 123. Π13770/Π165 amphora FS58 from Ag. Georgios of Persaina.

Fig. 124. Π13765/Π160 jug from Ag. Georgios of Persaina.

BIBLIOGRAPHY

- Arena, E. 2015. "Mycenaean Peripheries during the Palatial Age: The Case of Achaia." *Hesperia* 84:1, 1–46.
- Benzi, M., and G. Graziadio. 1996. "The Last Mycenaean in Italy? Late LH IIIC Pottery from Punta Meliso, Leuca." *SMEA* 38:95–138.
- Cazzella, A., and G. Recchia. 2009. "The 'Mycenaean' in the Central Mediterranean: A Comparison between the Adriatic and the Tyrrhenian Seaways." *Pasiphae* 3:27–40.
- D'Agata, A.L., M.C. Boileau, and S. De Angelis. 2012. "Handmade burnished ware from the island of Crete: a view from the inside." *Rivista di scienze preistoriche* 62:295–330.
- Dakoronia, F., και P. Kounouklas. 2009. "Kynos' Pace to the Early Iron Age." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the international Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, edited by S. Deger-Jalkotzy and A.E. Bächle, 61–76. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Deger-Jalkotzy, S. 2003. "Stratified pottery deposits from the Late Helladic IIIC settlement at Aigeira/Achaia." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, edited by S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil, 53–75. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2007. "Defining LH IIIC Middle at the cemetery of Elateia-Alonaki in central Greece." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms II. LH IIIC Middle. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*, edited by S. Deger-Jalkotzy και M. Zavadil, 119–27. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2009. "From LH IIIC Late to the Early Iron Age: The Submycenaean Period at Elateia." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the international Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, edited by S. Deger-Jalkotzy and A.E. Bächle, 77–116. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2014. "A Very Underestimated Period: The Submycenaean Phase of the Early Greek Culture." In *KE-RA-ME-JA. Studies presented to Cynthia W. Shelmerdine*, edited by D. Nakasis, J. Gulizio and S.A. James, 41–52. Prehistory Monographs 46. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Demakopoulou, K.A., and J.H. Crouwel. 1998. "Some Mycenaean Tombs at Palaiokastro, Arcadia." *BSA* 93:269–83.
- Dickinson, O. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries B.C.* London/New York: Routledge.
- Eder, B. 1999. "Ancient Elis in the Dark Ages." In *Η Περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία, 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*, edited by F. Dakoronia, 263–68. Lamia: 14th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.
- _____. 2003. "Patterns of Contact and Communication between the Regions South and North of the Corinthian Gulf in LH IIIC." In *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1999*, edited by N. Kyparissi-Apostolika and M. Papakontantinou, 37–54. Athens: Ministry of Culture and Sports.
- _____. 2009. "The Late Bronze Age/Early Iron Age Transition in Western Greece: Submycenaean Studies." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the international Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, edited by S. Deger-Jalkotzy and A.E. Bächle, 133–49. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2011. "The Early Iron Age Sanctuary at Olympia: Counting Sherds from the Pelopion Excavations (1987–1996)." In *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece (Athens, November 28–30, 2008)*, edited by S. Verdan και T. Theurillat, 61–5. BAR-IS 2254. Oxford: Archaeopress.
- Galanakis, Y. 2018. "A survey of Late Bronze Age funerary archaeology over the last 25 years in the central and southern Aegean." *AR* 64:85–101.
- Gauss, W. 2003. "The Late Mycenaean Pottery from the North Slope of the Athenian Acropolis." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, edited by S. Deger-Jalkotzy και M. Zavadil, 93–104. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2009. "The Last Mycenaean at Aigeira and Their Successors." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the international Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, edited by S. Deger-Jalkotzy and A.E. Bächle, 163–82. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Gialouris, N. 1965. "Μυκηναϊκός Τύμβος Σαμικού." *Arch-Delt* 20, Μελέται:6–40.
- Giannopoulos, Th. 2008. *Die letzte Elite der Mykenischen Welt, Achaia in Mykenischer Zeit und Phänomen der Kriegerbestattungen im 12–11 Jahrhundert v. Chr.* Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 152. Bonn : Rudolf Habelt
- _____. 2009. "One Ring to Bind Them.' The Chamber Tomb I of Monodendri in Achaia and the Missing

- Piece of an Interesting Puzzle.” In *Dall’Egeo all’ Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età post-palaziale (XII–XI sec. a.C.). Atti del Seminario internazionale, Udine, 1–2 dicembre 2006*, edited by E. Borgna και P. Cassola Guida, 115–28. Roma: Quasar.
- Iakovidis, S. 1970. *Περατή. Το Νεκροταφείο Β*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 67. Athens: Archaeological Society at Athens.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete – A survey of sites, pottery and their distribution. SIMA LVIII*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Kolonas, L. 2020. *Βούντενη Ι. Ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Kountouri, E. 2002. “Η ΥΕΙΙΑ κεραμική από το νεκροταφείο Βολιμιδίων Χώρας και η σύγχρονη κεραμική παραγωγή της Μεσσηνίας.” Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- _____. 2006. “Βολιμίδια Μεσσηνίας: Οι ψευδόστομοι αμφορείς του νεκροταφείου.” In *Α’ Αρχαιολογική Σύνοδος νότιας και δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9–12 Ιουλίου 1996*, edited by D. Zafeiropoulou, 165–78. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Lemos, I. 2002. *The Protoegeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Lis, B. 2009. “Handmade and Burnished Pottery in the Eastern Mediterranean at the End of the Bronze Age: towards an explanation for its diversity and geographical distribution.” In *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, edited by C. Bahhuber and R.G. Roberts, 152–63. BANEA Monograph 1. Oxford: Oxbow Books
- Moschos, I. 2009. “Evidence of Social Re-organization and Reconstruction in Late Helladic IIIC Achaia and Modes of Contacts and Exchange via the Ionian and Adriatic Sea.” In *Dall’Egeo all’ Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età post-palaziale (XII–XI sec. a.C.). Atti del Seminario internazionale, Udine, 1–2 dicembre 2006*, edited by E. Borgna and P. Cassola Guida, 345–414. Roma: Quasar.
- Mountjoy, P.A. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification. SIMA 73*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1990. “Regional Mycenaean pottery.” *BSA* 85:245–70.
- _____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden: M. Leidorf.
- Moutzouridis, P. 2021. *Η μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην Ηλεία. Η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου Πέρσαινας*. AURA Suppl. 8. Athens: Athens University Review of Archaeology.
- Moutzouridis, P. and Nikolentzos K. 2021. “Η πολιτικοκοινωνική διαμόρφωση της περιοχής της Αρχαίας Ολυμπίας κατά την ΥΕ ΙΙΙ: μύθοι, υποθέσεις και πραγματικότητα.” In *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρόσφατα ευρήματα και πορίσματα της έρευνας, Λαμία 18–21 Μαΐου 2018*, edited by Έφη Καραντζαλή, 531–46. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Nikolentzos, K.Ch. 2011. *Μυκηναϊκή Ηλεία: Πολιτιστική και Πολιτική Εξέλιξη, Εθνολογικά Δεδομένα και Προβλήματα*. Athens: Focus on Health.
- _____. 2014. “Οι σχέσεις της Μεσσηνίας με την Ηλεία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.” In *Πρακτικά Δ’ Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8–11 Οκτωβρίου 2010*, 181–214. Πελοποννησιακά – Παράρτημα 31. Athens: Society of Peloponnesian Studies.
- _____. 2016. “Το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Δ.Δ. Στρεφίου, Δήμου Αρχαίας Ολυμπίας.” *ArchDelt*, Μελέτες, 65–66 (2010–2011):163–204.
- Papadopoulos, T.J. 1979. *Mycenaean Achaia. SIMA 55* Göteborg: Paul Åström Vorlag.
- _____. 1981. “Μυκηναϊκή Αχαΐα και Κρήτη.” In *Πεπραγμένα του Δ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976, Vol. A*, 407–15. Herakleion: Crete University Press.
- _____. 1991. “Achaia’s Role in the Mycenaean World.” In *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακρινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο, 19–21 Μαΐου 1989*, edited by A.D. Rizakis, 31–7. Athens: Institute of Historical Research/National Hellenic Research Foundation.
- _____. 1995. “A Late Mycenaean koine in Western Greece and the adjacent Ionian Islands.” In *KLADOS. Essays in honour of J.N. Coldstream*, edited by C. Morris, 201–8. *BICS Suppl.* 63. London: Institute of Classical Studies.
- Papadopoulos, T., and L. Kontorli-Papadopoulou. 2003. “Δυτικοπελοποννησιακές σχέσεις με Θεσσαλία και Σκόρο στην Ύστερομυκηναϊκή εποχή.” In *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Β’ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1999*, edited by N. Kyparissi-Apostolika and M. Papakonstantinou, 455–62. Athens: Ministry of Culture and Sports.
- Parlama, L. 1974. “Μυκηναϊκά Ηλείας.” *ArchDelt* 29, Μελέτες:25–58.
- Paschalidis, C. 2018. *The Mycenaean Cemetery at Achaia Clauss near Patras*. Oxford: Archaeopress.
- Petropoulos, M. 2007. “A Mycenaean Cemetery at Nikoleika near Aigion of Achaia.” In *LH IIIC Chronology and Synchronisms II. LH IIIC Middle. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*, edited by S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil, 253–85. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Pilides, D. 1994. *Handmade Burnished Wares of the Late Bronze Age in Cyprus. SIMA 105*. Jonsered: Paul Åström Vorlag.

- Rutter, J. 1977. "Late Helladic IIIC Pottery and Some Historical Implications." In *Symposium on the Dark Ages in Greece*, E. Davis, 1–20. New York: Hunter College.
- Salavoura, E. 2005. "Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αποτίμηση των γνώσεων μας." In *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7–10 May 2002*, edited by E. Ostby, 35–48. Athens: Astrom Editions.
- Sgouritsa-Polychronakou, N. 1988. "Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάρκιζας Βάρης." *ArchDelt* 43, Μελέτες: 1–105.
- Sgouritsa, N. 2005. "The Aegeans in the Central Mediterranean. The Role of Western Greece." In *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, edited by R. Laffineur και E. Greco, 515–25. Aegaeum 25. Liège/Austin: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique/University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Sgouritsa, N., and K. Nikolentzos. 2016. "The Amber in Greece during the Late Bronze Age and its presence at Kakovatos, Western Greece." In *THE AMBER ROADS: Proceedings of the 1st International Conference on Ancient Roads Republic of San Marino, April 3–4, 2014*, edited by P.L. Cellarosi, R. Chellini, F. Martini, A.C. Montanaro and L. Sarti, 233–46. *Milleni Studi di Archeologia Preistorica* 12, CNR. Firenze: Museo fiorentino di preistoria "Paolo Graziosi".
- Souyoudzoglou-Haywood, C. 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000–800 B.C.* Liverpool: University Press.
- Stockhammer, P. 2009. "New Evidence for Late Helladic IIIC Late Pottery from Tiryns." In *LH IIIC Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the international Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, edited by S. Deger-Jalkotzy and A.E. Bächle, 345–58. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Thomatos, M. 2006. *The Final Revival of the Aegean Bronze Age. A Case Study of the Argolid, Corinthia, Attica, Euboea, the Cyclades and the Dodecanese during LH IIIC Middle.* BAR-*IS* 1498. Oxford: Archaeopress.
- Tournavitou, I. 1992. "Practical Use and Social Function: A Neglected Aspect of Mycenaean Pottery." *BSA* 87:181–210.
- Vermeule, E.T. 1960. "The Mycenaean in Achaia." *AJA* 64:1–21.
- Vikatu, O. 1998. "Κλαδέος." *ArchDelt* 53(1998), B1:230–33.
- . 2009. "Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας, Ηλείας." Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- . 2021. "Πρόθεση-Θρήνος-Εκφορά στην εικονιστική κεραμική της Ηλείας. Το μυκηναϊκό τυπικό τελετουργικό και ο κοινωνικός χαρακτήρας του." In *Τα Νεκροταφεία. Χωροταξική Οργάνωση, Ταφικά Έθιμα, Τελετουργίες*, Vol. 2, edited by Έ. Κουντούρη και Α. Γκαδόλου, 269–312. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Vikatu, O., and V. Karageorghis. 2006. "Κερατοειδές αγγείο Κυπριακής απήχησης από Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ηλείας." *RDAC*:155–68.
- Vlachopoulos, A. 2012. *Η Υστεροελλαδική IIIΓ Περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο. Τόμος Β'. Η Νάξος και ο μυκηναϊκός κόσμος της μετανακτορικής περιόδου.* Athens: Series of Publications of the journal *Archeognosia*, No. 10.

A red-figure calyx-krater from Troizen

Maria Giannopoulou

Hellenic Ministry of Culture - Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands
mgiannopoulou@culture.gr

ABSTRACT

A fragmentary red-figure calyx-krater was found in a rescue excavation in the area of the eastern cemetery of Troizen. Hephaistos returning to Olympos on muleback, accompanied by Dionysos and members of his thiasos, is depicted on the surviving part of the body. The configuration of the scene and the drawing style point to the workshop of the Pronomos Painter, active in the late 5th and early 4th centuries B.C. The vase was most probably fashioned shortly after the beginning of the 4th century B.C., as is indicated by specific features in its shape. The scene is among the few late depictions of Hephaistos' Return in Attic vase painting, as the great majority of other known examples date to the 6th and 5th centuries B.C. The representation follows the norms of the established iconography of the subject, while exhibiting some innovative features: the figures are set at various levels, an arrangement creating the illusion of depth and perhaps reflecting influences from monumental painting; Hephaistos and Dionysos are portrayed as nude beardless youths, whereas, in earlier or contemporary representations of this subject matter, they are normally draped and bearded; a Nike flying above Dionysos and lending the procession a triumphant character appears for the first time in this scene.

INTRODUCTION

A fragmentary red-figure calyx-krater, decorated with a representation of Hephaistos' return to Olympos, came to light in a rescue excavation conducted in the area of the eastern cemetery of Troizen in 2006–2007. The cemeteries of the city extended a great distance E and NW of it, as is demonstrated by clusters of tombs excavated at 14 locations (Fig. 1, I–XIV) from 1982 onwards (Konsolaki-Yannopoulou 2003, 127–58; Giannopoulou 2009, 526–33; 2013a, 111–17; 2014, 138–229; 2018, 143; 2019). The eastern cemetery appears to have extended c. 800 m E of the city (up to the Koumoundourou stream), while the western cemetery spread at least 600 m NW of it, at the area off the Kremastos stream (probably the ancient Chrysorroas), which flows down the ravine bridged by the so-called Diavologephyro (Devil's Bridge) and borders the city to the W (Fig. 1). The soft, alluvial soil deposited in the vicinity of the streams running through the plain of Troizen favored the systematic use of those areas as burial grounds until Late Antiquity. The use of the eastern cemetery began in the Proto-geometric period, whereas the western does not appear to have been exploited before the Late Archaic period, given that the earliest vestiges of funerary activity at this area are two inscribed gravestones and a marble stele with an incised representation of a hoplite runner, all three dating to the second half of the 6th century B.C. (Giannopoulou 2010–2011, 2013b). The burial grounds of the Geometric and Archaic periods were situated close to the city, whereas those of the Classical, Hellenistic and Roman periods extended a great distance outside the fortification wall, probably because the increase in population necessitated their gradual expansion.

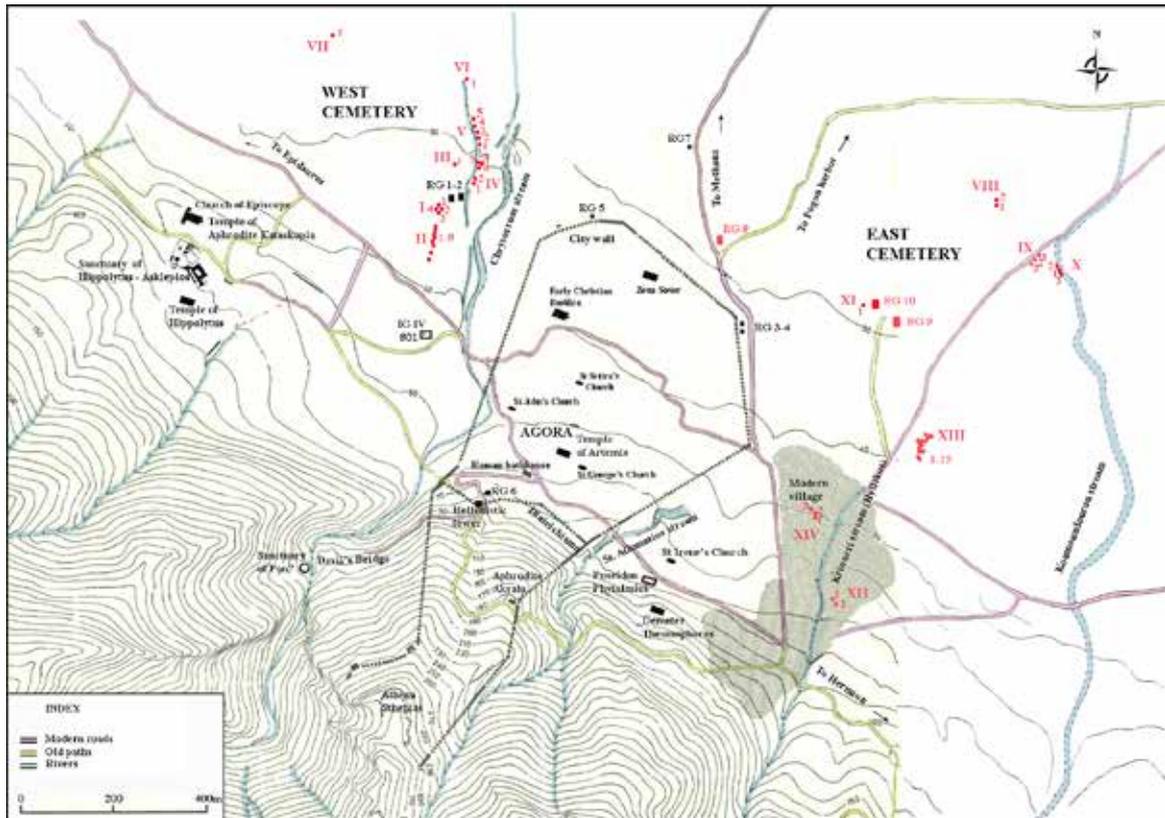

Fig. 1. Map of ancient Troizen with the locations (I-XIV) of excavated tomb clusters (based on Welter 1941, pl. 2, modified and updated by M. Giannopoulou).

The 2006–2007 excavation at location XIII of the eastern cemetery (Fig. 1) brought to light the remains of a 4th century B.C. funerary peribolos built of marble blocks, and 15 graves of various types (Fig. 2), ranging in date from the Protogeometric to the Roman period (Giannopoulou 2006, 232–34; 2013a, 113–15; 2014, 171–72, 191–218; 2019, 650–51). The front wall of the funerary peribolos was incorporated into a long rubble wall, perhaps forming part of the southern side of an ancient road running E–W. The types of graves uncovered south of the peribolos and the rubble wall comprised three cists, three pit and two tile graves, four pot burials, one interment in a clay larnax, and another in a pithos; moreover, the remains of a cremation, dating to the third quarter of the 4th century B.C., were found in a shallow pit dug out into the ground. The fragments of the red-figure calyx-krater were retrieved close beside this pit (Figs. 2, 3, 4). The krater, found in a shattered condition and only partially restored from multiple joining pieces, came most probably from a dismantled Classical burial, which was either destroyed due to subsequent funerary activity, or whose contents had been discarded to make way for reuse of the tomb.

Red-figure pottery is thus far a rare occurrence in the cemeteries of Troizen, as the only examples recovered in funerary deposits are the calyx-krater in discussion and three other, small-size vessels of lesser importance: one kylix from the cist grave of an adult and two squat lekythoi from infant burials, all three dating to the first half of the 4th century B.C. (Konsolaki-Yannopoulou 2003, figs. 27a, 30; Giannopoulou 2009, 529, fig. 22; 2014, 147, 152, 167, nos. 10, 29, 80, pls. 74–75, 88β–γ, 111β–γ). The pottery retrieved in tombs of the Classical period included mostly Attic black-glazed vases, along with few local ceramic products of poor quality. Rich burials, excavated in both the eastern and western cemeteries, were mainly furnished with groups of bronze vessels, pottery usually constituting a minor component of the grave gifts. The wide availability of vases and other items of bronze at Troizen during the Classical period suggests that a local workshop for casting small-scale bronzes may have been active at that time. This hypothesis is otherwise supported by certain morphological peculiarities, probably of indigenous inspiration, which were observed in some of the bronze vessels found in funerary contexts (Giannopoulou 2014, 231–42; 2019, 652–55, figs. 7–13).

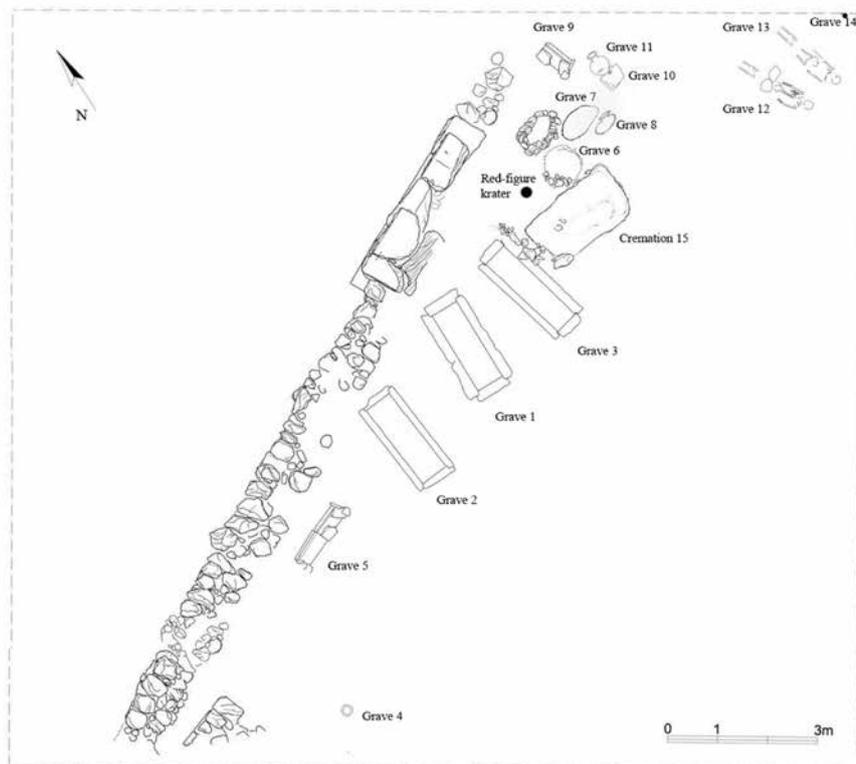

Fig. 2. Ground-plan of the excavation at location XIII. The find-spot of the red-figure calyx-krater is marked with a dot.

Fig. 3. The graves excavated at location XIII (from the E).

Fig. 4. The fragments of the red-figure calyx-krater *in situ*.

Figs 5–6. The restored part of the calyx-krater from the eastern cemetery of Troizen.

The calyx-krater from the eastern cemetery (Figs. 5, 6, 7), although badly preserved, is a significant addition to the so far meagre evidence for red-figure pottery at Troizen. Similar finds from the ancient city or the extramural sanctuary of Hippolytos are lacking, as no extensive excavation was conducted at Troizen after the old investigations by Legrand (1897, 1905) and Welter (1941, 12–42), who unearthed some of city's monuments and theorized about the topography of the presumed agora area, but they did not include the pottery finds from the explored buildings in the published reports. Welter identified some of the excavated buildings with monuments recorded by Pausanias, but his assumptions were precarious, as they were not supported by adequate archaeological evidence. The topography of the agora and the sanctuary of Hippolytos were revisited in recent publications (Giannopoulou 2014, 327–63, with pls. 211, 216; 2018, 120–42; 2022, 5–7), where alternative interpretations or different construction dates were proposed for certain monuments.

Fig. 7. Part of the krater's lower body and cul.

DESCRIPTION

Poros Museum no. 1946. Fragmentary red-figure calyx-krater. Max. preserved height: 0.215 m; max. preserved width across the body: 0.255 m; max. preserved width across the rim: 0.36 m; length of handle fragment: 0.11 m.

A portion of the body and rim restored from multiple fragments; non-joining part of the vessel's cul and lower wall, restored from three fragments; wall fragment with application mark of a handle; one handle fragment; several small pieces of the same vase. Finely levigated orange clay; surface worn and discolored in places; distinct traces of preliminary sketch, incised with a sharp implement; some traces of relief contour. The black glaze is applied thinly in parts of the background. Added white is used for several elements of the figure decoration (Nike's skin, ribbons, jewelry, flame of torch, features of the landscape), and also for laurel berries on the rim.

The restored part of the vase indicates that it had a tall and relatively narrow cylindrical body, with an almost vertical profile and a high, distinctly flaring rim (Figs. 5, 6). At the junction of the cylindrical wall and the swelling surface of the cul there was a deep groove (Fig. 7), a shallow groove separated the rim from the body,

Fig. 8. Fragment from the krater's cul, and surviving handle fragment.

Fig. 9. The restored part of the figure decoration: Hephaistos returns to Olympos on muleback, Dionysos, accompanied by his thiasos, leads the procession, and a Nike flies above him.

Fig. 10. Hephaistos riding a mule.

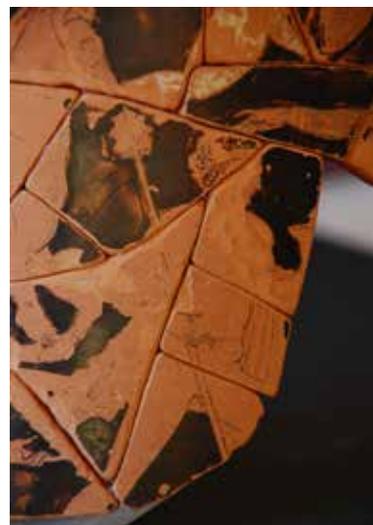

Fig. 11. Dionysos leading the procession.

and the protruding, thickened lip was marked off by a deep groove beneath its outer edge. The handles were ovoid in cross-section and extended upwards forming a gentle curve (Fig. 8).

The cul was decorated with a zone of diagonally addorsed palmettes, connected to each other by spiralling tendrils; the groove between the cul and the cylindrical body was reserved; on the wall above the groove, the hoof and the lower part of a satyr's leg is visible (Fig. 7). The restored part of the scene on the body depicts Hephaistos returning to Olympos on muleback, accompanied by Dionysos and members of his thiasos, while a Nike flies above them (Fig. 9).

Hephaistos, who rides to the right, is pictured naked, with a himation draped over the shoulders and a laurel wreath on the head (Fig. 10). The head is rendered in profile to the right, with short, curly hair; the face is not preserved. The upper body is displayed in three-quarter view; the left arm extends downwards, following the contour of the body, whereas the right is upraised and bent towards the head. The species of his mount (mule) is denoted by the horse-like tail, a feature differentiating a mule from a donkey in the imagery of these two equids (Fineberg 2009, 292 n. 28; Moore 2010, 46–7 n. 51).

Dionysos is depicted ahead of Hephaistos, proceeding to the right and leading the procession (Figs. 9, 11). He is portrayed as a nude, beardless youth, with a himation draped over the elbows and a *mitra* (fillet) around

Fig. 12. Satyr following the riding Hephaistos.

Fig. 13. Detail of the figures of Hephaistos and the satyr behind him.

Fig. 14. Satyr advancing to the right, following Dionysos.

the head. The legs are shown wide apart, the body in three-quarter view and the head in profile to the right, with short (or tied up) curly hair. The profile of the face exhibits a small chin, a long, straight, sharply defined nose with dot-nostril, and neatly drawn, protruding lips, the upper of which is separated from the lower by a short, straight line. With the right hand he holds a thyrsos, to the shaft of which a ribbon is tied, rendered in (faded) added white; the ribbon ends in a cluster of three dots at either tip. In the left hand he carries a partly preserved object, probably a drinking horn or a kantharos, held out in front of him.

A bearded satyr striding to the right follows the riding Hephaistos (Figs. 9, 12, 13). The left leg is overlapped by the mule's hindquarters, but the visible parts show that it was raised and bent, a stance indicating dynamic forward movement. His torso is displayed in three-quarter view, whilst the head in profile to the right, with broad curved forehead, snub nose and fleshy lips. In the drawing of the eye (shown in profile) the upper lid is rendered with a double line, the lower line heavier, the upper curving gently to meet the other at the ends. The eyebrow is drawn with a long, arched line, decreasing in thickness and curving down at the inner end. The ear is drawn with a double line forming a strong curve at the bottom and an acute angle at the top. The hair is rendered with long, unruly ringlets, running horizontally at the top of the head and vertically below. Thick wavy lines running down the cheeks and chin indicate the beard. The left arm is upraised and wrapped in a leopard skin thrown over the left shoulder, whilst the right, only the upper part of which survives, was apparently bent forward to hold a thyrsos that crosses diagonally the satyr's body.

Below Hephaistos and his mount appears another satyr advancing to the right, with the left leg raised and bent at a right angle, and the body bending forward (Figs. 9, 14). The lower part and the hoof of the right leg are visible on a fragment from the krater's lower wall (Fig. 7). The head is badly preserved, as the only distin-

Fig. 15. Nike flying above Dionysos, and two female figures (probably maenads) to the right of him.

Fig. 16. The flying Nike, holding a drum and a ribbon.

guishable features are the broad curved forehead, short hair with scraggly curls and a laurel wreath. The left arm is bent forward at a right angle, with the palm facing upwards, whereas the right is stretched out, with the palm facing downwards and holding an object, most probably a *krotalon*; a leopard skin is thrown over the left shoulder.

The space above Dionysos is filled up with a Nike figure, flying to the right and turning the head back to look at Hephaistos (Figs. 15, 16). Her torso is rendered in three-quarter view, with the wings outstretched on either side; added white all over the body and limbs indicates nudity. The hair is gathered in a *krovulos*; no facial features are preserved. In the left hand she carries a drum and with the right she holds a doubled ribbon hanging down and ending in a cluster of three dots at either tip; the ribbon was rendered in added white (mostly faded).

Fig. 17. The two female figures to the right of Dionysos.

To the right of Dionysos there is a female figure, only the upper part of whom survives (Figs. 15, 17). The chest is shown frontally, inclined to the right, whereas the head is turned to the left. The profile of the face exhibits a long, straight, sharply defined nose, similar to that of Dionysos. The ear is drawn with a double line, indicating the earlobe; dilute black glaze is used to render its ovoid concavity; no other facial features are preserved. The hair is coiffed in a *krovulos* and is adorned with three upright laurel leaves above the forehead. She wears an elaborate chiton, embellished in the upper part with a volute motif and a frieze of horses, only the rightmost of which survives. Two thick lines in added white near the wrist indicate a pair of bracelets; an earring is denoted by a pair of small dots on the lower earlobe. The right hand is stretched out to Dionysos, the (missing) left apparently held a torch depicted beside her; the flame of the torch was rendered with thick wavy lines in added white. She is most probably a maenad, perhaps portrayed sitting on some feature of the landscape.

Further to the right, at a higher level, part of another female figure is preserved (Figs. 15, 17). She is seated to the right, but the upper body is displayed frontally and the head is turned to the left. The right arm is bent to the chest, the left does not survive. She wears a long chiton belted at the waist and she is crowned with laurel leaves. This figure may also be a maenad sitting on some feature of the landscape; a double stem plant, denoted by two curving lines ending in groups of dots, is depicted with added white in the space below her body.

A loose fragment from the krater's body preserves the lower part of a standing figure turned to right, wearing a long, finely pleated chiton and a himation of heavier material (Fig. 18). As this figure was drawn on a significantly larger scale than those of the scene representing the return of Hephaistos, it would have belonged to a

Fig. 18. Loose fragment preserving the lower part of a standing draped figure.

Fig. 19. Laurel wreath on the krater's rim.

different scene, possibly depicted on the other side of the vessel. The application mark of a handle at the lower edge of the fragment indicates that this figure was positioned at the far right of the scene.

The rim is decorated with a laurel wreath extending around to the right; the berries of the laurel are rendered in added white (Fig. 19). The shallow groove between the rim zone and the figure decoration retains traces of red paint; the groove beneath the outer edge of the lip is reserved; on the inside of the vase there are two reserved bands below the lip.

DATE AND PAINTER OF THE VASE

The shape of the calyx-krater from Troizen displays a later version of the type, which appeared at the end of the 5th century B.C. and continued to be produced during the 4th century B.C. (Hinkel 1967, 42, 48–50; Tiverios 1989, 69–77). The defining characteristics of this late shape are a tall, relatively narrow cylindrical body with an almost vertical profile, and a high, flaring rim. Although the vessel is partially preserved, its total height appears to have exceeded the maximum diameter, a typical feature of 4th century B.C. calyx-kraters. The rim is not differentiated from the body through moulding (as was the norm for earlier calyx-kraters), but it is clearly defined by the painted decoration. A further chronological criterion is the fact that the rim almost ‘hangs’ outwards, a feature occurring in calyx-kraters from the beginning of the 4th century B.C. (Tiverios 1989, 75). However, the handles would not have been straight with an angled top (as was usual for calyx-kraters of the early 4th century B.C.), given that the surviving fragment exhibits a gentle upward curve (Fig. 8).

Although the vessel is badly preserved, some characteristic details of the figure decoration are still visible, and they seem to point to the workshop of the Pronomos Painter, the artist named by Beazley (*ARV*², 1336.1) after the aulos-player Pronomos, depicted among other figures in the theatrical scene on side A of his most important work, the volute-krater H3240 (8167) in the Naples National Archaeological Museum. His activity is placed some time before and after 400 B.C., its chronological limits remaining vague. The works ascribed to the Pronomos Painter himself are relatively few, but a greater number were recognized as being ‘near’, ‘akin to’ or ‘related to’ him. A catalogue of red-figure pottery attributed to this painter and his circle is provided in the Appendix at the end of the present article. The vases compared with the calyx-krater from Troizen will be referenced with the number (in bold) they are assigned within this catalogue.

The workshop of the Pronomos Painter produced calyx-kraters; however, few of those survive complete and are offered for comparison with the Troizen krater in respect of their shape. In relation to the well-preserved examples, the shape of the vase resembles that of a calyx-krater in Ferrara (16). The two vessels are comparable in terms of their slender proportions and tall cylindrical body with an almost vertical profile. In both examples,

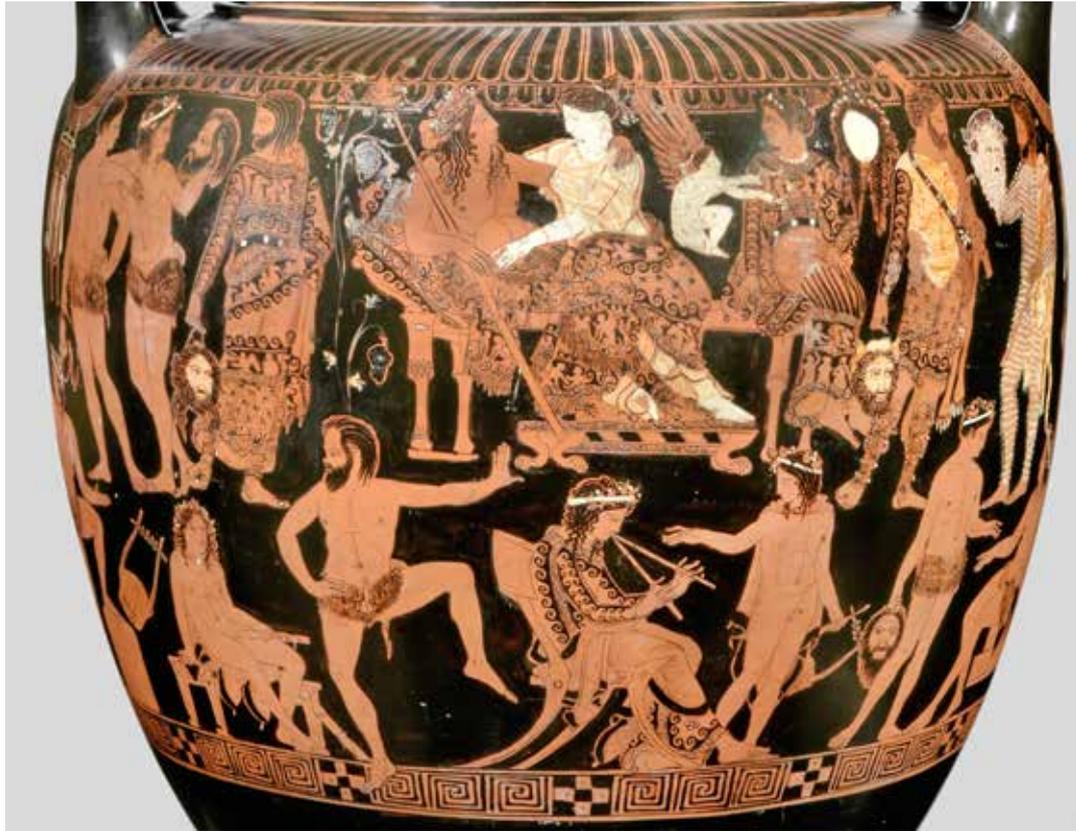

Fig. 20. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Volute-krater, side A.

the cul is separated from the cylindrical wall by a deep groove, the flaring rim is bordered below by a shallow groove, and the lip is marked off on the outside by a deep groove. However, they differ from each other in the shape of the handles, as in the Troizen krater they appear to have formed a gentle upward curve, whereas in the Ferrara krater and other contemporary examples they are straight, more elongated and angled at the top. Regarding the handles, the Troizen vase seems to be closer to two other calyx-kraters, one in Genoa (19) and another in Madrid (26).

As it appears, the Troizen and Ferrara calyx-kraters are late examples of vases of this type ascribed to the Pronomos Painter and his circle, since they have slender proportions, exhibiting a tall and relatively narrow body with a high, flaring rim. Conversely, the Madrid and Genoa kraters may be considered earlier examples, since they have comparatively less slender proportions and a shorter rim, plastically differentiated from the body. The proposed chronological classification is further supported by the varying quality of the secondary decoration: in the Madrid and Genoa kraters it is more elaborate and very carefully drawn, whereas in the Troizen and Ferrara kraters it is simplified and rather hastily executed.

The arrangement of the figures in the scene on the Troizen krater recalls the configuration of other scenes by the Pronomos Painter and his associates: many figures placed at different levels, an arrangement creating the illusion of depth, move or gesture vividly while performing various activities; ultimately, they form a close-knit, unified, harmonious whole, composed of opposing forces that are nonetheless interactive and balanced (cf. Drougou 2000, 169–70). This painter's style may also be recognized in the way of rendering facial features, hair, anatomical features, clothing and additional items. Five red-figure vases are particularly offered for comparison with the krater from Troizen in terms of the manner of painting:

- a) Naples, Museo Archeologico Nazionale 81673 (prev. H3240). Volute-krater, name-vase (28) (Figs. 20, 21).
- b) Berlin F2642 (lost). Bell-krater (7).

Fig. 21. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Volute-krater, side B.

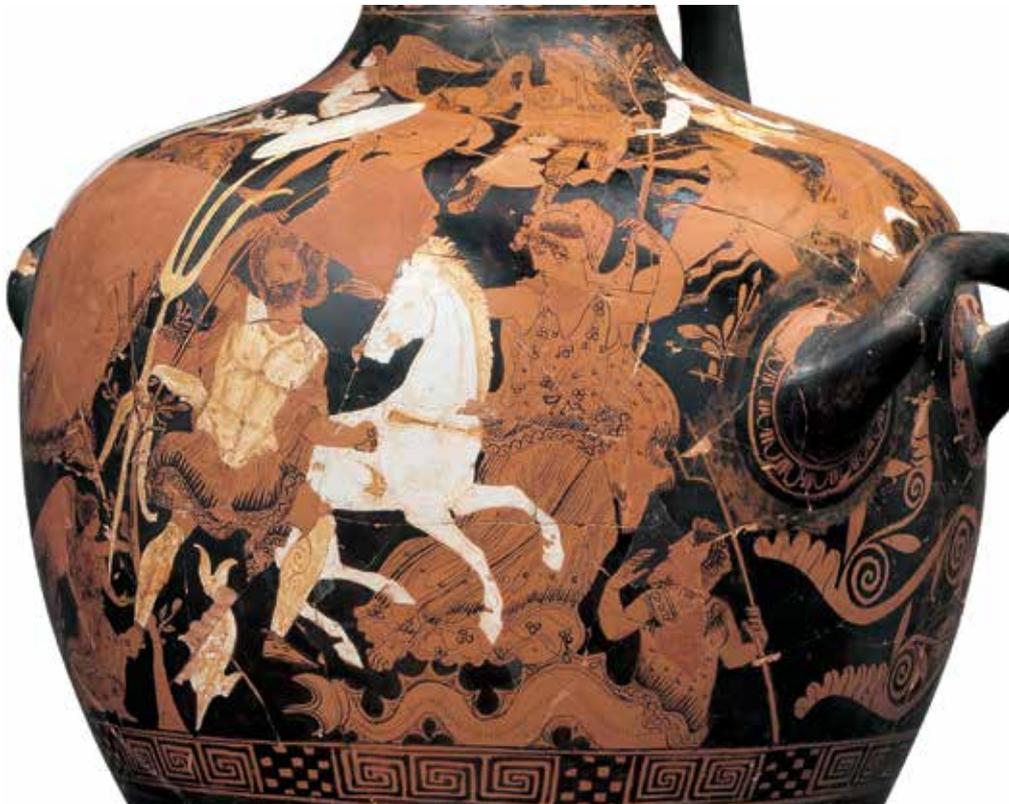

Fig. 22. Pella, Archaeological Museum 80/514. Hydria representing the strife between Athena and Poseidon. ©Ministry of Culture / Archaeological Resources Fund / Ephorate of Antiquities of Pella.

Fig. 23. The head of the satyr behind Hephaistos on the krater from Troizen (detail).

Fig. 24. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side B: detail of a satyr.

c) Bonn, Akademisches Kunstmuseum 697.116. Bell-krater fragment (11).

d) Turin, Museo di Antichità 2058 (prev. 4122). Bell-krater (48).

e) Pella, Archaeological Museum 80/514. Hydria (31) (Fig. 22).

Unfortunately, many elements of the scene painted on the Troizen krater, most regrettably the figures' facial features and anatomical details, have been lost, as the vessel was found in a shattered condition and its surface had suffered much damage. Nevertheless, certain preserved details of the figure decoration, and in addition, the floral decoration, allow for comparison with similar features of the aforementioned vessels and other works connected with the same painter.

Fig. 25. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side B: detail of a satyr.

Facial features and hair

The satyr behind Hephaistos is the only figure whose facial features are completely preserved. The head is neatly drawn (Fig. 23), as was usual for the Pronomos Painter. The broad curved forehead, small protruding nose and fleshy lips resemble those of the satyrs depicted on side B of the name-vase in Naples (Figs. 24, 25) and on the Turin krater (28, 48). The eye and eyebrow are rendered in a manner considered to be typical for this painter: the upper lid is drawn with a double line, the upper of which curves gently down to meet the lower line at the ends; the eyebrow is drawn with a long, arched line, curving down at the inner end (cf. Burn 2010, 17–8; Mannack 2010, 11). The ear, drawn with a double line forming a strong curve at the bottom and an acute angle at the top, may be paralleled to that of a satyr on one of the krater fragments from Corinth (13), proposed to exhibit the manner of the Pronomos Painter. The satyr behind Dionysos (Fig. 14) is similarly depicted with broad curved forehead, but all other facial features are worn off.

The rendering of faces with small chin and long, sharply defined nose with dot-nostril, as seen in the facial profiles of Dionysos and the female figure in front of him (Figs. 26, 27), is also considered a characteristic of this painter's style (McPhee 1978, 552; Burn 2010, 17–8; Mannack 2010, 11). The neatly drawn protruding lips of Dionysos, the upper of which is separated from the lower by a short straight line at its bottom, resemble the

Fig. 26. The head of Dionysos on the krater from Troizen (detail).

Fig. 27. Detail of the female figure in front of Dionysos on the krater from Troizen.

Fig. 28. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side A: detail of Dionysos.

Fig. 29. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side B: detail of Dionysos and Ariadne.

Fig. 30. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side B: detail of the left maenad.

Fig. 31. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side B: detail of the right maenad.

lips of Dionysos on sides A and B of the name-vase (28), as well as those of Kallias on side A and the maenads on side B of the same vase (Figs. 28–31).

The tousled curly hair of Hephaistos (Fig. 32) and the satyr behind him (Fig. 23) displays similarities with the hair of a satyr and two maenads on side B of the name-vase (Figs. 24, 30, 31), and with that of the trumpeter on the Pella hydria (31) (Fig. 33). This way of depicting the hair was proposed as a further characteristic of the Pronomos Painter's manner (Drougou 2000, 169).

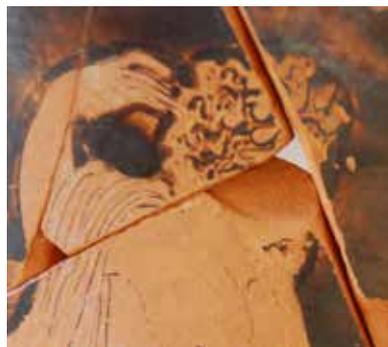

Fig. 32. The head of Hephaistos on the krater from Troizen (detail).

Fig. 33. Pella, Archaeological Museum 80/514. Detail of the trumpeter.

Fig. 34. Pella, Archaeological Museum 80/514. Detail of Poseidon.

Fig. 35. The second female figure to the right of Dionysos on the krater from Troizen.

Fig. 36. Detail of Dionysos' right hand, holding a thyrsos.

Fig. 37. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side A: actor playing Papposilenos.

Fig. 38. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side A: Pronomos and Charinos.

Fig. 39. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side A: Dion and Philinos.

Posture and anatomical features

The positioning of Hephaistos, with the right arm upraised and bent towards the head (Figs. 10, 32), recalls the posture of Poseidon in the scene on the Pella hydria (31) (Figs. 22, 34), where the raised arm of the god and the hand holding the trident are rendered in a similar manner. As concerns anatomical details, long, thin fingers curving upwards at the tips, like those of Hephaistos (Fig. 32), Dionysos and the second female figure to the right of him (Figs. 35, 36), are also seen in some figures on side A of the Naples krater (28), especially in Dionysos, Pronomos, Charinos, Dion, Philinos and the actor playing Papposilenos (Figs. 28, 37, 38, 39), and also in a satyr on side B of the same vase (Fig. 24). The fingers of the left hand of the satyr behind Dionysos (Fig. 40) are bent at a right angle, identically to those of the trumpeter and the Nike figure on the Pella hydria (Fig. 41).

Fig. 40. Detail of the satyr behind Dionysos on the krater from Troizen.

Fig. 41. Pella, Archaeological Museum 80/514. Detail of the Nike figure.

Furthermore, on the Troizen vase Dionysos ‘holds’ the thyrsos with an open hand, his fingers extending across the shaft (Fig. 36), which is exactly how the actor playing Papposilenos holds a staff on the name-vase (Fig. 37). The same way of holding an object is shown in the scene on side A of the bell-krater from Samothrace (37), and on one of the surviving fragments (Shefton 1982, pl. 46a) of a red-figure krater from Perachora (4), ascribed near the Pronomos Painter.

Details of clothing and additional items

The manner of the Pronomos Painter is mostly recognisable in the frieze of horses and the volute motif in the upper part of the chiton of the female figure (probably maenad) to the right of Dionysos (Fig. 27). The use of a team of horses as an ornamental motif in the decoration of clothing is considered to be a main characteristic of his workshop (Mannack 2010, 11), given that it appears on side A of the name-vase (28), specifically in the himation of Ariadne and the chitons of the two figures flanking the divine couple (Fig. 42), and on a number of other

Fig. 42. Naples, Museo Archeologico Nazionale H3240 (81673). Side A: Dionysos, Ariadne, and the two figures flanking the divine couple.

vessels ascribed to his circle, including a bell-krater in Ferrara (17), a calyx-krater fragment in Giessen (21), a calyx-krater in Madrid (26), a bell-krater in St. Petersburg (43) and a calyx-krater in Würzburg (50).

The volute motif was similarly used to embellish garments on side A of the name-vase (28), and on some further vessels connected with this painter, for example, the two kraters from Samothrace (37–38) and a partially preserved volute-krater in Würzburg (52). This motif appears in the decoration of attire in works of the Meleager Painter as well; however, in those it is usually combined with friezes of hippocamps (cf. Kathariou 2002, pls. 9, 26). A pair of bracelets rendered with two bands of added white near the wrist, similar to that worn by the maenad to the right of Dionysos (Fig. 17), recurs in the Nike figure depicted on a volute-krater in Würzburg (52), and also in the figure of Helen on a squat lekythos in Berlin (8), assigned by Beazley to the Pronomos Painter.

The way in which the leopard skin is wrapped around the left arm of the satyr behind Hephaistos (Figs. 13, 23) reappears in other satyrs carrying animal hides on the following vases: the volute-krater in Würzburg (52), the calyx-krater in Madrid (26), a pelike in the National Archaeological Museum of Athens (3) and a pelike in the Archaeological Museum of Serres (40). The rendering of laurel wreaths with few oval leaves pointed at the tip, arranged untidily in the hair, as seen in Hephaistos and the satyr behind Dionysos (Figs. 32, 40), recurs in wreathed figures depicted on the kraters in Naples (28) (Figs. 30, 31, 39), Bonn (11) (Fig. 43) and Turin (48), and on some other vases attributed to the same workshop. The laurel leaves crowning the head of the two female figures (probably maenads) to the right of Dionysos (Figs. 27, 35) have a similar shape, but they are placed vertically in the hair above the forehead, thus recalling the groups of three upright leaves adorning the headbands of the maenads on the Berlin krater (7).

Fig. 43. Bonn, Akademisches Kunstmuseum 697.116 (photo: Jutta Schubert). Krater fragment with a maenad representation.

Floral decoration

The decoration of the upper cul with a zone of diagonally addorsed palmettes, as this is displayed on the Troizen krater (Fig. 7), is also seen on some other calyx-kraters ascribed to the circle of the Pronomos Painter, such as the kraters in St. Petersburg (42) and Madrid (26); however, the palmettes on these vases differ from those on the Troizen krater as regards their design. The spiralling tendrils of the palmettes on the latter bear a closer similarity to those of the floral motifs on the reverse of the Pella hydria (31) and on the bell-krater from Samothrace (37).

The decoration of the rim with a laurel wreath, a common feature of calyx-kraters dating to the late 5th and early 4th centuries B.C. (Tiverios 1989, 75–6), appears quite frequently on vessels of this type attributed to the Pronomos Painter and his production associates. The laurel wreath on the rim of the Troizen krater (Fig. 19) does not display the elegance and meticulous drawing of the best examples. Possibly, the secondary decoration of the vase was executed by some junior artist holding a lower position in the workshop's hierarchy, as was also proposed for other similar cases (cf. Williams 2016, 56–8).

The comparisons made above seem to provide sufficient evidence for the connection of the calyx-krater from Troizen with the workshop of the Pronomos Painter, although some features of the figure decoration are shared by other painters active in the same period. There are close similarities in style with the name-vase in Naples and a number of other vessels assumed to have originated in this workshop, such as the Pella hydria and the kraters in Berlin, Bonn and Turin. However, it is admittedly difficult to make a clear-cut distinction between the oeuvre of the Pronomos Painter himself and that of other artists who may have worked under his guidance or influence (Burn 2010, 17). Perhaps different hands within the same workshop collaborated in the painting of intricate multi-figured representations, following a set of common principles and the instructions of a more experienced artist (Drougou 2000, 172, 175). In such cases, the general design of a scene and the painting of its most difficult parts may have been executed by a senior artist, who was the head of the workshop, while other elements of the decoration were assigned to junior craftsmen. The workshop of the Penthesilea Painter (active c. 475–450 B.C.) is a well-known case of multiple hands collaborating in the decoration of the same vase (Robertson 1992, 161–62; Osborne 2004, 79–81, 87–8); a similar work model is not sufficiently documented in the Attic pottery production of the 4th century B.C., which however has not been studied to same extent as that of the 6th and 5th centuries.

The Troizen calyx-krater is presumably later in date than the Naples krater and the Pella hydria, as the drawing style, although close to that of the aforementioned vessels, is comparatively simplified and rather standardized. Besides, the black glaze of the background is applied thinly in places, a flaw suggesting that the Pronomos Painter's workshop was in decline when this vase was produced. Most probably it was fashioned shortly after the beginning of the 4th century B.C., in the late years of the workshop's activity, as is also indicated by the krater's shape.

THE PRONOMOS PAINTER AND HIS CIRCLE

As mentioned above, the activity of the Pronomos Painter is placed in the late 5th and early 4th centuries B.C.; however, its exact chronological limits are uncertain (Shefton 1982, 156 n. 22; Drougou 2000, 174–75; Burn 2010, 20–3). A number of scholars have pointed out that his oeuvre displays influences from both the Meidias Painter, a leading exponent of the 'ornate' style, and the Dinos Painter, who followed the tradition of the 'plain' style established by the Group of Polygnotos (Arias 1962, 377; Robertson 1992, 255–56; Tiverios 1996, 40, 333; Burn 2010, 18–21). He shares several characteristics of the ornate style, employed by artists who painted mainly large-size vases with flamboyant, multi-figured scenes, placing a great deal of emphasis on details and making

ample use of ornamental motifs, especially in the decoration of attire (Nikolaidou-Patera 2011, 308–9). However, his tendency for symmetrical scenes and his drawing style –particularly the rendering of faces– indicate that he was a pupil of the Dinos Painter (McPhee 1987, 277; Robertson 1992, 255–56; Burn 2010, 18–21). As Burn (2010, 20) pointed out, his case shows that the distinction between the plain group and the ornate is not simple and clear-cut, and in all probability does not correspond to a straightforward division of workshops.

Distinguishing one artist from another is often difficult due to the mobility of vase painters. By contrast to potters, who were tied to their workshop because of the investment in infrastructure, vase-painters, whose toolkit contained only small-size implements, might choose to collaborate with different potters and workshops, thereby receiving various influences (Webster 1972, 41; Osborne 2004, 79, 88–93; Sapirstein 2013, 499–500). The style of the Pronomos Painter exhibits a great affinity with the works of the Talos, Suessula and Meleager Painters, who were approximately contemporaneous with him and shared the same tradition in vase painting (McPhee 1973, 246; 1987, 277; Robertson 1992, 256–59; Drougou 2000, 173–75; Kathariou 2002, 78–9; Burn 2010, 19–20). Moreover, there seems to have been some relationship between him and the Painter of Louvre G 433, as they collaborated in the decoration of the Berlin krater F2642 (7), the former painting side A of the vase, and the latter side B.

Beazley (*ARV*², 1336.1–4) assigned only four vessels to the Pronomos Painter himself: the name-vase in Naples (28), the Berlin krater F2642 (7), the krater fragment in Bonn (11) and the squat lekythos in Berlin (8); thirteen other vases in his lists were considered as being ‘near the Pronomos Painter’ (*ARV*², 1336–8). Beazley’s methodology in recognising distinct vase-painters was criticized by certain scholars (Beard 1991; Whitley 1997; Turner 2000); by contrast, other scholars defended his legacy and the value of making attributions in the study of Greek vase-painting (Williams 1996, 241–52; Oakley 1998; 2004, 69–71; 2009, 605–7; Boardman 2001, 128–38). The accuracy of the Beazley system was questioned again in recent scholarship, arguing that he overestimated the number of individual artists, thus creating a non-realistic image of the Athenian vase-painting industry of the Late Archaic and Classical periods (Sapirstein 2013, 493–94, 503–8; 2014, 184–85; 2020; Stissi 2016; Hasaki and Cline 2020, 59–60). However, close stylistic affinities cannot be ignored, and they are still used as evidence for ascribing decorated pottery to a distinct artist or his circle.

McPhee (1978) recognized four more vessels as works of the Pronomos Painter: the Turin krater 4122 (48), the Vienna krater 551c (49), a partially preserved krater from Cyprus (24), and two fragments of a krater from Al Mina (29). Some further vases were connected with his workshop by Hölscher (*CVA: Würzburg Martin von Wagner Museum 2* [Germany 46], 55–60, pls. 39:3–5, 40–41) and Shefton (1982); Hölscher separated them into two groups, taking into consideration the degree of their kinship with the name-vase in Naples. Additionally, a number of other vessels were attributed to this painter and his circle in various publications (e.g., Talcott and Philippaki 1956, 55–6, no. 247, pl. 23; Vickers 1971, 117–18, pl. 14*q, r*; Brommer 1972, 451–55, figs. 1–3; McPhee 1976, 391–92, no. 30, pl. 90; Green 1982, 237–38, fig. 1; Dinsmoor 1992, 501–13, pls. 117–120). Certain works ascribed to his circle in a general sense were re-examined and assigned to specific painters among his associates, for example: the krater from Basky (43) was assigned by McPhee (1987, 278) to the Athens Painter 12255; a bell-krater from Olynthos (36) was attributed, also by McPhee (1997, 253–55, figs. 11–12), to the Painter of Montesarchio Tomb 121; Kathariou (2002, 213–14, pl. 9) recognized the Painter of the New York Centaureomachy on side A of a column-krater in private collection (20), and the Meleager Painter on side B of the same vase.

More recent additions to the works proposed to be connected with the Pronomos Painter are the red-figure hydria from the necropolis of Pella (31), and a pelike decorated with a Gigantomachy scene, found at Tragilos in Central Macedonia (40). Mannack (2010, 12–3) records a total of 37 vessels ascribed to this artist and his wider circle. In the Beazley Archive Pottery Database (*BAPD* <https://www.carc.ox.ac.uk/carc/pottery>), a total of 45 examples are listed as works of the Pronomos Painter and his associates, without including the following vases: a partially preserved pelike from Portixol in Ampurias (1), a bell-krater fragment from the Pnyx in Athens (5), a bell-krater in Ferrara (17), a bell-krater in Samothrace (37), a bell-krater in St. Petersburg (43), and

a volute-krater in Würzburg (52). To sum up, 52 vessels published to date –including the calyx-krater from Troizen– have been connected in one way or another with this painter and his associates: 37 kraters (16 calyx, 13 bell, five volute, one column and two krater fragments with no indication of the specific type), four pelikai, two hydriai, two squat lekythoi, two plates, one pyxis, one chous, one Panathenaic amphora and two potsherds.

One of the main characteristics of the Pronomos Painter's workshop is that it mostly produced large-size vessels, such as kraters, pelikai, hydriai etc. (Drougou 2000, 177; Mannack 2010, 12). The majority of the vases ascribed to this artist and his circle are kraters decorated with scenes from the Dionysiac cycle, such as the kraters in Naples (name-vase), Berlin and Turin, among many more. Even in cases where the main representation is not directly connected with Dionysos, figures belonging to his retinue often accompany the focal figures (e.g., 27, 31, 45), or a Dionysiac scene is depicted on the reverse the vase (e.g., 4, 20, 37, 43, 45). In several works of this painter and his associates, the scenes on one side are not distinctly separated from those on the other (e.g., 19, 26, 27, 28, 40, 42), thus appearing to be interrelated (Green 1982, 239). After the mid-5th century B.C., subjects from the Dionysiac cycle were in general a frequent occurrence on red-figure pottery, especially on exported products (Isler-Kerényi 2015, 14–5). A further characteristic of his workshop is the fondness for subjects drawn from theatrical plays staged in Athens. At least six vessels (1, 17, 28, 38, 44, 51) attributed to this painter and his circle depict scenes related to theatrical performances, a theme also linked with Dionysos (Froning 1971, 5–15; Green 1982, 237–44; Drougou 2000, 178; Burn 2010, 16; Csapo 2010, 96–124; Avramidou 2012, 142). Inspiration originating in theatrical plays –or, perhaps, in monumental paintings deriving from those– was also proposed for some vases with mythological scenes (Green 1982, 243–44; Drougou 2000, 178, 191, 206–10; 2004, 18; Csapo 2010, 121).

In the aftermath of the Peloponnesian War there was a notable change in the geographic distribution of exported Attic pottery (Robertson 1992, 267–68; Kathariou 2002, 81). The workshop of the Pronomos Painter appears to have enjoyed intense export activity, given that pottery assumed to have come from it was found in various parts of the Mediterranean world (Drougou 2000, 179–80; Burn 2010, 24–5; Mannack 2010, 12–3). The north-eastern Peloponnesian was among the regions where its products were distributed, as is demonstrated by pottery finds from Corinth (13) and Perachora (4), to which the calyx-krater from Troizen may now be added. We cannot know whether this krater was a customer's special order or if it was purchased as a finished product; in either case, the involvement of a merchant acting as a middleman between the workshop and the customer is very probable (cf. Osborne 2004, 87; Tiverios 2019, 190–91).

THE KRATER'S SCENE IN THE CONTEXT OF THE ICONOGRAPHY OF HEPHAISTOS' RETURN

According to mythical tradition (Homer, *Iliad* 18.395–405; Pausanias 1.20.3; Libanius, *Progymnasmata*, in Gibson 2008, 14 and 15; Hedreen 1992, 13–4; 2004, 38–9; Fineberg 2009, 282–86), Hephaistos was born lame and for this reason, he was ejected from the heavens by his mother, Hera, in appal; after a long fall, the child ended up in the sea, but was rescued and raised by Thetis and Evrynome. When Hephaistos grew up, he became a great craftsman and set up a forge, where he manufactured luxury metallic items for his saviors. Wishing to gain revenge against his mother, he fashioned a magic golden throne with invisible fetters, and sent it to her as a gift; as soon as Hera sat upon the throne, she was trapped on it and was unable to stand up. In her despair, she asked the other gods to bring Hephaistos back, promising that whoever succeeded would take Aphrodite to wife. Dionysos invited him to a symposium, and after he made him drunk, he managed to take him back to Olympos. Finally, Hephaistos was convinced to release Hera from her bonds, and it was him who became Aphrodite's husband.

Hephaistos returning to Olympos is easy to recognise in the partially preserved scene of the Troizen krater. This scene is one of the few late depictions of the specific subject matter in Attic vase painting, as the great

Fig. 44. Munich, State Collection of Antiquities and Glyptothek S68. Pelike by the Lugano painter. Side A: Return of Hephaistos (photo: Renate Kühling).

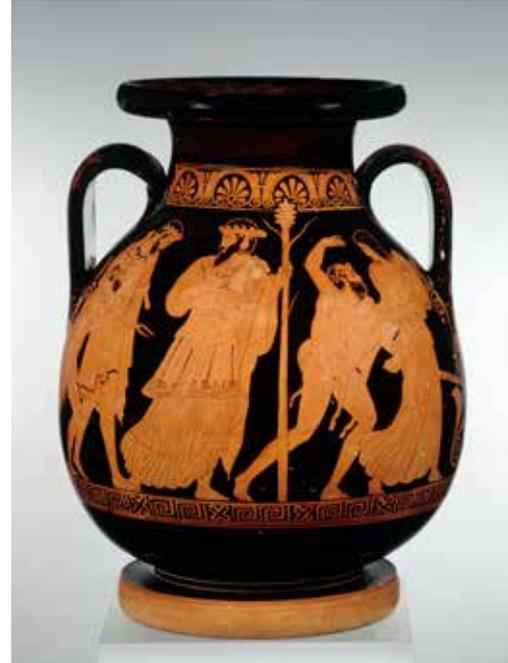

Fig. 45. Munich, State Collection of Antiquities and Glyptothek 2361. Pelike by the Kleophon painter. Side A: Return of Hephaistos.

majority of other known examples date to the 6th and 5th centuries B.C. The earliest surviving representation appears on an amphoriskos of the Middle Corinthian period, where Hephaistos is portrayed as a beardless youth with twisted feet, riding side-saddle on a mule and raising a drinking horn to his mouth, accompanied by Dionysos and members of his thiasos (Brommer 1937, 198–99, no. I.1; Seeberg 1965, 103, no. 3, pl. XXIV; *LIMC* 4: 639, no. 129, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]). The same subject, with some variations, occurs on some more Corinthian vases of the 6th century B.C., as well as, occasionally, on Laconian, Rhodian, Chalcidian and Etruscan pottery of the same period (Brommer 1937, 198–202; Seeberg 1965). In Attic vase painting, the earliest known example is the Return of Hephaistos frieze by Kleitias on the François Vase (c. 570 B.C.), where one of the most detailed representations unfolds: Dionysos, accompanied by his retinue, leads the procession, Hephaistos follows riding a mule, and the Olympian gods, nearly all present, await his arrival (Brommer 1978, 11–2, fig. 1; Carpenter 1986, 19–20, pl. 4a; Hedreen 1992, 14–5, pl. 1).

The Return of Hephaistos was already established in the repertoire of black-figure vase painting, but it became particularly popular in Attic red-figure production of the 5th century B.C., most probably due to the general prevalence of mythological scenes from the Dionysiac cycle at that time. In black-figure pottery, Hephaistos is mostly depicted drunk or in the process of intoxication, riding a mule or a donkey (often ithyphallic), and accompanied by Dionysos and members of his thiasos (Brommer 1937, 202–6; Moore 2010). In early red-figure vase painting two iconographic versions mainly appear: 1) Hephaistos returns to Olympus on muleback, with the company a Dionysiac procession; a few representations in this group include Hermes and Hera entrapped in the throne (e.g., *LIMC* 4: 638, 641, 643, nos. 117–118, 147–149, 159, 161, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]); 2) the drunken Hephaistos walks to Olympus, accompanied by Dionysos and his entourage (e.g., *ARV*², 639.60; *LIMC* 4: 644–5, nos. 169–171, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]). The first version originates in scenes from the black-figure tradition, whereas the second is supposed to have been devised by vase painters of the Early Classical period (Halm-Tisserant 1986; Carpenter 1997, 47). However, Hephaistos was already illustrated returning to Olympus on foot in few representations of Late Archaic date, probably influenced by some satyr play (Brommer 1978, 14; Robertson 1992, 73; Matheson 1995, 189). Those two basic iconographic versions were reproduced throughout the 5th century B.C. (see, e.g., *LIMC* 4: 641, 643–5, nos. 150, 162–167, 172c–d, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]), with minor variations (Figs. 44, 45, 46a–b).

Fig. 46a-b. Bologna, Museo Civico Archeologico 283. Volute krater by the Dinos Painter. Side A: Return of Hephaistos (Courtesy of: Bologna, Museo Civico Archeologico).

In general, during the 6th century B.C. and the first half of the 5th, representations of this mythic episode are humorous and usually display a comic aspect of Hephaistos, whereas after the middle of the 5th century B.C. this tendency subsides (Carpenter 1986, 26–7; 1997, 48). The apparent shift was claimed to be connected with the formalisation of Hephaistos' cult in Athens (Natale 2008, 121–22), a view ignoring the general change in the iconography of Attic red-figure pottery at that time. Around 440–430 B.C. developed a particular preference for representing Hephaistos' Return in vase painting, especially among the Polygnotan Group. At about the same time, the iconography of this subject was innovated by the fusion of the two episodes –the journey of the drunken Hephaistos to Olympus and the assembly of gods awaiting his arrival– into one scene, in which the whole progression of the myth is shown: Dionysos, holding a kantharos and accompanied by his retinue, leads the drunken Hephaistos to Olympus, where the throne-bound Hera and other gods welcome him back (Thompson 1937, 47–9, figs. 27–28; Froning 1971, 69; Halm-Tisserant 1986).

During the 4th century B.C., representations of Hephaistos' Return appear very rarely on red-figure pottery produced in Attica and Southern Italy. A scene on a calyx-krater ascribed near the Lugano Painter dates to the early 4th century B.C., but follows the iconographic tradition of the 5th (*LIMC* 4: 644, no. 164c, s.v. "Hephaistos" [Hermanry and Jacquemin]). Apart from this vase and the calyx-krater from Troizen, the rest of the known examples date much later, to the second quarter and the second half of the 4th century B.C., and they diverge from the previously established iconographic patterns: Hephaistos' journey to Olympus seems to have been abandoned by vase-painters, while other episodes of the myth came to be preferred, such as the symposium of Dionysos and Hephaistos, and the release of Hera from the throne (Froning 1971, 70; *LIMC* 4: 637, 639, figs. 111, 125 6, s.v. "Hephaistos" [Hermanry and Jacquemin]).

The red-figure calyx-krater from Troizen is among the few examples of pottery decorated with Hephaistos' Return in the late 5th and early 4th centuries B.C. Three vessels in this small group are closer in date to the Troizen krater:

a) A partially preserved volute-krater dating c. 420–410 B.C., attributed to the Dinos Painter (*CVA*: Bologna Museo Civico 4 [Italy 27], 11–2, pls. 68–69; *LIMC* 4: 638, no. 120, s.v. "Hephaistos" [Hermanry and Jacquemin]; *BAPD* 215253). Hephaistos, portrayed bearded, riding a mule and accompanied by at least one satyr and a maenad, heads towards Hera, who is shown held fast on the throne (Fig. 46a–b).

b) A pelike dating to the end of the 5th century B.C., attributed to the Lugano Painter (*LIMC* 4: 643–4, no. 163*d*, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]). Hephaistos, pictured draped and bearded, rides to Olympos on muleback, preceded by Dionysos, also shown draped and bearded, holding a kantharos and a thyrsos, and by a satyr bearing an animal hide and playing the aulos (Fig. 44).

c) A calyx-krater dating to the early 4th century B.C., ascribed near the Lugano Painter (*LIMC* 4: 644, no. 164*c*, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]). Hephaistos, draped and beardless, rides to Olympos on muleback; he is preceded by Dionysos, portrayed draped and bearded, holding a kantharos and thyrsos, and by three maenads and a satyr playing the aulos.

As mentioned above, in the scene on the Troizen krater, Hephaistos, riding a mule, is led triumphantly to Olympos by Dionysos and members of his thiasos; both Hephaistos and Dionysos are depicted as nude, beardless youths; the procession includes two satyrs bearing leopard skins, the one holding a thyrsos and the other a *krotalon*, two female figures, possibly maenads, and a Nike who flies above Dionysos, holding a drum and a ribbon. The partially preserved female figure in front of Dionysos (Fig. 17), presumably portrayed seated, may be recognized as a maenad holding a torch with the (missing) left hand. A maenad holding torches was perhaps introduced into the iconography of Hephaistos’ Return by the Altamura Painter around 460–450 B.C. (Mannack 2001, 75). Seated maenads appear in some other late depictions of Hephaistos’ Return, e.g., in the representation by Polion, dating c. 420 B.C. (*ARV*², 1171.1). The seated female figure further to the right (Figs. 17, 35) may also be a maenad, or perhaps some Olympian deity, supposing that Hephaistos’ reception by Hera was depicted on the unpreserved part of the scene. In any case, this figure may not be viewed as Hera, since she is not sitting on a throne; besides, she is seated to the right, with the upper body turned frontally, while Hephaistos and Dionysos are shown to the left of her. Her posture is very different from that of the entrapped Hera in other representations, where she is portrayed in profile or in three-quarter view, sitting rigid on the throne and facing the arriving procession (Fig. 46*b*) (cf. Halm-Tisserant 1986, fig. 8). Hera, if included in this scene, would have been positioned further to the right, on the now lost part of the vessel.

The scene on the Troizen krater –whether depicting only the journey of Hephaistos to Olympos or including Hephaistos’ reception by Hera and other Olympian deities– follows the established iconography of the subject, while also exhibiting certain innovative features:

a) The figures are set at various levels, thus creating the illusion of depth, and they display dynamic movement or vivid gestures indicating their interrelation. The configuration of the scene is characteristic for the Pronomos Painter and, in general, for the ornate style. In other, earlier representations of this subject, and in the (approximately) contemporary depictions by or near the Lugano Painter (*LIMC* 4: 643–4, nos. 163*d*, 164*c*, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]), the figures are normally shown in minimal movement, proceeding one after another along a ground line. A first attempt to introduce the impression of depth and some interaction among figures in the iconography of Hephaistos’ Return appears on a volute-krater by Polion, dating c. 420 B.C. (*ARV*², 1171.1), where the scene unfolds in two rows, one above the other. A second, faint attempt to create a sense of depth in illustrating this subject matter may be recognized in the representation on side A of the partly preserved volute-krater by the Dinos Painter, dating c. 420–410 B.C. (*CVA*: Bologna Museo Civico 4 [Italy 27], 11–2, pls. 68–69). In this scene, the figures are set at slightly varying levels, but their poses are still static, despite the developments in vase painting at that time. By contrast, on side B of the same vase, which depicts Dionysos and Ariadne accompanied by a Dionysiac thiasos, both the depth of the scene and the activity of the figures are rendered more effectively. The apparent differences between the two scenes indicate that in Hephaistos’ Return the artist chose deliberately to follow, for the most part, the norms of the subject’s established iconography. The representation on the calyx-krater from Troizen is actually the first example of a considerable divergence from those norms.

b) In the scene on the Troizen vase, a Nike flies above Dionysos, accompanying the procession. This figure is not present in earlier or contemporary depictions of the same subject, but it reappears in representations of Hephaistos’ Return on two South Italian red-figure vessels dating much later: a Lucanian volute-krater in

Fig. 47. Foggia, Museo Civico 132723. Apulian amphora, decorated with a representation of Hephaistos' Return (photo by the Soprintendenza ABAP for the BAT and FG provinces).

Leningrad, dating 360–350 B.C., and an Apulian amphora (Fig. 47), dating 330–320 B.C. (*LIMC* 4: 639, nos. 125–126, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]). A Nike figure appears in some other scenes from the Dionysiac cycle in vase-painting of the early 4th century B.C.; in those cases, the presence of a Nike was assigned to a fusion of elements deriving from various myths, a phenomenon that was not uncommon in that period (Kathariou 2002, 34).

c) On the Troizen vase, Hephaistos and Dionysos are portrayed as nude, beardless youths, although in representations of Hephaistos' Return dating from the 6th to the early 4th centuries B.C. the two gods are normally shown draped and bearded. Exceptions to this norm are some vessels, dating mainly after the mid-5th century B.C., where Hephaistos is pictured beardless, for example: a calyx-krater and a volute-krater attributed to the Group of Polygnotos; a calyx-krater and a skyphos by the Curti Painter; a volute krater and a skyphos by the Kleophon Painter; a calyx-krater akin to the Lugano Painter (*LIMC* 4: 638, 644, nos. 119, 122, 164a–c, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]; Matheson 1995, 190, pl. 123; Carpenter 1997, 47–8, pl. 15b; Mannack 2001, 76). Dionysos is generally portrayed as a nude, beardless youth in Attic vase painting from the late 5th century B.C. onwards (Heinemann 2016, 71–102); however, in scenes depicting Hephaistos' journey to Olympos, he is still shown draped and bearded (*LIMC* 4: 643–4, nos. 163d, 164c, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]; Isler-Kerényi 2015, 208). Apparently, there was a degree of conservatism in the iconography of the specific subject matter, which is also evident in the static composition of the scenes dating to the last quarter of the 5th century B.C.

The aforementioned elements differentiate the krater's scene from earlier or contemporary representations of the same subject, thus providing important information about the iconographic development of Hephaistos' Return. The novelties attested in the figure decoration of the Troizen krater may be viewed as the result of an innovative approach to this subject matter by the artist who designed the scene. The composition of the scene, focusing on a seated figure (Hephaistos) surrounded by a group of other figures set at various levels within the space, seems to reflect influences from monumental painting. The type of the vase, the calyx-krater, was the most appropriate shape to decorate with scenes originating in monumental painting, as its body offered a broad, gently curved surface (Tiverios 1989, 68–9). The Pronomos Painter is considered to have often drawn inspiration from monumental paintings, probably deriving from theatrical performances and placed on display on the Athenian Acropolis (Green 1982, 243–44; Drougou 2000, 178, 191, 206–10; 2004, 18; Csapo 2010, 121). In

general, the vase painters of the late 5th and early 4th centuries B.C. were quite familiar with the broader artistic production of their time, and they appear to have been influenced, in some cases, by other forms of art, such as monumental paintings and sculptures, or theatrical performances, especially of satyr plays (see, e.g., Metzger 1951, 379–405; Robertson 1992, 258; Tiverios 1996, 40–1; 2021; Kathariou 2002, 85).

At the end of the 5th century B.C. Athens was in decline, having been defeated in the Peloponnesian War, but following the restoration of the democracy in 403 B.C., the city endeavored to recover and regain its old glory. During that time, red-figure vase painters used to decorate pottery with scenes inspired by monumental paintings and sculptures adorning buildings on the Acropolis, in an effort to remind people of the achievements of the Athenian democracy (Nikolaidou-Patera 2011, 306–7). A monumental painting depicting the return of Hephaistos to Olympos is recorded by Pausanias (1.20.3), along with some others, in the sanctuary of Dionysos Eleuthereus on the southern slope of the Acropolis (*LIMC* 4: 638, no. 123, s.v. “Hephaistos” [Hermanry and Jacquemin]). This lost work of art is inferred to have been inspired by the popular satyr play *Hephaistos* of Achaios, presented in the second half of the 5th century B.C. (Brommer 1959, 29–30; Krumeich et al. 1999, 59). Pausanias apparently saw those paintings in the later temple of Dionysos, erected in the second half of the 4th century B.C., according to the findings of archaeological excavation (Kalligas 1963, 14–5); however, the gold and ivory statue of Dionysos, also mentioned by Pausanias, was a work of Alkamenes, who was active in the second half of the 5th century B.C. On this ground, Robertson (1972, 47) argued that the paintings –most probably panel-pictures fastened on the wall– were created at the same time as the god’s cult statue, and he supposed that they were originally installed in an earlier building, from which they were moved, together with the statue, to the 4th century temple when the precinct was reconstructed. The same hypothesis was advanced by some other scholars (Halm-Tisserant 1986, 18–20; Schöne 1987, 42–3), who pointed out that in the second half of the 4th century B.C. the subject of Hephaistos’ journey to Olympos lacked the popularity it had enjoyed during the second half of the 5th century B.C.

Certain Dionysiac motifs appearing repeatedly in artworks from the late 5th century B.C. onwards, among which the scene on a plate ascribed near the Pronomos Painter (12), were also proposed to have derived from paintings mentioned by Pausanias in Dionysos’ sanctuary on the Acropolis (Robertson 1992, 243, 256). A similar connection between the scene on the Troizen krater and the representation of Hephaistos’ Return displayed in that sanctuary would not be unlikely, as the configuration of the scene echoes influences from monumental painting, and the Pronomos Painter seems to have drawn inspiration from those panel-pictures in at least one more case.

Taking into consideration the political atmosphere current in Athens at the end the 5th century B.C. and the beginning of the 4th, and the influence it exercised on Attic artistic production of that time, we are allowed to suppose that the representation of Hephaistos’ Return on the Troizen krater had an additional, symbolic significance: the return of the lame god to Olympos perhaps alluded to the city of Athens, which, after the losses it had suffered, was trying to return to its former dominant position and reclaim the glory and prosperity of the past, while also looking forward to regaining the favor of the Olympian gods. This hypothesis finds support in the presence of a flying Nike in the scene, a figure that appears for the first time in the iconography of Hephaistos’ Return and gives the whole procession a triumphant character. Probable political symbolism was also proposed for the scene on the Pella Hydria (31), representing the strife between Athena and Poseidon for the hegemony of Attica (Drougou 2000, 178, 180, 211–12; Tiverios 2005; Neils 2013).

THE FUNERARY USE OF THE CALYX-KRATER FROM TROIZEN

As mentioned above, the red-figure calyx-krater from Troizen was found in the eastern cemetery, at a location where various types of graves, ranging in date from the Protogeometric to the Roman period, were brought to light. The surviving fragments were retrieved close beside the remains of a cremation dating to the third quarter

of the 4th century B.C. The finds from the cremation included parts of two bronze vessels (a stemless kylix and a dipper) and a few pieces from an iron sword (Giannopoulou 2006, 234; 2013a, 114; 2014, 215–18). Several other burials excavated at the same location also contained bronze vessels and utensils for wine use, along with further metallic items, such as bronze mirrors, bronze or iron strigils, and iron arrowheads (Giannopoulou 2006, 232–33, figs. 46–48; 2013a, 114–15, figs. 12–14; 2019, figs. 10–11, 23–25). As it appears, some upper-class Troizenians were interred there, furnished with rich grave gifts exhibiting their wealth, and probably promoting an image of the deceased as symposiast, warrior or, perhaps, athlete. However, objects deposited in tombs are not always connected with the deceased's real life, as in some cases they are more likely to allude to a desired afterlife (Thimme 1967, 208, 212; Pekridou 1986, 62–6; Gröschel 1989, 127–44; Gräpler 1997, 169–70).

Apart from the red-figure calyx-krater, a large number of other objects having Dionysiac connotations were found in Classical and Hellenistic tombs at Troizen, such as: sets of bronze sympotic vessels (phialae, krateriskoi, kylikes, kantharos, skyphos, mug, ladles, strainer), ceramic vases for wine consumption (kantharoi, kylikes, oinochoai, lagynoi etc.), terracotta figurines of female dancers, bronze bells (Giannopoulou 2009, 528–32, figs. 15–24; 2013a, 111–16, figs. 9, 12–14; 2019, 652–55, 658–59, 663, figs. 7–13, 19, 21; 2020, 79–81, 89, figs. 14–15; in press). Calyx-kraters were regularly used in symposia, as their shape was devised to serve the practical needs of mixing and ladling out wine, and it was probably for this reason that vases of this type were mostly decorated with scenes from the Dionysiac cycle (Tiverios 1989, 63–4). The furnishing of the deceased with grave gifts of Dionysiac character, a phenomenon observed not only at Troizen but also in some cemeteries elsewhere, seems to reflect common beliefs about an ideal life after death, probably stemming from the cult of Dionysos (Giannopoulou 2014, 319–20; 2019, 663; 2020, 89; in press). The connection of Dionysos with death and afterlife is well-documented by Heraclitus, who equates him with Hades (Diels and Kranz 1960, 154–55, Fragment 15). His worship at Troizen is recorded by Pausanias (2.31.2, 2.31.5), and moreover, a festival named Dionysia is mentioned in the fragmentary text of a Troizenian honorific decree dated to 287 B.C. (*IG IV 750*, lines 38, 44; *RE VII A1*, 1939, 650, s.v. “Troizen” [E. Meyer]). The establishment of his cult was presumably linked with the prominent role that viticulture played in the economy of the city, which produced three different types of wine, according to Athenaeus (31c). The importance of wine production at Troizen is also demonstrated by the presence of a grape or a twig of vine next to the trident on the reverse of certain silver coins issued by the city in the 5th–4th centuries B.C. (Imhoof-Blumer 1883, 182, 184, no. 140; Gardner 1887, 166, nos. 8–9, pl. XXX:21–21).

The Classical pottery from the cemeteries of Troizen indicates that in this period imports from Attica prevailed over those from neighboring regions in the north-eastern Peloponnese (Giannopoulou 2013a, 116). Trading contacts between Athens and Troizen were favored by the fact that the latter enjoyed a great ease of communication with Attica by sea, having the advantage of an excellent harbor, Pogon, located on the coast NE of the city (at the area of modern Vidi). This prime natural harbor played an important role in maritime trade as well as in naval operations in many periods of antiquity (Herodotus 8.42.1; Strabo 8.6.14; Soudas s.v. “Πώγων”; *RE VII A1* (1939), 635–36, s.v. “Troizen” [E. Meyer]; Baladié 1980, 244–45).

The calyx-krater presented above stands out from all other Attic imports found at Troizen, as it is the only example of red-figure pottery coming from an important Athenian workshop. The rarity of high-quality Classical pottery in burial deposits of this period may be due to the apparent tendency among wealthy families to offer their deceased elaborate vessels of bronze, normally used in symposia. However, our knowledge about pottery circulation at Troizen is still incomplete, as both the city and its cemeteries remain mostly unexplored, and consequently, the available evidence is insufficient to draw definite conclusions on this crucial matter.

APPENDIX

RED-FIGURE POTTERY ATTRIBUTED TO THE PRONOMOS PAINTER AND HIS CIRCLE

Ampurias

1. Ampurias, Museo Monografico 1494. Previous Collection: Barcellona, *Museo Archeologico* 33. Pelike fragments. Side A: *Centauromachy*. Side B: Theatrical scene. From Portixol.

CVA: Barcelona Musée Archéologique 1 (Spain 3), 35–8, pls. 29:8, 31:2, 32–34; Froning 1971, 10; Csapo 2010, 115–18, fig. 7:16; *BAPD* 9332.

Athens

2. Athens, National Museum 1257. Pelike. Side A: Dionysos and maenads. Side B: Draped youths. From Athens. *ARV*², 1337; *BAPD* 217515.

3. Athens, National Museum 1333. Pelike. Side A: Gigantomachy. Side B: Youths. From Tanagra.

*ARV*², 1337.8; Karousou 1971, 124–38, figs. 17–23; *Paralipomena*, 481; *Beazley Addenda*², 366; *BAPD* 217512.

4. Athens, National Museum. Bell-krater fragments. Side A: Atalante. Side B: Dionysos and Ariadne. From Perachora.

Dunbabin 1962, 354–57, no. 3852, pls. 148–150; *ARV*², 1337.7; *Paralipomena*, 481; Shefton 1982, 156, pls. 46, 47a; *Beazley Addenda*², 366; Robertson 1992, 260 fig. 263; *BAPD* 217511.

5. Athens, Agora Museum P 162. Bell-krater fragment. Satyr and maenad. From Pnyx.

Talcott and Philippaki 1956, 55–6, no. 247, pl. 23.

Basel

6. Basel, H. Cahn collection HC5. Calyx-krater fragment preserving a representation of Satyr and maenad.

BAPD 9038178.

Berlin

7. Berlin F2642 (lost). Bell-krater. Side A: Dionysos with his thiasos. Side B: Draped youths. Side B is attributed to the Painter of Louvre G 433. From Sant' Agata de' Goti.

*ARV*², 1336.2, 1342.5; *Beazley Addenda*², 366; CVA: Berlin Antikensammlung 11 (Germany 86), 81, Appendix 22:1; *BAPD* 217501.

8. Berlin, Antikensammlung 4906. Squat lekythos with a representation of Paris and Helen. From Greece.

*ARV*², 1336.4; *Beazley Addenda*², 366; CVA: Berlin Antikensammlung 16 (Germany 99), 81–83, Appendix 13:1, 19:1–2, pl. 34:1–6; *BAPD* 217503.

9. Berlin, Antikensammlung 31573. Vase fragment preserving a draped man representation.

CVA: Berlin Antiquarium 1 (Germany 2), 78, pl. 51:4; *BAPD* 32523.

Bonn

10. Bonn, Akademisches Kunstmuseum 2659. Squat lekythos with a representation of Eros and Aphrodite.

LIMC 2: no. 858, pl. 452, “Aphrodite” (A. Delivorrias); *BAPD* 874.

11. Bonn, Akademisches Kunstmuseum 697.116. Bell-krater fragment preserving a maenad representation. From Naucratis.

CVA: Bonn Akademisches Kunstmuseum 1 (Germany 1), pl. 19:4; *ARV*², 1336.3; *BAPD* 217502.

Boston

12. Boston, Museum of Fine Arts 10.187. Plate fragment with a representation of a woman riding on lion. From Greece.

*ARV*², 1337.10; *Paralipomena*, 481; *Beazley Addenda*², 366; Robertson 1992, 256; *BAPD* 217514.

Corinth

13. Corinth, Archaeological Museum C34.152. Calyx-krater fragments. Sides A and B: Satyrs and maenads. From Corinth.

McPhee 1976, 391–92, no. 30, pl. 90; *BAPD* 882.

Dublin

14. Dublin, University College, V5012. Bell-krater fragment preserving a youth representation. From Naucratis. Vickers 1971, 117–18, pl. 14*q*; *BAPD* 1317.

15. Dublin, University College 159 (prev. V5014). Previous Collection: Oxford, Ashmolean Museum G138.24. Bell-krater fragment preserving a representation of an ithyphallic statue of Herm and two figures. From Naucratis.

Vickers 1971, 117–18, pl. 14*r*; *BAPD* 1316/ *BAPD* 9035370.

Ferrara

16. Ferrara, Museo Nazionale di Spina T1BVP. Calyx-krater. Side A: Herakles, maenad, Erotes and satyrs. Side B: Satyr and maenad. From Spina.

*ARV*², 1337.3; *BAPD* 217507.

17. Ferrara, Museo Nazionale di Spina T161CVP. Bell-krater. Side A: Theatrical scene. Side B: Draped youths. From Spina.

Csapo 2010, 118–19, fig. 7:17; *BAPD* 41965.

Frankfurt

18. Frankfurt, Goethe-Universität, Antikensammlung 56918A. Krater fragment preserving a representation of Dionysos and maenads. From Milet.

Heinemann 2016, 251, fig. 157; *BAPD* 3998.

Genoa

19. Genoa, Museo Civico di Archeologia Ligure 1911.163. Calyx-krater. Side A: Bellerophon and Chimaera. Side B: Youths with spears. From Genoa.

*ARV*², 1337.6; *Beazley Addenda*², 366; *BAPD* 217510.

Germany

20. Germany, private collection. Column-krater. Side A: Amazonomachy. Side B: Dionysos and Ariadne. Kathariou 2002, 389, pl. 9a–b; *BAPD* 19738.

Giessen

21. Giessen, Antikensammlung der Justus-Liebich Universität S1. Calyx-krater fragment preserving a battle representation.

CVA: Giessen Antikensammlung der Justus-Liebich Universität 1 (Germany 70), 60, pl. 46:6; *BAPD* 29797.

Helgoland

22. Helgoland, Kropatscheck 90. Bell-krater. Side A: Nike and draped youth. Side B: Draped youths.

LIMC 3: no. 122, pl. 570, “Eos” (C. Weiss); *BAPD* 6407.

Kavala

23. Kavala, Archaeological Museum. Chous with a representation of maenads.

Real 1973, pl. 15b; *BAPD* 1808.

Kition

24. Cyprus, Kition. Bell-krater fragments Side A: Symposium. Side B: Draped youths. From Kition.

Karageorghis 1968, 310, fig. 90; McPhee 1978, 553; *BAPD* 12956.

Kouklia

25. Cyprus, Kouklia, Archaeological Museum 1977KL9N. Vase fragment preserving a warrior representation.

BAPD 9037983.

Madrid

26. Madrid, Museo Arqueológico Nacional L210 (prev.11011). Calyx-krater. Side A: Dionysos and his thiasos. Side B: Satyrs and maenads. From Calvi (?).

CVA: Madrid Museo Arqueológico Nacional 2 (Spain 2), 6–7, pl. 10:2; *ARV*², 1336.1; Isler-Kerényi 2015, 208, fig. 109; *Beazley Addenda*², 366; *BAPD* 217505.

Naples

27. Naples, Museo Archeologico Nazionale 81521 (prev. H2883, M1332). Calyx-krater fragments. Sides A and B: Gigantomachy. From Ruvo.

*ARV*², 1338; *Paralipomena*, 481; *Beazley Addenda*², 366; Burn 2010, 21, fig. 3:4; *BAPD* 217517.

28. Naples, Museo Archeologico Nazionale 81673 (prev. H3240). Volute-krater, name-vase. Side A: Reclining Dionysos with his companion Ariadne, surrounded by costumed actors, members of the chorus, musicians, writer and possibly *choregos* of a satyr play. Side B: Dionysos and Ariadne accompanied by satyrs and maenads. From Ruvo.

Arias 1962, 377–80, pls. 218–220; *ARV*², 1336.1; *Paralipomena*, 480; Simon 1976, 153–54, nos. 228–229; *Beazley Addenda*², 182–83; Taplin and Wyles 2010; *BAPD* 217500.

Oxford

29. Oxford, Ashmolean Museum 1954.254. Bell-krater fragments preserving a representation of Dionysos and his thiasos. From Al Mina, Syria.

ARV² 1156.14; McPhee 1978, 553; *BAPD* 215314.

30. Oxford, private collection Langdon-Davies. Plate fragment with a representation of a youth.

BAPD 9038072.

Pella

31. Pella, Archaeological Museum 80.514. Hydria with a representation of the strife between Athena and Poseidon for the hegemony of Attica. From Pella.

Drougou 2000, 2004; Neils 2013; *BAPD* 17333.

Perm

32. Perm, State National Research University, Museum of History 25. Krater fragment preserving a warrior representation.

Petrakova and Bukina 2019, 382–83, no. 127, pl. 68; *BAPD* 9047660.

33. Perm, State National Research University, Museum of History 66.2. Panathenaic amphora fragments preserving a representation of a chariot race.

Petrakova and Bukina 2019, 390–92, no. 136, pls. 71, 103; *BAPD* 9047669.

Poros

34. Poros, Archaeological Museum 1946. Calyx-krater fragments preserving a representation of Hephaistos' Return to Olympos. From Troizen.

Giannopoulou 2013a, 114, fig. 10; Present publication.

Reggio Emilia

35. Reggio Emilia, Musei Civici. Calyx-krater fragment preserving a representation of satyrs and maenads.

BAPD 43795.

Salonica

36. Salonica, Archaeological Museum 272. Calyx-krater fragments. Side A: Birth of Erichthonios. Side B: Wedding. From Olynthus.

Robinson 1933, no. 130, pl. 77; Brommer 1972, 451–55, figs. 1–3; McPhee 1997, 253–55, figs. 11–12; Avramidou 2012, 136–37, figs. 1–2; *BAPD* 3905.

Samothrace

37. Samothrace, Archaeological Museum. Bell-krater fragments. Side A: Apotheosis of Herakles, Side B: Dionysiac scene. From Samothrace.

Dinsmoor 1992, 501–6, figs. 1–2, pls. 117–118.

38. Samothrace, Archaeological Museum 71.1011. Volute-krater fragments. Sides A and B: Theatrical scene. From Samothrace.

Green 1982, 238–44, figs. 2–4; Dinsmoor 1992, 506–13, figs. 3–4, pls. 119–120; Csapo 2010, 114–15, fig. 7:15; *BAPD* 2346.

San Simeon

39. San Simeon (CA), Hearst Historical State Monument 7228. Hydria with a representation of Hermes, women, eros and youth.

*ARV*², 1337.9; *BAPD* 217513.

Serrai

40. Serrai, Archaeological Museum Δ 1272. Pelike. Sides A and B: Gigantomachy. From Tragilos, Thrace.

Nikolaidou-Patera 2011; *BAPD* 9026149.

St. Petersburg

41. St. Petersburg, State Hermitage Museum ST1798. Calyx-krater fragments preserving a representation of Helios in chariot, Selene and Dionysiac thiasos.

*ARV*², 1337.2; *Paralipomena*, 481; *Beazley Addenda*², 366; *BAPD* 217506.

42. St. Petersburg, State Hermitage Museum GR.263 (prev. B2680). Calyx-krater. Sides A and B: Heracles and the bull, surrounded by Olympian gods.

*ARV*², 1337.5; *Beazley Addenda*², 366; Petrakova and Bukina 2019, 23, 43–4, fig.18; *BAPD* 217509.

43. St. Petersburg, State Hermitage Museum BAK8 (prev. B7207). Bell-krater fragments. Side A: Apotheosis of Herakles. Side B: Dionysos, Ariadne and Dionysiac thiasos. From Basky, Russia.

Shefton 1982; *BAPD* 7207.

Switzerland

44. Switzerland, private collection. Volute-krater fragment preserving a theatrical scene.

Green 1982, 237–38, fig. 1; *BAPD* 5451.

Taranto

45. Taranto, Museo Archeologico Nazionale 52399. Calyx-krater fragments. Side A: Heracles sacrificing to Chryse. Side B: Satyrs and maenad. From Taranto.

*ARV*², 1337.4; *Beazley Addenda*², 366; *BAPD* 217508.

Tübingen

46. Tübingen, Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität S101641 (prev. E171). Calyx-krater fragment preserving a representation of two youths.

CVA: Tübingen Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität 4 (Germany 52), 53–43, pl. 22:3; *BAPD* 11612.

47. Tübingen, Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität S101731 (prev. E158). Pyxis' lid with a representation of a man's head.

CVA: Tübingen Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität 4 (Germany 52), 97, pl. 44:4; *BAPD* 11648.

Turin

48. Turin, Museo di Antichità 2058 (prev. 4122). Bell-krater. Side A: Dionysos, satyrs and maenads. Side B: Draped youths.

ARV² 1191; CVA: Turin Museo di Antichità 2 (Italy 40), 6–7, pl. 10:1–3; McPhee 1978, 553; BAPD 215768.

Vienna

49. Vienna, Universität 551C. Calyx-krater. Side A: Man, woman, eros and satyr. Side B: Draped youths. From Thebes, Boeotia.

ARV² 1156.18; CVA: Vienna Universität und Professor Franz v. Matsch 1 (Germany 5), 39, pl. 25:4–6; McPhee 1978, 553; BAPD 215318.

Würzburg

50. Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum H4706 (prev. H4728, H4695). Calyx-krater fragments preserving a representation of the Trojan War. From Taranto.

CVA: Würzburg Martin von Wagner Museum 2 (Germany 46), 55–6, pl. 39:3–5; BAPD 6369.

51. Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum H4781. Volute-krater fragments preserving a theatrical scene. From Taranto.

CVA: Würzburg Martin von Wagner Museum 2 (Germany 46), 59–61, pl. 41:1–5; ARV² 1338, 1690; *Paralipomena*, 481; *Beazley Addenda*², 366; Csapo 2010, 110–13, fig. 7:14; BAPD 217516.

52. Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum H4729. Volute-krater fragments preserving a representation of Gigantomachy. From Taranto. Probably the other side of no. 51.

ARV² 1346, 1690; CVA: Würzburg Martin von Wagner Museum 2 (Germany 46), 56–9, pl. 40; BAPD 217584.

FIGURES ©

The photos in Figures 2–19, 23, 26, 27, 32, 35, 36, 40 are by the author. The copyright of the photos in Figures 20–22, 24, 25, 28–31, 33, 34, 37–39, 41–47 is held by the Institutions mentioned in the captions. The owners of the copyright to these photos have given the author permission to reproduce them in the present article.

BIBLIOGRAPHY

- Arias, P.E. 1962. *A History of Greek Vase Painting*. London: Thames and Hudson.
- Avramidou, K. 2012. “Εικονογραφικές παρατηρήσεις σε έναν ερυθρόμορφο κρατήρα από την Όλυθο: θεατρικές επιδράσεις.” In *Κεραμείως παίδες. Αντίδωρο στον Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο από τους μαθητές του*, edited by E. Kephaliidou and D. Tsiaphaki, 135–42. Thessaloniki: Society of Scientists from Andros.
- Baladié, R. 1980. *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*. Paris: Les Belles Lettres.
- Beard, M. 1991. “Adopting an Approach II.” In *Looking at Greek Vases*, edited by T. Rasmussen and N. Spivey, 12–35. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boardman, J. 2001. *History of Greek Vases: Potters, Painters and Pictures*. London: Thames and Hudson.
- Brommer, F. 1937. “Die Rückführung des Hephaistos.” *Jdl* 52:198–219.
- _____. 1959. *Satyrspiele. Bilder griechischer Vasen*. Berlin: De Gruyter.
- _____. 1972. “Vier mythologische Vasenbilder in Griechenland.” *AAA* 5:451–62.
- _____. 1978. *Hephaistos. Der Schmiedegott in der antiken Kunst*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Burn, L. 2010. “The contexts of the production and distribution of Athenian painted pottery around 400 BC.” In *The Pronomos Vase and its Context*, edited by O. Taplin and R. Wyles, 15–31. Oxford: Oxford University Press.
- Carpenter, T.H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art: Its Development in Black-Figure Vase Painting*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Csapo, E. 2010. “The context of choregic dedications.” In *The Pronomos Vase and its Context*, edited by O. Taplin and R. Wyles, 79–130. Oxford: Oxford University Press.
- Diels, H., and W. Kranz. 1960. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Vol. 1. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Dinsmoor, A.N. 1992. “Red-figured pottery from Samothrace.” *Hesperia* 61:501–15.
- Drougou, S. 2000. “Krieg und Frieden im Athen des späten 5. Jahrhunderts v. Chr. Die rotfigurige Hydria aus Pella.” *AM* 115:147–216.
- _____. 2004. *Πόλεμος και ειρήνη στην αρχαία Αθήνα. Η υδρία της Πέλλας*. Athens: Ministry of Culture and Sports.
- Dunbabin, T. J. 1962. *Perachora II: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Pottery, Ivories, Scarabs and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*. Oxford: Clarendon Press.
- Fineberg, S. 2009. “Hephaestus on foot in the Ceramicus.” *TAPA* 139 (2):275–324.
- Froning, H. 1971. *Dithyrambos und Vasenmalerei in Athen*. Würzburg: Triltsch.
- Gardner, P. 1887. *Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Peloponnesus (excluding Corinth)*. London: The Trustees.
- Giannopoulou, M. 2006. “Τροιζήνα: οικόπεδο Α. Σπηλιοπούλου-Σαραντοπούλου.” *ArchDelt* 61 (B1): 232–37.
- _____. 2009. “Τα αποτελέσματα των νέων ερευνών στην αρχαία Τροιζήνα.” In *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994–2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18–20 Δεκεμβρίου 2003*, edited by V. Vassilopoulou and S. Katsarou-Tzeveleki, 519–36. Athens: Municipality of Markopoulo of Mesogeia.
- _____. 2010–2011. “Αρχαϊκή επιτύμβια στήλη οπλιτοδρόμου από την Τροιζήνα και η απεικόνιση της οπλιτοδρομίας στην αρχαϊκή τέχνη.” *ArchDelt* 65–66 (A):231–62.
- _____. 2013a. “Η πόλη και τα νεκροταφεία της αρχαίας Τροιζήνας.” In *Αρχαιολογικές Συμβολές Α: Αττική. ΚΣΤ’ και Β’ Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, edited by M. Dogka-Toli and S. Oikonomou, 105–19. Athens: Museum of Cycladic Art.
- _____. 2013b. “Επιτύμβια μνημεία της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου από την Τροιζήνα.” In *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 Μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους Μαθητές και Συνεργάτες του*, edited by E. Sioumbara and K. Psaroudakis, 325–43. Athens: Society of Messenian Archaeological Studies.
- _____. 2014. “Αρχαία Τροιζήν. Τα νεκροταφεία. Συμβολή στην μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλεως.” Ph.D. diss., University of Ioannina. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/41937>
- _____. 2018. “Αρχαία Τροιζήνα.” *Αρχαιολογία και Τέχνες (Archaeology and Arts)* 127:112–44.
- _____. 2019. “Το δυτικό και το ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας Τροιζήνας από τους πρωτογεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.” In *Σωστικές Ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, Ι. Τα Νεκροταφεία: Χωροταξική οργάνωση – Ταφικά Έθιμα – Τελετουργίες*, edited by E. Kountouri and A. Gadolou, 647–73. Athens: Archaeological Resources Fund.
- _____. 2020. “Πήλινα ειδώλια από την Τροιζήνα.” *Αρχαιολογία και Τέχνες (Archaeology and Arts)* 133:75–91.
- _____. 2022. s.v. “Troizen.” *The Encyclopedia of Ancient History*. Malden MA: Wiley Online Library. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444338386.wbeah55187>
- _____. in press. “Apotropaic and Prophylactic Practices at Troizen and Methana.” In *Apotropaia and Phylacteria*.

- Confronting Evil in Ancient Greece. International Conference, Athens, June 23–25, 2021.*
- Gibson, C.A. 2008. *Libanius's Progymnasmata: Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Gräpler, D. 1997. *Tonfiguren im Grab. Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der Nekropole von Tarent*. Munich: Biering & Brinkmann Verlag.
- Green, R. 1982. "Dedications of masks". *RA* n.s. 2:237–48.
- Gröschel, S.G. 1989. *Waffenbesitz und Waffeneinsatz bei den Griechen*. Frankfurt am Main: Lang.
- Halm-Tisserant, M. 1986. "La représentation du retour d'Héphaïstos dans l'Olympe". *AntK* 29:8–22.
- Hasaki, E., and D.H. Cline. 2020. "Beazley's connoisseurship and Athenian Kerameikoi: A social network analysis". In *Reconstructing Scales of Production in the Ancient Greek World: Producers, Processes, Products, People. Proceedings of the XIX Conference of Classical Archaeology and Economy in the Ancient World, Bonn 22–26 May 2018*, edited by E. Hasaki and M. Bendt, 59–80. Heidelberg: Propylaeum.
- Hedreen, G. 1992. *Silens in Attic Black-figure Vase-painting: Myth and Performance*. Michigan: University of Michigan Press.
- Hedreen, G. 2004. "The return of Hephaistos, Dionysiac processional ritual and the creation of a visual narrative". *JHS* 124:38–64.
- Heinemann, A. 2016. *Der Gott des Gelages. Dionysos, Satyrn und Mänaden auf attischem Trinkgeschirr des 5. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin: De Gruyter.
- Hinkel, H. 1967. *Der Giessener Kelchkrater*. Giessen: Justus Liebig University Giessen.
- Imhoof-Blumer, F. 1883. *Monnaies grecques*. Amsterdam: Johannes Müller.
- Isler-Kerényi, C. 2015. *Dionysos in Classical Athens: An Understanding through Images*. Leiden/Boston: Brill.
- Kalligas, P.G. 1963. "Εργασίαι τακτοποιήσεως και διαμορφώσεως του ιερού Διονύσου Ελευθερέως της νοτίου κλιτύος Ακροπόλεως (1961–1962)". *ArchDelt* 18:12–8.
- Karageorghis, V. 1968. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1967". *BCH* 92:261–358.
- Karousou, S. 1971. "Une tombe de Tanagra". *BCH* 95:109–45.
- Kathariou K. 2002. *Το Εργαστήριο του Ζωγράφου του Μελεάγρου και η Εποχή του*. Salonica: University Studio Press.
- Konsolaki-Yannopoulou, E. 2003. "Νέα ευρήματα από την αρχαία Τροιζήνα". In *Αργοσαρωνικός Β'. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26–29 Ιουνίου 1998*, edited by E. Konsolaki-Yannopoulou, 127–58. Athens: Municipality of Poros.
- Krumeich, R., N. Pechstein, B. Seidensticker, and R. Bielfeld. 1999. *Das griechische Satyrspiel*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Legrand, E.-Ph. 1897. "Fouilles de Trézène." *BCH* 21:543–51.
- _____. 1905. "Antiquités de Trézène. Notes de topographie." *BCH* 29:269–318.
- Mannack, T. 2001. *The Late Mannerists in Athenian Vase-Painting*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2010. "A description." In *The Pronomos Vase and its Context*, edited by O. Taplin and R. Wyles, 5–13. Oxford: Oxford University Press.
- Matheson, S. 1995. *Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press.
- McPhee, I. 1973. *Attic Vase-painters of the Late 5th Century B.C.* Michigan: University of Cincinnati.
- _____. 1976. "Attic red figure of the late 5th and 4th centuries from Corinth." *Hesperia* 45:380–96.
- _____. 1978. "Turin 4122 and the Pronomos painter." *AJA* 82:551–53.
- _____. 1987. "Attic red figure from the Forum in Ancient Corinth." *Hesperia* 56:275–302.
- _____. 1997. "The painter of Montesarchio T.121. An Athenian vase-painter of the fourth century B.C." In *Athenian Potters and Painters I: The Conference Proceedings*, edited by J.H. Oakley, W.D.E. Coulson and O. Palagia, 249–58. Oxford: Oxbow Books.
- Metzger, H. 1951. *Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle*. Paris: De Boccard.
- Moore, M. 2010. "Hephaistos goes home: an Attic black-figured column-krater in the Metropolitan Museum." *Metropolitan Museum Journal* 45:21–54.
- Natale, A. 2008. *Il riso di Hephaistos. All'origine del comico nella poesia e nell'arte dei greci*. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Neils, J. 2013. "Salpinx, snake, and Salamis: the political geography of the Pella Hydria." *Hesperia* 82:595–613.
- Nikolaïdou-Patera, M. 2011. "Αττική ερυθρόμορφη πελίκη από την Τράγυλο." In *Νάματα. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, edited by S. Pingiatoglou and Th. Stephanidou-Tiveriou, 303–10. Salonica: University Studio Press.
- Oakley, J.H. 1998. "Why Study a Greek Vase-Painter? – A Response to Whitley's 'Beazley as Theorist'". *Antiquity* 72:209–13.
- _____. 2004. "New Vases by the Achilles Painter and Some Further Thoughts on the Role of Attribution". In *Greek art in view: essays in honour of Brian Sparkes*, edited by S.J. Keay and S. Moser, 63–77. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2009. "Greek Vase Painting." *AJA* 113:599–627.
- Osborne, R. 2004. "Workshops and the iconography and distribution of Athenian red-figure pottery: a case study." In *Greek art in view: essays in honour of Brian Sparkes*, edited by S.J. Keay and S. Moser, 78–94. Oxford: Oxbow Books.
- Pekridou, A. 1986. *Das Alketas-Grab in Termessos*. Tübingen: Wasmuth.

- Petrakova, A., and A. Bukina. 2019. *Minor Collections of Ancient Vases in Russian Museums*. St. Petersburg: Solo-Rich.
- Real, W. 1973. *Studien zur Entwicklung der Vasenmalerei im ausgehenden 5. Jahrhundert v. Chr.* Orbis Antiquus 28. Münster: Aschendorff.
- Robertson, M. 1972. "Monocrepis". GRBS 13:39–48.
- _____. 1992. *The Art of Vase-Painting in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, D.M. 1933. *Excavations at Olynthus V: Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931*. Baltimore: Johns Hopkins University.
- Sapirstein, P. 2013. "Painters, Potters and the Scale of the Attic Vase-Painting Industry." *AJA* 117:493–510.
- _____. 2014. "Demographics and Productivity in the Ancient Athenian Pottery Industry." In *Athenian Potters and Painters III*, edited by J. Oakley, 175–186. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2020. "Productivity of Athenian Vase-painters and Workshops." In *Reconstructing Scales of Production in the Ancient Greek World: Producers, Processes, Products, People. Proceedings of the XIX Conference of Classical Archaeology and Economy in the Ancient World, Bonn 22–26 May 2018*, 81–96. Heidelberg: Propylaeum.
- Schöne, A. 1987. *Der Thiasos: Eine ikonographische Untersuchung über das Gefolge des Dionysos in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jhs v.Chr.* Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Seeberg, A. 1965. "Hephaistos rides again". *JHS* 85:102–9.
- Shefton, B. 1982. "The Krater from Basky." In *The Eye of Greece: Studies in the Art of Athens*, edited by D.C. Kurtz and B. Sparkes, 149–81. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simon, E. 1976. *Die griechischen Vasen*. Munich: Hirmer.
- Stissi, V.V. 2016. "Minor Artisans, Major Impact?" In *Töpfer – Maler – Werkstatt: Zuschreibungen in der griechischen Vasenmalerei und die Organisation antiker Keramikproduktion*, edited by N. Eschbach and S. Schmidt, 47–53. Munich: C.H. Beck.
- Talcott, L., and B. Philippaki. 1956. *Small Objects from the Pnyx 2*. *Hesperia* Suppl. 10. Princeton: American School of Classical Studies.
- Taplin, O., and R. Wyles, eds. 2010. *The Pronomos Vase and its Context*. Oxford: Oxford University Press.
- Thimme, J. 1967. "Bilder, Inschriften und Opfer an attischen Gräber." *AA* 82:199–212.
- Thompson, H.A. 1937. "Buildings on the west side of the Agora." *Hesperia* 6:1–226.
- Tiverios, M.A. 1989. *Περικλεία Παναθήναια. Ένας Κρατήρας του Ζωγράφου του Μονάχου 2335*. Salonica: Andromeda.
- _____. 1996. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Αγγεία*. Athens: Ekdotike Athenon.
- _____. 2005. "Der Streit um das attische Land. Götter, Heroen und die historische Wirklichkeit". In *Meisterwerke. Internationales Symposium anlässlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler*, edited by V.M. Strocka, 299–319. Munich: Hirmer.
- _____. 2019. "Αττικά αγγεία (πήλινα και μεταλλικά) στην αρχαία Θράκη. Η παράμετρος της εικονογραφίας τους και το Εργαστήριο του Ζωγράφου της Ερέτριας." In *Η Κεραμική της Κλασικής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την Περιφέρειά του (480–323/300 π.Χ.)*. Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 17–20 Μαΐου 2017, edited by E. Manakidou and A. Avramidou, 189–206. Salonica: University Studio Press.
- _____. 2021. "Συμβολικές, παραδειγματικές και αλληγορικές παραστάσεις στα τέλη του 5ου αι.: Σχέσεις αγγειογραφίας και μεγάλης ζωγραφικής." *ArchEph* 160:143–80.
- Turner, M. 2000. "Attribution and Iconography." *MeditArch* 13:55–66.
- Vickers, M. 1971. "Some unpublished sherds from Naucratis in Dublin". *JHS* 91:114–18.
- Webster, T.B.L. 1972. *Potter and Patron in Classical Athens*. London: Methuen.
- Welter, G. 1941. *Troizen und Kalaureia*. Berlin: Gebr. Mann.
- Whitley, J. 1997. "Beazley as Theorist." *Antiquity* 71:40–7.
- Williams, D. 1996. "Refiguring Attic Red-Figure: A Review Article." *RA* 1996: 227–52.
- _____. 2016. "Peopling Athenian kerameia: Beyond the master craftsmen." In *Töpfer – Maler – Werkstatt: Zuschreibungen in der griechischen Vasenmalerei und die Organisation antiker Keramikproduktion*, edited by N. Eschbach and S. Schmidt, 54–68. Munich: C.H. Beck.

Το πλίνθινο τείχος της Δύμης

Βασιλική Τσακνάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
vtsaknaki@gmail.com

ABSTRACT

The brick fortification wall of Dyme enclosed a large residential area, providing security to its inhabitants. The area's geomorphology, the economic situation, the political will and the active attitude chosen by the city towards the historical circumstances, as shown by the overview and synthesis of facts and testimonies, formed decisive factors for the design and execution of the costly 4,900 meters long fortification public project. Its erection dates to the early Hellenistic period. The wall displays independent parts constructively, allowing its autonomous operation, adaptation and harmonious integration into the natural terrain. The main body of the wall (superstructure and foundation) consists entirely of mudbricks, the primary building material of the area, while the foundation base is often revetted with a stone, built front, the construction of which is covered with mudbrickwork. In some cases, purely brick parts of the wall foundation are found. A roof constitutes an integral part of the brick body protection and preservation. The good preservation of certain parts of the monument makes it special, locally and among the hitherto known fortification remains of this wall system of ancient cities.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των κύριων και των πρόσθετων στοιχείων του πλίνθινου τείχους της Δύμης, τμήματα του οποίου αποκαλύφθηκαν σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες με τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών στην πόλη της Κάτω Αχαΐας. Το συνολικό ανάπτυγμα της οχύρωσης διέρχεται από 16 σημεία, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα και οικοδομικό υλικό του οχυρωματικού περιβόλου, αποτελώντας σταθερά σημεία αναφοράς ενός ενιαίου μνημειακού συνόλου.

Η οχύρωση της πόλης με πλίνθινο τείχος έγινε με βάση τη γεωμορφολογία του εδάφους, ακολουθώντας πάντα το φυσικό ανάγλυφο και αξιοποιώντας επί το πλείστον υλικά δομής που παρήγε η ίδια η πόλη (ωμές πλίνθους, κεραμίδες στέγης) και τους φυσικούς πόρους της περιοχής (αργιλόχωμα, άφθονη ξυλεία, λίθους ψαμμίτη, ασβεστόλιθους).

Η ιστορική επισκόπηση των γεγονότων και η σύνθεση των ιστορικών μαρτυριών που αφορούν τον ενεργό ρόλο της Δύμης σε σημαντικά πολιτικά και πολεμικά γεγονότα, με τα οποία το τείχος της πόλης συνδέεται άμεσα, κρίνεται απαραίτητη, ώστε να γίνουν αντιληπτές η ιστορική συγκυρία και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες κατασκευάστηκε το μεγάλο αυτό οχυρωματικό έργο, καθώς και ο σκοπός που υπηρετούσε. Μέσα από τη μελέτη της οχύρωσης της αρχαίας Δύμης διαφαίνονται σημαντικά στοιχεία για το δημόσιο βίο της πόλης, αντανακλώντας την αναγκαιότητά της για υπεράσπιση του οργανωμένου ζωτικού χώρου της.

ΔΥΜΗ ΚΑΙ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ

Η ίδρυση της αρχαίας πόλης της Δύμης, ως αποτέλεσμα του συνοικισμού οκτώ κωμών (Στράβων 8. 3, 2): «Αἴγιον ἔξ ἑπτὰ δήμων ἢ ὀκτώ συνεπολίσθη, αἱ Πάτραι ἔξ ἑπτὰ, Δύμη δ' ἔξ ὀκτώ»), εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδιασμού δημιουργίας πολιτικών κέντρων σε μια εποχή που οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες εννοούσαν την αστική ανάπτυξη (Morgan και Hall 2004, 472–88). Η συνοίκηση σε όλη την Αχαΐα (Αίγιο, Πάτρα, Δύμη) τοποθετείται χρονολογικά στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Το όνομα της Δύμης, που απαντά στις γραμματειακές πηγές και ως *Δῦμαι* (Ηρόδοτος 1.145· Στράβων 8.7, 4· Πολύβιος 2.41.8· Παυσανίας VII, 17,5, 72), παραπέμπει στη γεωγραφική της θέση, καθώς είναι η δυτικότερη πόλη της Αχαΐας (Στράβων 8. 7,5). Η επιλογή της θέσης για τον σχεδιασμό του άστεως πληρούσε τα βασικά κριτήρια που επέτρεπαν την ανάπτυξη ενός οικονομικού αλλά και στρατιωτικού κέντρου. Η πόλη αναπτύχθηκε σε ευρύ και υπερυψωμένο φυσικόπλάτωμα που εξασφάλιζε τη δυνατότητα ελέγχου της περιοχής (Εικ. 1). Σε απόσταση μόλις 900 μ. βορειότερα του βορειοδυτικού άκρου της πόλης, κοντά στο λιμάνι της σύγχρονης Αλυκής, οι λιμενικές εγκαταστάσεις της αρχαίας πόλης είναι ορατές κυρίως όταν η στάθμη των υδάτων υποχωρεί (Τσακνάκη 2022, 511). Το επίνειο της παρείχε ευκολία ανταλλαγής αγαθών και δυνατότητα επικοινωνίας. Η δημόσια σφραγίδα της Δύμης φέρει τη μορφή της πολιούχου Αθηνάς (Ριζάκης 2000, 124–25) και το εθνικόν «ΔΥΜΑΙΩΝ(N)», γνωστή από ενεπίγραφο σφράγισμα της που βρέθηκε στο αρχείο αλληλογραφίας των Γιτάνων στην έδρα των Θεσπρωτών (Πρέκα-Αλεξανδρή και Στόγιας 2017, 297–309).

Η εδαφική επικράτεια της Δύμης, η Δυμαία Χώρα, υπήρξε μεγάλη και εύφορη, πλούσια σε υδάτινους πόρους, και με ανάγλυφο που παρουσιάζει ήπια μορφολογία με πεδινές και ημιορεινές εκτάσεις (Rizakis 1995, 154–56· Παπαχατζής 1999,65–6). Στα ανατολικά την όριζε ο ποταμός Πείρος που τη χώριζε από τη χώρα της Ωλένου (Rizakis 1995, 159–60· Morgan και Hall 2004, 481–83· Rizakis 2008, 304–6, με βιβλιογραφία· Τσακνάκη 2019α, 443–64), η οποία περιήλθε στην κυριαρχία της στα τέλη της κλασικής εποχής, διευρύνοντάς την σημαντικά. Στα νότια περιβάλλεται από το όρος Σκόλλις και τη χαμηλή οροσειρά της Μόβρης και στα δυτικά από τον ποταμό Λάρισσο, φυσικό όριο με την Ήλιδα. Στα βόρεια την όριζε ακτογραμμή μεγάλου μήκους, με ομαλή πρόσβαση. Η συγκεκριμένη μορφολογία της περιοχής διευκόλυνε την εγκατάσταση και την οργάνωση οικισμών και μικρότερων οικιστικών μονάδων τόσο στην ημιορεινή (Λακάκη 1991, 242· Τσακνάκη υπό έκδ.) όσο και στην παραθαλάσσια ζώνη, με κοινή πολιτική, οικονομική και πολιτιστική πορεία με εκείνη του άστεως.

Η θέση του άστεως

Η ταύτιση της θέσης της Δύμης αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας από τους μελετητές. Μετά το τέλος της Βενετικής κυριαρχίας τον 18ο αι., περιηγητές και χαρτογράφοι προσπάθησαν να αποσαφηνίσουν ονόματα και θέσεις της ευρύτερης περιοχής. Στο πλαίσιο της αναζήτησης και ταύτισης της αρχαίας Δύμης ο R. Pococke (1743–1745, 177) αναφέρεται στην ερειπωμένη Δύμη, που πλέον ονομαζόταν Κάτω Αχαΐα (Ασβεστά 2012, 310). Η θέση της προσεγγίζεται με ακρίβεια στο χάρτη του D' Anville το 1750 (Ασβεστά 2012, 304, σημ. 27). Ο W.M. Leake (1830, 163–64) ορθά ταυτίζει την Κάτω Αχαΐα με τη Δύμη, ενώ αργότερα ο F. Rouquerville (1826–1827, 370–80) αποπροσανατολίζεται και την ταυτίζει με την πόλη των Φαρών επηρεάζοντας τη χαρτογράφηση της περιοχής (Ασβεστά 2012, 305–6, 308). Ο Ph. Lebas (1844, 283) κατέγραψε στην Κάτω Αχαΐα επιγραφές και ερείπια. Η αποκατάσταση της ταύτισης πραγματοποιείται το 1878 από τον Γερμανό αρχαιολόγο F. von Duhn (1878, 60–81). Ο μεγάλος αριθμός επιγραφών ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων τεκμηριώνει την ταύτιση (Rizakis 2008, 25–102, με βιβλιογραφία)· μεταξύ αυτών ένα τιμητικό ψήφισμα του 162 π.Χ. (Rizakis 2008, αρ. 13, 71) από την συριακή ελληνιστική πόλη της Λαοδίκειας στον Δυμαίο Αγημονίδα Ζεφύρου για την προσφορά του.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι τη θέση του άστεως σήμερα καταλαμβάνει η πόλη της Κάτω Αχαΐας, έδρα του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, εκτεινόμενη 22 χλμ. δυτικά της Πάτρας. Με τη διενέργεια μεγάλου αριθμού ανασκαφικών ερευνών σωστικού χαρακτήρα από την τέως ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. και την ΕΦ.Α. Αχαΐας, αναδύθηκαν σταδιακά τμήματα της αρχαίας πόλης (Lakakis και Rizakis 1992, 77–100· Λακάκη 2000, 113–21·

Βασιλογάμβρου 2008, 115–24· Λακάκη-Marchetti 2012, 352–55· Τσακνάκη 2017, 43–50· 2021, 553–64. 2022, 507–14. 14· Βλ. επίσης Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* από το 1979 κ.ε.).

Η ύπαρξη κώμης στη θέση που αργότερα κατέλαβε το άστυ επιβεβαιώνεται από αποθέτες με κεραμική αρχαϊκών χρόνων. Επίσης, αποθέτες με πλούσια κεραμική κλασικών χρόνων μαρτυρούν, εκτός από τη συνεχή κατοίκηση της θέσης, τη δυναμική ανάπτυξη της πόλης. Στην πρώιμη ελληνιστική εποχή καθορίζονται οι βασικές λειτουργίες της κτισμένης και ισχυρά οχυρωμένης πόλης. Στη Δύμη, έδρα πολιτικής εξουσίας και θεσμών, παρά τη διενέργεια αξιοσημείω του αριθμού σωστικών ανασκαφών, δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί οικοδομήματα με σαφή δημόσια χαρακτηριστικά. Μόνο στο κεντρικό τμήμα της πόλης, όπου προσδιορίζεται ο χώρος της αρχαίας Αγοράς, βρέθηκαν αποσπασματικά τμήματα μεγάλων κτιρίων και δομικό υλικό σε β' χρήση που προέρχεται από δημόσια οικοδομήματα.

Η σύγχρονη πόλη, συνδεδεμένη με τη θέση και τη μορφολογία του χώρου, διατηρεί στοιχεία από την πολεοδομική διάταξη της αρχαίας με τα όρια του πολεοδομικού ιστού τους σχεδόν να συμπίπτουν (Εικ. 2). Η Κάτω Αχαΐα αποτελεί πλέον τμήμα του ενιαίου κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου «Δύμη-Παχουμάς» (ΦΕΚ 43/Α.Α.Π./15-3-2018), ο οποίος περιλαμβάνει το λόφο «Παχουμάς», με στοιχεία κατοίκησης από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, αλλά και το τείχος της Δύμης, τοπογραφικά στοιχεία που οριοθετούνται με βάση τα πλησιέστερα φυσικά ή τεχνητά όρια.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Μετά την επικράτηση του Φιλίππου Β' στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. η μακεδονική εμπλοκή έφερε αλλαγές στα πολιτικά πράγματα της νοτίου Ελλάδας. Ο κίνδυνος από τη συνεχή αύξηση της δύναμης του ώθησε την Αθήνα και άλλες πόλεις, πιθανόν μεταξύ αυτών και τη Δύμη, στην κατασκευή οχυρωματικών έργων για την προστασία τους. Πόλεις της Πελοποννήσου αποτέλεσαν πεδίο συγκρούσεων και των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου. Το 323–322 π.Χ. ο Αντίπατρος και ο γιος του Κάσσανδρος εγκατέστησαν μακεδονικές φρουρές στις μεγαλύτερες πόλεις, μεταξύ των οποίων και οι αρχαϊκές πόλεις Δύμη και Αίγιο. Το 319 π.Χ. ο Πολυπέρχοντας, θέλοντας να αποδυναμώσει τη θέση του Κασσάνδρου και να κερδίσει πολλές συμμαχίες, αποφάσισε την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων και τη διάλυση των ολιγαρχιών που είχε εγκαταστήσει εκεί ο Αντίπατρος (Διόδωρος 18.55,2· Walbank 1999, 126). Αν και το σύνθημα της ελευθερίας παρέμενε σε θεωρητικό επίπεδο, αποτέλεσε μέσο προπαγανδιστικής εκμετάλλευσης για την εξασφάλιση συνεργασίας των ελληνικών πόλεων. Ίδια πολιτική ακολούθησε το 315 π.Χ. ο Αντίγονος ο Μονόφθαλμος και μάλιστα στην πράξη δεν εγκαθιστούσε φρουρά σε όσες πόλεις ελευθέρωνε (Διόδωρος 19.105,1). Η προτροπή «*ἀντέχεσθαι τῆς αὐτονομίας*» ώθησε τους δημοκρατικούς Δυμαίους να κινηθούν εναντίον του Κασσάνδρου. Έχτισαν διατείχισμα περιορίζοντας τη μακεδονική φρουρά στην ακρόπολη, και η πόλη διασπάστηκε σε ολιγαρχική και δημοκρατική. Ο Αλέξανδρος έσπευσε σε βοήθεια του Κασσάνδρου και κατέλαβε την πόλη το 314/313 π.Χ., προχωρώντας σε δολοφονίες, φυλακίσεις και εξορίες. Αν και οι ολιγαρχικοί επικράτησαν, οι δημοκρατικοί Δυμαίοι ανασυντάχθηκαν και με τη σύμπραξη των μισθοφόρων του Αριστόδημου, στρατηγού του Αντίγονου, ελευθέρωσαν την πόλη. Οι ολιγαρχικοί που συνελήφθησαν εκτελέστηκαν. Η αναφορά του Διόδωρου (19.66, 4–6) στα γεγονότα του 314 π.Χ. αποτελεί *terminus ante quem* για την κατασκευή του τείχους (Lakakis και Rizakis 1992, 81–4· Λακάκη 2000, 114). Η πολιτική αστάθεια στη Μακεδονία και η εκστρατεία των Σπαρτιατών κατά των Αιτωλών, συμμάχων των Μακεδόνων, στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την ηγεμονία τους στην Πελοπόννησο, αποτέλεσαν την αφορμή για την ανασύσταση της Β' Αχαϊκής Συμπολιτείας το 280 π.Χ. (Ριζάκης 1987–1988, 17–35). Την πρωτοβουλία ανέλαβαν οι πόλεις της δυτικής Αχαΐας Δύμη, Πάτρα, Τριταΐα και Φαρές, και το κέντρο πολιτικών αποφάσεων μεταφέρθηκε από την ανατολική στη δυτική Αχαΐα (Ριζάκης 1987–1988, 25–6). Η Δύμη, η οποία διέθετε ισχυρό τείχος, είναι πιθανό να αποτέλεσε την ομοσπονδιακή πρωτεύουσα μέχρι το 275π.Χ., όταν εντάχθηκε το Αίγιο και άλλες αρχαϊκές πόλεις (Λεόντιον, Αίγειρα, Πελλήνη, Βούρα και Κερύνεια) στη συμπολιτεία (Rizakis 2008, 27). Η υιοθέτηση της μεταρρυθμιστικής πολιτικής περί αναδομής

της γης και παραγραφής των χρεών από το νέο βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη Γ', προκάλεσε στη Συμπολιτεία ανησυχία για το φόβο μιας πιθανής κοινωνικής επανάστασης με γενίκευση σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και την οδήγησε να κηρύξει τον πόλεμο στη Σπάρτη το 229/228 π.Χ. Η συντριβή των Αχαιών στη θέση Εκατόμβαιο της Δύμης το 227–226 π.Χ. και η αποτυχία των επακόλουθων διαπραγματεύσεων ώθησαν τον Άρατο να κάνει έκκληση στον βασιλιά των Μακεδόνων Αντιγόνο Γ' Δάσωνα (Παυσανίας VII,7,3), ο οποίος έσπευσε σε βοήθεια το 224 π.Χ. αναγκάζοντας τον Κλεομένη σε υποχώρηση. Η μεταστροφή αυτή της πολιτικής αντίθεσης προς τη Μακεδονία καθόρισε τις μελλοντικές εξελίξεις. Παρά την ίδρυση της Κοινής Συμμαχίας εξακολουθεί στην κυρίως Ελλάδα να υπάρχει μια αντιμακεδονική τάση, με κύριο εκφραστή την Αιτωλική Συμπολιτεία, την οποία καλείται να αντιμετωπίσει ο Φίλιππος Ε'. Οι προκλήσεις και οι επιθέσεις των Αιτωλών στην Πελοπόννησο τον ανάγκασαν να συγκαλέσει συνέδριο στην Κόρινθο το 220 π.Χ., όπου αποφασίστηκε η κήρυξη του συμμαχικού πολέμου. Ο υποστράτηγος Μίκκος ο Δυμαίος ηττήθηκε από τους Ηλείους, οι οποίοι υπό την ηγεσία του Αιτωλού Ευρυπίδα λεηλάτησαν τις πόλεις της δυτικής Αχαΐας και κατέλαβαν το *Τείχος Δυμαίων* (Πολύβιος 4. 83,1-5· Παπαχατζής 1999, 67, εικ. 14–15· Gazis 2017, 463–72), παραδοσιακή ακρόπολη και αμυντικό προπύργιο. Οι πόλεις Δύμη, Τριταΐα και Φαρές, καθώς καθυστερούσαν οι ενισχύσεις από τον Φίλιππο Ε', οργάνωσαν μισθοφορικό στρατό. Λίγο αργότερα έσπευσε και ο Φίλιππος, ο οποίος αφού νίκησε τους Ηλείους, ανακατέλαβε πόλεις και οχυρές θέσεις και παρέδωσε το Τείχος στους Δυμαίους. Επιγραφή του 219/218 π.Χ. από τη Δύμη («τούς δε άπόλις πολίτας έποίησατο συμπολεμήσαντας τον πόλεμον και τήν πόλιν συνδιασώσαντας» Rizakis 2008, αρ. 4, 49–54) αναφέρει την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων σε 52 μη Δυμαίους, πιθανώς στρατιώτες μισθοφόρους, όπως υποδηλώνει η αναφορά στο μακεδονικό όνομα Δράκας (Rizakis 2008, αρ. 4B, 50–1).

Η άμεση γειτνίαση της Δυμαίας Χώρας με την Ηλεία καθιστά την περιοχή καίριας σημασίας για τις πολεμικές εξελίξεις στις συγκρούσεις μεταξύ Αχαιών, Ηλείων και Αιτωλών, κυρίως για το χρονικό διάστημα από 220–217 π.Χ. σύμφωνα με επιγραφικές και ιστορικές πηγές (Στράβων 8. 7,5 και 8. 3, 8-10· Πολύβιος 4. 59,1-60,10· 4. 83,1-5· 5. 3,1-2· 5. 17,3-4· 5. 30,1-7). Ο Φίλιππος Ε' διεξήγαγε εκ νέου πόλεμο –τον Α' Μακεδονικό, 215–205 π.Χ.– εναντίον των Αιτωλών, οι οποίοι είχαν την υποστήριξη των Ρωμαίων. Αν και οι Ρωμαίοι δεν είχαν εδαφικές βλέψεις, ο στόλος τους, υπό την ηγεσία του ύπατου Publius Sulpicus Galba, προέβη σε λεηλασίες και διαρπαγές κατοίκων. Την άνοιξη του 207 π.Χ. ο Ρ. Sulpicus κατέστρεψε τη Δύμη και εξανδραπόδισε τους κατοίκους της επειδή αντιτάχθηκαν στους Ρωμαίους (Πολύβιος 8. 1,3-6.: «και επί τή αίτία ταύτη Σουλπίκιος ήγεμών και ούτος τών Ρωμαίων επέτρεψε τη στρατιᾶ διαρπάσαι την Δύμην» Rizakis 1995, 156 παρ. 240· Λίβιος 32, 22). Κατά τη διάρκεια των γεγονότων, εκτεταμένη καταστροφή πρέπει να είχε υποστεί το πλίνθινο τείχος της. Αργότερα, ο Φίλιππος Ε' ανακατέλαβε τη Δύμη, εξαγόρασε τους κατοίκους και τους απέδωσε στην πόλη (Ριζάκης 1987–1988, 23· Παπαχατζής 1999, 70). Πιθανώς με τη συνδρομή του υλοποιήθηκαν και έργα αποκατάστασης και ενίσχυσης τμημάτων του τείχους.

Η Αχαϊκή Συμπολιτεία, κατά το Β' Μακεδονικό Πόλεμο (200–197 π.Χ.), εγκατέλειψε την παραδοσιακή συμμαχία με τη Μακεδονία, χαράσσοντας μια νέα φιλορωμαϊκή πολιτική. Οι Δυμαίοι, οι Μεγαλοπολίτες και λιγοστοί Αργείοι αντιτάχθηκαν, καθώς ήταν νωπές οι μνήμες από την καταστροφή της Δύμης (Rizakis 2008, σημ. 12, 4). Μάλιστα, εκατό σφενδονιστές, μισθοφόροι από την Πάτρα, το Αίγιο και τη Δύμη, γνωστοί για τις εξαιρετικές ικανότητες τους (Λίβιος 37,29· Θωμόπουλος 1998, 229–30) παρείχαν βοήθεια στη Σάμη που είχε επαναστατήσει εναντίον των Ρωμαίων. Ο T.Q. Flamininus νίκησε τον Φίλιππο Ε' στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ. και διακήρυξε την ελευθερία και αυτονομία όλων των Ελλήνων από τη μακεδονική εξουσία, θεμελιώνοντας την πολιτική της ρωμαϊκής «προστασίας» των Ελλήνων.

Οι Ρωμαίοι μετά την ήττα των Μακεδόνων στην μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ.–Γ' Μακεδονικός πόλεμος, 171–168 π.Χ.– για να ενισχύσουν την εξουσία τους απογύμνωσαν τη Μακεδονία από τους ηγέτες της, μεταφέροντας στη Ρώμη διακεκριμένα μέλη των αριστοκρατικών οικογενειών της μαζί με πλήθος αιχμαλώτων. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και απέναντι στις πόλεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας με πρόσχημα την αμφισβήτηση της νομιμοφροσύνης τους. Ο Καλλικράτης, όργανο της Ρώμης, κατά τη διάρκεια της Συνέλευσης του Αιγίου το 167 π.Χ. πρόδωσε χίλιους επιφανείς Αχαιούς με φιλομακεδονικά αισθήματα (Παυσανίας VII, 17, 5 – 67 έως VII, 17, 13–18, 1 –77), οι οποίοι στάλθηκαν όμηροι στη Ρώμη, και μόνο 300 από αυτούς επέστρεψαν

το 150 π.Χ., μετά από συνεχή διαβήματα. Με το γεγονός σχετίζεται θησαυρός 800 νομισμάτων (Λακάκη 2017, 345–74), τα οποία βρέθηκαν αποθησαυρισμένα και καταχωμένα κάτω από δάπεδο οικίας στη Δύμη. Ανήκαν σε Δυμαίο άρχοντα που τα έκρυψε πριν οδηγηθεί όμηρος στη Ρώμη και δεν επέστρεψε.

Η ήττα του στρατού της αχαϊκής συμπολιτείας στη Λευκόπετρα της Κορίνθου το 146 π.Χ. είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές ανακατατάξεις στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή των ελληνικών πόλεων. Η διοίκηση της κάθε πόλης καθορίστηκε από τη στάση που κράτησε στους ελληνορωμαϊκούς πολέμους. Οι πόλεις διατήρησαν μόνον την εσωτερική τους αυτονομία και επιβλήθηκε αρχικά ένα καθεστώς ιδιόμορφης, σκιώδους ελευθερίας (Ριζάκης, 1987–1988, 21). Η Ρώμη επενέβαινε μόνο όταν η ελληνική πλευρά ζητούσε την παρέμβασή της, κυρίως μέσω της πρακτικής της αλληλογραφίας. Επιστολή του Ρωμαίου αξιωματούχου Quintus Fabius Maximus προς τη Δύμη, μετά από έκκληση μελών του συνεδρίου της για την αντιμετώπιση αναταραχών που είχαν κοινωνικοοικονομικό αλλά και πολιτικό χαρακτήρα, είναι γνωστή από επιγραφή (Μαγκλάρας, 1966, 3–15· Rizakis, 2008, αρ. 5, 54–60· Ανεζίρη 2023) που βρέθηκε το 1797 στην Κάτω Αχαΐα από τον J. Hawkins και βρίσκεται στο Μουσείο Fitzwilliam του Cambridge. Αναφέρεται σε ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός που έλαβε χώρα στην πόλη της Δύμης, την επανάσταση των Δυμαίων το 145/3 π.Χ. κατά του πολιτικού καθεστώτος που επέβαλε η Ρώμη. Το κίνημα, με υποκινητές τον Σώσο Ταυρομένεο, τον Δαμίσκο Εχεσθένο και τον Τιμόθεο Νικέα από την ηγετική τάξη της Δύμης, προχώρησε σε σύνταξη νόμων αντίθετων από το πολίτευμα που είχε επιβληθεί, σε εμπρησμό αρχείων και δημόσιων εγγράφων, σε σύνταξη νέων νόμων και διαγραφή χρεών διακόπτοντας κάθε συναλλαγή με τους Ρωμαίους. Η αντίδραση του ανθύπατου ήταν άμεση, τιμωρώντας με θάνατο τον Σώσο Ταυρομένεο και τον Δαμίσκο Εχεσθένο (Ριζάκης 1987–1988, 2· Rizakis 2008, 24), ενώ οδήγησε τον νομοθέτη Τιμόθεο στη Ρώμη. Παράλληλα, επιβλήθηκαν αυστηρά μέτρα αποκατάστασης της τάξης, σύμφωνα «με τη ρωμαϊκή προαίρεση πολιτεία». Πολλοί δε κάτοικοι αναγκάστηκαν να εκπατριστούν.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της οικιστικής πολιτικής των Ρωμαίων (Ριζάκης 2012, 70–4) προωθήθηκε η ίδρυση αποικιών στο πλαίσιο μιας πολιτικής ελεγχόμενης μετανάστευσης με στόχο την επίλυση των προβλημάτων και την ανάκαμψη των πόλεων (Rizakis 1992, 125–35· 1992–1993, 433–48). Η αποστολή αποίκων στο Βουθρωτό, τη Δύμη και την Κόρινθο, περιοχές με αντιρωμαϊκή παράδοση, αποσκοπούσε στη δημιουργία κέντρων ελέγχου και ανεφοδιασμού του στρατού (Ριζάκης 1990α, 327).

Η Δύμη γνώρισε τρεις διαδοχικούς αποικισμούς με καθαρά αγροτικό χαρακτήρα. Το 67 π.Χ. ο Πομπήιος αντιμετώπισε πρόσκαιρα με τεχνητό τρόπο την οικονομική και δημογραφική παρακμή, εγκαθιστώντας εκεί το μεγαλύτερο μέρος από τους ηττημένους πειρατές (Rizakis 1990β, 321–40). Η απόκρυψη μικρού θησαυρού με χάλκινα νομίσματα ανάμεσα σε οικιστικά κατάλοιπα της πόλης (Νικολακοπούλου 2017, 379–89) αποδίδεται στα μέσα του 1ου αι. π.Χ. (49–44 π.Χ.), περίοδο διαμάχης του Πομπηίου με τον Ιούλιο Καίσαρα. Το 44 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρας, για να εκτονώσει την κοινωνική πίεση που δεχόταν από την κατώτερη κοινωνική τάξη των προλετάρων της Ρώμης, έστειλε στη Δύμη απελεύθερους δούλους (Ριζάκης 1990β, 321–37), αφαιρώντας τη γη από τους ήδη εγκατεστημένους πειρατές, οι οποίοι μετά την ήττα του Πομπηίου το 48 π.Χ. δεν είχαν πλέον πολιτικό έρεισμα. Η αποικία ονομάστηκε *Colonia Iulia Dymaeorum*. Το 14 π.Χ. ο Οκταβιανός Αύγουστος εγκατέστησε Ρωμαίους πολίτες. Νομισματικές κοπές που φέρουν τη συντομογραφία C.J.A.D., δηλαδή *Colonia Iulia Augusta Dymaeorum*, επιβεβαιώνουν τη μετονομασία της αποικίας. Η δημογραφική και οικονομική ενίσχυση της Δύμης επιβεβαιώνεται από πλήθος σωζόμενων επιγραφών στα λατινικά (Rizakis 2008, 31, με βιβλιογραφία). Το γεγονός αυτό πιθανώς επέτρεψε και εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του τείχους. Η αρχαιολογική έρευνα στη Δύμη έφερε στο φως σε κεντρικό σημείο της πόλης ρωμαϊκό λουτρικό συγκρότημα (Τσακνάκη 2017, 48–9, εικ. 5.9 και 5.10) της εποχής του Αυγούστου και εργαστήριο παραγωγής ανάγλυφων πινάκων ιταλικού τύπου *Campana* (Βασιλογάμβρου 2008, 115–24), ευρήματα που αποδεικνύουν την έντονη πολιτισμική όσμωση. Η ίδρυση όμως της αποικίας στην Πάτρα το 16/14 π.Χ. και η γρήγορη ανάπτυξή της θα οδηγήσει, σύμφωνα με τον Πausανία, στην προσάρτηση της Δύμης (Rizakis 1996, 277, 295, 305–8). Το γεγονός όμως ότι η Δύμη συνέχισε να κόβει δικό της νόμισμα, όπως αποκαλύπτει θησαυρός από την Αγυιά Πατρών που περιλαμβάνει δύο ημίδραχμα Αχαϊκής Συμπολιτείας του νομισματοκοπείου της Δύμης και μία κοπή Δύμης επί Τιβερίου (Ράλλη 2017, 391–98), υποδηλώνει τη μετέπειτα ενσωμάτωση στην αποικία της Πάτρας.

Η μαζική εγκατάσταση εποίκων και η λήψη μέτρων από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες δεν κατάφεραν να ανακόψουν την παρακμή του άστεως και της Δυμναίας γης. Ιστορικά δεδομένα (Τριανταφύλλου 1995, 559–63) αλλά και ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν τη συρρίκνωση της πόλης, αν και δημόσιες εγκαταστάσεις, όπως το ρωμαϊκό λουτρό (Τσακνάκη 2017, 48· 2022, 509 εικ. 4), εξακολουθούν να λειτουργούν έως και την ύστερη αρχαιότητα.

ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ

Έμμεση αναφορά για την ύπαρξη πλίνθινουτείχους στην περιοχή γίνεται στο Χρονικό του Μορέως, όπου περιγράφεται η απόβαση των Φράγκων υπό τον Guillaume de Champlitte, την 1η Μαΐου 1205 (Σαράντη 2012, 7). Ο χρονικογράφος αποδίδει την κατασκευή του στους Φράγκους κατακτητές, προσδιορίζοντας τη θέση 15 μίλια από την Πάτρα. Σχετικές αναφορές παραδίδονται και από τον Δωρόθεο Μονεμβασίας (1631, 461· Ασβεστά 2012, 301). Ο J.A. Buchon (1843, 517–18), ταυτίζει το σημείο απόβασης με την Κάτω Αχαΐα και αναφέρει επίσης την ύπαρξη κάστρου από πλίνθους (Σαράντη 2012, 8).

Στην τείχιση της πόλης αναφέρονται και νεότεροι μελετητές. Ο Ν. Ζαφειρόπουλος στο Αρχείο Μουσείου Πατρών (860/24-5-1947 και 753/14-2-1947) αναφέρει κατάλοιπα της οχύρωσης που καταστράφηκε από την καλλιέργεια αμπέλου (Rizakis 1995, 81–4), ενώ ο Ν. Παπαχατζής (1999, 69) σημειώνει την ύπαρξη τμήματος προρωμαϊκής οχύρωσης. Η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή, που πραγματοποιήθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 στο πλαίσιο προγράμματος τοπογραφίας και μελέτης της οργάνωσης του χώρου της Αχαϊκής Δωδεκάπολης υπό την αιγίδα του Κέντρου Έρευνας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, κατέληξε σε μια πρώτη σύνθεση των δεδομένων, η οποία δημοσιεύτηκε το 1992 στον πρώτο τόμο της σειράς των *Paysages d' Achaïe* (Lakakis και Rizakis 1992, 77–100). Το έργο δίνει μια διαχρονική εικόνα της Δύμης και αποτελεί πολύτιμη βάση για την περαιτέρω έρευνα και μελέτη της περιοχής και της οχύρωσης, καθώς προτείνεται η πιθανή διαδρομή των τειχών (Lakakis και Rizakis 1992, 81–4, εικ.7).

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Η πληρέστερη και ακριβέστερη τοπογραφική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της οχύρωσης της Δύμης επιτεύχθηκε με τη συνέχιση της σωστικής ανασκαφικής έρευνας. Στο χάρτη (Εικ. 3) με τη συνολική αποτύπωση της πορείας του τείχους, τα οχυρωματικά κατάλοιπα οριοθετούνται με βάση τα έως σήμερα εντοπισθέντα τμήματα, προσαρμοζόμενα στο φυσικό ανάγλυφο. Οι θέσεις εύρεσης της οχύρωσης αριθμούνται (αρ. 1–16) εντός επεξηγηματικού συμβόλου. Το μήκος του τείχους υπολογίζεται περί τα 5 χλμ., περικλείοντας έκταση 1.100 στρεμμάτων περίπου.

Ο κατάλογος που ακολουθεί περιλαμβάνει τις ακριβείς θέσεις εντοπισμού των καταλοίπων του τείχους και τη σχετική βιβλιογραφική αναφορά, όπου αυτή είναι διαθέσιμη. Αναλυτικά:

Θέση 1: Θέση «Βίγλα» (Ο.Τ. 135). Βασιλογάμβρου 2000, 308.

Θέση 2: Οδός Ι. Λεχουρίτη και Π. Μελά (Ο.Τ. 133). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2008α, 497–98.

Θέση 3: Οδός Απ. Ανδρέα 83 (Ο.Τ. 14). Lakakis και Rizakis 1992, 84–5.

Θέση 4: Οδός Φλέμινγκ και Απ. Ανδρέα (Ο.Τ. 21B). Τσακνάκη 2009α, 428.

Θέση 5: Οδός Απ. Ανδρέα (Ο.Τ. 5). Τσακνάκη 2009β, 428.

Θέση 6α–β: Οδός Αρισταινέτου 1 και Ράχης (Ο.Τ. 238 και Γ310). Τσακνάκη 2006· 2009γ, 426.

Θέση 7: Οδός Ράχης (Ο.Τ. 304). Τσακνάκη 2009δ, 426.

Θέση 8: Οδός Μητρ. Δέρκων (Ο.Τ. Γ315). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2007α, 502.

Θέση 9: Θέση «Παλιόμυλος» (Γ317). Βασιλογάμβρου 1998, 273.

Θέση 10: Οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε' και Αθ. Διάκου (Ο.Τ. 228). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2007β, 502· Τσακνάκη 2009ε, 428–29.

Θέση 11α–β–γ: Οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε' και Πατρών-Πύργου (Ο.Τ. 198 και Γ326). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2005 (Θέσεις 11α–β)· Τσακνάκη 2016 (Θέση 11γ).

Θέση 12: Θέση "Λάκκες" Ν.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου (Γ 329). Τσακνάκη 2022, 507.

Θέση 13: Οδός Ασημακοπούλου και Ράστη (Ο.Τ. 163). Τσακνάκη 2022, 507, 509.

Θέση 14: Θέση «Κολοσάρα» (Ο.Τ. 150). Βασιλογάμβρου και Τσακνάκη 2008β, 496.

Θέση 15: Οδός Σ. Παπαδημητρίου–Χατζή Χοϊδά – Ταυρομένεως (Ο.Τ. 143). Τσακνάκη 2013, 348–49.

Θέση 16: Οδός Ι. Λεχουρίτη (Ο.Τ. 135). Λακάκη 1988.

Ανάλημμα: Οδός Αράξου (Γ312). Τσακνάκη 2022, 507, 509–10.

Η ακριβής πορεία του τείχους έχει εντοπισθεί στις θέσεις 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 11β, 13, 14, 15 και 16, ενώ υλικά δομής του στις θέσεις 6α–β, 7, 8, 11α, 11γ και 12. Τμήμα ισχυρού αναλήμματος που συγκρατεί φυσικό πρανές στη βορειοδυτική γωνία της πόλης ίσως ανήκει στην οχύρωση και συγκεκριμένα στο διατείχισμα, γνωστό από τις αρχαίες πηγές.

ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ

Ο τρόπος δόμησης του τείχους προσδίδει στο οχυρωματικό έργο τη δική του φυσιογνωμία και αποτελεί κριτήριο για την απόδοση των στοιχείων της οχύρωσης, κύριων (κατεξοχήν κορμός, πύλες και πύργοι κ.α.) και πρόσθετων (προτείχισμα, τάφος απορροής όμβριων, εσωτερική περιφερειακή οδός κ.α.).

Κατασκευαστικά, το τείχος εμφανίζει αυτοτελή τμήματα στον επιμήκη άξονα. Η κατάτμηση επιτρέπει την αυτόνομη λειτουργία, προσαρμογή και αρμονική ένταξή του στο φυσικό ανάγλυφο (Ορλάνδος 2004, 206· Winter 1971, 135–37). Ο διαμερισμός επιτυγχάνεται με τη χρήση κατασκευαστικού αρμού πλάτους 0,20 μ. που πληρούται με χώμα και αποτρέπει εκτεταμένες βλάβες, διευκολύνοντας ταυτόχρονα ενδεχόμενες εργασίες αποκατάστασης. Το αρχικώς καθορισμένο πλάτος του τείχους πιθανώς είναι τα 2,90 μ. σύμφωνα με το ακέραιο τμήμα α της θέσης 1 (Εικ. 8–9). Ωστόσο, ανάλογα με τις αμυντικές ανάγκες των επιμέρους σημείων, το πλάτος ενδέχεται να παρουσιάζει διαφοροποιήσεις (Ορλάνδος 2004, 205· Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 102). Στην περίπτωση του πλέον ευάλωτου νοτίου σκέλους, το πλάτος της α' κατασκευαστικής φάσης ανέρχεται στα 3,90 μ. και με οχυρωματικές προσθήκες φτάνει τα 5 μ., όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα της θέσης 10 (Εικ. 43).

Μικρές διαφορές παρατηρούνται στα βάθη της θεμελίωσης, απαραίτητες για την εξομάλυνση της επιφάνειας έδρασης. Ο πλίνθινος κορμός στη θέση 1 (Εικ. 14) θεμελιώνεται στο φυσικό βράχο και στις θέσεις 2 (Εικ. 24) και 15 (Εικ. 71) στη σκληρή αργιλώδη επίχωση.

Πλίνθινος κορμός

Ο κατεξοχήν πυρήνας του τείχους (ανωδομή και θεμέλιο) κτίστηκε εξ ολοκλήρου από ωμοπλίνθους, λόγω του χαμηλού κόστους παραγωγής, της εύκολης και γρήγορης εκτέλεσης του έργου, της αντοχής του στις κρούσεις των πολιορκητικών μηχανών και της δυνατότητας ταχείας αποκατάστασής του. Οι αρχαίοι Έλληνες χαρακτήριζαν τις πλίνθους από φυσικό χώμα *γήινες*. Ο Πausanias, σε αντιδιαστολή με τις οπτές, τις ονόμασε *ωμές*, ενώ ο Πλάτωνας περιέγραφε τα τείχη των πόλεων με πλίνθινο πυρήνα ως *γήινα* (Ορλάνδος 2004, 73). Η αφθονία κατάλληλου χώματος στη Δύμη ευνοούσε την κατασκευή της ωμής πλίνθου, του κατεξοχήν δομικού υλικού της περιοχής, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Για την κατασκευή των ωμών πλίνθων οι πλινθουργοί επέλεξαν την πρώτη ύλη, το κατάλληλο αργιλώδες χώμα και το συγκέντρωναν στα εργαστήρια. Με την κατάλληλη επεξεργασία (προσθήκη προσμειξων/υλικών κ.ά.), η ωμή πλίνθος αποκτούσε την απαιτούμενη

σύσταση και το υδαρές σώμα πηλού τοποθετούνταν σε τετράπλευρα πλαίσια, προκαθορισμένων διαστάσεων, ούτως ώστε να διαμορφωθεί το τελικό σχήμα. Ακολουθούσε το στάδιο της ξήρανσης (Ορλάνδος 2004, 71–2).

Ο πλίνθινος κορμός του τείχους αποκαλύφθηκε στις θέσεις 1 (Εικ. 14), 2 (Εικ. 20), 10 (Εικ. 47) και 15 (Εικ. 65). Αμιγώς πλίνθινο τμήμα του τείχους αποκαλύφθηκε στα τμήματα α και γ της θέσης 1 (Εικ. 11, 17), και σε δύο ακόμα τμήματα της θέσης 15 (Εικ. 67, 70). Οι αποκαλυφθείσες ωμόπλινθοι του τείχους της Δύμης έχουν τετράγωνο σχήμα, πλευράς 0,43 μ. (Εικ. 8, 16) και 0,47 μ. (Εικ. 49, 71), πάχους 0,07–0,08 μ. Οι μικρότερες σε διαστάσεις προσιδιάζουν, αν και με μικρή απόκλιση, στην πεντάδωρον (=πενταπάλαστον) του Βιτρουβίου (II, 3, 3) που χρησιμοποιούνταν για δημόσιες κατασκευές, και οι μεγαλύτερες με την *Λυδίαν πλίνθον* (Ορλάνδος 2004, 74). Λόγω του κανονικού σχήματος, οι ακέραιες ωμόπλινθοι τοποθετούνται σε επάλληλες στρώσεις, *δόμους* ή *έπιβολάς πλίνθων* σύμφωνα με τον Θουκιδίδη (III, 20, 3). Παράλληλα, για λόγους στατικών, τοποθετούνταν δρομικά στα άκρα *ημιπλίνθια*, σε εναλλασσόμενες σειρές, ώστε οι αρμοί να διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης έως το αναγκαίο ύψος άμυνας. Στους αρμούς παρεμβάλλονται ως γέμισμα και μικροί λίθοι ή χαλίκια.

Οι ωμές πλίνθοι είναι τοποθετημένες σε επαφή, δημιουργώντας σειρές που ακολουθούν την πορεία του τείχους, και ανάμεσά τους υπάρχουν αρμοί πλάτους περίπου 0,09 μ. Για στατικούς λόγους, οι αρμοί διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης με τη χρήση ημιπλινθίων τοποθετημένων στα άκρα σε εναλλασσόμενες σειρές.

Η χρήση ημιπλίνθων διαπιστώθηκε στα τμήματα της θέσης 1 (Εικ. 8, 9), στη θέση 10 (Εικ. 47) και στη θέση 15 (Εικ. 67). Για ειδικές θέσεις, όπως στα σημεία καμπής, πέραν των κοινών τετράγωνων ωμοπλίνθων, κατασκευάζονταν ωμόπλινθοι σχήματος τραπεζίου που δεν έχουν ίσες τις παράλληλες πλευρές, γνωστές ως *έτερόπλευροι* (Ορλάνδος 2004, 77). Η χρήση τέτοιας ετερόπλευρης ωμοπλίνθου διαπιστώθηκε σε εξωτερική όψη καμπής στο δυτικό σωζόμενο πέρασ του τμήματος Α της θέσης 1, όπου το τείχος εμφανίζεται αμιγώς πλίνθινο (Εικ. 11, 12).

Τμήματα της εξωτερικής ωμοπλίνθινης παρειάς του τείχους αποκαλύφθηκαν στις θέσεις 1 (Εικ. 10), 2 (Εικ. 20) και 10 (Εικ. 41). Επάλειψη *ύδαροῦς πηλοῦ* ή *πηλώσεως*, ως επίχρισμα της εξωτερικής επιφάνειας (Ορλάνδος 2004, 81), δεν διασώθηκε στα ερευνηθέντα τμήματα του τείχους.

Οι διαφοροποιήσεις στην απόχρωση των ωμοπλίνθων και του χώματος, ως γέμισμα των αρμών, οφειλόμενες στην επεξεργασία και στη σύσταση της πρώτης ύλης αντίστοιχα, συνέβαλαν ουσιωδώς στη διάκριση της δομής του πλίνθινου κορμού. Πρόκειται για συμπαγή μάζα χώματος, ιδιαίτερα σκληρής σύστασης, με ωμοπλίνθους που δεν παρουσιάζουν πάντα ίδιες ισοπλατείς διαστάσεις. Κυρίως οι ανώτερες σειρές των πλίνθων παρουσιάζουν μερική παραμόρφωση στο σχήμα (θέση 1: Εικ. 9· θέση 10: Εικ. 48) λόγω του ευπαθούς υλικού τους. Ο πλίνθινος κορμός στο επίπεδο της θεμελίωσης θεμελιώνεται σε ξεχωριστό επίπεδο έδρασης από το λιθόκτιστο μέτωπο που τον πλαισιώνει (Εικ. 6–7). Ειδικά στη θέση 1 παρατηρείται σαφής ψυομετρική διαφορά, της τάξεως έως και 0,40 μ. Ωμόπλινθοι και μικρή ποσότητα πηλοχώματος χρησιμοποιούνται, επίσης, για την ομαλοποίηση και οριζοντίωση της θεμελίωσης του τείχους λόγω της βραχέδους υποδομής της περιοχής (Εικ. 10).

Λίθινα στοιχεία

Η ύπαρξη λίθινης κρηπίδας, το λεγόμενο *λιθολόγημα* στη βάση των πλίνθινων τειχών, ενίσχυε τον πλίνθινο κορμό και τον προστάτευε από την υγρασία (Ορλάνδος 2004, 81). Σε κανένα από τα αποκαλυφθέντα τμήματα του τείχους της Δύμης δεν καλύπτει εξ ολοκλήρου τη βάση του πλίνθινου κορμού, αλλά επενδύει πάντα την εσωτερική πλευρά του (θέση 1: Εικ. 5) και ενίοτε την εξωτερική (θέση 10: Εικ. 47). Το λίθινο μέτωπο απέχει ελαφρώς από τις κατώτερες σειρές ωμοπλίνθων, ενώ μεταξύ τους μεσολαβεί χώμα (θέση 1: Εικ. 6–8) ή κροκάλες (θέση 10: Εικ. 47, 49). Το συνολικό ύψος της λίθινης επένδυσης κυμαίνεται από 0,60–1,10 μ. και το πλάτος του από 0,50–1,00 μ. Η τοιχοποιία του, δομημένη με λίθους εν ξηρώ, χωρίς συνδετικό υλικό, εμφανίζει διαφοροποιήσεις στα υλικά δομής, στον τρόπο κατασκευής και στις διαστάσεις που υπαγορεύονται από τα διαθέσιμα υλικά και την αναγκαιότητα ενίσχυσης του εκάστοτε τμήματος του τείχους.

Η πιο επιμελημένη ανωδομή συνίσταται ως επί το πλείστον από δύο δόμους που εξέχουν της επιφάνειας του εδάφους, ενώ το θεμέλιο αποτελείται από μία ή δύο σειρές με πιο αδρή επεξεργασία. Η διαμόρφωση του εξωτερικού ορατού μετώπου ποικίλλει. Διαμορφώνεται:

α) είτε με ακανόνιστους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, λίθους ασβεστολιθικής, ψαμμιτικής ή/και κροκαλοπαγούς σύστασης και φυσικού βράχου (θέση 1: Εικ. 5–6· θέση 2: Εικ. 21· θέση 4: Εικ. 28).

β) είτε με δύο σειρές ογκόλιθων ψαμμίτη και εσωτερικό γέμισμα, ιδιαίτερα ενισχυμένο, στον τύπο του ψευδοϊσόδομου (θέση 3: Εικ. 27) ή του ακανόνιστου τραπεζιόσχημου (θέση 15: Εικ. 72) με πλακοειδή βύσματα στα δημιουργούμενα μικρά κενά,

γ) είτε με ορθογώνιες και ανισομεγέθεις λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο κατά το ακανόνιστο ισόδομο επιμελώς λαξευμένες (θέση 10: Εικ. 45) και

δ) είτε με δόμους ψαμμίτη κατά το ισόδομο σύστημα (θέση 10: Εικ. 46).

Το εσωτερικό, μη ορατό τμήμα του λίθινου μετώπου παρουσιάζει τοιχοποιία λιγότερο επιμελημένη, με μικρότερου μεγέθους λίθους. Το λίθινο μέτωπο επιχώνεται με πηλόχωμα (Εικ. 6, 44), ώστε να δημιουργηθεί επίπεδη επιφάνεια για την καθ' ύψος οικοδόμηση με ωμοπλίνθους, διαμορφώνοντας παράλληλα και το τελικό πλάτος του τείχους, όπως διατηρείται στις θέσεις 1 (Εικ. 8–10) και 10 (Εικ. 37, 47). Στα καλύτερα διατηρημένα τμήματα του τείχους είναι ορατή μόνο η εξωτερική όψη του λίθινου μετώπου: στη θέση 2 (Εικ. 21) και στη θέση 10 (Εικ. 41, 45). Κτιστή αντηρίδα διαπιστώθηκε στη θέση 15 (Εικ. 69) για την ενίσχυση του πλίνθινου κορμού, όπως και κτιστός αγωγός ομβρίων (Εικ. 68) για την προστασία από την υγρασία.

Τα κοινά στοιχεία μορφής του λίθινου μετώπου στις θέσεις 1 (τμήμα Α), 2 και 4 φανερώνουν αναγωγή στην ίδια περίοδο και ανήκουν στην πρώτη κατασκευαστική φάση του τείχους. Η χρήση λίθων ψαμμίτη στο λίθινο μέτωπο στις θέσεις 1 και 10 ανήκει σε μετέπειτα κατασκευαστική φάση. Δομικό υλικό σε β' χρήση διαπιστώθηκε σε φάση μετασκευής, στις θέσεις 10 (Εικ. 50), 11β (Εικ. 57) και στο ανάλημμα (Εικ. 79).

Πύργοι

Οι πύργοι των οχυρώσεων προστάτευαν, εκτός από τις κατεξοχήν πύλες, και τα σημεία καμπής (Lawrence 1983, 303· Θεοχαράκη 2015, 191). Οι πύργοι του τείχους της Δύμης είναι πλίνθινοι με πλευρές πλαισιωμένες στη βάση με λίθινο μέτωπο ισχυρότερο συγκριτικά με εκείνο του παρακείμενου τείχους, με το οποίο εμφανίζουν κοινά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, τόσο ως προς τη θεμελίωση όσο και προς την ανωδομή. Στις θέσεις 1 (Εικ. 13–14), 9 (Εικ. 36), 14 (Εικ. 62–63) και 15 (Εικ. 73–74), λίθινα μέτωπα εμπλεκόμενα σε ορθή γωνία πιθανώς ανήκουν σε πύργους, όπως αφήνει να εννοηθεί η στιβαρή κατασκευή τους και η μορφολογία της περιοχής.

Η εσωτερική προβολή πύργου στη θέση 15, που εξέχει του μετώπου του τείχους (Εικ. 64, 72), υποδηλώνει ύπαρξη εσωτερικής κλίμακας πρόσβασης στην πάροδο του ανατολικού σκέλους ή αναβάθρας για την αναβίβαση των βαλλιστικών μηχανών (Θεοχαράκη 2015, 288, σημ. 117).

Καταστέγασμα

Απαραίτητη προϋπόθεση για την προστασία και διατήρηση του πλίνθινου τείχους από τη διαλυτική επίδραση του νερού αποτελεί η ύπαρξη κεραμωτής στέγης (Ορλάνδος 2004, 66–67, σημ. 9, εικ. 36–38, 81). Πυκνά, εκτεταμένα και συχνά επάλληλα στρώματα καταστροφής κεραμίδων πιστοποιούν τη στέγασση του τείχους κατά μήκος της πορείας του (Εικ. 4–5, 24, 38, 52, 62, 65, 75, 83). Ο μεγάλος αριθμός των κεραμικών εργαστηρίων της πόλης (Τσακνάκη 2021, 553–64· 2022, 511, εικ. 5) επιβεβαιώνει τη μαζική παραγωγή των κεραμίδων που απαιτούνταν για τη στέγασση της παρόδου.

Καθώς η κατασκευή της στέγης και του ωμοπλίνθινου κορμού είναι συνυφασμένη με την χρήση ξύλινων στοιχείων που λειτουργούν συμπληρωματικά της τοιχοποιίας, οι ξυλοδεσιές, οριζόντιες ή κατακόρυφες, εμφανείς ή αφανείς, ενισχύουν τις ωμοπλίνθινες κατασκευές (Ορλάνδος 2004, 17–8). Στα σημεία σύνδεσης των επιμέρους τμημάτων της οχύρωσης η χρήση ξύλινων στοιχείων που τέμνουν εγκάρσια το τείχος είναι πιθανή. Η

περιοχή διέθετε πυκνά δάση από δρύες, σύμφωνα με επιτύμβιο επίγραμμα από την Παλατιανή Ανθολογία που αναφέρεται σε Δυμαίους ξυλοκόπους (Θωμόπουλος 1998, 229–30). Επιγραφή από την Ελευσίνα (IG II, 22 (1) 1672 308) αναφέρει τη χρήση δρυός στις ξυλοδεσιές του τείχους (Ορλάνδος 2004, 80–1).

Πύλες

Η χωροθέτηση των πυλών επεβλήθη από τις ανάγκες απρόσκοπτης πρόσβασης, επικοινωνίας και τροφοδοσίας. Η πρόσβαση στα νεκροταφεία, τα οποία αναπτύσσονταν επί των οδών και εκτός των τειχών, ήταν εφικτή μέσω πυλών της οχύρωσης. Στα τμήματα αυτά απαιτούνται επιμέρους ενισχύσεις της άμυνας (Lawrence 1979, 302–4; Winter 1971, 239). Οι πύλες φαίνεται ότι είναι τοποθετημένες σε άνισες αποστάσεις λόγω του φυσικού αναγλύφου.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα αποτελούν βάσιμες αποδείξεις στοιχειοθέτησης μικρής πύλης του τείχους στη θέση 2 (Εικ. 19, 22) και ενδείξεις πυλίδας στη θέση 8 (Εικ. 34).

Προτείχισμα

Το μοναδικό έως σήμερα τμήμα της οχύρωσης που ανήκει στον τύπο των δύο λίθινων παρειών με εσωτερικό γέμισμα, πλάτους 2,50 μ. αποκαλύφθηκε στη θέση 11β (Εικ. 56–57). Συνίσταται από δύο παράλληλα κτιστά μέτωπα με ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία από δόμους ψαμμίτη κατά το *έμπλεκτον* σύστημα (Βιτρούβιος II, 8, 7). Τα κατάλοιπα είναι πιθανό να ανήκουν σε τμήμα προτειχίσματος, το οποίο λειτουργούσε ως στιβαρός τοίχος που ενίσχυε την άμυνα του νοτίου σκέλους του τείχους και εμπόδιζε την πρόσβαση των πολιορκητικών πύργων και κριών σε αυτό (Lawrence 1979, 215 κ.ε.).

Αύλακες απορροής όμβριων

Στη θέση 2 (Εικ. 24–25), όπου το έδαφος εσωτερικά του τείχους είναι ανωφερές, και σε μικρή απόσταση από αυτό, διαπιστώθηκε τεχνητή αύλακα, μέγιστου πλάτους 3 μ. και βάθους 1 μ. περίπου, διανοιγμένη στο φυσικό έδαφος πιθανώς για τη συλλογή και παροχέτευση των όμβριων υδάτων. Την ύπαρξη και τις διαστάσεις της σηματοδοτούν στρώματα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του τείχους που έχουν καταρρεύσει στο εσωτερικό της.

Εσωτερική περιφερειακή οδός

Η ύπαρξη ελεύθερης ζώνης εσωτερικά του τείχους διευκόλυνε τις εργασίες συντήρησής του και την κυκλοφορία στην πόλη μέσω των πυλών, και εξυπηρετούσε πρακτικές ανάγκες (Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 113· Φιλήμονος 1998, 81–4· Θεοχαράκη 2015, 176–77). Τμήματα εσωτερικής περιφερειακής οδού τεκμηριώνονται στις θέσεις 10 (Εικ. 39–40) και 13 (Εικ. 60–61), τα οποία βαίνουν κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του τείχους και σε επαφή με αυτό. Αντίθετα, η ανάπτυξη εξωτερικής περιφερειακής οδού δεν ήταν δυνατή, επειδή η πορεία του τείχους αναπτύσσεται στη φυσική αμυντική γραμμή του πλατώματος.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Οι θέσεις εντοπισμού τμημάτων και υλικών δομής της οχύρωσης (Εικ. 2–3) σημειώνονται αριθμημένες στον παραπάνω κατάλογο. Οι θέσεις 1–7 ανήκουν στο βόρειο, οι θέσεις 8–9 στο δυτικό, οι θέσεις 10–11α–β–γ στο νότιο και οι θέσεις 12–16 στο ανατολικό σκέλος της οχύρωσης. Αναλυτικότερα:

Βόρειο σκέλος

Το βόρειο σκέλος του τείχους είναι ενισχυμένο με φυσική προστασία. Από τη θέση αυτή του πλατώματος υπάρχει άμεση οπτική επαφή με το επίνειο και την παραθαλάσσια ζώνη.

Αφετηρία η ανασκαφή στη θέση Βίγλα, θέση 1 (Εικ. 4), όπου διαπιστώθηκε για πρώτη φορά το έτος 2000 από την Αδαμαντία Βασιλογάμβρου ο πλίνθινος κορμός του τείχους, η σύνθεση του οποίου δεν είχε έως τότε αποσαφηνισθεί. Το τμήμα αυτό αποτέλεσε τη βάση για την αναζήτηση και τον εντοπισμό και των υπολοίπων τμημάτων. Πρόκειται για ένα σπάνιο δείγμα οχρωματικής αρχιτεκτονικής και λόγω της καλής διατήρησής του αντιπροσωπευτικό για το σύνολο του τείχους.

Διαπιστώθηκαν τρία τμήματα που ανήκουν σε δύο κατασκευαστικές φάσεις. Το τμήμα Α της α' φάσης (Εικ. 5), διεύθυνσης ΝΔ-ΒΑ, ανήκει στην εποχή της ευρείας οικοδόμησης των τειχών του άστεως. Αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 13 μ. και σε ύψος από 0,60 μ. έως 1,85 μ., με 8 έως 21 σειρές ωμοπλίνθων αντίστοιχα.

Λιθόκτιστος τοίχος, πλάτους 0,50 μ. και ύψους 0,65 μ., πλαισιώνει εσωτερικά το θεμέλιο του πλίνθινου κορμού, πλάτους 2 μ. (Εικ. 6). Αποτελείται από λίθους εν ξηρώ, κροκαλοπαγείς, λευκούς ασβεστολιθικούς (Αράξου), ψαμμίτη, θραύσματα του φυσικού βράχου καθώς και λατύπες, μικρού σχετικά μεγέθους και με αδρή επεξεργασία. Ο τοίχος θεμελιώνεται σε τάφρο ανεξάρτητη του πλίνθινου κορμού, διανοιγμένη σε στρώμα στείρας καθαρής αργίλου, ιδιαίτερα σκληρής σύστασης (Εικ. 7). Το βάθος θεμελίωσής του βρίσκεται περίπου 0,40 μ. ψηλότερα της επιφάνειας έδρασης της ωμοπλινθοδομής. Το διάκενο που δημιουργείται μεταξύ τους, πλάτους 0,35-0,43 μ., γεμίζει με χώμα, μικρούς λίθους και κατά τόπους θραύσματα ωμοπλίνθων (Εικ. 5-7).

Ο κύριος κορμός είναι συμπαγής και αποτελείται από τετράγωνες ωμοπλίνθους πλευράς 0,43 μ. και πάχους 0,08-0,09 μ. (Εικ. 8). Κατά τον άξονα του τείχους οι ωμές πλίνθοι είναι τοποθετημένες σε επαφή. Μεταξύ των σειρών που δημιουργούνται υπάρχει αρμός πλάτους περίπου 6 - 8 εκ. με χώμα ως συνδετικό υλικό και κατά τόπους μικρά θραύσματα κεραμίδων και ελάχιστα όστρακα. Στην καθ' ύψος οικοδόμηση χρησιμοποιούνται ημιπλίνθια, τοποθετημένα δρομικά στα άκρα σε εναλλασσόμενες σειρές, με αρμούς που διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης (Εικ. 9-10). Στην ανωδομή, ωμοπλίνθοι καλύπτουν το λίθινο εσωτερικό μέτωπο, με σχήμα εμφανώς αλλοιωμένο στις ανώτερες σειρές. Το συνολικό πλάτος του τείχους φθάνει τα 2,90 μ. Σπανιότερα, χρήση δύο ημιπλινθίων διαπιστώνεται στη θέση ακέραιης ωμοπλίνθου στον πυρήνα του τείχους.

Το δυτικό πέρασ του τμήματος Α του τείχους εισχωρεί κάτωθεν του σύγχρονου μαντρότοιχου της προς δυσμάς όμορης οικίας (Εικ. 11). Όμως, στο σημείο αυτό, λόγω εργασιών γενικής εκσκαφής, το τείχος διακόπτεται, όπως διαπιστώθηκε με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στον αύλειο χώρο της οικίας. Στο δυτικό σωζόμενο πέρασ του αποκαλύφθηκε τμήμα της εσωτερικής και της εξωτερικής πλευράς του. Σώζει έως 6 επάλληλες σειρές ωμών πλίνθων, μη πλαισιωμένων από λίθινο μέτωπο εσωτερικά. Το αμιγές πλίνθινο τμήμα έχει πλάτος 2 μ. και εδράζεται σε τάφρο διανοιγμένη στο στείο φυσικό έδαφος. Η βόρεια εξωτερική όψη του τείχους καμπυλώνει, σχηματίζοντας αμβλεία γωνία με τη χρήση ετερόπλευρης ωμοπλίνθου (Εικ. 12).

Το ανατολικό σωζόμενο πέρασ του τμήματος Α διακόπτεται απότομα, κατεστραμμένο ήδη από την αρχαία εποχή. Ίχνη ωμοπλινθοδομής ανιχνεύονται ακόμα ανατολικότερα (Εικ. 13).

Τη θέση του ανατολικού-κατεστραμμένου τμήματος Α κατέλαβε το μεταγενέστερο τμήμα Β, ανανεώνοντας την αμυντική ισχύ (Εικ. 14). Έχει διεύθυνση Β-Ν, που αποκλίνει από τον άξονα της α' κατασκευαστικής φάσης και θεμελιώνεται 0,50 μ. ψηλότερα από το φυσικό βράχο. Στα νότια και δυτικά επενδύεται με λίθινο κτιστό μέτωπο σε ορθή γωνία και στο εσωτερικό της σώζει μικρό τμήμα του πλίνθινου πυρήνα. Οι ωμές πλίνθοι, σε αντίθεση με τις ωμοπλίνθους του τμήματος Α, είναι τοποθετημένες σε επαφή με τον άξονα Β-Ν, εγκάρσιο στην πορεία του τείχους. Ως εκ τούτου, οι μεγαλύτεροι σε πλάτος αρμοί που δημιουργούνται, πλάτους 0,04 μ., έχουν την ίδια διεύθυνση. Σώζει έως δύο επάλληλες σειρές ωμοπλίνθων πλευράς 0,43 μ. και ημιπλινθίων και ο αρμός διχοτομεί τις πλίνθους της υπερκείμενης στρώσης (Εικ. 15). Το λίθινο μέτωπο στη νότια-εσωτερική πλευρά, πλάτους 1,00 μ., σωζόμενου μήκους 4,40 μ. και μέγιστου ύψους 0,60 μ., συντίθεται από δύο σειρές δόμων ψαμμίτη κατά μήκος των μακρών πλευρών και το εσωτερικό του γεμίζει με κομμάτια βράχου, λίθους

μικρού μεγέθους και λατύπες, εν ξηρώ. Αντίθετα, η δυτική πλευρά αποτελείται μόνο από μία σειρά δόμων ψαμμίτη, πλάτους 0,50 μ. και σωζόμενου μήκους 2,10 μ. Η εσωτερική πλευρά τους, που δεν ήταν ορατή, έχει παραμείνει αδρή. Κάτωθεν της επιφάνειας έδρασης του δυτικού μετώπου διακρίνεται προγενέστερη αύλακα σχήματος U, μέγιστων διαστάσεων 0,88 x 0,40 μ., διανοιγμένη σε φυσικό χαλικώδες στρώμα που καλύπτει τον φυσικό βράχο (Εικ. 16). Ίχνη ανάλογης μικρότερης αύλακας διακρίνονται στη βόρεια παρεία κάτωθεν του πλίνθινου κορμού.

Το τμήμα Β βρίσκεται σε σημείο καμπής και λόγω της ισχυρής κατασκευής και της γωνίας που σχηματίζει το λίθινο μέτωπο αποτελεί τμήμα πύργου.

Στο ανατολικότερο άκρο του βορείου σκέλους αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενη αμιγώς ωμοπλίνθινη κατασκευή, τμήμα Γ (Εικ. 17), μέγιστων διαστάσεων 3,05 μ. (Α-Δ) x 1,00 μ. (Β-Ν). Οι πλευρές ορίζονται από μία σειρά ημιπλινθίων, διαστάσεων 0,43 x 0,215 μ., τοποθετημένων δρομικά. Καθ' ύψος διατηρούνται σε 1 έως 3 επάλληλες σειρές. Στο εσωτερικό της κατασκευής εντοπίζονται υπολείμματα ακέραιων ωμοπλινθών. Εδράζεται απευθείας στο φυσικό κροκαλοπαγές έδαφος, το οποίο φαίνεται να έχει απολαξυτεί κατά τόπους για το σκοπό αυτό. Πιθανώς πρόκειται για εξωτερική αμυντική κατασκευή.

Στη θέση 2 σε απόσταση 50 μ. δυτικότερα του τμήματος Α της θέσης 1 και στο όριο δύο όμορων οικοπέδων, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους με ίδια μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (Εικ. 18). Έχει ορατό μήκος 4,50 μ., μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,20 μ., πλάτος 2,90 μ. και στο δυτικό πέρασ, όπου διακόπτεται κανονικά, τοποθετείται η θέση πύλης (Εικ. 19). Προηγήθηκε η ανασκαφή του προς βορρά όμορου οικοπέδου και ακολούθησε η ανασκαφή νοτιότερα, με τη διατήρηση ορατού μόνο του πλίνθινου τμήματος του τείχους.

Το θεμέλιο του τείχους στη νότια-εσωτερική πλευρά ενισχύεται με λιθόκτιστο μέτωπο διεύθυνσης Α-Δ, μέγιστου σωζόμενου ύψους 1,10 μ. και πλάτους 0,50 μ., εδραζόμενο σε καθαρό κιτρινωπό αργιλόχωμα (Εικ. 20-21). Στο δυτικό πέρασ συνδέεται οργανικά σχηματίζοντας αμβλεία γωνία με ανάλογης δομής κτιστό μέτωπο που ακολουθεί τη φυσική κατωφέρεια, επενδύοντας ταυτόχρονα τη δυτική πλευρά του πλίνθινου κορμού. Στα ανατολικά εισχωρεί κάτωθεν της οδού Π. Μελά. Τα λίθινα μέτωπα συνίστανται από πλακαρούς λίθους Αράξου, ψαμμίτη σε επάλληλες στρώσεις και μεγάλο ασβεστολιθικό γωνιόλιθο στη βάση, διαστάσεων 0,72 x 0,80 x 0,43 μ. Οι τρεις μεγαλύτερου μεγέθους δόμοι ψαμμίτη στην ανώτερη στρώση του νότιου μετώπου πιθανώς έπονται χρονικά. Οι ωμόπλινθοι, εμφανώς αλλοιωμένες στις ανώτερες στρώσεις της σύγχρονης επιφάνειας, καλύπτουν όλο το πλάτος του τείχους.

Το τμήμα του τείχους στα βόρεια ενισχύεται με βαθμιδωτή κατασκευή που ακολουθεί τη φυσική κατωφέρεια, σωζόμενου μήκους 5,60 μ. και πλάτους 2 μ. (Εικ. 22). Αποτελείται από τρεις, επίπεδα διαμορφωμένες, επιφάνειες με θραύσματα κεραμίδων και ανάμεσά τους κροκάλες και αργούς λίθους. Φαίνεται πως οι επιφάνειες αυτές στο σημείο καμπής αποτελούν βάση έδρασης ωμοπλίνθινης ανωδομής. Σημειώνεται ότι, σε επιγραφές του 4ου αι. π.Χ., αναφερόμενες στα πλίνθινα τείχη της Αθήνας και του Πειραιά, απαντά ο τεχνικός όρος *άναβασμός*, ο οποίος ερμηνεύεται ως σημαίνον τείχος ή κλίμακα με βαθμιδωτή όψη λόγω των εκατέρωθεν πύργων (Ορλάνδος 2004, 79).

Στο τμήμα αυτό και κατά μήκος του τείχους διαπιστώθηκε η ύπαρξη κλίμακας, αποσπασματικά σωζόμενης, με υλικά ανάλογης δομής. Οι βαθμίδες, πλάτους 1,40 μ., οριοθετούνται με κτιστά τοιχάρια από θραύσματα κεραμίδων. Στα δυτικά, σε επαφή με την κλίμακα, κτιστός τοίχος αντιστήριξης, πλάτους 0,50 μ. και μέγιστου ύψους 0,60 μ., διατηρείται σε μήκος 5,80 μ. και βαίνει παράλληλα με το τείχος, ακολουθώντας επίσης τη φυσική κατωφέρεια του εδάφους. Ομοιότητες εντοπίζονται σε ανάλογης κατασκευής τμήμα σε καλή κατάσταση διατήρησης που βρέθηκε στην Αθηαίνου της Κύπρου (Μπακαλάκης 1988, 30-31, πίν. 24β και 25β· Εικ. 23).

Κατά μήκος της νότιας εσωτερικής πλευράς του τείχους διαπιστώθηκε επίπεδο κυκλοφορίας μέγιστου πλάτους 1,50 μ. από πατημένο χώμα και χαλίκι (Εικ. 24). Νοτιότερα, σε παράλληλη διάταξη αποκαλύφθηκε τεχνητή αύλακα σχήματος U, διανοιγμένη στο φυσικό έδαφος, μέγιστου πλάτους 3,00 μ. Στο γέμισμά της βρέθηκε στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από κεραμίδες της στέγης του τείχους. Το θεμέλιο του τείχους βρίσκεται 1,00 μ. ψηλότερα από τον πυθμένα της αύλακας (Εικ. 25). Πρόκειται πιθανώς για αύλακα απορροής

και διευθέτησης των ομβρίων υδάτων, καθώς το έδαφος στα νότια, εσωτερικά του τείχους και της κλίμακας, είναι ανηφορικό.

Η συνέχεια του τείχους δυτικότερα δεν διαπιστώθηκε και ως εκ τούτου στη θέση 2 υπάρχει σημείο καμπής και η πορεία του τείχους, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και το φυσικό ανάγλυφο, μετατοπίζεται βορειότερα.

Τα διακοπτόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα (στρώμα καταστροφής της στέγης του τείχους και αύλακα) αποτελούν πρόσθετα στοιχεία υπέρ του καθορισμού θέσης πύλης στο σημείο αυτό. Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορεί και η νεκρόπολη, στο όριο και εκτός των τειχών, μεταφές πλούσια κτερισμένες, τεκμήρια κοινωνικής και οικονομικής ευρωστίας (Αλεξοπούλου 2017,41).

Στο πλαίσιο χαρτογράφησης της πορείας του τείχους κατά την επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκε επί της οδού Απ. Ανδρέου 99 (Ο.Τ. 128), κάτωθεν σύγχρονης κλίμακας (ιδιοκτησία κληρονόμων Μουρτίκα), τμήμα τοίχου πλάτους 0,50 μ. με διεύθυνση Α-Δ. Λόγω της μορφολογίας της θέσης πιθανολογείται ότι ανήκει στο βόρειο σκέλος.

Στη θέση 3 αποκαλύφθηκε το 1988, για πρώτη φορά, λίθινο τμήμα του τείχους ύψους 0,60–0,66 μ., μήκους 10,30 μ. και πλάτους 1,10 μ., με προσανατολισμό Α-Δ (Lakakis και Rizakis 1992, 84–5, εικ.8, πιν. IV· Εικ. 26–27). Βάσει νεώτερων ανασκαφικών δεδομένων, ταυτίζεται με τμήμα του λίθινου μετώπου που πλαισιώνει τον πλίνθινο κορμό. Αποτελείται από δύο ανισοϋψείς σειρές δόμων ψαμμίτη, σχήματος τραπεζίου και ορθογωνίου στον τύπο του ψευδοϊσόδομου τραπεζιόσχημου (Scranton 1941, 76. Λακάκη 2000, 114). Το εσωτερικό του γεμίζει με μικρούς και μεγαλύτερους λίθους και αραιά θραύσματα κεραμίδων. Η βόρεια πλευρά του λίθινου αυτού μετώπου έχει πιο επιμελημένη δομή και ως εκ τούτου αποτελεί το ορατό τμήμα που πλαισιώνει εξωτερικά τη βάση του πλίνθινου κορμού, ο οποίος στην περίπτωση αυτή εκτείνεται νοτιότερα.

Σημειώνεται ότι το έτος 1993, κατά τη διάρκεια τεχνικού έργου (αρ. σχεδ. 276) επί της οδού Απ. Ανδρέου 46, στο όριο των Ο.Τ. 13 και Ο.Τ. 14, αποκαλύφθηκε σκληρή στρώση πλάτους 7,20 μ. και ορατού μήκους 1,50 μ., η οποία είχε χαρακτηριστεί ως δάπεδο. Κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς του, πλαισιώνεται από κτιστούς τοίχους. Επειδή βρίσκεται πλησίον του αναπτύγματος της πορείας του τείχους πιθανώς αποτελεί κατάλοιπο του βορείου σκέλους και συγκεκριμένα της εσωτερικής περιφερειακής οδού.

Στη θέση 4 αποκαλύφθηκε τμήμα του λίθινου μετώπου με χαρακτηριστικά της α' κατασκευαστικής φάσης, όπως διαπιστώθηκε στις θέσεις 1 και 2, πλάτους 0,60 μ., ύψους 0,42 μ. και σωζόμενου μήκους 3,20 μ. (Εικ. 28). Το βόρειο ορατό πέρασ του καταστράφηκε από νεότερο τοίχο, ενώ το νότιο σχημάτιζε γωνία με άλλον τοίχο, κατεύθυνσης Α-Δ, ο οποίος δεν σώζεται. Αν και ανήκει στο βόρειο σκέλος, η κατεύθυνσή του στον άξονα Β-Ν μαρτυρά σημείο καμπής στην πορεία του τείχους. Σε απόσταση περίπου 3,00 μ. ανατολικότερα και σε ανάλογο βάθος αποκαλύφθηκαν δύο κεραμοσκελείς τάφοι και το νότιο πέρασ ενός τρίτου, ρωμαϊκών χρόνων, με προσανατολισμό Β-Ν. Στην κάλυψη των τάφων αυτών χρησιμοποιήθηκαν ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων με το μονόγραμμα της πόλης προερχόμενα από τη στέγη του τείχους.

Στη θέση 5 αποκαλύφθηκε λιθόκτιστο μέτωπο του τείχους διεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ με 3 σειρές δόμων ψαμμίτη, πλάτους 0,50 μ., ύψους 0,65 μ. και ορατού μήκους 4,50 μ. κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα (Εικ. 29–30). Οι μεγαλύτεροι σε μέγεθος δόμοι είναι τοποθετημένοι στο εξωτερικό μέτωπο ενώ στην επιφάνεια έδρασή τους χρησιμοποιούνται μικροί λίθοι και κεραμίδες προκειμένου να ευθυγραμμιστούν. Το βόρειο πέρασ του συνδέεται οργανικά σε αμβλεία με κτιστό μέτωπο ανάλογης δομής, διεύθυνσης Α-Δ που εισχωρεί στο άσκαφτο και διαπιστώθηκε σε απόσταση 3,50 μ. δυτικότερα, στα όρια μικρής τομής. Ο πλίνθινος κορμός προσδιορίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου. Στοιχείο του οχυρωματικού έργου αποτελεί και η διαπίστωση, στα όρια τομής μικρού τμήματος, της εσωτερικής περιμετρικής οδού.

Στις θέσεις 6α και 6β, εκατέρωθεν της οδού Ράχης, όπου προσδιορίζεται η πορεία του δυτικού τμήματος του βορείου σκέλους του τείχους, διαπιστώθηκε πεσμένο οικοδομικό υλικό του τείχους. Στη θέση 6α, νότια της οδού, στρώμα καταστροφής της στέγης (Εικ. 31) βρέθηκε πεσμένο σε στείρο φυσικό αργιλόχωμα. Στη θέση 6β (Εικ. 32), βόρεια της οδού, αποκαλύφθηκαν θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου και οικοδομικό υλικό που συνίσταται από κροκάλες και αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, υλικό που

απαντάμεταξύ του λίθινου μετώπου και της ωμοπλινθοδομής (βλ. εικόνα 65). Το πυκνό στρώμα καταστροφής βρέθηκε πεσμένο σε κοίτη μήκους 4 μ. (B–N) και μέγιστου πλάτους 2 μ. (A–Δ), πιθανώς διανοιγμένη από τα όμβρια, στην κατωφέρεια του βόρειου πρανού. Το σύνολο του δομικού υλικού συγκεντρώθηκε ανά είδος σε λάκκους και διατηρήθηκε σε κατάχωση. Στρώμα καταστροφής με υλικά του τείχους εντοπίστηκε και επί της οδού Ράχης βόρεια του Ο.Τ. 239.

Στη θέση 7 στο ανάπτυγμα της πορείας του βορείου σκέλους στο Ο.Τ. 304 βρέθηκε αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Α–Δ, μέγιστου σωζόμενου μήκους 2,80 και πλάτους 0,50 μ., από αδρά δουλεμένους δόμους ψαμμίτη μεσαίου μεγέθους, που σώζονται σε μία έως δύο επάλληλες σειρές.

Δυτικό σκέλος

Το δυτικό σκέλος του τείχους, το οποίο διαθέτει φυσική οχύρωση, έχει ως σταθερά σημεία αναφοράς τις θέσεις 8 και 9.

Στη θέση 8, σε επικλινές έδαφος, βρέθηκε μεγάλος αριθμός κατακρημνισμένων ογκόλιθων του τείχους από ψαμμίτη σε μήκος 20 μ. στην επιφάνεια χαλικόστρωτου δρομίσκου (Εικ. 33–34). Ο δρομίσκος, που διαπιστώθηκε σε μήκος 10 μ., έχει πλάτος 2,50 μ. περίπου και εκατέρωθεν αυτού διαπιστώθηκε αργιλώδες έδαφος και κροκαλοπαγής φυσικός βράχος. Στην επιφάνεια του δρομίσκου βρέθηκε σκελετός σε πρηνή θέση (Εικ. 35) που δεν ανήκει προφανώς σε τυπική ταφή (Kefalidou 2010, 123–26). Ο δρομίσκος υποδηλώνει την ύπαρξη πυλίδος στη θέση αυτή. Η πυλίδα θα εξυπηρετούσε καθημερινές ανάγκες για εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στους αγρούς του δυτικού τμήματος της επικράτειας.

Στις δυτικές παρυφές του πλατώματος, στη θέση 9 (Εικ. 36) και δυτικά του Ο.Τ. 284, αποκαλύφθηκε γωνία ισχυρού λίθινου θεμελίου του τείχους πλάτους 1 μ., χωρίς όμως να εντοπιστεί το βάθος θεμελίωσής του. Το ορατό τμήμα του συνίσταται στις όψεις από δύο σειρές δόμων ψαμμίτη και εσωτερικό γέμισμα από μικρούς και μεγαλύτερους λίθους, αραιά θραύσματα κεραμίδων και λατύπη εν ξηρώ. Το μέτωπο με κατεύθυνση Β–Ν, τμήμα του οποίου βρέθηκε διαταραγμένο, διαπιστώθηκε σε συνολικό μήκος 10,50 μ. Το βόρειο ορατό πέρασ του εισχωρεί στο άσκαφτο, ενώ το νότιο συνδέεται οργανικά σε ορθή γωνία με ανάλογης δομής τμήμα μήκους 3,30 μ., κατεύθυνσης Α–Δ.

Νότιο σκέλος

Η πόλη ήταν εύκολα προσπελάσιμη από τα νότια, χωρίς φυσική οχύρωση. Αυτό οδήγησε τους Δυμαίους να ενισχύσουν το ευάλωτο νότιο σκέλος του τείχους. Η πορεία του σήμερα βρίσκεται σε σχεδόν αδόμητη περιοχή στα όρια του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονης πόλης, όπου η οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε΄.

Στη θέση 10, στη θέση Πορτούλες ή Ληνός, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους (Εικ. 37) με οχυρωματικές προσθήκες και μεγάλο κατασκευαστικό ενδιαφέρον.

Αρχικά, κατά μήκος της νότιας πλευράς οικοπέδου, η οποία βαίνει παράλληλα της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε΄, αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής του τείχους, το οποίο συνίσταται από πεσμένη ωμοπλινθοδομή και θραύσματα κεραμίδων της στέγης (Εικ. 38). Το στρώμα εκτείνεται κατά μήκος του ανώτερου τμήματος του εσωτερικού λίθινου μετώπου, ορατού μήκους 17,80 μ. Με την αφαίρεσή του διαπιστώθηκε ότι καλύπτει την επιφάνεια εσωτερικής περιμετρικής οδού, πλάτους 5 μ., από πατημένο χώμα και χαλίκι (Εικ. 39–40). Ως εκ τούτου, πολλά θραύσματα κεραμίδων βρέθηκαν πεσμένα σε οριζόντια θέση. Ο κύριος κορμός του τείχους εκτείνεται επί της σύγχρονης οδού (Εικ. 41–42) και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,40 μ., στα όρια διερευνητικής τομής που διανοίχτηκε εγκάρσια στην πορεία της (Εικ. 43–44).

Το λίθινο μέτωπο της α΄ φάσης του τείχους (Εικ. 45) εδράζεται σε βάθος 2,30 μ. από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού και διατηρείται ακέραιο. Παρουσιάζει διαφορές στην τοιχοποιία, η οποία συνίσταται από αμιγές τμήμα από ασβεστόλιθο και στη συνέχεια από ψαμμίτη, εναλλαγή που αποδίδεται σε κατασκευαστική επιλογή και όχι χρονολογική φάση. Το ασβεστολιθικό μέτωπο, με προσανατολισμό Α–Δ, έχει ύψος 1 μ. και ορατό μήκος 8,40 μ. Αποτελείται από τρεις έως τέσσερις σειρές δόμων ασβεστόλιθου υπόλευκης απόχρωσης.

Οι λιθόπλινθοι συναρμόζονται με επιμελημένο τρόπο και δεν είναι πάντα ισοΰψεις. Το μήκος τους κυμαίνεται από 0,50 έως 1,50 μ. και το ύψος τους από 0,10 έως 0,50 μ. Η επιλογή του οικοδομικού υλικού και του τρόπου δόμησης αποβλέπει στη σταθερότητα της κατασκευής. Η άρτια αρμογή αποτρέπει την είσοδο υγρασίας στον πλίνθινο κορμό. Μία έως δύο χαμηλές στρώσεις δόμων μεγάλου μεγέθους αποτελούν το θεμέλιο και είναι αδρά επεξεργασμένες. Οι δύο έως τρεις ανώτερες σειρές ανήκουν στην ανωδομή. Έχουν τονισμένους κατακόρυφους αρμούς, τοποθετημένους έτσι ώστε οι περισσότεροι από αυτούς να διχοτομούν το μήκος του υπερκείμενου και υποκείμενου λίθου. Η εσωτερική πλευρά τους, που δεν ήταν ορατή, έχει μείνει αδρή.

Το ασβεστολιθικό μέτωπο στο δυτικό πέρασ δημιουργεί οδόντωση και διακόπτεται (Εικ. 46). Στο σημείο της οδόντωσης, το μέγιστο πλάτος του ανέρχεται στο 1 μ. και οι επιμελημένοι λίθοι της ανωδομής, σε απομίμηση του πολυγωνικού (Ορλάνδος 2004, 248), συναρμόζουν απόλυτα στους αρμούς. Μάλιστα, ένας εκ των λίθων είναι κατάλληλα λαξευμένος ώστε να ακολουθεί τη γωνίωση. Ο συγκεκριμένος αρχαϊστικός αυτός τρόπος δόμησης πιθανώς επελέγη διότι, σύμφωνα με τον Ορλάνδο (2004, 261), το πολυγωνικό σύστημα κατά την αρχαιότητα θεωρείται πιο ανθεκτικό σε ωθήσεις και πιέσεις, αφού οι αρμοί δεν σχηματίζουν συνεχείς οριζόντιες ή κατακόρυφες γραμμές, στις οποίες θα μπορούσε να διαρραγεί το τείχος. Η διαμόρφωση οδόντωσης υποδηλώνει διαπλάτνση και σχηματισμό κλίμακας (Θεοχαράκη 2015, 288, σημ. 117).

Σε επαφή με το ασβεστολιθικό μέτωπο αποκαλύφθηκε κτιστό μέτωπο με ορθογωνισμένους λίθους ψαμμίτη κατά το ισόδομο σύστημα, ορατού μήκους 1,90 μ., ύψους 1,15 μ. και πλάτους 0,65 μ. Διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος που λειτουργούσε ως στρώση προστασίας για το ευπαθές δομικό υλικό και συντελούσε στην αισθητική ομοιομορφία του έργου. Αποτελείται από πέντε ισοΰψεις σειρές δόμων, μήκους από 0,48 έως 0,62 μ. και η επιφάνειά του προεξέχει του ασβεστολιθικού τμήματος κατά 0,40 μ. Η υψομετρική διαφορά στο βάθος θεμελίωσης οφείλεται στη μικρή ανωφέρεια του εδάφους, το οποίο συνίσταται από καθαρό αργιλόχωμα. Στην επιφάνεια έδρασης για την καλή αρμογή των δύο διαφορετικών τμημάτων (ασβεστόλιθου και ψαμμίτη), την υψομετρική διαφορά μειώνει ο δόμος ψαμμίτη σε κάθετη διάταξη. Η διαφοροποίηση στο σύστημα τοιχοδομίας και υλικού που παρατηρείται στην α' οικοδομική φάση του τείχους θα μπορούσε να αποδοθεί είτε σε διαφορετικές εργολαβίες, είτε στα διαφορετικά στάδια εξέλιξης του οικοδομικού προγράμματος. Οι δόμοι έδρασης του τμήματος από ψαμμίτη (TX1β) εξέχουν των υπερκείμενων και εδράζονται, όπως και το οδόστρωμα, σε φυσικό αργιλόδες έδαφος. Η εσωτερική περιφερειακή οδός του τείχους εφάπτεται στο όριο ανωδομής-θεμελίου (Εικ. 39).

Κατά τη β' κατασκευαστική φάση, οι εξωτερικές όψεις του τείχους της α' φάσης ενισχύονται με τη συμπλήρωση δόμων ψαμμίτη, δημιουργώντας ογκώδες τείχος πάχους 5 μ. (Εικ. 47-48), ικανού μέσου αντίστασης στις νέες πολιορκητικές τεχνικές του 4ου αι. Η στάθμη έδρασης του βρίσκεται 0,20 μ. ψηλότερα, ενώ η διαφορά στα υλικά δομής του λίθινου μετώπου του τείχους και η μικρή απόκλιση που εμφανίζουν ως προς τον διαμήκη άξονα δηλώνουν δύο διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις.

Ο κορμός του τείχους είναι κτισμένος με τετράγωνα ωμές πλίνθους πλευράς 0,47 μ. (Εικ. 49). Στην καθ' ύψος ανοικοδόμηση, ωμόπλινθοι καλύπτουν το λίθινο μέτωπο και το συνολικό πλάτος της α' φάσης του τείχους φθάνει τα 3,90 μ.

Συγκεκριμένα, διαμήκης τοποθέτηση από ισοπλατείς δόμους ψαμμίτη σε δύο επάλληλες στρώσεις στην ανωδομή και μία στο θεμέλιο, συνολικού ύψους 0,80 μ., ορατού μήκους 7,60 μ. και πλάτους 0,60 μ. περίπου, επενδύει εσωτερικά του τείχους το ασβεστολιθικό τμήμα της α' φάσης.

Οι λίθοι είναι τοποθετημένοι κατά συνεχείς ισοΰψεις στρώσεις και με τις μακρές πλευρές τους οριζόντιες και τις στενές επί το πλείστον κατακόρυφες, κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα με τάση προς το ισόδομο (Winter 1971, 83).

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρά επεξεργασμένη με αυλακοειδή λαξεύματα. Στο θεμέλιο διαπιστώνεται η χρήση δόμων ασβεστόλιθου σε β' χρήση και στο επίπεδο της θεμελίωσης στρώμα λατύπης (Εικ. 50), δηλώνοντας την επί τόπου επεξεργασία των λίθων. Το δυτικό ορατό πέρασ δόμων ψαμμίτη εφάπτεται του λίθινου ασβεστολιθικού μετώπου της α' φάσης και στην προέκτασή του ανατολικότερα απέχει ελαφρώς, παρουσιάζοντας έτσι απόκλιση στις διευθύνσεις των δύο λίθινων μετώπων. Με τη διενέργεια μικρών τομών

στην εσωτερική παρειά του τείχους διαπιστώθηκε ότι το εσωτερικό ασβεστολιθικό μέτωπο της α' φάσης εκτείνεται και ανατολικότερα και το συνολικό μήκος του φτάνει τα 14,60 μ. τουλάχιστον.

Το λίθινο εξωτερικό μέτωπο, ορατού μήκους 3,40 μ. και κατασκευασμένο από δύο σειρές δόμων ψαμμίτη, διαπιστώθηκε μόνο στα όρια της διερευνητικής τομής που διανοίχτηκε εγκάρσια στο πλάτος της οδού (Εικ. 51). Ο πλίνθινος κορμός του τείχους δεν εφάπτεται των λίθων της εξωτερικής παρειάς και το διάκενο πληρούται με κροκάλες εν ξηρώ, υλικό άφθονο στις κοίτες και τα παράκτια τμήματα των ποταμών της περιοχής. Ανάλογο εσωτερικό γέμισμα απαντάστην ελληνοιστική οχύρωση της Γόρτυνας Αρκαδίας (Martin 1947/1948, 95, εικ.7· Ορλάνδος 2004· 204· Matthew 2012, 455–99).

Ο κύριος κορμός του τείχους αποκαλύφθηκε επί της σύγχρονης οδού, συμπαγής, με τετράγωνες, ωμές πλίνθους πλευράς 0,47 μ. και πάχους 0,09 μ. περίπου. Οι ωμόπλινθοι στην πορεία του τείχους είναι τοποθετημένες σε επαφή, δημιουργώντας σειρές μεταξύ των οποίων υπάρχει αρμός πλάτους 0,05 μ., πληρωμένος με χώμα. Στην καθ' ύψος οικοδόμηση, οι ωμόπλινθοι είναι τοποθετημένες σε επάλληλες στρώσεις με την χρήση ημιπλινθίων στα άκρα για στατικούς λόγους, ώστε οι αρμοί να διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης. Η διάταξή τους δημιουργεί έντεχνη ένωση. Οι ανώτερες σειρές ωμοπλίνθων εμφανίζονται αλλοιωμένες λόγω της διάβρωσης, ενώ το κανονικό σχήμα τους και ο τρόπος δόμησής τους αποκαλύπτονται 0,70 μ. βαθύτερα από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού. Το επίπεδο κυκλοφορίας, πάχους 0,15 μ., ως τμήμα εσωτερικής περιφερειακής οδού, εφάπτεται του λίθινου μετώπου στο όριο θεμελίου-ανωδομής κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς και σε όλο το αποκαλυφθέν τμήμα του τείχους.

Στη θέση 11α, σε απόσταση 178 μ. ανατολικότερα της θέσης 10, βόρεια της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε' στα όρια και εντός του Σχεδίου Πόλεως, αποκαλύφθηκαν επάλληλα και εκτενή στρώματα καταστροφής κεραμίδων στέγης του τείχους σε μήκος 26,50 μ. (Α–Δ) και σε πλάτος περίπου 5 μ. ακολουθώντας την πορεία του, παράλληλα με αυτό (Εικ. 52). Υπολείμματα ωμοπλινθοδομής βρέθηκαν κατά μήκος της νότιας πλευράς του στρώματος καταστροφής της στέγης, όπου προσδιορίζεται η πορεία του πλίνθινου κορμού. Συμπαγές ωμοπλίνθινο τμήμα διαστάσεων 2,00 x 1,70 μ., πιθανώς *in situ*, απέχει 1,80 μ. από το δρόμο (Εικ. 53). Ανάμεσα στις πεσμένες ωμοπλίνθους βρέθηκαν, κυρίως στα βαθύτερα στρώματα, και μικρού μεγέθους λίθοι και κροκάλες (Εικ. 54). Σε δύο παράλληλα σκάμματα, πλάτους 0,50 μ., που διανοίχθηκαν για την εκτέλεση τεχνικών έργων, βρέθηκαν σποραδικά συγκεντρώσεις από θραύσματα κεραμίδων, κροκάλες, πεσμένη ωμοπλινθοδομή καθώς και τμήμα επιπέδου κυκλοφορίας από πατημένο χαλίκι.

Στη θέση 11β, μετά από μικρής κλίμακας έρευνα δοκιμαστικού χαρακτήρα στο βόρειο τμήμα του ακινήτου στα νότια της σύγχρονης οδού και εκτός του Σχεδίου Πόλεως, διαπιστώθηκε το μοναδικό έως σήμερα τμήμα της οχύρωσης που ανήκει στην τυπολογία των δύο λίθινων παρειών με εσωτερικό γέμισμα, πλάτους 2,50 μ. (Εικ. 55–57). Αποκαλύφθηκε σε απόσταση περίπου 1,10 μ. από το δρόμο, σε μήκος 25 μ. και συνίσταται από δύο παράλληλα κτιστά μέτωπα με ψευδοισόδομη τοιχοποιία από ορθογώνιους αδρά λαξευμένους δόμους ψαμμίτη που συγκρατούν το εσωτερικό γέμισμα από χώμα, αργούς και ημίεργους λίθους και θραύσματα κεραμίδων στέγης κατά το *έμπλεκτον* σύστημα (Βιτρούβιος ΙΙ, 8, 7). Το λίθινο μέτωπο διατηρείται σε ύψος δύο δόμων και αποσπασματικά λόγω λιθοθηρίας. Οι σωζόμενοι διάτονοι λίθοι εξέχουν προς το εσωτερικό μέρος του βόρειου μετώπου και συμπλέκονται με το γέμισμα, τέμνοντας τον πυρήνα με εγκάρσια ζεύγματα (Ορλάνδος 2004, 206· Θεοχαράκη 2015, 175), γεγονός που αποσκοπεί στην ενίσχυση της αμυντικής δυνατότητας. Σε τομή που διανοίχθηκε στη βόρεια πλευρά, διαπιστώθηκε ότι ο δόμος έδρασης εξέχει 0,05–0,12 μ. και εδράζεται στη φυσική σκληρή αργιλώδη επίχωση. Ωμοπλινθοδομή κατά χώραν δεν διαπιστώθηκε.

Τα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι ο συγκεκριμένος άξονας της οχύρωσης βαίνει παράλληλα και λίγο νοτιότερα από τον άξονα της α' κατασκευαστικής φάσης. Βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη ότι το τμήμα ανήκει στο νότιο σκέλος της οχύρωσης, που εκτείνεται σε σχεδόν επίπεδο τμήμα της πόλης και ως εκ τούτου εύκολα προσπελάσιμο στον εχθρό, θα μπορούσε να αποτελεί και τμήμα προτειχίσματος. Σημειώνεται ότι, στα τείχη των Αθηνών διαπιστώθηκε η μετασκευή προτειχίσματος σε τείχος, λειτουργώντας ως ισχυρή θεμελίωση σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση (Θεοχαράκη 2015, 231). Νοτιότερα και εκτός των τειχών ταφικά κατάλοιπα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη νεκροταφείου (Εικ. 3).

Επί της οδού Πατρών-Πύργου, θέση 11γ, σε σκάμμα που διανοίχθηκε για την εκτέλεση τεχνικού έργου, αποκαλύφθηκε κλειστός υδροδοτικός αγωγός (Εικ. 58) σε βάθος 1,41–1,47 μ. Ο αγωγός ακολουθεί ελαφρώς καμπύλη πορεία με διεύθυνση Β–Ν, εγκάρσια στην πορεία του νοτίου σκέλους του τείχους και κλίση προς το εσωτερικό της πόλης. Διαπιστώθηκε σε μήκος 4,90 μ. και συνίσταται από πήλινα, κυλινδρικής διατομής στελέχη μήκους 0,72 μ., με μολύβδινα στοιχεία στα σημεία συναρμογής. Στο σκάμμα βρέθηκαν ογκόλιθοι ψαμμίτη και πιθανώς προέρχονται από το λίθινο μέτωπο του τείχους. Τμήμα του αγωγού διαπιστώθηκε 400 μ. βορειότερα, επί κύριας οδικής αρτηρίας του άστεως.

Ανατολικό σκέλος

Το ανατολικό σκέλος του τείχους εντοπίστηκε στις θέσεις 12 έως 16. Αναλυτικά:

Στη θέση 12 αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα του νοτιότερου τμήματος του ανατολικού σκέλους του τείχους. Η διενέργεια της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε κυρίως στα όρια διερευνητικών τομών (Εικ. 59). Διατηρούνται, *in situ* αλλά αποσπασματικά, λίθοι ψαμμίτη, συνολικού μήκους 3 μ. και πλάτους 0,80 μ. με προσανατολισμό Β–Ν και φαίνεται ότι εισχωρούν στις παρειές τομής. Σε απόσταση 11,50 μ. βορειότερα, αποκαλύφθηκε συγκέντρωση λίθων μικρού μεγέθους από ψαμμίτη και ασβεστόλιθο, μέγιστων διαστάσεων 6,70 x 1,70 μ., με ανάλογο προσανατολισμό. Διαπιστώθηκαν στρώματα καταστροφής κεραμίδων στέγης και θραύσματα κεραμίδων σε όλη σχεδόν την έκταση της ανασκαφής. Η επίχωση κατά τόπους εμφανίζεται ιδιαίτερα σκληρή και σε σημεία με χαρακτηριστικά ωμοπλινθοδομής. Στο νοτιότερο τμήμα της θέσης, σε επαφή με τον περίβολο του σύγχρονου κοιμητηρίου της Κάτω Αχαΐας, υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση από οικοδομικό υλικό, κυρίως δόμοι ψαμμίτη, που απορρίφθηκε εκεί από το χώρο του κοιμητηρίου, όπου προσδιορίζεται η νοτιοανατολική γωνία του τείχους.

Βορειοδυτικά της θέσης 12 (Εικ. 2–3) και σε άμεση οπτική επαφή αποκαλύφθηκε το 1979 από τον Αλ. Μάντη επιτύμβιο μνημείο εκτός των τειχών (Παπαποστόλου 1979, 153–54. πίν. 47γ· Ριζάκης 2000, 130–32, εικ. 6.)

Στη θέση 13 αποκαλύφθηκε, σε μικρό βάθος, τμήμα περιφερειακής οδού που έβαινε εσωτερικά του τείχους (Εικ. 60–61), ορατού μήκους 8,40 μ. και πλάτους 7,90 μ., το οποίο συνίσταται από χαλίκια, θραύσματα κεραμίδων και πατημένο χώμα. Στα νότια και σε επαφή αποκαλύφθηκε σειρά δόμων ψαμμίτη, πιθανώς του λίθινου μετώπου του τείχους, σωζόμενου μήκους 4,15 μ., πλάτους 0,50 μ. και μέγιστου ύψους 0,35 μ. με επιμελημένη τη βόρεια όψη. Διαπιστώθηκε επίσης συγκέντρωση από κεραμίδες στέγης, προφανώς του τείχους. Σε απόσταση περίπου 18 μ. ανατολικότερα του λίθινου μετώπου και πλησίον της παρυφής του πλατώματος βρέθηκαν δύο συγκεντρώσεις με κροκάλες και θραύσματα κεραμίδων, υλικά συγκαταλεγόμενα στα υλικά δομής του τείχους. Σε όλη την έκταση της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν αύλακες αμπελοκαλλιέργειας από μεταγενέστερη χρήση του χώρου.

Στη θέση 14, στο υψηλότερο σημείο περίοπτης θέσης, αποκαλύφθηκε γωνία ισχυρού λίθινου θεμελίου, το οποίο διατηρείται σε ύψος ενός δόμου με τη σωζόμενη επιφάνειά του σε στάθμη υψηλότερη κατά 0,15 μ. από το επίπεδο της παρακείμενης σύγχρονης οδού (Εικ. 62–63). Συγκεκριμένα, το κτιστό θεμέλιο διεύθυνσης Β–Ν ακολουθεί την πορεία του ανατολικού σκέλους. Έχει σωζόμενο μήκος 2,70 μ., πλάτος 1 μ. και αποτελείται από σειρά δόμων ψαμμίτη με αδρή επεξεργασία κατά μήκος των εξωτερικών πλευρών, ύψους 0,30–0,45 μ., και εσωτερικό γέμισμα από ανάλογο υλικό μικρότερου μεγέθους. Στο νότιο πέρας του συνδέεται οργανικά με ανάλογης δομής τμήμα μήκους 1,60 μ. και πλάτους 0,90 μ., το οποίο διακόπτεται κανονικά. Στρώμα καταστροφής με κεραμίδες στέγης εκτείνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς της κατασκευής και φτάνει σε απόσταση 5,50 μ. από αυτή. Ως εκ τούτου, η ύπαρξη στέγης υποδηλώνει και την ύπαρξη πλίνθινου κορμού, στοιχεία του οποίου δεν αποκαλύφθηκαν στην εσωτερική γωνία του θεμελίου. Τα εναπομείναντα λείψανα, αν και αποσπασματικά, είναι ενδεικτικά για την ταύτισή τους με τμήμα της οχύρωσης. Είναι πιθανό, λόγω θέσης, μεγέθους και ενισχυμένης κατασκευής, να ανήκουν σε τμήμα πύργου. Σε απόσταση 13,20 μ. ανατολικότερα του λίθινου θεμελίου και σε χαμηλότερο επίπεδο, στο ανατολικό πρηνές, αποκαλύφθηκαν στα όρια τομής

υπολείμματα ωμών πλίνθων σε δύο επάλληλες σειρές, πιθανώς *in situ*, οι οποίες εδράζονται στο στειρό φυσικό έδαφος.

Σε απόσταση 9,80 μ. βορειότερα αποκαλύφθηκε τμήμα χαλικόστρωτης επιφάνειας, ορατών διαστάσεων 6 μ. στον άξονα Β-Ν και 1 μ. στον άξονα Α-Δ. Φαίνεται να ανήκει σε τμήμα δρόμου ή δρομίσκου, πιθανώς με προσανατολισμό εγκάρσιο στην πορεία του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης του τείχους, και στην περίπτωση αυτή πλησίον της θέσης 14 προσδιορίζεται θέση πύλης ή πυλίδος. Στο πρηνές διαπιστώθηκε και τεχνητή αύλακα, διανοιγμένη στο φυσικό έδαφος πλάτους 0,60 μ. και βάθους 0,80 μ., πιθανώς για τη διευθέτηση ομβρίων υδάτων. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ.

Βορειότερα, στο Ο.Τ. 158, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ελληνιστικού νεκροταφείου κοντά την ανατολική παρυφή του πλατώματος. Μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγονται έξι χάλκινες υδρίες, άριστα δείγματα μεταλλοτεχνίας, που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. (Αλεξοπούλου 2017,40-1). Λαμβάνοντας υπόψη την απαγόρευση της ταφής των νεκρών εντός του άστεως και το γεγονός ότι όλα τα αποκαλυφθέντα τμήματα των νεκροταφείων βρίσκονται εκτός των τειχών, φαίνεται ότι στο συγκεκριμένο σημείο η πορεία του τείχους δεν προσαρμόστηκε στο φυσικό ανάγλυφο αλλά, πιθανόν δημιουργεί εσωτερική καμπή, έτσι ώστε η αριστοκρατική νεκρόπολη να χωροθετείται στην εκτός των τειχών περιοχή της πόλης. Στο τμήμα αυτό, η πορεία διέλευσης του τείχους (Εικ. 2-3) αποδίδεται σχεδιαστικά με διακεκομμένη γραμμή, διότι δεν έχει ακόμη τεκμηριωθεί από την αρχαιολογική έρευνα.

Στη θέση 15, στο νότιο τμήμα του αύλειου χώρου του Γυμνασίου, αποκαλύφθηκε τμήμα του θεμελίου μέγιστου σωζόμενου ύψους 1 μ. και μήκους 20 μ. (Εικ. 64-65), το οποίο, αν και κατεστραμμένο κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς, παρέχει σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο δόμησης των πλίνθινων τειχών. Στη βάση του εμφανίζει ευδιάκριτα αυτοτελή τμήματα κατά τον επιμήκη άξονα ως ανεξάρτητες στατικές μονάδες.

Ο σχεδιασμός επιτρέπει την αυτόνομη λειτουργία, την προσαρμογή και αρμονική ένταξη των επιμέρους τμημάτων στο φυσικό ανάγλυφο, η οποία επιτυγχάνεται με τη δημιουργία κατασκευαστικού αρμού στα σημεία πλευρικής ένωσης του τείχους με πύργο ή του πλίνθινου κορμού και των λίθινων στοιχείων που ενσωματώνονται σε αυτόν, όπως αγωγός και αντηρίδα.

Ενδιαφέρον στη θέση αυτή παρουσιάζει η ύπαρξη δύο τμημάτων πλίνθινου κορμού (Εικ. 66), χωρίς λίθινο μέτωπο να επενδύει τη βάση κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς. Το ένα τμήμα, σωζόμενου πλάτους 2,22 μ., εισχωρεί στη βόρεια παρειά του σκάμματος όπου διαπιστώθηκαν 8-9 επάλληλες καθ' ύψος σειρές ωμών πλίνθων. Είναι ορατό σε μήκος μόλις 0,50 μ. και συνδέεται με λίθινο κτιστό αγωγό με τη μεσολάβηση κατασκευαστικού αρμού πλάτους περίπου 0,20 μ. που γεμίζει με χώμα (Εικ. 67-68).

Ο αγωγός, εγκάρσιος στην πορεία του τείχους, με κλίση προς το ανατολικό πρηνές, απομάκρυνε τα όμβρια (Winter 1971, 150-51) εκτός των τειχών. Έχει πλάτος 0,95 μ., σωζόμενο μήκος 2,80 μ., ύψος 0,70 μ. και αποτελείται από λίθους ψαμμίτη και ασβεστόλιθου, δομημένους εν ξηρώ. Εσωτερικά είναι τετράγωνης διατομής, πλευράς 0,32 μ. Ο αγωγός θεμελιώνεται 0,40 μ. χαμηλότερα του πλίνθινου κορμού και εξέχει του εσωτερικού μετώπου του τείχους κατά 0,45 μ. Τον πυθμένα του αγωγού, που βρίσκεται στο επίπεδο έδρασης της ωμοπλινθοδομής, ορίζει πλακαρός λίθος για τη συλλογή των παρ' αυτόν συρρεόντων υδάτων. Στο ανατολικό σωζόμενο πέρασ του αγωγού οι λίθοι του είναι διαταραγμένοι. Πρόκειται για τον μοναδικό έως σήμερα αποκαλυφθέντα αγωγό ενταγμένο στον πλίνθινο κορμό.

Νοτιότερα του αγωγού, η ωμοπλινθοδομή ενισχύεται εσωτερικά με κτιστή αντηρίδα σχήματος Γ (Εικ. 69), η οποία συνδέεται οργανικά με τμήμα της που εισχωρεί κάτωθεν του πλίνθινου κορμού. Το εγκάρσιο στην πορεία του τείχους εξωτερικό τμήμα της αντηρίδας έχει πλάτος 0,70 μ. και προεξέχει της εξωτερικής όψης του τείχους κατά 1 μ. Το ενσωματωμένο στον πλίνθινο κορμό τμήμα της ακολουθεί την εσωτερική πλευρά του τείχους σε μήκος 1,90 μ. και διακρίνεται σε πλάτος 0,70 μ., καθώς καλύπτεται με πηλόχωμα ώστε να δημιουργηθεί επίπεδη επιφάνεια για την καθ' ύψος οικοδόμηση με ωμοπλίνθους.

Νοτιότερα της αντηρίδας ακολουθεί αμιγώς πλίνθινος κορμός, μήκους 2,90 μ. και σωζόμενου πλάτους 2,30 μ. (Εικ. 70). Εδράζεται σε στρώμα στείρας αργίλου σκληρής σύστασης, σώζει έως 6 επάλληλες σειρές ωμοπλίνθων, πλευράς 0,47 μ. και πάχους περίπου 0,08 μ. (Εικ. 71). Στο νότιο πέρασ του θεμελιώνεται υψηλότερα

και στο σημείο επαφής με τον πύργο υπάρχει κατασκευαστικός αρμός πλάτους 0,20 μ. (Εικ. 72). Το βόρειο λιθοκτιστο μέτωπο του πύργου, πλάτους 1,15–1,20 μ. και σωζόμενου μήκους 3 μ., προβάλλει του εσωτερικού μετώπου του τείχους κατά 1,20 μ. και συνδέεται οργανικά με το δυτικό μέτωπο, πλάτους 1,10 μ. και σωζόμενου μήκους 2,10 μ. Πρόκειται για ισχυρή κατασκευή από δόμους ψαμμίτη κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα, με πλακοειδή βύσματα στα δημιουργούμενα μικρά κενά. Οι δόμοι ψαμμίτη είναι τοποθετημένοι σε ισουΐεις στρώσεις, με τις μακρές πλευρές τους οριζόντιες και τις στενές επί το πλείστον κεκλιμένες, άλλοτε προς τα δεξιά και άλλοτε προς τα αριστερά της κατακορύφου· ορισμένες έχουν ελαφρώς αποκομμένη μία ή και δύο των γωνιών τους. Η εξωτερική επιφάνεια των λίθων είναι αδρώς ειργασμένη (Ορλάνδος 2004, 217–18).

Η εσωτερική ακμή του πύργου, που εξέχει του μετώπου του τείχους, υποδηλώνει πιθανή ύπαρξη εσωτερικής κλίμακας πρόσβασης στην πάροδο του ανατολικού σκέλους ή αναβάθρας για την αναβίβαση των βαλλιστικών μηχανών. Το πλάτος του πύργου με βάση τα υπολείμματα ψαμμίτη, που αποκαλύφθηκαν σε τομή κατά μήκος της ανατολικής-εξωτερικής πλευράς της κατασκευής, είναι 6,70 μ. Το σωζόμενο μήκος του είναι 5,70 μ. (B–N) και ως εκ τούτου είναι πιθανό ο πύργος να είναι τετράγωνος. Ο πυρήνας του πύργου, συμπαγής ωμοπλίνθινος (Εικ. 73–74), απέχει περίπου 0,20 μ. από τα λίθινα μέτωπα για λόγους προστασίας από την υγρασία. Με την αφαίρεση τμήματος του πλίνθινου πυρήνα του πύργου αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική εσωτερική γωνία των λίθινων μετώπων.

Νοτιότερα του πύργου διαπιστώθηκε μόνο η αύλακα θεμελίωσης του τείχους σε μήκος 5,80 μ., διαμορφωμένη στο κιτρινωπό αργιλώδες έδαφος όπου τα υλικά δομής του εμφανίζονται διαβρωμένα (Εικ. 75). Ωστόσο, η χρωματική διαφοροποίηση της επίχωσης επιτρέπει τον προσδιορισμό της πορείας του, η οποία κάμπτεται προς τα δυτικά, ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο. Η παρουσία πύργου προστάτευε το σημείο καμπής (Θεοχαράκη 2015, 191).

Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του και σε πλάτος 3 μ. περίπου διαπιστώθηκαν επάλληλα και πυκνά στρώματα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του και λίθινα τέχνηρα πυριτόλιθων που μαρτυρούν την πρωιμότερη χρήση του πλατώματος.

Στην πορεία του τείχους, σε απόσταση 35,50 μ. βορειότερα, στα όρια διερευνητικής τομής, αποκαλύφθηκε τμήμα ανάλογης δομής (Εικ. 76) με την αντηρίδα σχήματος Γ. Το τμήμα διεύθυνσης Α–Δ, μήκους 3 μ. και πλάτους 1,10 μ. εφάπτεται στη νότια όψη τμήματος διεύθυνσης Β–Ν μήκους 2,50 μ. και πλάτους 1,50 μ. Επίσης, βρέθηκε επίχωση με υπολείμματα ωμοπλινθοδομής και στρώμα καταστροφής με κεραμίδες λακωνικού τύπου της στέγης του.

Οι αντηρίδες, εκτός από στοιχεία ενίσχυσης του τείχους, ερμηνεύονται και ως πεσσοί για τη στήριξη των τόξων διαπλάτυνσης της παρόδου (Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 81–2, 128), η στέγαση της οποίας θα παρείχε παράλληλα και προστασία στον ωμοπλίνθινο κορμό.

Λαμβάνοντας υπόψη το ανάπτυγμα της πορείας του τείχους και τη μορφή του, σταθερό σημείο αναφοράς αποτελεί και η θέση 16. Στο σημείο αυτό, τμήμα τοίχου, που είχε αποκαλυφθεί το έτος 1988 και βρίσκεται σε απόσταση 32,80 μ. βορειότερα της θέσης 15, ταυτίζεται με το λίθινο εσωτερικό μέτωπο του βορειότερου τμήματος του ανατολικού σκέλους (Εικ. 77–78). Βρέθηκε σχεδόν επιφανειακά, με προσανατολισμό Β–Ν, ορατό σε μήκος 4,40 μ. και πλάτος 0,50 μ. Προς Ν διακόπτεται λόγω μεταγενέστερης καταστροφής, ενώ προς Β μετά από απόσταση 1,20 μ. φαίνεται να συνεχίζει στο άσκαφτο και απέχει 0,80 μ. από τη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Σώζεται σε μία σειρά δόμων και σε ύψος 0,19/0,30 μ. Είναι χτισμένο με πλακαρούς δόμους ψαμμίτη, αδρά δουλεμένους και τοποθετημένους, άλλοτε δρομικά και άλλοτε μπατικά. Το εσωτερικό του γεμίζει με μικρά θραύσματα λίθων και ποταμίσιες κροκάλες και ορίζεται από σειρά κροκαλοπαγών λίθων μικρού και μεσαίου μεγέθους, που συνδέονται οργανικά σχηματίζοντας γωνία.

Ανάλημμα

Πλησίον του βορειοδυτικού άκρου του τείχους, στο όριο και εκτός του σύγχρονου οικισμού, αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού αναλήμματος (Τσακνάκη 2022, 509–10, εικ. 3), μέγιστου σωζόμενου ύψους 1,35 μ. (Εικ. 79–81).

Η αποδόμηση οικοδομικού υλικού άφησε ακάλυπτο το πρανές, ενώ οι επιχώσεις, όπως και ρίζα ελαιόδένδρου, κάλυψαν το αναλημματικό αυτό έργο, τμήμα του οποίου βρίσκεται σε στάθμη υψηλότερη από το επίπεδο της σύγχρονης οδού Αράξου. Αποτελείται από δύο τμήματα που συνδέονται οργανικά σε αμβλεία γωνία 152ο, ενισχύονται εξωτερικά με αντηρίδες που οι αποστάσεις μεταξύ τους δεν παρουσιάζουν κανονικότητα και εισχωρούν εκατέρωθεν στο άσκαφτο. Η ανωδομή του, μέγιστου σωζόμενου ύψους 0,95 μ., αποτελείται από επιμελώς λαξευμένους ογκόλιθους, σε ισοϋψείς επάλληλες στρώσεις με τις μακρές πλευρές τους οριζόντιες και τις στενές επί το πλείστον κατακόρυφες. Το θεμέλιό του, ύψους από 0,30–0,40 μ. περίπου, αποτελείται από μία σειρά αδρά δουλεμένων ογκόλιθων ή ενίοτε από δύο λόγω της κατωφέρειας του εδάφους προς τα δυτικά. Το ανατολικό τμήμα έχει ορατό μήκος 11,50 μ., μέγιστο ύψος 1,28 μ. και διεύθυνση ΒΔ–ΝΑ με απόκλιση 57ο. Διαπιστώθηκαν 3 αντηρίδες, οι οποίες απέχουν 4,20 μ. και 2,80 μ. Στη θέση της αντηρίδας 3 (α3), της δυτικότερης ορατής, βρίσκεται το σημείο καμπής που στο τμήμα αυτό είναι κατεστραμμένο και διατηρείται μόνο το θεμέλιο. Σε συνέχεια, το δυτικό τμήμα έχει ορατό μήκος 10,50 μ. και διεύθυνση ΒΔ–ΝΑ με απόκλιση 29ο από το βορρά. Η αντηρίδα 4 (α4) που το ενισχύει απέχει 2,70 μ. από την αντηρίδα 3. Στα υλικά δομής του υπάρχουν ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση (Εικ. 82). Διακρίνονται θραύσματα από ημικίονες μέγιστου σωζόμενου μήκους 0,78 μ., εξαιρετικής επεξεργασίας με λεπτή σμίλη και ραβδώσεις που φέρουν ίχνη λευκού επιχρίσματος και προφανώς προέρχονται από δημόσιο οικοδόμημα της Δύμης. Μεταξύ του ισχυρού λίθινου μετώπου και του φυσικού εδάφους έχει χρησιμοποιηθεί ως γέμισμα οικοδομικό υλικό μικρού και μεσαίου μεγέθους. Οι διερευνητικές τομές βόρεια και εξωτερικά του αναλήμματος έφεραν στο φως κατά τόπους συγκεντρώσεις λίθων και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό.

Δυτικότερα της αντηρίδας α4, στο δυτικό ορατό τμήμα του αναλήμματος, εντοπίστηκε άνοιγμα που σε μεταγενέστερο χρόνο καλύφθηκε με δύο ογκόλιθους (Εικ. 83).

Το ανάλημα, λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό πλαίσιο και τη δόμησή του κυρίως με υλικά σε β' χρήση, είναι πιθανό να αποτελεί τμήμα της οχύρωσης και συγκεκριμένα του διατειχίσματος. Το διατειχίσμα, ως ένας επιπρόσθετος οχυρωματικός περίβολος, αποτελούσε εσωτερική γραμμή άμυνας (Ορλάνδος και Τραυλός 1986, 75). Ενίσχυε την κορυφή του πλατώματος, όπου πιθανόν βρισκόταν η ακρόπολη του άστεως, η οποία σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες αποκόπηκε από τον οικιστικό ιστό με διατειχίσμα. Η ακρόπολη θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη θέση *Ρυάρι* ή *Βουρλάκι* (Εικ. 3), η χωροθέτηση της οποίας δεσπόζει της πεδιάδας και την καθιστά κατάλληλη για το ρόλο αυτό (Lakakis και Rizakis 1992, 83). Αν και υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις για ύπαρξη αρχαίων οικοδομικών καταλοίπων, η έρευνα της θέσης δεν καθίσταται προς το παρόν εφικτή.

ΣΤΕΓΗ

Σε όλες τις θέσεις εύρεσης τμημάτων του τείχους διαπιστώθηκαν πυκνά, εκτεταμένα και συχνά επάλληλα στρώματα καταστροφής της στέγης του, τα οποία συνίστανται ως επί το πλείστον από κεραμίδες λακωνικού τύπου (Εικ. 4–5, 19, 24–25, 38, 52, 62, 64–65, 75). Η επιφάνεια πολλών εξ αυτών φέρει ερυθρωπό, καστανό ή καστανέρυθρο αλείφωμα, κυρίως στην κοίλη και ενίοτε στην κυρτή πλευρά, ως ενίσχυση της προστασίας από τις καιρικές συνθήκες. Ανάμεσά τους βρέθηκαν και λιγοστά θραύσματα κεραμίδων κορινθιακού τύπου. Τα στρώματα καταστροφής της πιθανώς δίρριχτης, λόγω του μεγάλου πλάτους, στέγης του τείχους εντοπίζονται κυρίως κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς της οχύρωσης, καθώς η εξωτερική πλευρά του βόρειου, δυτικού και ανατολικού σκέλους του τείχους ακολουθούσε την παρυφή του πλατώματος (για ενδεχόμενους τρόπους στέγασης βλ. Holland 1950, 337–56).

Από τα στρώματα συγκεντρώθηκαν ενσφραγιστες κεραμίδες που φέρουν τα αρχικά της πόλης, υποδηλώνοντας τη σύνδεση του τείχους με την ασφάλεια και την ανεξαρτησία της και καθιστώντας την κατασκευή και συντήρησή του δημόσια μέριμνα. Η διαδεδομένη αποτύπωση του μονογράμματος ΔΥ στις θέσεις εντοπισμού του τείχους (Εικ. 84), αλλά και σε οικοδομικά κατάλοιπα με δημόσια χαρακτηριστικά στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της Δυμαίας Χώρας υποδηλώνουν τη δημόσια χρήση του σφραγίσματος. Το

μονόγραμμα της Δύμης (Εικ. 85) συνίσταται από το εθνικό ή «λαλούν έμβλημα», συνδυάζει τα αρκτικά της ονομασίας, όπου το ύψιλον εγγράφεται στο δέλτα με παραλλαγές στην απόδοση του μονογραφήματος και του σχήματος του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται (τετράγωνο, τρίγωνο, κύκλος, έλλειψη), καθώς οι πόλεις είχαν περισσότερες από μία δημόσιες σφραγίδες με τους ίδιους τύπους με ποικίλα σχήματα (Δοντάς 1955, 1,3· Ορλάνδος 2004, 113–16). Το μονόγραμμα είναι απλό στο σχεδιασμό και ευνόητο, δηλώνοντας προέλευση με άμεση αναφορά στη Δύμη και στην ευρύτερη Δυμαία Χώρα (Τσακνάκη 2019β, 33–45).

Οι σφραγίδες που ανήκουν στην οικογένεια των χαρακτήρων, όπως και τα νομίσματα (Πλάντζος 1995, 212), αντανακλούν δεσμούς με τη νομισματοκοπία της πόλης, όπου στον οπισθότυπο απαντούν τα αρχικά της πόλης ως εκδίδουσας αρχής (LHS Numismatics 2006, αρ. 471, 474–477, 130–133). Αποτελούν ένα είδος πιστοποίησης αλλά και κατοχύρωσης και αναγνώρισης για όσο διατηρούνταν οι θεσμοί της πόλεως. Το σφράγισμα, δηλαδή η διάγλυφη παράσταση σε μικρή επιφάνεια που αποτυπώνεται όταν εμπίεζεται στον μαλακό πηλό (Πλάντζος 1995, 213) των κεραμίδων, γινόταν πριν από την όπτηση στους χώρους των κεραμικών εργαστηρίων κατά την παραγωγή τους. Εξαιρετικά σημαντικό ενσφράγιστο θραύσμα κεραμίδας με το μονόγραμμα που βρέθηκε στον πυρήνα των κεραμικών εργαστηρίων της Δύμης (Τσακνάκη 2021, 553–64, εικ. 7ζ) και επιβεβαιώνει την ανάθεση από την πόλη της παραγωγής σε κεραμείς για λογαριασμό της, στοιχείο που διευκόλυνε τον έλεγχο της παραγγελίας από τον δημόσιο λειτουργό ή εξυπηρετούσε τις ανάγκες παραγωγής ή πιστοποίησης.

Ενίοτε, το μονόγραμμα συνυπάρχει με σφράγισμα (Εικ. 86) που φέρει το όνομα ΕΥΦΡΑ ή το όνομα ΠΡΑΥΛΟΥ (Fraser and Matthews 1987, 386· 2000, 362) εκφερόμενο σε γενική (θέση 1 και θέση 11α) και ένα τρίτο δυσανάγνωστο όνομα. Αποσπασματικά σωζόμενο θραύσμα διατηρεί εντός του τριγωνικού πλαισίου τα αρχικά ορθογώνιου σφραγίσματος με το όνομα ΤΕΣ., ενώ σε άλλο θραύσμα, στην κάθετη κεραία του Υ εγγράφεται το γράμμα Φ. Στη θέση 11α βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής της στέγης του τείχους και ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου με το όνομα ΕΜΠΕΔΟΞΕΝΟΥ (Fraser and Matthews 1987, 151) σε ποικιλία τύπων (αποδίδεται δηλαδή με παραλλαγές στη γραφή του και στο σχήμα του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται). Τα ονόματα εκλαμβάνονται ως δηλωτικά είτε των κατασκευαστών, που με τον τρόπο αυτό καθιστούσαν αναγνωρίσιμα τα προϊόντα τους, είτε των δημοσίων λειτουργών που ήταν υπεύθυνοι του οχυρωματικού έργου, όπως του *ἀρχιτέκτονος* και του *ἐργώνου* σε γενική ή ονομαστική πτώση.

Πήλινες κεραμίδες της Σπάρτης φέρουν μεταξύ άλλων την επιγραφή *ἐργώνα Εὐφράνορος* (Ορλάνδος 2004, 115). Επίσης, τιμητική επιγραφή του 2ου/1ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στην Κάτω Αχαΐα φέρει το όνομα *Εὐφράνορα* με το εθνικό «δυμαίων» (Rizakis 2008, αρ. 15, 73). Στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. αιώνα μαρτυρείται επιγραφικά το αξίωμα του *τειχοποιού* και του επιμελητή των οχυρώσεων. Σύμφωνα με ψήφισμα της εκκλησίας του Δήμου που σώζει επιγραφή του 306/7 π.Χ., επιτροπή δύο αρχιτεκτόνων και δέκα εκλεγμένων πολιτών υπό την εποπτεία ανώτερου υπαλλήλου των οικονομικών συντόνιζε την οικοδόμηση των τειχών της Αθήνας (Θεοχαράκη 2015, 52).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η κατασκευή οχυρωματικού έργου αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την άμυνα και την προάσπιση της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων.

Η απειλή του μακεδονικού κινδύνου μετά τη νίκη του Φιλίππου Β' στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. και οι επεκτατικές βλέψεις του στη νότια Ελλάδα ώθησε τις πόλεις να προβούν άμεσα στις απαραίτητες ενέργειες. Τότε πιθανόν ξεκίνησαν και οι συζητήσεις περί ανάγκης οχύρωσής της Δύμης και ο σχεδιασμός του έργου.

Το τείχος της Δύμης, μεγάλο για την εποχή του έργου, δεν θα μπορούσε να κατασκευαστεί σε μικρή χρονικά περίοδο και επομένως ολοκληρώθηκε σε βάθος χρόνου. Ο σκόπιμος διαμερισμός του μήκους του σε τμήματα με δομική αυτοτέλεια δεν δηλώνει απαραίτητα σημαντικά αποκλίνουσες χρονολογικές περιόδους ανοικοδόμησης, αλλά μάλλον κατασκευαστικές φάσεις. Τα τμήματα του τείχους που αποκαλύφθηκαν μαρτυρούν συστηματικό σχεδιασμό, τεχνογνωσία και προγραμματισμό. Το τείχος της Δύμης, λαμβάνοντας υπόψη τα ανασκαφικά και

τα ιστορικά δεδομένα, χρονολογείται στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου. Το 314 π.Χ. μπορεί να αποτελέσει ένα ασφαλές *terminus ante quem* για την χρήση και χρονολόγηση της κατασκευής. Στη διάρκεια του βίου, της οχύρωση γνώρισε επεμβάσεις με σκοπό την ενίσχυση της άμυνας και στη συντήρηση, επισκευή ή μετασκευή τμημάτων του τείχους και της στέγης που είχαν υποστεί φθορές ή ζημιές.

Η αμυντική ισχύς ανανεώθηκε πάνω στην ίδια χάραξη με κατά τόπους επισκευές ή μετασκευές περιορισμένης έκτασης για τη συντήρηση και επιδιόρθωση τμημάτων που είχαν υποστεί φθορές και καταστροφές. Δύο χρονολογικά διακριτές περιόδους ενίσχυσης επιβεβαιώνονται στις θέσεις 1 και 10. Επισκευή αναγνωρίζεται στη θέση 1 (τμήμα Β) και μετασκευή στη θέση 10. Γενικά δεν υπάρχει η εικόνα του πρόχειρου και κατεπείγοντος χαρακτήρα του έργου.

Η τοιχοδομία του λίθινου μετώπου που πλαισιώνει τη βάση είναι κοινό χαρακτηριστικό της εποχής, ωστόσο, ως μέσο χρονολόγησης, όπως και σε άλλες περιπτώσεις τειχών, δεν είναι πάντα ασφαλές.

Από τους αρμούς του τμήματος Α της θέσης 1 περισυνελέγη κεραμική του 4ου αι. π.Χ. αποτελούμενη από όστρακα ανοικτών αγγείων (Εικ. 87). Συλλέχθηκε χάλκινη αιχμή βέλους από τη θέση 13 (Εικ. 88) και μικύλα αγγεία μέσα στο στρώμα καταστροφής της ανωδομής του τμήματος του τείχους που βρέθηκε στη Θέση 15 (Εικ. 89).

Η εύρεση στη θέση 15 χάλκινου νομίσματος Σκιάθου (Ε: Ανδρική κεφαλή αριστερά / Ο: ΣΚΙ ΑΘΙ. Κηρύκειον, στο πεδίο αρ. τρόπαιο Δ: 12,7 χιλ., Β: 2,29 γρ.) που χρονολογείται το 350–344 αι. π.Χ. (*Sylloge Nummorum Graecorum* 405: *Classical Numismatic Group* 2012 808.2) (Εικ. 90) πιθανώς μετατοπίζει κατά λίγα χρόνια νωρίτερα, την εποχή έναρξης του προγράμματος οικοδόμησης.

Οι φάσεις καταστροφής και οριστικής αχρησίας του τείχους ως αμυντικού έργου δεν έχουν ακόμα αποσαφηνιστεί. Προς αυτήν την κατεύθυνση αναμένεται να συμβάλει η μελλοντική μελέτη των κινητών ευρημάτων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της πολυετούς έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, η αναφορά του Χρονικού του Μορέως αποτελεί αναμφισβήτητη μαρτυρία ότι ορισμένα τμήματα του τείχους έστεκαν μέχρι και τον 13ο αιώνα ως απομεινάρια της ενδοξότερης και λησμονημένης περιόδου της Δύμης.

ΛΥΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ, ΔΙΑΣΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Η ένταση της σωστικής αρχαιολογικής έρευνας στην Κάτω Αχαΐα, οφειλόμενη στην πύκνωση της δόμησης του οικισμού, έφερε στο φως εκτός από τα τμήματα της οχύρωσης και πολλά τμήματα της αρχαίας πόλης που επιτρέπουν τον συσχετισμό χώρων και χρήσεων.

Για λόγους δημόσιας ωφέλειας και ειδικότερα την ολοκληρωμένη προστασία, συντήρηση, διαχείριση και ανάδειξη των καλύτερα διατηρημένων τμημάτων του τείχους στις θέσεις 1 και 10, το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο γνωμοδότησε ομόφωνα υπέρ της έγκρισης απαλλοτρίωσης ή απευθείας εξαγοράς των συγκεκριμένων ιδιόκτητων οικοπέδων (Τσακνάκη 2022, 511), διότι διατηρούν ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά δείγματα του συστήματος τείχισης αυτού του τύπου και τεκμήριο της ιστορίας του παρελθόντος και της πολιτισμικής εξέλιξης του τόπου. Ο προς απαλλοτρίωση χώρος στη θέση 1 (Εικ. 14), όπου το ανατολικότερο τμήμα του βορείου σκέλους του τείχους, είναι περιορισμένος και δεν προβλέπεται περαιτέρω συνέχιση των απαλλοτριώσεων, διότι στη νοητή προέκτασή του υπάρχουν οικοδομές. Αντίθετα, το τμήμα του νοτίου σκέλους στη θέση 10 (Εικ. 41) βρίσκεται σε σχεδόν αδόμητη περιοχή με καλλιεργήσιμες εκτάσεις και ως εκ τούτου προσφέρεται η δυνατότητα επέκτασης της αρχαιολογικής έρευνας για την αποκάλυψη και την ανάδειξή του. Τα νέα δεδομένα θα συμβάλουν ουσιαστικά στη μελέτη και στην κατανόηση της οχύρωσης, παρέχοντας πληρέστερη εικόνα του μνημείου. Για λόγους προστασίας και μέχρι την ανάδειξή τους, το τμήμα του τείχους στη θέση 1 καλύπτεται με προσωρινό στέγαστρο, ενώ στη θέση 10 το οχυρωματικό κατάλοιπο διατηρείται σε κατάκωψη.

Στις υπόλοιπες θέσεις, όλα τα αποκαλυφθέντα τμήματα του τείχους διατηρήθηκαν σε κατάχωση σε ακάλυπτο χώρο των ακινήτων, ενώ στη θέση 4 στο υπόγειο οικίας. Τα οικόπεδα εύρεσής τους αποδόθηκαν στους ιδιοκτήτες τους για αξιοποίηση. Τα δομικά στοιχεία της θέσης 6α συγκεντρώθηκαν σε λάκκους και διατηρούνται σε κατάχωση.

Για τη συλλογή, αποθήκευση, ανάκτηση, διαχείριση, ανάλυση και απόδοση της αρχαιολογικής πληροφορίας, η επικαιροποιημένη πορεία του συνόλου των τμημάτων του τείχους εντάχθηκε σε βάση δεδομένων QGIS. Ο μηχανικός γεωπληροφορικής Αθανάσιος Δήμος ενέταξε όλες τις θέσεις εύρεσης τμημάτων της οχύρωσης στο σύστημα γεωγραφικών πληροφοριών, το οποίο θα εμπλουτίζεται με την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας.

Η ανάδειξη των τμημάτων του τείχους εντός του κηρυγμένου ενιαίου αρχαιολογικού χώρου «Δύμη-Παχουμάς» θα προσφέρει στην Κάτω Αχαΐα σημαντικό πολιτιστικό, κοινωνικό και οικονομικό πλεονέκτημα. Η δημιουργία πολιτιστικής διαδρομής και η ανάπτυξη δράσεων θα επιτρέπει στους επισκέπτες την ενιαία σύλληψη του μνημείου, ενταγμένο οργανικά στο φυσικό περιβάλλον, και θα συμβάλλει στη σύνθεση της μνήμης με ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές αναφορές, συμπληρώνοντας τη γνώση για την αρχαία πόλη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το επιμελημένο και ανθεκτικό τείχος παρείχε ασφάλεια στους κατοίκους της Δύμης. Για την κατασκευή του πλίνθινου τείχους αξιοποιήθηκε το φυσικό πλάτωμα της περιοχής και η επάρκεια δομικού υλικού στο πλαίσιο ενός συστηματικού στρατηγικού σχεδιασμού που αποδεικνύει άριστη γνώση και τεχνική και αντανάκλα ευμάρεια στην περίοδο της ανοικοδόμησής του.

Η τείχιση της πόλης σχετίζεται άμεσα με την εμπλοκή της Δύμης στους αγώνες κατά των Μακεδόνων για την επικυριαρχία στη νότια Ελλάδα. Η προσπάθεια της Δύμης να διατηρήσει την αυτονομία της την κατέστησε πεδίο διαμάχης και συγκρούσεων. Με ενεργό πολιτικό ρόλο, πρωτοστάτησε το 280 π.Χ. στην ίδρυση της δημοκρατικά οργανωμένης και αντιμακεδονικής Β' Αχαϊκής Συμπολιτείας. Σταθμό στις μελλοντικές εξελίξεις αποτέλεσε η μεταστροφή της πολιτικής αντίθεσης προς τη Μακεδονία, μετά τη βοήθεια που της παρείχε η τελευταία το 224 π.Χ. για την αντιμετώπιση του σπαρτιατικού κινδύνου. Η σύμπραξη της Δύμης με τους Μακεδόνες εδραιώθηκε όταν ο Φίλιππος Ε' ανακατέλαβε το 207 π.Χ. την πόλη και εξαγόρασε τους κατοίκους της που είχαν εξανδραποδιστεί από τους Ρωμαίους. Παρά την επιβολή της ρωμαϊκής κυριαρχίας στις ελληνικές πόλεις το 146 π.Χ., οι Δυμαίοι δεν έπαψαν να αντιστέκονται κατά της πολιτικής που επέβαλε η Ρώμη. Σημαντικό γεγονός αποτέλεσε η επανάσταση των Δυμαίων το 145/3 π.Χ., η οποία κατεστάλη βίαια. Σημάδια ανάκαμψης γνώρισε με τις τρεις διαδοχικές εγκαταστάσεις αποίκων από τους Ρωμαίους.

Τα τμήματα του τείχους που αποκαλύφθηκαν αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς στην πορεία του, καθιστώντας εφικτή τόσο τη δυνατότητα εποπτείας του μνημείου ως ενιαίου στοιχείου της τοπογραφίας της Δύμης, όσο και το συσχετισμό των θέσεων των ανασκαφέντων τμημάτων με τα στοιχεία πολεοδομικής οργάνωσης. Στη φυσική φθορά του ευπαθούς υλικού και στην αφαίρεση των λίθων της βάσης που προσφέρονταν για νέες χρήσεις, ως επακόλουθα της εγκατάλειψης της οχύρωσης, οφείλεται η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του μνημείου.

Το πλίνθινο τείχος της Δύμης αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη μελέτη της αμυντικής αρχιτεκτονικής και ένα μοναδικό μνημείο, όχι μόνο για την περιοχή αλλά γενικότερα, με ξεχωριστή θέση μεταξύ των μέχρι σήμερα γνωστών οχυρωματικών καταλοίπων σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα που θα έρχονται στο φως με τη συνέχιση της αρχαιολογικής έρευνας, θα εμπλουτίζουν σταδιακά τις γνώσεις μας και θα συμβάλλουν στην ακριβή χωροθέτηση της οχύρωσης.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το άρθρο αποτελεί ένα φόρο τιμής σε όλους τους ανθρώπους που εργάστηκαν για τη Δύμη. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου ως μια ελάχιστη δυνατότητα αναγνώρισης σε όλους εκείνους που συνέβαλαν με διάφορους τρόπους στην εύρεση και στη μελέτη του τείχους.

Πρωτίστως εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στη συνάδελφο και φίλη Αδαμαντία Βασιλογάμβρου, επίτιμη έφορο αρχαιοτήτων, για όσα μου δίδαξε κατά τη διάρκεια της πολυετούς και άριστης συνεργασίας μας, για τη συμβολή της στην έρευνα της Δύμης καθώς και για την ευγενή παραχώρηση της άδειας μελέτης των ανασκαφών που υλοποίησε. Ευχαριστώ θερμά και την αρχαιολόγο Μαρία Λακάκη, όπως και τον καθηγητή Αθανάσιο Ριζάκη για το πολύτιμο έργο τους που αποτελεί βάση για την έρευνα. Ευχαριστίες οφείλω στους διευθυντές της Εφορείας, Μιχάλη Πετρόπουλο, Ζωή Ασλαματζίδου, Μαρία Γάτση, Ερωφίλη Κόλια και Αναστασία Κουμούση, που από θέση ευθύνης προήγαγαν το αρχαιολογικό έργο στην περιοχή της Δύμης. Ευχαριστώ την Αντωνία Νικολακοπούλου, φίλη και συνοδοιπόρο στις ανασκαφές της Δύμης, για την ταύτιση του νομίσιματος, τον μηχανικό γεωπληροφορικής Αθανάσιο Δήμου για την ένταξη των ανασκαφών σε βάση GIS. Επιπλέον εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στους φύλακες αρχαιοτήτων Δημήτρη Θωμά και Παναγιώτη Κατσαϊτή, αλλά και στο εργατοτεχνικό προσωπικό για τις ανεκτίμητες υπηρεσίες τους, και ιδιαίτερος τους Παναγιώτη Σπαλιάρα και Κώστα Ζυγούρα για τη συμβολή τους στην αποκάλυψη του πλίνθινου κορμού. Τέλος, παραμένω υπόχρεη στους ιδιοκτήτες των ακινήτων για την υποδειγματική συνεργασία.

Ο κατάλογος εικόνων περιλαμβάνει ορθοφωτοχάρτες, ανασκαφικά σχέδια, φωτογραφίες και ευρήματα που αφορούν στη χρονολόγηση του τείχους. Το τεκμηριωτικό υλικό προέρχεται από το σχεδιαστικό και φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

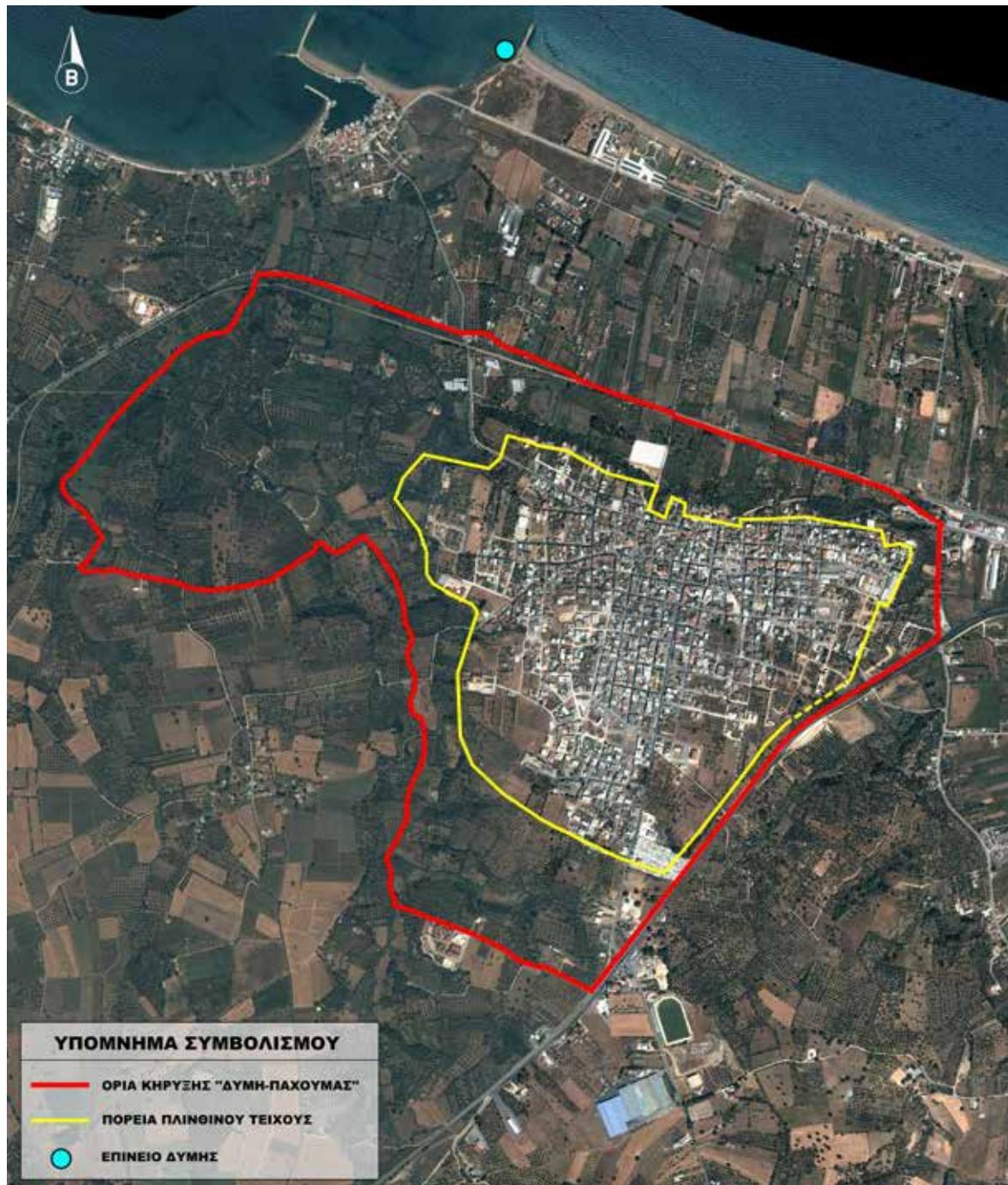
Η σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφών στις θέσεις 1, 2, 6 α-β, 8, 10, 11γ, 12 και 14 έγινε από την Αδαμαντία Γουρδούπη, στη θέση 3 από τη Μαρία Φιλιππούλου, στις θέσεις 4 και 5 από τη Μαρία Γκολφινόπουλου, στη θέση 9 από τη Βασιλική Πυρρή, στη θέση 11α από τη Γεωργία Παπαθανασίου και στις θέσεις 13 και 15 από την Ιουλία Λαμπαδάρη. Η αποτύπωση του αναλήμματος έγινε από τον Μαρίνο Μαρινόπουλο και η σχεδιαστική απόδοση από τη Χριστίνα Καραγιαννοπούλου. Οι κατόψεις των ανασκαφών έγιναν σε κλίμακα 1:50 και των όψεων της τοιχοποιίας σε κλίμακα 1:20.

Η λήψη αεροφωτογραφιών στη θέση 1 έγινε από την Κωνσταντίνα Πατουλιά και στη θέση 15 από τον Πέτρο Κωνσταντινόπουλο. Η φωτογραφία στη θέση 3 (αρ. φωτ. αρχείου 15060) ελήφθη από τη Μαρία Λακάκη, στη θέση 9 (αρ. φωτ. αρχείου 39699) από την Αδαμαντία Βασιλογάμβρου. Οι εικόνες 60, 61 και 73 ελήφθησαν από την αρχαιολόγο Παναγιώτα Πολυμεροπούλου. Το νόμισμα της εικόνας 89 φωτογραφήθηκε από την Αντωνία Νικολακοπούλου. Οι υπόλοιπες φωτογραφίες ελήφθησαν από τη γράφουσα.

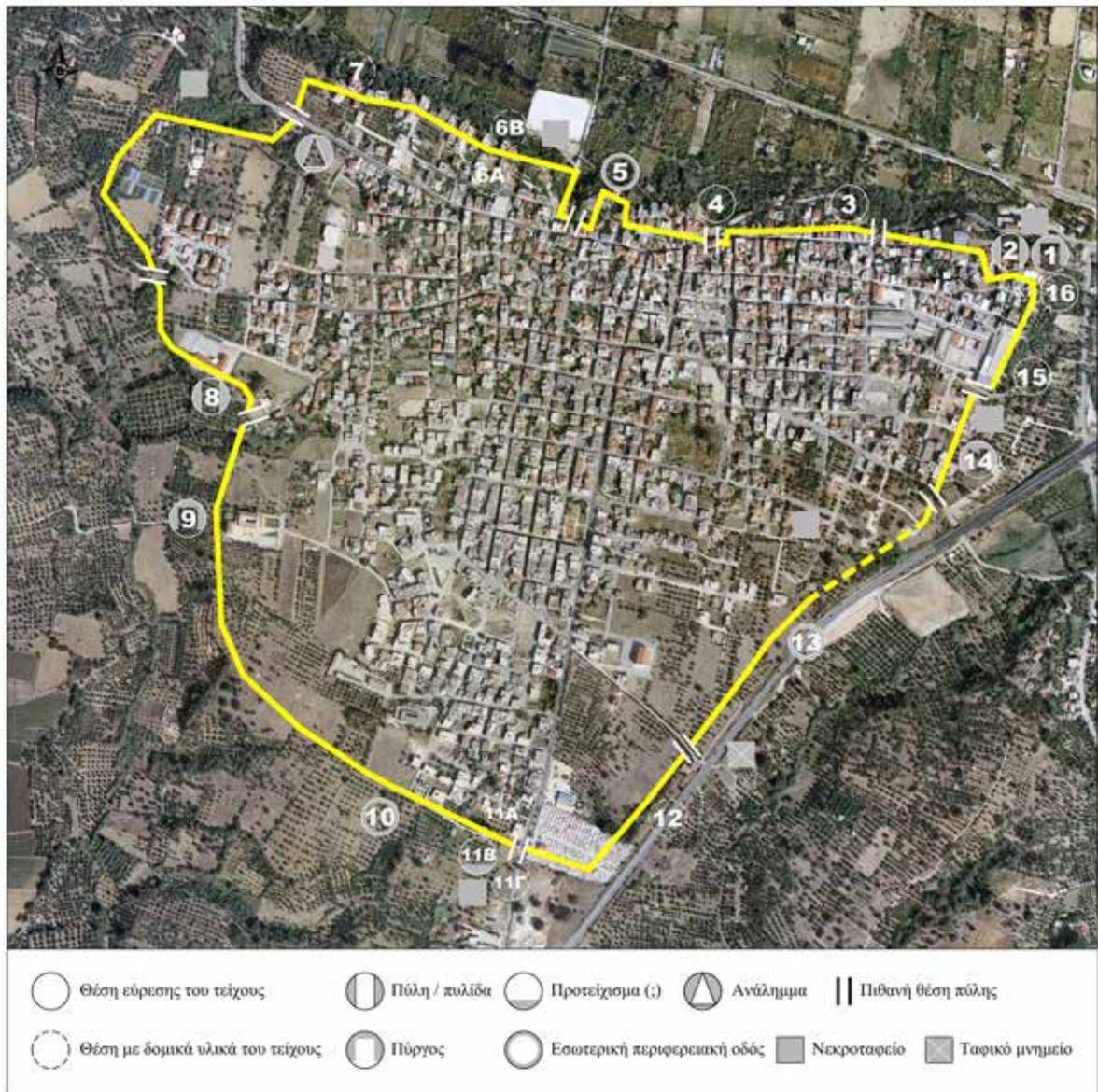
Η ηλεκτρονική επεξεργασία χαρτών και σχεδίων πραγματοποιήθηκε από τον Μαρίνο Μαρινόπουλο. Η ψηφιακή επεξεργασία εικόνων και τα σχέδια των εικόνων 85 και 86 έγιναν από τον Αριστοτέλη Κουνάβη.

Όλους τους προαναφερθέντες συνεργάτες και συναδέλφους ευχαριστώ θερμά.

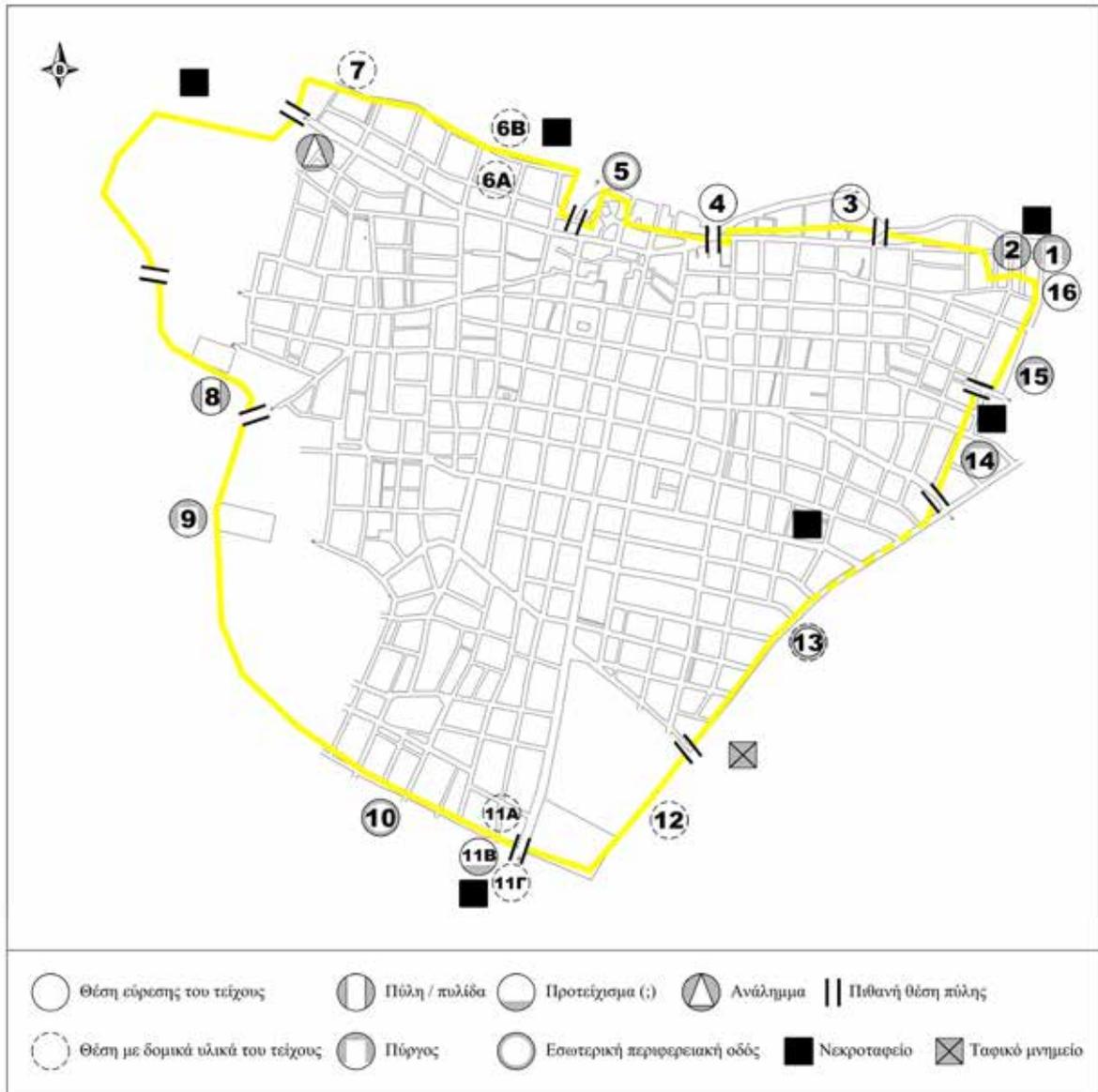
ΕΙΚΟΝΕΣ

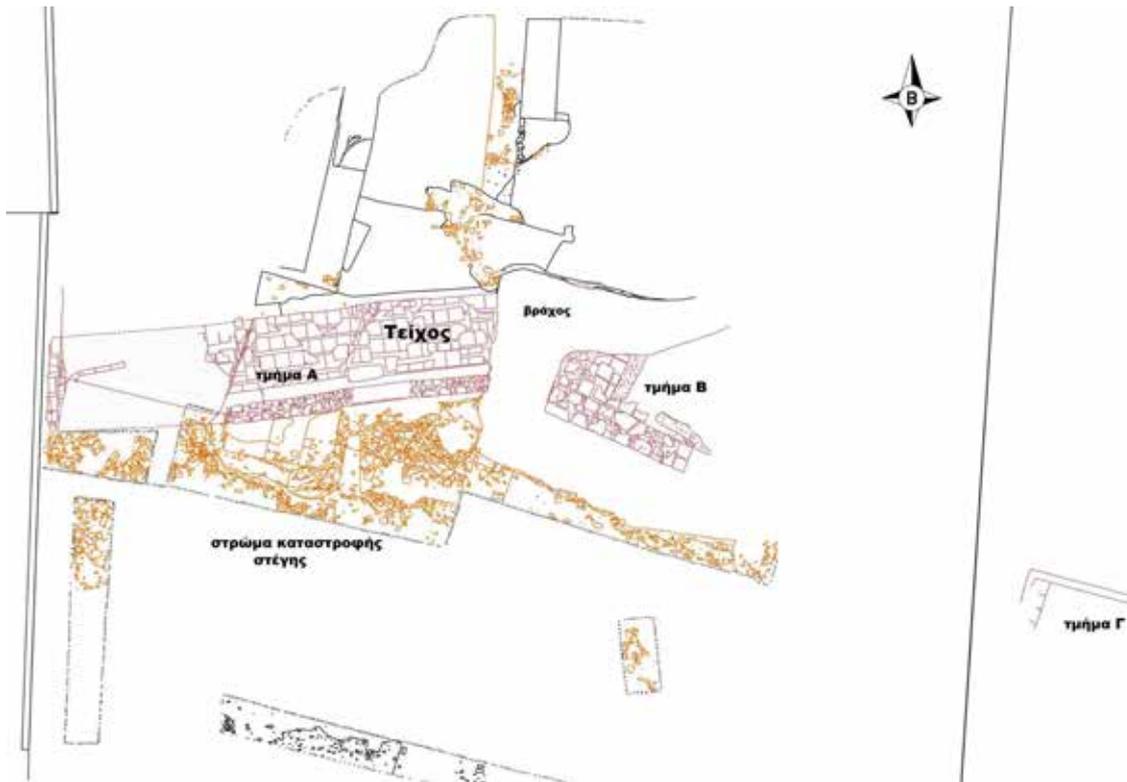
Εικ. 1. Ορθοφωτοχάρτης με τα όρια του κηρυγμένου ενιαίου αρχαιολογικού χώρου «Δύμη-Παχουμάς» (ΦΕΚ 43/Α.Α.Π./15-3-2018), με την πορεία του τείχους της Δύμης και κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων.

Εικ. 2. Ορθοφωτοχάρτης με την πορεία του τείχους. Τμήματα και δομικά υλικά της οχύρωσης, που αποκαλύφθηκαν κατά τα έτη 1988–2023, αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς και αριθμούνται (αρ.1–16) εντός επεξηγηματικού συμβόλου.

Εικ. 3. Το σχέδιο πόλης της Κάτω Αργαίας με την πορεία του τείχους.

Εικ. 4. Θέση 1. Κάτοψη της ανασκαφής: Στο ανατολικό τμήμα του βορείου σκέλους διατηρούνται 3 τμήματα του τείχους (τμήμα Α–Β–Γ) και εκτενές στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης.

Εικ. 5. Θέση 1, τμήμα Α. Α' κατασκευαστική φάση. Αεροφωτογραφία από Α.

Εικ. 6. Θέση 1, τμήμα Α. Ο κύριος κορμός είναι συμπαγής με ωμοπλίνθους και λιθόκτιστο μέτωπο πλαισιώνει εσωτερικά τις κατώτερες σειρές του. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 7. Θέση 1, τμήμα Α. Ο πλίνθινος κορμός θεμελιώνεται σε τάφρο ανεξάρτητη του λιθινού μετώπου που τον πλαισιώνει εσωτερικά. Λεπτομέρεια της επιφάνειας έδρασης. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 8. Θέση 1, τμήμα Α. Ο πλίνθινος κορμός στο θεμέλιο έχει πλάτος 2 μ. και απέχει 0,35–0,43μ. από το λίθινο μέτωπο.

Εικ. 9. Θέση 1, τμήμα Α. Με τη χρήση ημιπλινθίων τοποθετημένων δρομικά στα άκρα σε εναλλασσόμενες σειρές οι κατακόρυφοι αρμοί διχοτομούν τις ωμοπλίνθους της υπερκείμενης και της υποκείμενης στρώσης. Άποψη από Α.

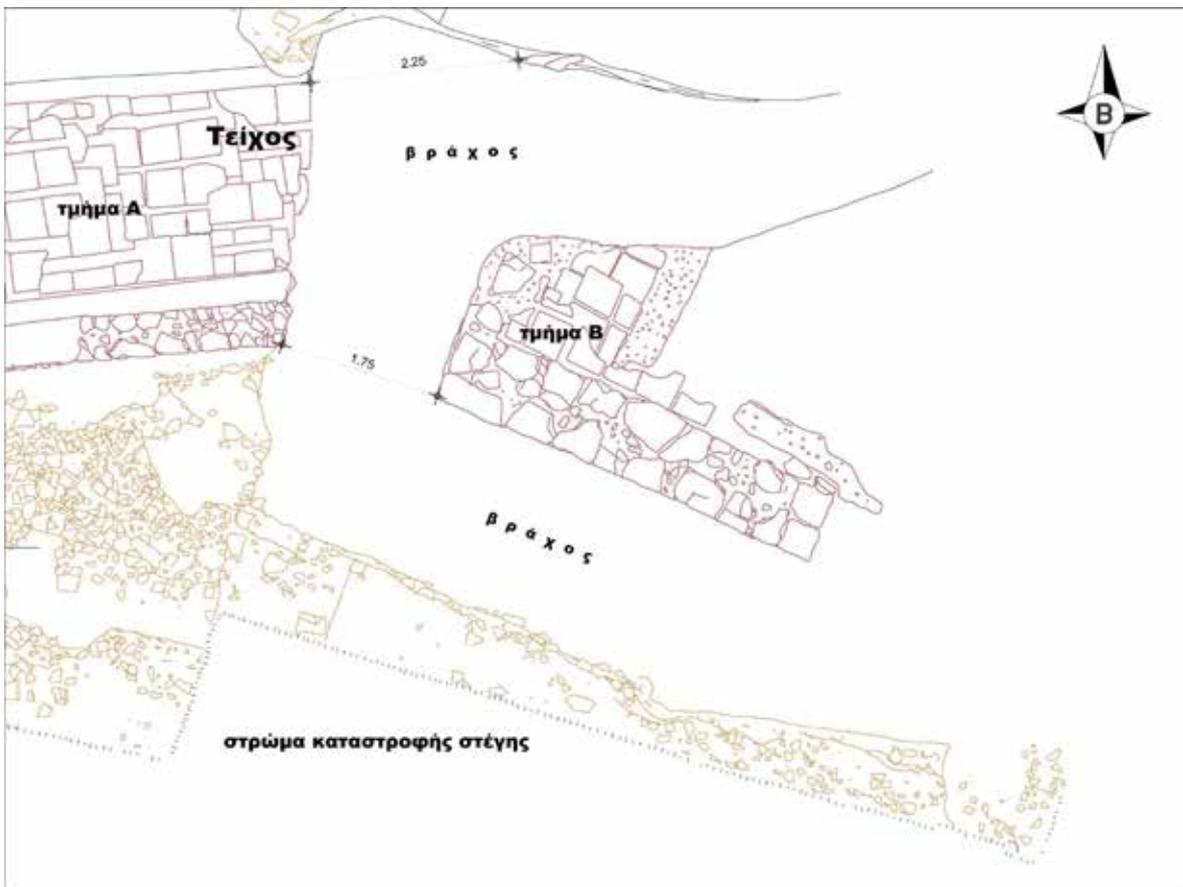
Εικ. 10. Θέση 1, τμήμα Α. Τμήμα της εξωτερικής όψης του πλίνθινου κορμού. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 11. Θέση 1, τμήμα Α, δυτικό σωζόμενο πέρας. Τμήμα αμιγούς πλίνθινου κορμού του τείχους σε κοίτη έδρασης διανοιγμένη στο στείρο φυσικό έδαφος. Άποψη από Δ.

Εικ. 12. Θέση 1, τμήμα Α, δυτικό πέρασ. Στην εξωτερική όψη του τείχους διαπιστώθηκε η χρήση ετερόπλευρης (:) ωμοπλίνθου. Λεπτομέρεια, από Δ.

Εικ. 13. Θέση 1. Το ανατολικό πέρασ του τμήματος Α διακόπτεται. Ίχνη ωμοπλινθοδομής διακρίνονται ανατολικότερα. Κάτοψη.

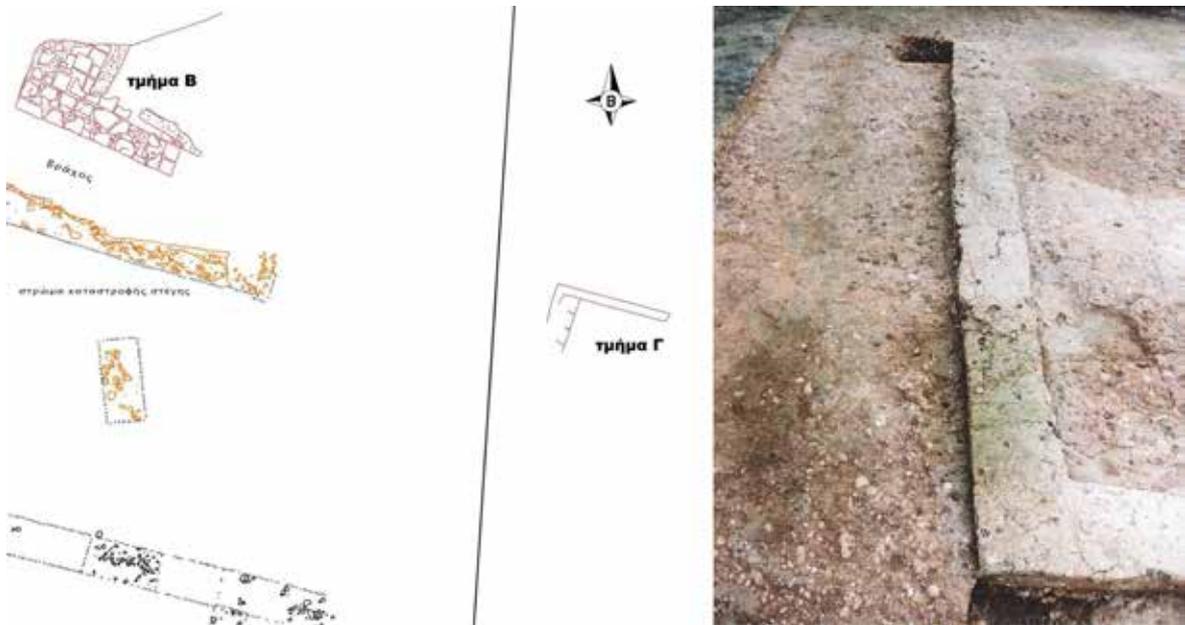
Εικ. 14. Θέση 1. Τα τμήματα Α και Β του τείχους ανήκουν σε δύο κατασκευαστικές φάσεις. Αεροφωτογραφία από Α.

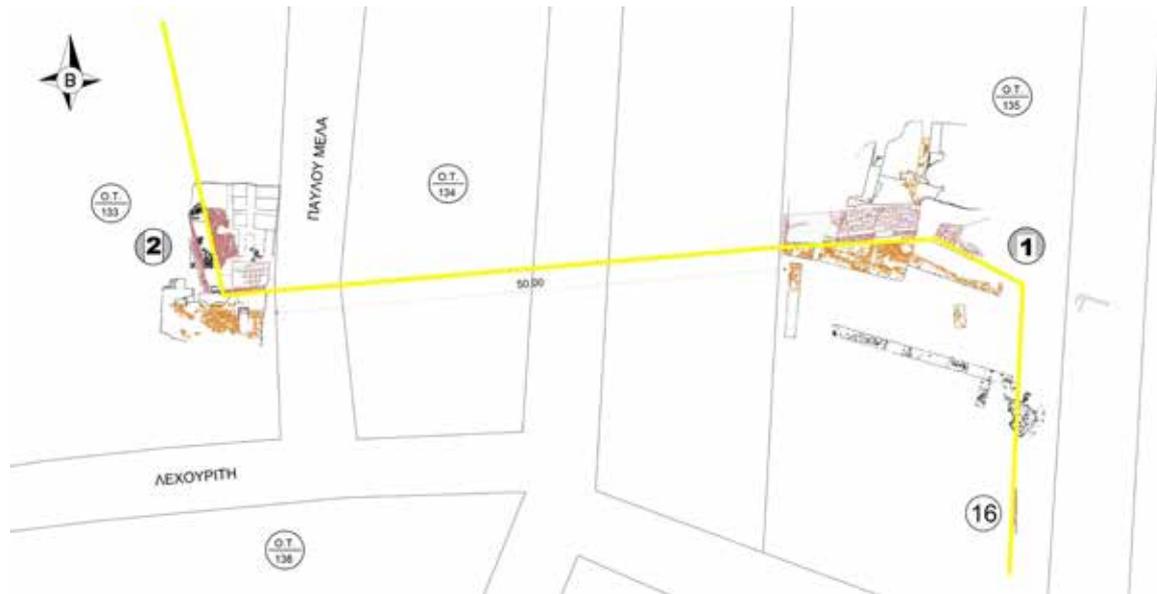
Εικ. 15. Θέση 1. Το ανατολικό πέρας του τμήματος Α και το τμήμα Β. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 16. Θέση 1, τμήμα Β. Κάτωθεν του δυτικού μετώπου διακρίνεται προγενέστερη αύλακα. Άποψη από Δ.

Εικ. 17. Θέση 1, τμήμα Γ. Αμγώς ωμοπλίνθινη κατασκευή, με πλευρές από ημιπλίνθια. Η βόρεια σωζόμενη πλευρά. Άποψη από Δ.

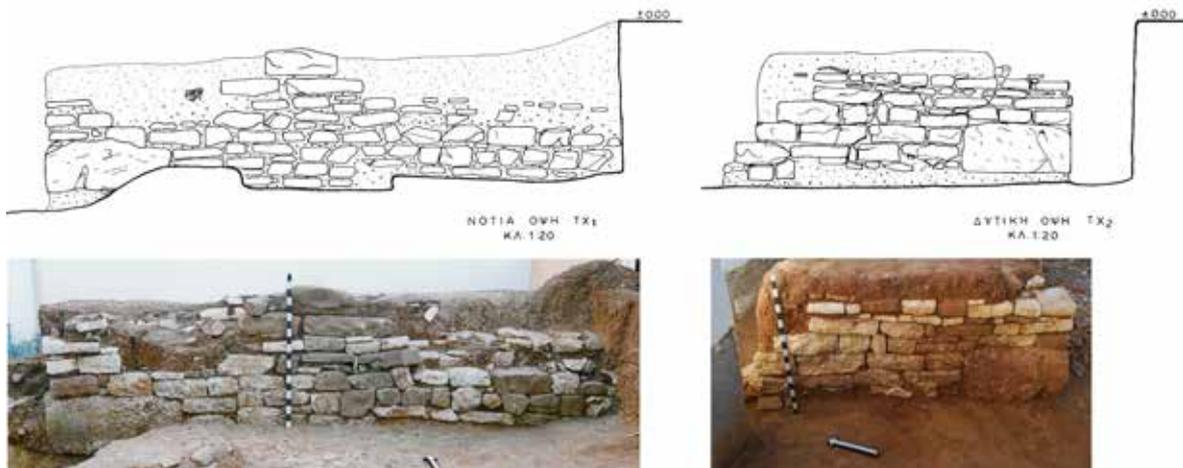
Εικ. 18. Θέση 2. Τμήμα του τείχους, θέση πύλης και σημείο καμπής.

Εικ. 19. Θέση 2. Στο σημείο καμπής του τείχους, βαθμιδωτή κατασκευή και κλίμακα. Θέση πύλης.

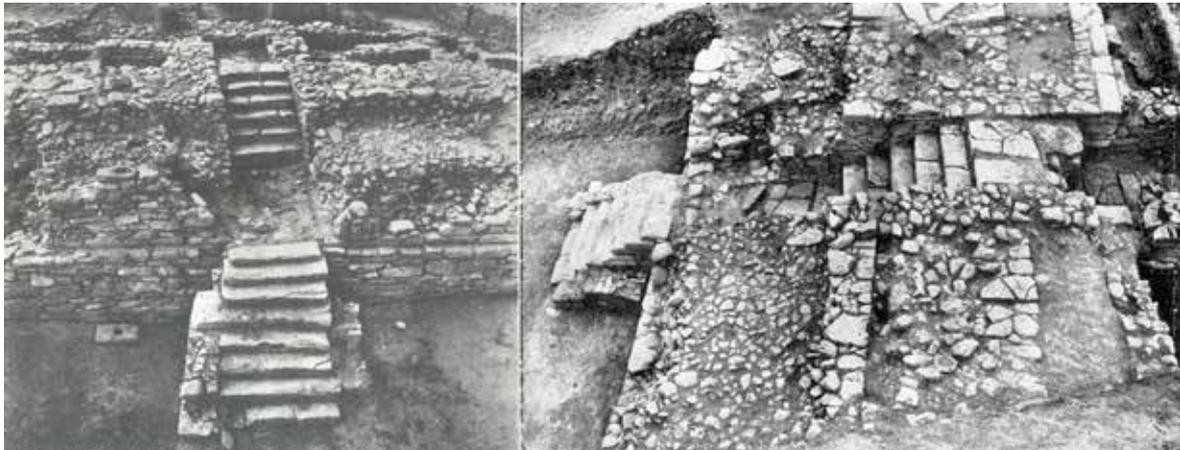
Εικ. 20. Θέση 2. Το τμήμα του τείχους, διεύθυνσης Α-Δ, όπου θέση πύλης. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 21. Θέση 2. Το νότιο και το δυτικό λιθόκτιστο μέτωπο που πλαισιώνουν στη βάση τον πλίνθινο κορμό.

Εικ. 22. Θέση 2. Η βαθμιδωτή κατασκευή και η κλίμακα. Αποψη Β.

α. Τα κλίμακα της άνωδοξης του τείχους και το «μπόλαμα» του λιθολογήματος - Παρθή Πιν. Β. τ. Ζ-Η-48-50, από το ΒΑ. β. Η κλίμακα και η κλίμακα καθ' όλο το μήκος προς το τείχος. α. Το «μπόλαμα» του λιθολογήματος, πρβ. Πιν. 24α. β. Ο διακοσμητικός τρύπαντος του τείχους στο σημείο της κλίμακας και της πύλης, από έπάνω.

Εικ. 23. Τμήμα πλίνθινου τείχους στο σημείο κλίμακας και πύλης από την Αθηνά της Κύπρου. Μπακαλάκης 1988, 30-1, Πιν. 24β και 25β.

Εικ. 24. Θέση 2. Στρώμα καταστροφής της στέγης εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Ν.

Εικ. 25. Θέση 2. Αύλακα απορροής και διευθέτησης των ομβρίων εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Δ.

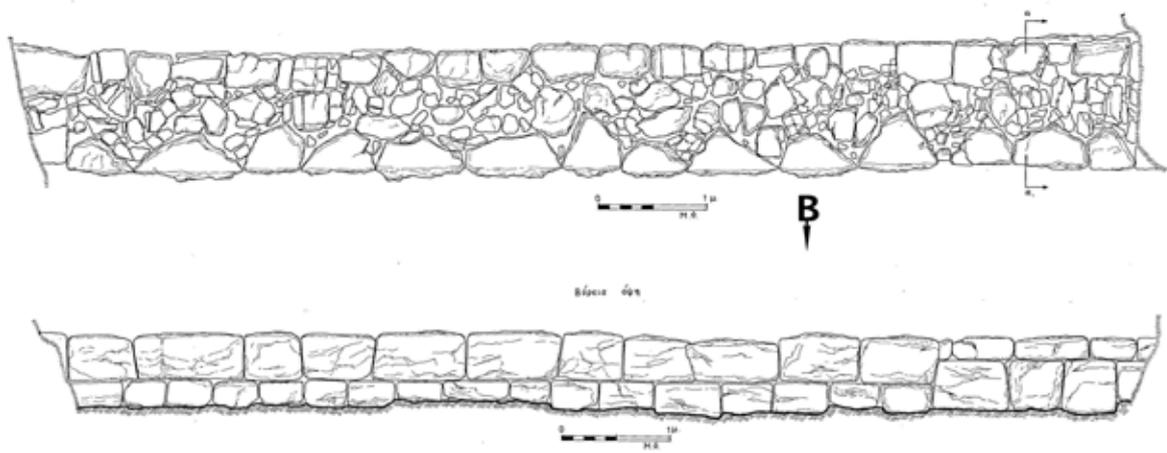

Fig. 8.—Plan et élévation du mur rempart de Dymé.

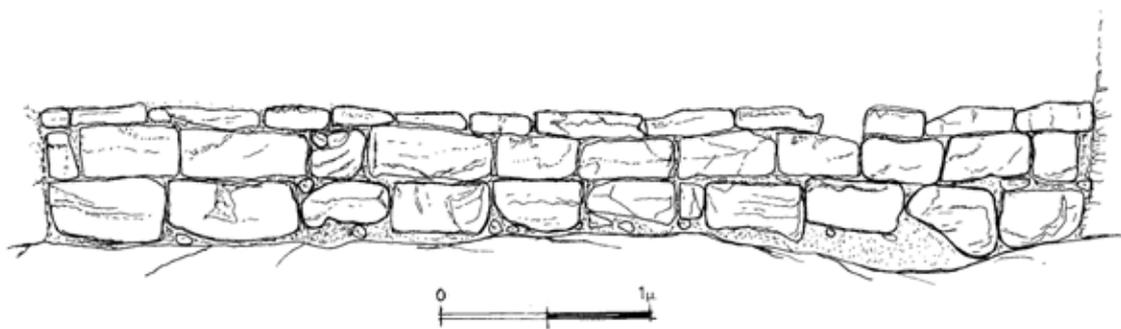
Εικ. 26. Θέση 3. Κάτοψη – όψη τμήματος του λίθινου μετώπου του τείχους (Lakakis και Rizakis 1992, 84 εικ. 8).

Εικ. 27. Θέση 3. Τμήμα του λίθινου μετώπου του τείχους. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 28. Θέση 4. Τμήμα του λίθινου μετώπου του τείχους σε σημείο καμπής. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 29. Θέση 5. Όψη του λιθοκτιστού μετώπου του τείχους.

Εικ. 30. Θέση 5. Λιθόκτιστο εσωτερικό μέτωπο του τείχους. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 31. Θέση 6α, νότια της οδού Ράχης. Κεραμίδες στέγης του τείχους. Άποψη από Ν.

Εικ. 32. Θέση 6β, βόρεια της οδού Ράχης. Γλυκά δομής του τείχους. Άποψη από Β.

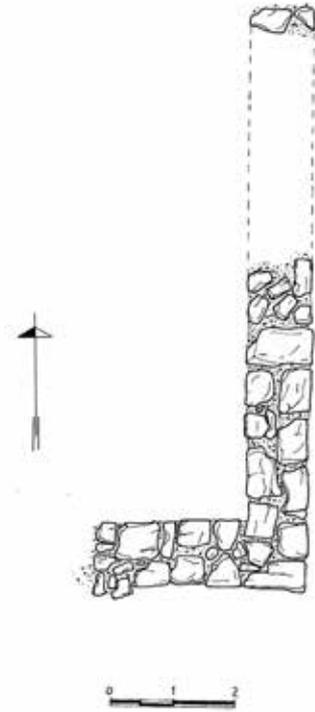
Εικ. 33. Θέση 8. Κατακρημισμένο δομικό υλικό του τείχους. Άποψη από Β.

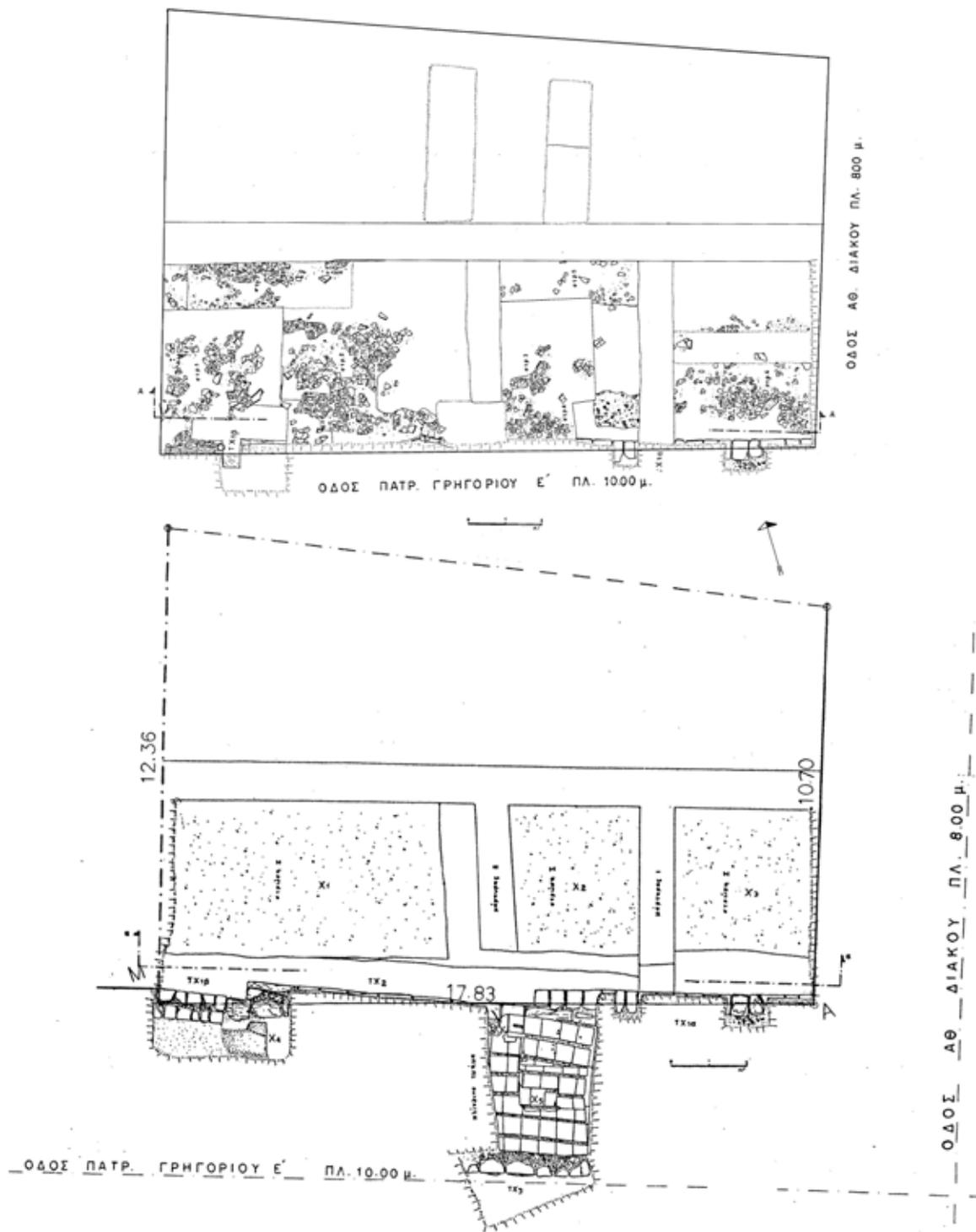
Εικ. 34. Θέση 8. Δομικό υλικό του τείχους στην επιφάνεια χαλκικόστρωτου δρομίσκου. Αποψη από Α.

Εικ. 35. Θέση 8. Σκελετός σε πρηνή θέση στην επιφάνεια του δρομίσκου. Αποψη από Ν.

Εικ. 36. Θέση 9. Γωνία ισχυρού λίθινου μετώπου του τείχους. Άποψη από Ν.

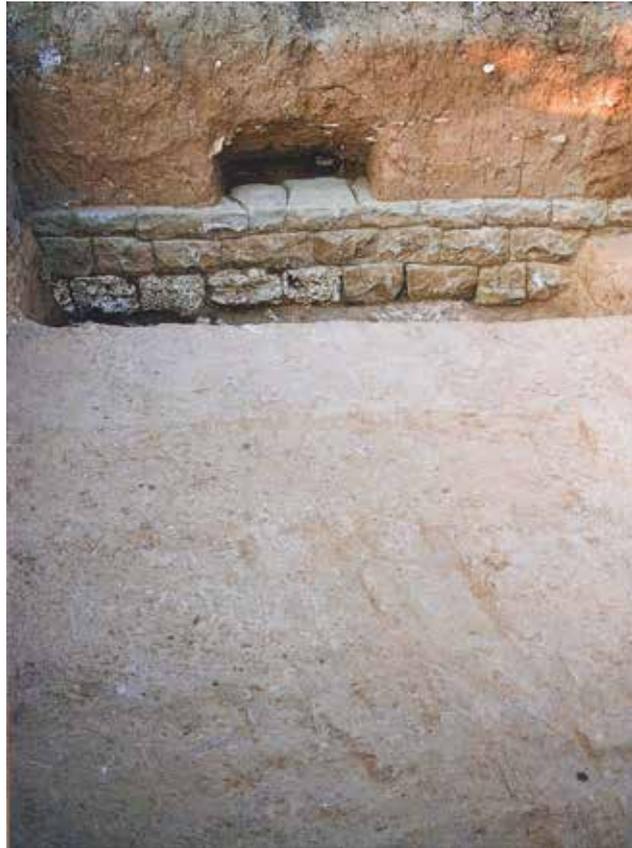
Εικ. 37. Θέση 10. Τμήμα του τείχους επί της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε΄. Κάτοψη της ανασκαφής (α΄ και β΄ φάση). Κεραμίδες στέγης (α΄ φάση) στην επιφάνεια εσωτερικής περιφερειακής οδού (β΄ φάση).

Εικ. 38. Θέση 10. Στρώμα καταστροφής της στέγης του τείχους και πεσμένη ωμοπλινθοδομή υπερκαλύπτει το δυτικό ορατό τμήμα του λίθινου εσωτερικού μετώπου. Άποψη από ΒΔ.

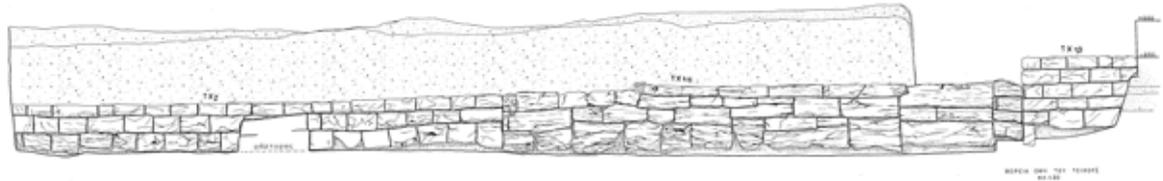
Εικ. 39. Θέση 10. Το δυτικό ορατό τμήμα της αρχαίας οδού, εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Α.

Εικ. 40. Θέση 10. Το ανατολικό ορατό τμήμα της αρχαίας οδού, εσωτερικά του τείχους. Άποψη από Β.

Εικ. 41. Θέση 10. Ο κύριος κορμός του τείχους εκτείνεται επί της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε'. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 42. Θέση 10. Όψη του λίθινου εσωτερικού μετώπου του τείχους και της ανωδομής. Εμφανίζει δύο κατασκευαστικές φάσεις.

Εικ. 43. Θέση 10. Το τείχος έχει πλάτος 5μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,40μ. Αποψη από ΒΔ.

Εικ. 44. Θέση 10. Το λίθινο μέτωπο του τείχους παρουσιάζει διαφορές στην τοιχοποιία. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 45. Θέση 10. Τμήμα του ασβεστολιθικού μέτωπου της α' κατασκευαστικής φάσης του τείχους. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 46. Θέση 10. Το δυτικό ορατό τμήμα του τείχους. Το σημείο της οδόντωσης του ασβεστολιθικού μετώπου (ΤΧ1α) και σε επαφή κτιστό μέτωπο με λίθους ψαμμίτη (ΤΧ1β). Αποψη από Β.

Εικ. 47. Θέση 10. Οι εξωτερικές όψεις του τείχους της α' κατασκευαστικής φάσης ενισχύονται με επένδυση δόμων ψαμμίτη στη β' κατασκευαστική φάση.

Εικ. 48. Θέση 10. Το σημείο επαφής των εσωτερικών λίθινων μετώπων των δύο κατασκευαστικών φάσεων. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 49. Θέση 10. Ο κορμός του τείχους κτισμένος με ωμές πλίνθους πλευράς 0,47 μ. Λεπτομέρεια.

Εικ. 50. Θέση 10. Στο θεμέλιο του διαπιστώθηκε η χρήση δόμων ασβεστόλιθου σε β' χρήση και στο επίπεδο της θεμελίωσης στρώμα λατόπης που σηματοδοτεί την επί τόπου επεξεργασία των λίθων. Στην παρειά διακρίνεται μικρό τμήμα του λιθινού μετώπου της α' κατασκευαστικής φάσης. Άποψη από Δ.

Εικ. 51. Θέση 10. Τμήμα του λιθινού εξωτερικού μετώπου (β' κατασκευαστική φάση). Άποψη από Ν.

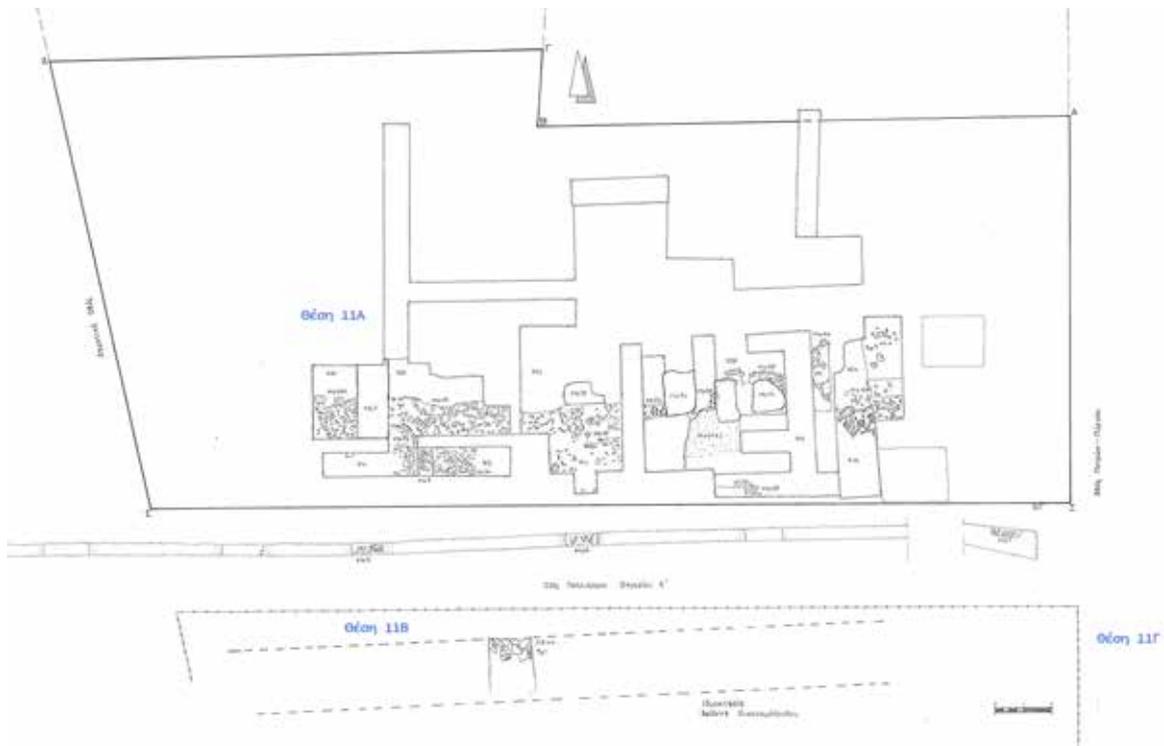
Εικ. 52. Θέση 11α, βόρεια της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε'. Στρώμα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του τείχους κατά μήκος της πορείας του. Άποψη από Α.

Εικ. 53. Θέση 11α. Συμπαγές ωμοπλίνθινο τμήμα. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 54. Θέση 11α. Επάλληλα στρώματα καταστροφής με υλικά δομής του τείχους. Άποψη από Β.

Εικ. 55. Θέσεις 11α, 11β, 11γ. Στη θέση 11α κατάλοιπα του πλίνθινου κορμού του τείχους και εκτενή επάλληλα στρώματα καταστροφής. Στη θέση 11β, με διακεκομμένη το τμήμα της οχύρωσης στον τύπο των δύο λίθινων παρειών. Στη θέση 11γ, υδροδοτικός αγωγός.

Εικ. 56. Θέση 11β, νότια της οδού Πατρ. Γρηγορίου Ε'. Τμήμα της οχύρωσης στον τύπο των δύο λίθινων παρειών. Αποψη από Β-ΒΑ.

Εικ. 57. Θέση 11β. Τμήμα της οχύρωσης στον τύπο των δύο λίθινων παρειών. Αποψη από Δ.

Εικ. 58. Θέση 11γ. Κλειστός υδροδοτικός αγωγός επί της οδού Πατρών-Πύργου. Άποψη από Β.

Εικ. 59. Θέση 12. Οικοδομικά κατάλοιπα του ανατολικού σκέλους του τείχους στα όρια διερευνητικών τομών. Άποψη από Ν.

Εικ. 60. Θέση 13. Σειρά δόμων ψαμίτη πιθανώς του λίθινου μετώπου του τείχους και σε επαφή τμήμα εσωτερικής περιφερειακής οδού. Θραύσματα κεραμίδων της στέγης του. Άποψη από ΒΔ.

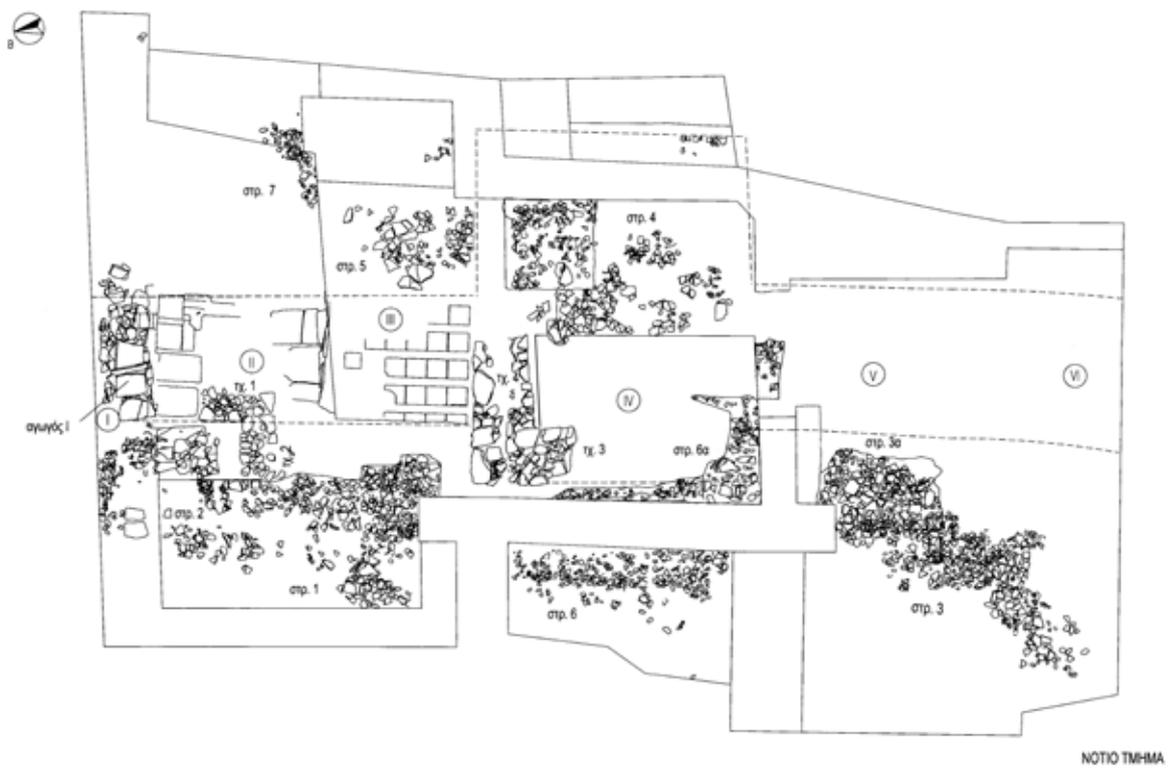
Εικ. 61. Θέση 13. Τμήμα της εσωτερικής περιμετρικής οδού του τείχους και στο εσωτερικό αύλακες αμπελοκαλλιέργειας από μεταγενέστερη χρήση του χώρου. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 62. Θέση 14. Γωνία ισχυρού λίθινου θεμελίου, πιθανώς τμήμα πύργου. Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς στρώμα καταστροφής της στέγης του. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 63. Θέση 14. Το λίθινο θεμέλιο, λεπτομέρεια. Άποψη από Β.

Εικ. 64. Θέση 15α. Τμήμα του τείχους και κατά μήκος της πορείας στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 65. Θέση 15α. Εκατέρωθεν πύργων τμήματα του πλίνθινου κορμού του τείχους και κατά μήκος εκτενές το στρώμα καταστροφής της στέγης. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 66. Θέση 15α. Δύο αμγώς πλίνθινα τμήματα του τείχους και μεταξύ αυτών κτιστός αγωγός ομβρίων και αντηρίδα. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 67. Θέση 15α. Στο θεμέλιο του τείχους αγωγός ομβρίων, εγκάρσιος στην πορεία του. Αποψη από ΝΔ.

Εικ. 68. Θέση 15α. Μεταξύ αμιγούς πλίνθινου κορμού και αγωγού υπάρχει κατασκευαστικός αρμός. Αποψη από Δ.

Εικ. 69. Θέση 15α. Κτιστή αντηρίδα. Τμήμα της εισχωρεί κάτωθεν του πλίνθινου κορμού και τον πλαισιώνει εσωτερικά. Λεροφωτογραφία.

Εικ. 70. Θέση 15α. Το θεμέλιο αμιγούς πλίνθινου τμήματος, εσωτερική όψη. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 71. Θέση 15α. Οι ωμόπλινθοι στον άξονα της πορείας του τείχους είναι τοποθετημένες σε επαφή. Μεταξύ των σειρών, αρμοί πλάτους $\approx 0,08$ μ. Άποψη από Β.

Εικ. 72. Θέση 15α. Μεταξύ του αμιγούς πλίνθινου κορμού και του βόρειου μετώπου του πύργου υπάρχει κατασκευαστικός αρμός. Ο πύργος προβάλλει του εσωτερικού μετώπου του τείχους κατά 1,20 μ. Άποψη από Β.

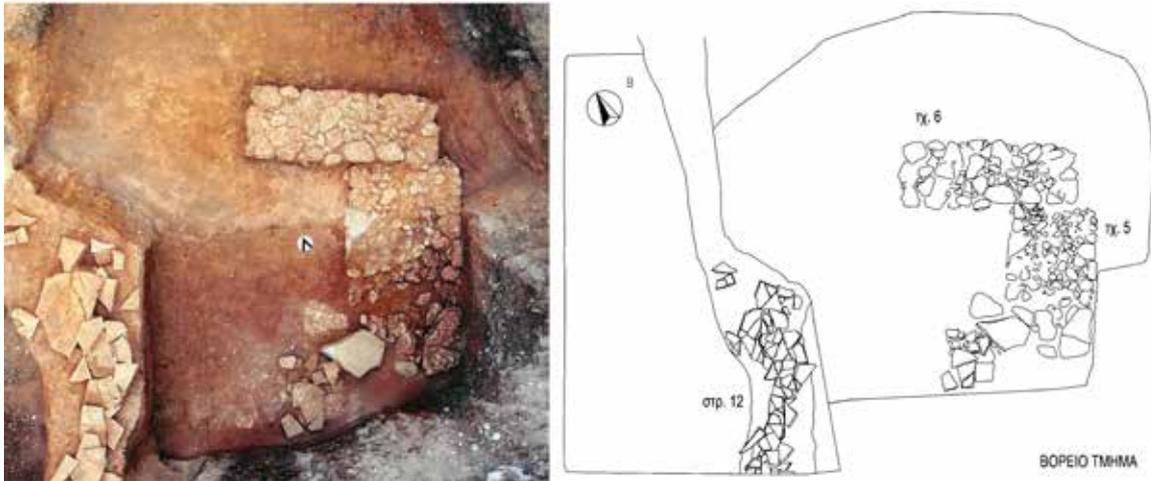
Εικ. 73. Θέση 15α. Ο ωμοπλίνθινος πυρήνας του πύργου (α' φάση). Άποψη από Δ.

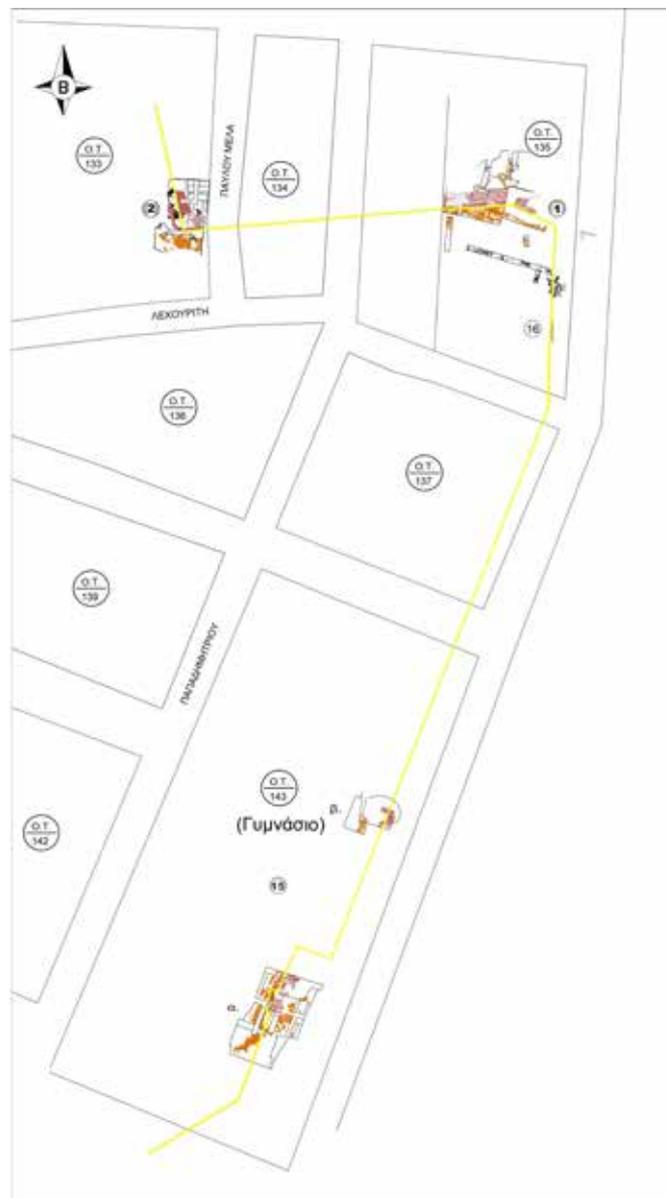
Εικ. 74. Θέση 15α. Η ΒΔ γωνία των σωζόμενων μετώπων του πύργου, μετά την αφαίρεση τμήματος του πυρήνα και του μάρτυρα (β' φάση). Άποψη από ΝΔ.

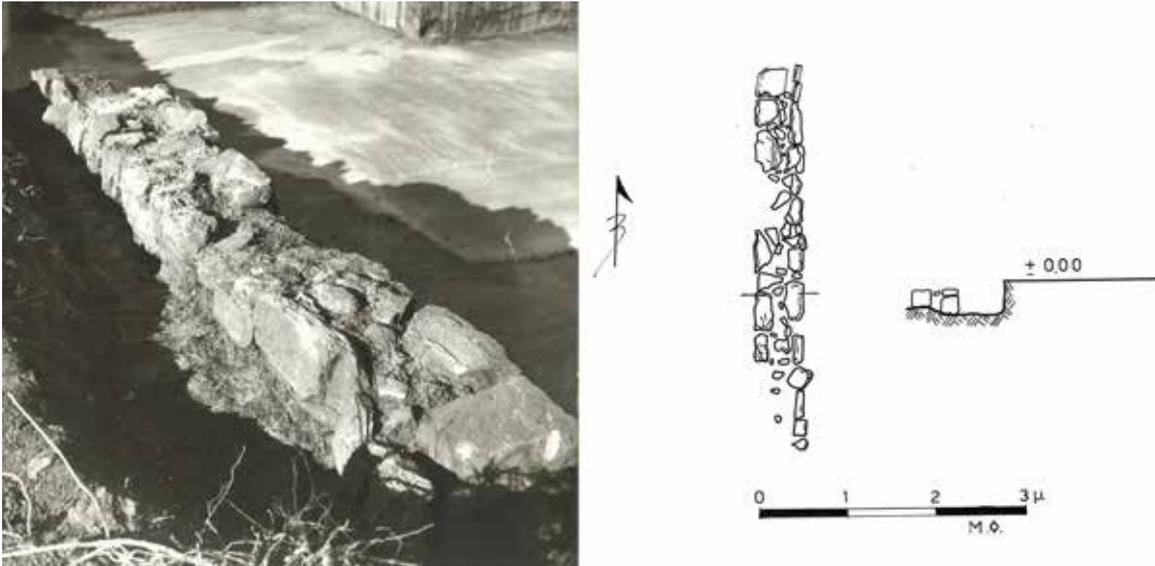
Εικ. 75. Θέση 15α. Κατά μήκος του τείχους πυκνό στρώμα καταστροφής κεραμίδων της στέγης του. Άποψη από Β.

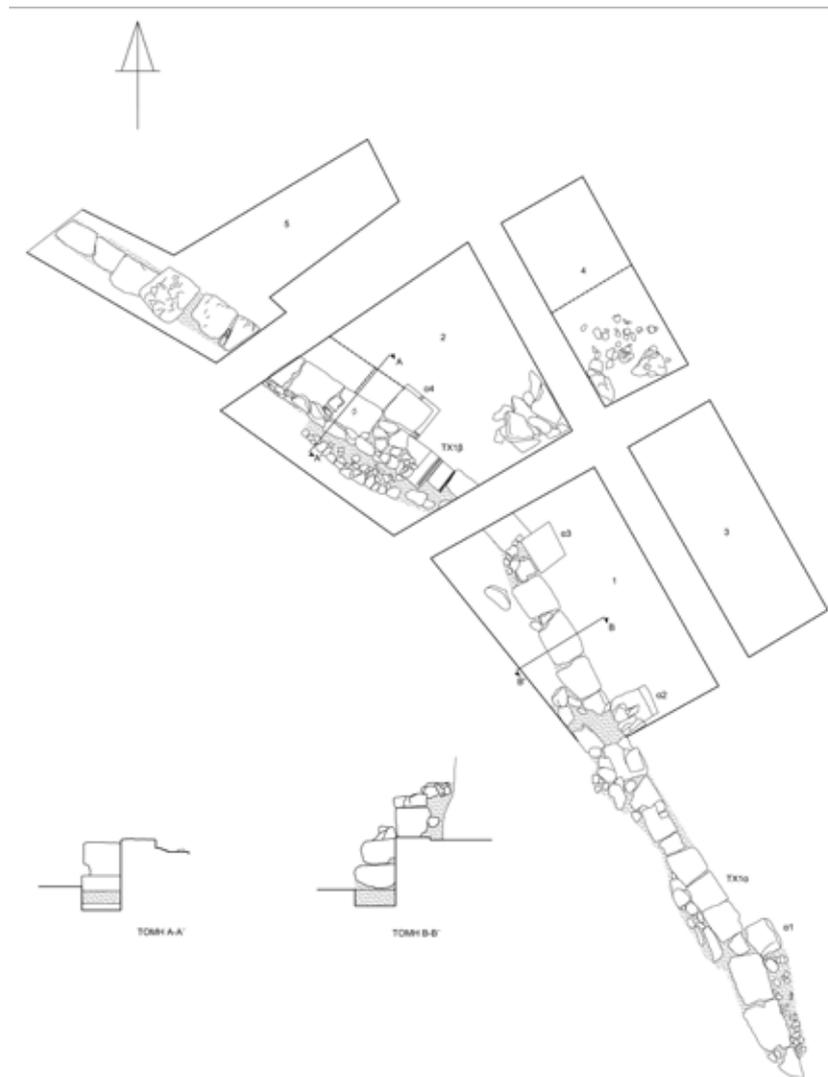
Εικ. 76. Θέση 15β. Λίθινο θεμέλιο του τείχους, πιθανώς αντηρίδα. Πλησίον στρώμα καταστροφής της ωμοπλινθοδομής και της στέγης του. Αεροφωτογραφία.

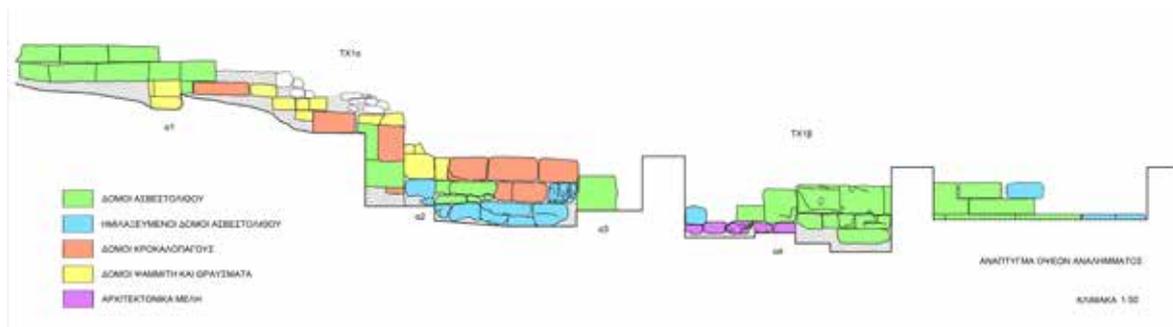
Εικ. 77. Η βορειοανατολική γωνία του τείχους. Το ανάπτυγμα της πορείας του διέρχεται από τις θέσεις 15α-β, 16, 1 και 2.

Εικ. 78. Θέση 16. Τμήμα του λίθινου εσωτερικού μετώπου του τείχους. Αποψη από ΒΔ.

Εικ. 79. Κάτοψη του αναλήμματος.

Εικ. 80. Ανάλημμα. Ανάπτυγμα της εξωτερικής όψης του. Μεταξύ των υλικών δομής αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση.

Εικ. 81. Ανάλημμα. Γενική άποψη από Β.

Εικ. 82. Ανάλωμα. Βόρεια όψη δυτικότερα της αντηρίδας α4. Μεταξύ των υλικών δομής αρχιτεκτονικά μέλη από δημόσιο οικοδόμημα της Δύμης. Άποψη από Β.

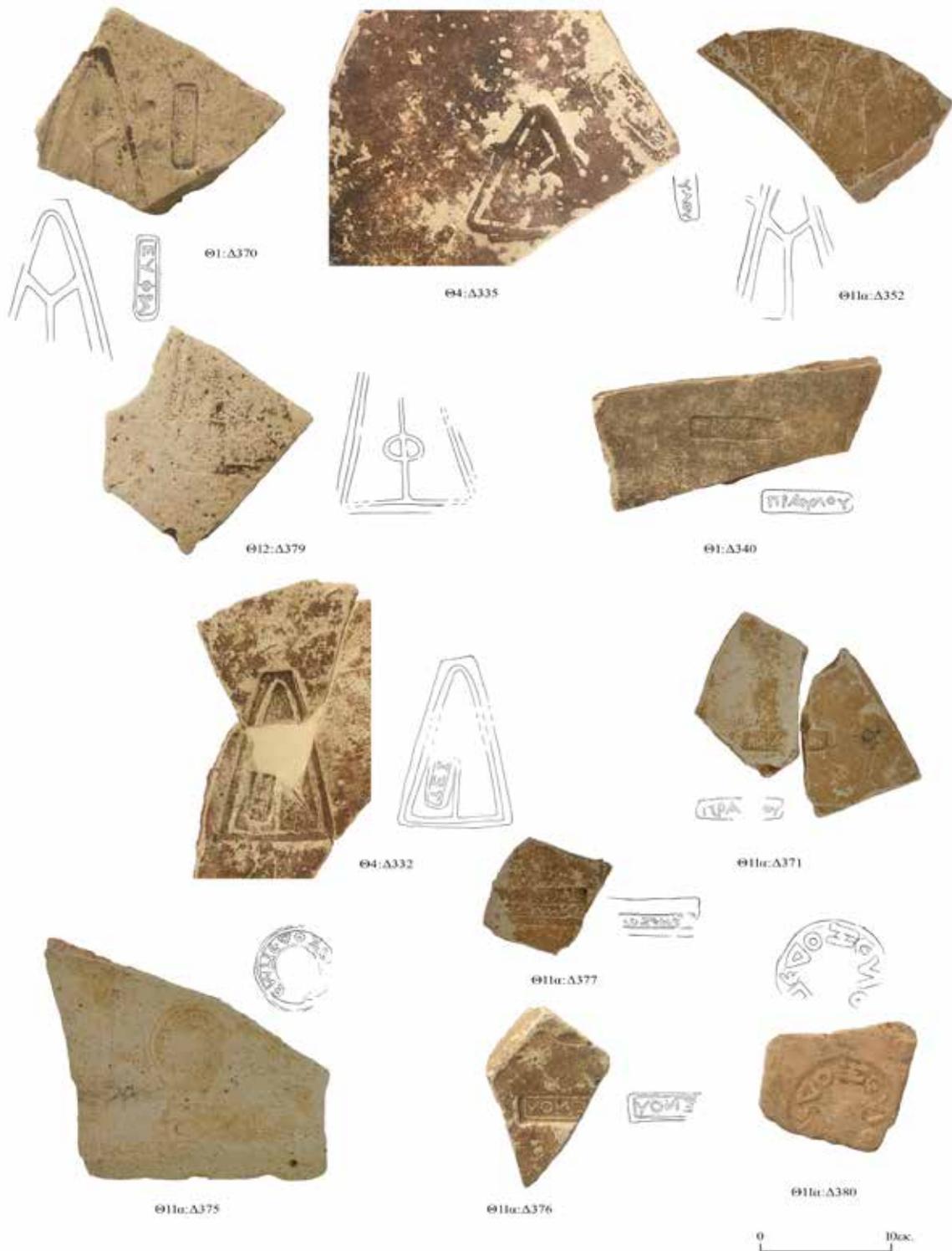
Εικ. 83. Ανάλωμα. Στο δυτικό ορατό τμήμα εντοπίστηκε άνοιγμα το οποίο σε μεταγενέστερο χρόνο καλύφθηκε με δύο ογκόλιθους. Άποψη από Β.

Εικ. 84. Ενοφράγιστο θραύσμα κεραμίδας με τα αρχικά της Δύμης ανάμεσα στο στρώμα καταστροφής της στέγης του στη θέση 15.

Εικ. 85. Ενσφράγιστες κεραμίδες στέγης με το μονόγραμμα της Δύμης. Εμφανίζει παραλλαγές στην απόδοση και στο σχήμα του πλαισίου στο οποίο εγγράφεται (τετράγωνο, τρίγωνο, κύκλος, έλλειψη).

Εικ. 86. Ενσφράγιστες κεραμίδες στέγης του τείχους. Το μονόγραμμα της Δύμης συνυπάρχει με σφράγισμα ΕΥΦΡΑ, ΠΡΑΥΛΟΥ κι ένα δυσανάγνωστο. Αποσπασματικά σωζόμενο θραύσμα με το όνομα ΤΕΣ... στο εσωτερικό του ενώ σε άλλο εγγράφεται το γράμμα Φ. Το όνομα ΕΜΠΕΔΟΞΕΝΟΥ σε κυκλικά ή ορθογώνια σφραγίσματα με χρήση διαφορετικών σφραγίδων.

Εικ. 87. Θέση 1, τμήμα Α. Ώστρακα (Δ382 - Δ385: εσωτερική και εξωτερική πλευρά) ανοικτών αγγείων από τους αρμούς του πλίνθινου κορμού του τείχους.

Εικ. 88. Θέση 13. Χάλκινη αιχμή βέλους από το ανατολικό σκέλος του τείχους.

Εικ. 89. Θέση 15. Μικκύλα αγγεία (Δ251 - Δ254) από το στρώμα καταστροφής της στέγης και της ωμοπλινθοδομής.

Εικ. 90. Θέση 15. Χάλκινο νόμισμα Σκιάθου, 350-344 π.Χ. (Ε: Ανδρική κεφαλή αριστερά / Ο: ΣΚΙ ΑΘΙ. Κηρύκειον, στο πεδίο αρ. τρόπαιο). Δ.: 12,7 χιλ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξοπούλου, Γ. 2017. «Η ζωή και ο θάνατος στη Δύμη μέσα από την ανασκαφή ταφικών συνόλων». Στο *Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά Ημερίδας, Κάτω Αχαΐα, 19 Σεπτεμβρίου 2016*, επιμ. Β. Αργυρόπουλος, Ε. Σμιώνη και Κ. Παπαγιαννόπουλος, 37–42. Κάτω Αχαΐα: Δήμος Δυτικής Αχαΐας
- Ανεζήρη, Σ. 2023. «Ναυτίλος Ε11: Επιστολή του ανθύπατου Κόδιντου Φάβιου Μάξιμου προς τη Δύμη». *Ναυτίλος. Επιλογή αρχαίων ελληνικών επιγραφών και παπύρων*. <https://nautilus.arch.uoa.gr>
- Ασβεστά, Α. 2012. «Η Βορειοδυτική Πελοπόννησος: Περιηγητικές ανιχνεύσεις και αφηγήσεις». Στο *Δύμη. Φραγκοκρατία- Βενετοκρατία - Α΄ Τουρκοκρατία, Πρακτικά Συνεδρίου, 1–2 Οκτωβρίου 2005*, επιμ. Ε. Σαράντη, 297–315. Πάτρα: Δήμος Δύμης.
- Classical Numismatic Group 2012. *The BCD Collection of the Coinage of Thessaly*. Κατάλογος δημοπρασίας Triton XV, 3 Ιανουαρίου 2012, Νέα Υόρκη.
- Βασιλογάμβρου, Α. 1998. «Αχαγιά, θέση Παλιόμυλος, αγρός Ε. και Κ. Δημόπουλου Γ317». *ArchDelt* 53 (B1):273.
- _____. 2000. «Κάτω Αχαΐα, θέση Βίγλα (οικ. Β. Λαγού – Α. Σπαράκη)». *ArchDelt* 55 (B1):308.
- _____. 2008. «Εργαστήριο παραγωγής ανάγλυφων Campana στην Πελοπόννησο». Στο *Amicitiae Gratia. Τόμος στη μνήμη της Αλκμήνης Σταυρίδη*, επιμ. Ν. Ζαφειροπούλου, 115–24. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 99. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βασιλογάμβρου, Α., και Β. Τσακνάκη. 2005. «Κάτω Αχαΐα οδ. Πατρ. Γρηγορίου Ε΄ και Π.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου Ο.Τ. 198 (οικ. Θρ. Παναγάκη)». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- _____. 2007α. «Οδός Μητρ. Δέρκων, Ο.Τ. Γ315 (οικ. Ι. Κωνσταντινόπουλου)». *ArchDelt* 62 (B1):502.
- _____. 2007β. «Κάτω Αχαΐα. Οδ. Πατρ. Γρηγορίου Ε΄ και Αθ. Διάκου (Ο.Τ. 228, οικ. Δ. Ούνα)». *ArchDelt* 62 (B1):502.
- _____. 2008α. «Κάτω Αχαΐα. Θέση Βίγλα Πάροδος Λεχουρίτη και Παύλου Μελά (Ο.Τ. 133, οικ. Β. Αναστασόπουλου – Κ. Ράπτη)». *ArchDelt* 63 (B1):496–97.
- _____. 2008β. «Κάτω Αχαΐα. Θέση Κολοσάρα, (Ο.Τ. 150, οικόπεδο Π. Μιχαλόπουλου και Γ. Αθανασοπούλου)». *ArchDelt* 63 (B1):496.
- Buchon, J.A. 1843. *La Grèce continentale et la Morée: Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*. Paris: Librairie de Charles Gosselin.
- Δοντάς, Γ. 1955. «Αρχαία Έλληνικά δημόσια σφραγίδες». *ArchEph* 94:1–21.
- Duhn, F. von 1878. «Reisebericht aus Achaia». *AM* 3:60–81.
- Gazis, M. 2017. «Teichos Dymaion, Achaea. An Acropolis-Harbour of the Ionian Sea Looking Westwards». Στο *Hesperos. The Aegean Seen From the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 463–72. *Aegaeum* 41. Leuven-Liège: Peeters.
- Holland, B.L. 1950. «The Katastegasma of the Walls of Athens». *AJA* 54 (4):337–56.
- Θεοχαράκη Α. Μ. 2015. *Τα αρχαία τείχη των Αθηνών*. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Θωμόπουλος, Στ. 1998. «Οί άχαιοί σφενδονιστές». Στο *Ιστορία της πόλεως των Πατρών, Α΄ τόμος, Δ΄ έκδοση*, επιμ. Β.Κ. Λάζαρη, 229–30. Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Kefalidou, E. 2010. «Dead Men Face Down: Homer, Art and Archaeology». Στο *Μύθοι, Κείμενα, Εικόνες. Ομηρικά Έπη και Αρχαία Ελληνική Τέχνη, Πρακτικά του ΙΑ΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη, 15–19 Σεπτεμβρίου 2009*, επιμ. Ε. Walter-Καρούδη, 121–51. Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών.
- Λακάκη, Μ. 1988. «Κάτω Αχαΐα, θέση Βίγλα, οδ. Ι. Λεχουρίτη Ο.Τ. 135 (οικ. Μ. Γαλανοπούλου)». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- _____. 1991. «Αγροτικοί οικισμοί στη Δυμαία Χώρα: Η περίπτωση του Πετροχωρίου». Στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης, 241–46. Μελετήματα 13. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- _____. 2000. «Σωστικές ανασκαφές στην Κάτω Αχαΐα Αχαγιά». Στο *Αχαϊκό Τοπίο ΙΙ – Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «ΔΥΜΑΙΑ-ΒΟΥΠΡΑΣΙΑ», Κάτω Αχαΐα, 6–8 Οκτωβρίου 1995*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης 113–21. Μελετήματα 29. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Λακάκη-Marchetti, Μ. 2012. «Δύμη-Δυμαία Χώρα». Στο *Αρχαιολογία-Πελοπόννησος*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 352–55. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Λακάκη, Μ. 2017. «Ο Θησαυρός Δύμη Ι». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, Πρακτικά Συνεδρίου ΣΤ΄ Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011, Τόμος Α΄: ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, 345–74. *BCH Suppl.* 57, Αθήνα: École française d'Athènes.
- Lakakis M. και Rizakis A. D. 1992. «Dymé, cité achéenne: son histoire à la lumière des fouilles récentes». *Paysages d'Achaie I. Le bassin du Peiros et la plaine occidentale*, επιμ. Α.Δ. Rizakis, 77–100. Μελετήματα 15. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Lawrence, A.W. 1979. *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Clarendon Press. 1979 (1980).
- Leake, W. M. 1830. *Travels in the Morea*, Vol. 2. London: John Murray, Albemarle Street.
- Lebas, Ph. 1844. «Voyages et recherches archéologiques de M. Lebas, en Grèce et en Asie Mineure, pendant

- les années 1843 et 1844, Quatrième rapport a M. Le Ministre de l' Instruction Publique». *Revue Archéologique* 1, no 1:277–90.
- Μαγκλάρας, Α. 1966. «Η εν Δύμη Στάσις υπό του Σώσου Ταυρομένεος». Ανάτυπον εκ του *Περιοδικού «ΑΧΑΙΟΣ» Οργάνου της Εταιρείας Νέων Επιστημόνων Πατρών*:3–15.
- Morgan, C. και J.M. Hall 2004. «Achaia». Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, επιμ. Μ.Η. Hansen και T. Heine Nielsen, 472-88. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, R. 1947/1948. «Les enceintes de Gortys d'Arcadie». *BCH* 71–72:81–147.
- Matthew, P.M. 2012. «The fortifications of Arkadian poleis in the classical and hellenistic periods». Διδ. διατρ. The University of British Columbia.
- Μπακαλάκης, Γ. 1988. *Ανασκαφή στο λόφο Γιορκούς ΒΑ της Αθηνών, Κύπρος*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 108. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Νικολακοπούλου, Α. 2017. «Θησαυρός χάλκινων νομισμάτων από τη Δύμη». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, Πρακτικά Συνεδρίου ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011*, Τόμος Α': *ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, 379–89. *BCH Suppl.* 57. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 2004. Ανατύπωση. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*. Τόμοι I–II. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 37. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. [Αρχική έκδοση: Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1955–1960]
- Ορλάνδος, Κ.Α., και I.N. Τραυλός. 1986. *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 94. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαποστόλου, Ι. 1979. «Κάτω Αχαΐα». *ArchDelt* 34 (B1):153–54.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1999. *Πανσανίου Έλλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά και Αρκαδικά*, βιβλία VII και VIII. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πλάντζος, Δ. 1995. «Η σημασία και η χρήση των σφραγίδων κατά την κλασική αρχαιότητα». *Αρχαιογνωσία* 1993–1994, Τόμος 8:211–29.
- Pococke, R. 1743–1745. *A description of the East; and some other countries*. Vol. 2. London: W. Bowyer.
- Pouqueville F.C.H.L. 1826–1827. *Voyage de la Grèce*. Paris: Firmin Didot, Père et Fils.
- Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ., και Γ. Στόγιας. 2017. «Ενδείξεις επαφών μεταξύ Πτάνων και Πελοποννήσου: Η μαρτυρία των νομισμάτων και των σφραγισμάτων». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, Πρακτικά Συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011*, Τόμος Α': *ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, 297–309. *BCH Suppl.* 57. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Ράλλη, Ε. 2017. «Δύο θησαυροί από την Πελοπόννησο και το θέμα της χρονολόγησης των αργυρών υποδιαίρέσεων». Στο *όβολός 10. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, Πρακτικά Συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος 26–29 Μαΐου 2011*, Τόμος Α': *ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ*, επιμ. Ε. Αποστόλου και C. Doyen, *BCH Suppl.* 57, 391–98. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Ριζάκης, Α.Δ. 1987–1988. «Η ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο και η Αχαϊκή Συμπολιτεία». Στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–15 Σεπτεμβρίου 1985*, 17–35. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Rizakis, A.D. 1990α. «Cadastres et espace rural dans le nord-ouest du Péloponnèse». *Dialogues d'Histoire Ancienne* 16 (1):259–80.
- Ριζάκης, Α.Δ. 1990β. «Συμβολή στη μελέτη του ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου». Στο *Ποικίλα*, 321–40. Μελετήματα 10. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Rizakis, A.D. 1992. «Entreprises coloniales et espace rural dans le N.-O. du Péloponnèse». Στο *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, επιμ. Α.Δ. Rizakis, 125–35. Μελετήματα 15. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Ριζάκης, Δ.Α. 1992–1993. «Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο των πόλεων της Πελοποννήσου». Στο *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16 Σεπτεμβρίου 1990*, 433–48. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Rizakis, A.D. Επιμ. 1995. *Achaïe I: Sources textuelles et his toirerégionale*. Μελετήματα 20. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- . 1996. «Les colonies romaines des côtes occidentales grecques Populations et territoires». *Dialogues d'Histoire Ancienne* 22.1:255–324.
- Ριζάκης, Α.Δ. 2000. «Το Λατρευτικόν Πάνθεον της Αρχαίας Δύμης: Θεοί και Ήρωες». Στο *Αχαϊκό Τοπίο II – Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «ΔΥΜΑΙΑ–ΒΟΥΠΡΑΣΙΑ», Κάτω Αχαΐα, 6–8 Οκτωβρίου 1995*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης 123–38. Μελετήματα 29. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Rizakis, A.D. 2008. *Achaïe III. Les inscriptions des cités achéennes. Epigraphie et histoire*. Μελετήματα 55. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Ριζάκης, Α.Δ. 2012. «Ρωμαϊκή περίοδος (146–267 π.Χ.)». Στο

- Αρχαιολογία- Πελοπόννησος, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 70-4. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Σαράντη, Ε.Γ. 2012. «Η κατάληψη της Κάτω Αχαΐας από τους Φράγκους. Μια επική αφήγηση στο ιστορικό της πλαίσιο». Στο *Δύμη. Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α΄ Τουρκοκρατία, Πρακτικά Συνεδρίου, 1-2 Οκτωβρίου 2005*, επιμ. Ε. Σαράντη, 5-16. Πάτρα: Δήμος Δύμης.
- Scranton, R.L. 1941. *Greek Walls*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Στεφανίδου-Τιβέριου, Θ. 1998. *Ανασκαφή Δίου, Ι. Η οχύρωση*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Αρχαιολογικά Εργαστήρια Δίου.
- Sylloge Nummorum Graecorum 2007. *Greece / Volume 5*. Nationale Numismatic Museum: the A.G. Soutzos Collection. Athens: Academy of Athens.
- Τριανταφύλλου, Κ.Ν. 1995. *Ιστορικών Λεξικόν τῶν Πατρῶν. Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ Ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον, κατὰ ἀλφαβητικὴν, εἰδολογικὴν κατάταξιν*. 3η εκδ. Πάτρα: Εκ του τυπογραφείου Πέτρου Χρ. Κούλη.
- Τσακνάκη, Β. 2006. «Κάτω Αχαΐα, οδός Ράχης Ο.Τ. Γ 310, (οικ. Ι. Δημόπουλου)». Δημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- _____. 2009α. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Φλέμινγκ και Απ. Ανδρέα Ο.Τ. 21Β (οικ. Ι. και Α. Μαγιώνου)». *ArchDelt* 64 (B1):428.
- _____. 2009β. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Απ. Ανδρέα (Ο.Τ. 5) (οικ. Π. Καραμπελιά)». *ArchDelt* 64 (B1):428.
- _____. 2009γ. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Αρισταινέτου Ι και Ράχης (Ο.Τ. 238) (οικ. Ν. Βορούλλα)». *ArchDelt* 64 (B1):426.
- _____. 2009δ. «Κάτω Αχαΐα, οδός Ράχης (Ο.Τ. 304) (οικ. Β. Σταματάκη - Κ. Ρετσίνα)». *ArchDelt* 64 (B1):426.
- _____. 2009ε. «Κάτω Αχαΐα, οδ. Πατρ. Γρηγορίου Ε΄ και Αθ. Διάκου (Ο.Τ. 228, οικόπεδο Δ. Ούνα)». *ArchDelt* 64 (B1):428-29.
- _____. 2013. «Κάτω Αχαΐα, οδός Σ. Παπαδημητρίου-Χατζή Χοϊδά και Ταυρομένεως (Ο.Τ. 148, Γυμνάσιο Κάτω Αχαΐας, Υποέργο ΕΣΠΑ)». *ArchDelt* 68 (B1):348-49.
- _____. 2016. «Κάτω Αχαΐα, Π.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου, Έργο ύδρευσης». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.
- _____. 2017. «Επαλληλία Δύμης-Κάτω Αχαΐας, αρχαιότητες και αστική ανάπτυξη». Στο *Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά ημερίδας, Πρακτικά Ημερίδας «Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας», 19 Σεπτεμβρίου 2016 Κάτω Αχαΐα*, επιμ. Β. Αργυρόπουλος, Ε. Σιμώνη και Κ. Παπαγιαννόπουλος, 43-50. Κάτω Αχαΐα: Δήμος Δυτικής Αχαΐας.
- _____. 2019α. «Αρχαϊκό οικοδόμημα στην περιοχή της Ωλένου». Στο *Gli Achei in Grecia e in Magna Grecia: nuove scoperte e nuove prospettive, Atti del Convegno di Aigion, 12-13/12/2016*, επιμ. Ε. Gresco και Α. Rizakis, 443-64. *ASAtene Suppl. 3. All' Insegna del Giglio s.a.s: Scuola Archeologica Italiana Di Atene*.
- _____. 2019β. «Η σημασία των συμβόλων στην επικοινωνιακή πολιτισμική δράση. Το σύμβολο της αρχαίας Δύμης». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών στη Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων.
- _____. 2021. «Κεραμικά εργαστήρια της Δύμης». Στο *Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα, 1-4 Νοεμβρίου 2017*, επιμ. Μ. Ξανθοπούλου, Α. Μπάνου, Ε. Ζυμή, Ε. Πανούλη, Ά.Β. Καραπαναγιώτου και Α. Κουμούση, 553-64. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- _____. 2022. «Το αρχαιολογικό έργο στη Δημοτική Ενότητα Δύμης». Στο *Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρόν...? Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019, Α΄ τόμος, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 25-28 Νοεμβρίου 2019*, επιμ. Ε. Κώτσου, 507-14. Αθήνα: Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων.
- _____. Υπό Έκδ. «Δυμαία Χώρα: Λατρευτικά και οικιστικά κατάλοιπα στο Πετροχώρι Αχαΐας». Στο *Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 3 (ΑΕΠΕΛ3), Πρακτικά της Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα, 2-5 Ιουνίου 2021*.
- Φιλίμονος-Τσοποτού, Μ. 2004. *Η Ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 86. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Fraser, P.M., και E. Matthews, επιμ. 1987. *A lexicon of greek personal names I. Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, επιμ. 2000. *A lexicon of greek personal names IIIB. Central Greece: From the Megarid to Thessaly*. Oxford: Oxford University Press.
- Walbank, F.W. 1999. *Ο ελληνιστικός κόσμος*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Winter, F.E. 1971. *Greek Fortifications*. London: Routledge & Kegan Paul.

Βιβλιοκρισίες

Reviews

Review

Robin Rönnlund

University of Thessaly and Swedish Institute at Athens
robin.ronnlund@sia.gr

Georgios A. Zachos. 2021. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Thessaly*. Athens: Academy of Athens. ISBN 978-960-404-384-2, pp. 130, 7 maps, paperbound.

The central Greek region of Thessaly is perhaps most famous for the important Neolithic sites of Sesklo and Dimini, and the area is one of the first to which agriculture spread in mainland Europe. Regarding later periods, important Classical–Hellenistic cities, such as New Halos (Reinders and Prummel 2003), Kastro Kallithea (Tziafalias et al. 2009), and Goritsa (Bakhuizen 1992) are also found within the region, and recent archaeological exploration highlights the wealth of the area in Antiquity. The Roman period in Thessaly, however, have for long been overlooked; this in spite of the existence of large, important regional centers such as Demetrias, Hypata and Larisa.

For the scholar not literate in modern Greek, Thessaly constitutes one of the most inaccessible regions of Greece when it comes to archaeological evidence. Apart from a handful of foreign projects and collaborations in the area, nearly all fieldwork has been conducted by the local ephorates, and is consequently mainly available as short governmental notices in Greek. The only study presenting archaeological material from the whole region remains Friedrich Stählin's *Das hellenische Thessalien* (Stählin 1924), a landmark in Thessalian studies, which remains influential today, even if outdated. More thematic overviews exist, such as the chapter on Thessaly in the *Inventory of Archaic and Classical poleis* (Decourt et al. 2004), and the *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας και περιόικων περιοχών* (Nikolaou and Kravaritou 2012), but these focus on urban sites and mainly on the Classical and Hellenistic periods. A gazetteer of sites –especially in English– summarizing the totality of Roman period sites and finds in the region would consequently be highly influential among scholars.

Enter the *Tabula imperii romani* (*TIR*) project, which has been in the making for nearly a century, aiming at publishing the archaeology of the Roman empire based on the 56 sheets of a 1:1,000,000 map of the wider Mediterranean world. There has been a drive to publish the Greek sheets of the *TIR* by the Academy of Athens, with several volumes published in recent years (within the *J 34 Athens* sheet, we may note the Aegean islands, Attica, Boeotia, and Epirus) For the reasons stated above, the addition of this volume on Thessaly by Zachos is especially welcome, as there has been remarkably little research on the Roman period in this region.

The volume contains a preface, a list of abbreviations, an introduction to the history and archaeology of Roman Thessaly, a catalogue of sites organized after geographical sub-region, and an index of place-names. Included is also an appendix with four full-color maps of Thessaly, one of the perioecic region of Achaia Phthiotis, one plan of Larisa (map 6), and one of Demetrias. All bibliographic entries are given within and after each section.

As is outlined in the preface (11–2), the volume aims to deal exclusively with the period 168 B.C. to the end of the 4th century A.D. in the mainland portion of the modern administrative region of Thessaly (*perifereia Thessalias*), excluding the southern portion of the traditional region as it belongs to the modern region of Central Greece. The latter has been presented in a previous volume in the series by the same author (Zachos 2016). The northern perioecic area of Perrhaibia, however, is included in the volume, even if technically belonging to sheet K34 of the *TIR* – according to the author, as it both traditionally and administratively belongs to the region of Thessaly. The review of the history of Roman archaeology in Thessaly in the preface briefly outlines the current state of research, correctly stressing the pivotal role of the local Greek archaeological authorities in producing most of the available evidence.

The introduction (17–27) presents Thessaly thematically in sections, beginning with a very short summary of the available written sources (17), which, apart from the epigraphical dossier, Zachos regards as not overly reliable for the period studied.

The overview of the geography (17–8) of the region (as also the catalogue of sites) follows –somewhat surprisingly– the division of Thessaly into *tetrad*es or sub-regions, supposedly established in the Archaic period by the semi-mythical Aleuas of Larisa.

The next section contains a short outline of the limited available information regarding the historical developments in Thessaly in the time following Flamininus's liberation of the Thessalian league from the Kingdom of Macedon in 196 B.C. (18–9). This includes the changes in spatial extent of the region, which belonged to the provinces of Achaëa and Macedonia interchangeably over the centuries of Roman rule.

A sizeable part of the introduction is taken up by the section on the Thessalian League (19–21), also referred to by the Greek *koinon*. The development of the organization of the league in the Roman period is known mainly from epigraphical evidence, showing that it controlled much of the internal political and economic affairs of the region until it appears to disappear in the mid-3rd century A.D.

The section on federal cults (21) briefly mentions the cults of Athena Itonia and Zeus Eleutherios as the most prominent ones in the Roman period, while also mentioning the possible cult of Achilles as inferred from coins depicting the hero in the time of Hadrian. Imperial cults (21–2) are well-documented in the epigraphic record from Augustus and onwards, especially in the larger urban centers.

As the volume mainly consists of a catalogue of archaeological sites, it is somewhat surprising that the section on settlement patterns (22) is so brief. Broadly, Zachos correctly observes that the number of settlements drop dramatically in the archaeological record as one enters the Roman period, with only a few larger centers surviving and no new cities established. Roman re-investment in these pre-existing cities could be lavish, however, as exemplified by the construction of large public works in Larisa and Demetrias. Zachos sees economic and not only political factors underlying the decline of settlements, but does not present any specific reasons to explain the de-urbanization phenomenon apart from the military conflicts in the late Hellenistic period.

The section on the imperial road network in Thessaly (22–3) deals with the *Tabula Peutingeriana* and the Roman *milliaria* found in the region, and appears mainly to be a summary of the work by Decourt and Mottas (1997).

The coinage of Roman Thessaly is next addressed (23–5), showing that local cultic motifs were continuously depicted on coins issued by the League and the imperial mints alongside more general Roman themes and imperial portraits until the end of local mints in the 3rd century A.D. The same section gives an overview of the economy of Thessaly in the period, mainly focusing on the various exportable goods produced in the region.

The tenth and final section in the introduction introduces some (upper) parts of Thessalian society (26), stating that the majority of the wealthy families resided in the largest regional centers of Larisa, Demetrias and Hypata (the latter outside the geographical scope of the volume). The existence of Roman names in epigraphical sources (mainly funerary inscriptions) indicate an influx of persons from the Italian peninsula from as early as the 2nd century B.C., mainly in the administrative centers of Demetrias and Larisa. Among the religious groups,

of which there were many (especially in the large local capital of Demetrias, as has been much researched by Sofia Kravaritou), only Jews and emerging Christian communities are mentioned.

The main bulk of the volume consists of the catalogue of sites (29–119), 172 in total, arranged by sub-region, including Phthiotis, Thessaliotis, Hestiaiotis, Pelasgiotis, Magnesia, Perrhaibia, Athamania, Dolopia, Aithikia, and finally an addendum to Achaia Phthiotis (this region was published as part of Zachos 2016). Each sub-region is presented with a brief introduction to the main relevant ancient sources, topography and bibliography, before presenting an index of sites. The latter are given in alphabetical order, with short descriptions of main archaeological findings, relevant bibliography, and location on the maps. Due to the nature of the available evidence, some entries are far more detailed than others, such as Larisa (60–72) and Demetrias (82–90), and there are also descriptions of some important historical events, like that of the battle of Palaipharsalos (30–1).

Gazetteers of Thessalian archaeology are not numerous, and this volume will thus be important for the study of the region, as many non-Greek speaking scholars still rely on the *Inventory* or the unreliable *Barrington Atlas* (Talbert 2000). This is where the main contribution of the volume lies, in presenting a relatively complete and updated catalogue (until 2020) of Roman period sites in Thessaly *in English* as derived not only from secondary publications, but from the primary (if preliminary) reports by the local archaeological authorities. This work will surely help at rectifying the present situation where many scholars are relying on outdated and uncritical secondary sources of the 20th century.

However, the volume is not free from faults, of which –sadly– there are many. The introduction, even if admirable as a general overview of the present interpretations of the socio-political organization of Roman Thessaly, poorly reflects the thematic contents of the catalogue, which mainly relates to settlements and cemeteries. It is regrettable that there is no real outline of the local economic system of Thessaly apart from the goods exported to the wider empire, and that the only social group mentioned is the absolute urban elite. The plantation economy that was established in the region already from the 2nd century B.C. is clearly reflected in the archaeological evidence, and its demographic effect must have been immense, as is evident from elsewhere in Greece (Alcock 1993). The statement that the Thessalian elite mostly “lived and operated in Larisa, Demetrias [...] and Hypata” (26) lacks nuance, as exemplified by the lavish funerary monuments and grave goods found at locations such as Episkopi at Mouzaki (ancient Gomphoi?) (*ArchDelt 49 Chron. B'1* (1994) [1999] 329; *ArchDelt 50 Chron. B'1* (1995) [2000] 380; *ArchDelt 52 Chron. B'2* (1997) [2003] 473; *ArchDelt 53 Chron. B'2* (1998) [2004] 448), Xinovrysi east of Kallithiro (*ArchDelt 43 Chron. B'1* (1993) [1998] 256), and Zarkos (ancient Phayttos) (Rienach 1887, 70), which testify to the presence and wealth of local elites.

There are also several problems with the catalogue as presented, both relating to modern and ancient topography, as well as to the way in which the sites are presented. What strikes this reader first, is the inclusion of a relatively large number of sites, which clearly fall outside of the chronological span of the volume. Archaic to Hellenistic sites with no reported Roman material, such as the *kastra* at Sykeon (42), Skoumpos (49), and Agios Ioannis (94) figure among the entries, as does a number of locations only known from Livy's accounts of occurrences in the pre-Roman period. The criteria for including certain Hellenistic settlements are also not clear, with several cities mentioned in the same passages in Livy not included in the catalogue, as for example, Eretria (33.6), Phacium/Phakion (Liv. 32.13, 36.13), Phaeca (Liv. 32.14), and Silana (Liv. 36.13). Furthermore, it makes little sense to include Orthos, Peirasia, Pelinna (at Paliogardiki?), and several other Classical–Hellenistic cities in the catalogue, as there is no published material of the Roman period from these sites. This situation of extensive urban abandonment is also outlined in the section on settlement patterns in the introduction (22), and the evidence provided in each individual catalogue entry makes this even more clear.

Additionally, the catalogue does not make enough distinction between actual archaeological sites and locations identified from literary sources. As examples, the identifications of ancient Euhydrium/Euhydrion (29–30), Kallitheron (37), and Erekinion (105) with the archaeological sites of Chtouri, Sekliza and Kastri Eleftherochoriou are highly conjectural and unsubstantiated, which is not stated nor reflected in the catalogue.

As Zachos expresses a sensibly critical understanding of Strabo as an author presenting a diachronic palimpsest of the ancient region (17), it is surprising to find in the catalogue several unlocated sites only known from this author, such as Alalkomenai (43–4), Ichnai (36), and Oxyneia (48). As these catalogue entries (and others like them) contain no other information but scholarly speculation, it is doubtful whether they should have been included, which is also the case with semi-mythological locations such as the Homeric Asterion (36), Ithome (45), Ormenion (82) and Thaumakia/Thaumakie (100). Furthermore, the use of both ancient and modern toponyms for headers in the catalogue is confusing and causes in some cases the double inclusion of one site. For example, the site at modern Vlochos (42) is also included under the entries for Asterion (36) and Limnaion (39), leading to three parallel –but not identical– sets of information relating to the same site.

The choice of arranging the catalogue according to the reconstructed Archaic–Classical *tetradēs* is somewhat inexplicable, as its *merē* do not appear to be overly relevant to most of the Roman period in Thessaly. The epigraphic evidence indicates that the tetradic system was gradually abandoned in the early Roman period, and a more consolidated Thessaly appears in the 1st century B.C. (Bouchon and Helly 2015, 246–49). As the supposed borders of these *tetradēs* (if they indeed were territorial and not just social/military) are not known, it would have been more useful to use modern administrative units such as the regions (*nomoi*). The modern topography of Thessaly as presented in the catalogue is also not fully correct, with several apparent mistakes (ancient Atrax is not in Pineiada in the municipality of Farkadona, but in Kastro in the municipality of Larisa, 54; Paliampela is not in the municipality of Sofades but in Palamas, 41). The exclusion from the catalogue of the ancient sub-regions Achaia Phthiotis, Ainis, Malis, and Oitaia –which were all integrated parts of Thessaly in the Roman period– is unfortunate, especially as Ainis and the role of its largest settlement Hypata in the Thessalian political landscape is frequently discussed in the Introduction.

Disregarding these stated issues, the collected information presented in the catalogue clearly highlights the discontinuity between Hellenistic and Roman Thessaly. Several large and important urban sites –such as Atrax, Pelinna (?) and Pharsalos– appear to have been partially or completely abandoned in the first decades of the 2nd century B.C., and several others shrunk to a fraction of their former sizes. A community’s choice of sides in the Roman–Macedonian conflicts in the late Hellenistic period appears to have influenced this process –at least initially– but it cannot explain the continuous dwindling of urbanity in Thessaly in the centuries to come. Overall, the settlement pattern of the Roman period appears to quickly drift towards smaller, scattered villages rather than larger nucleated settlements. The epigraphic evidence indicates that the abandoned urban centers of the Classical–Hellenistic period were often only used for some communal purposes, as exemplified by the manumission inscriptions noted at several of these locations, several of which contain references to the *polis* long into the 2nd century A.D. (Zelnick-Abramovitz 2013).

Overall, the *TIR* series aims at being affordable –as indicated by the low retail price– but the quality of this volume appears to have suffered as a result. The type-setting and proof-reading are poorly executed, with numerous peculiarities and inconsistencies. The many examples of faulty type-setting are especially troublesome, such as the chaotic paragraph indentation and the inconsistent use and formatting of headers, of which there appears to be no real system.

Perhaps most regrettably –as the main function of the volume is to facilitate access to evidence– the disorderly and idiosyncratic bibliographical system makes it often difficult to follow references, mainly because the bibliography is only found at the end of the paragraph. Some quotes, claims, and observations are thus left without the reader being able to understand which of the cited works is actually the reference. A great number of bibliographical entries are incomplete, misspelled (“Stahlin” for Stählin, 11), or contain errors (“Nielsen 2004” for Hansen and Nielsen 2004), offering the impression of hurried compilation.

Mistakes in punctuation and character formatting are plentiful throughout the volume, the most awkward probably being the haphazard italicization of Latin and ancient Greek (“*annual strategos*”, 19; “taurothēria”, 24). Inconsistent and misspelled transliterations of toponyms are further frequent in both ancient (“Aenis” for

Ainis, 17; “Makran Kome” for Makra Kome, 23; “Phthiotis” and “Phthiōtis” appear in same paragraph, 29) and modern Greek (“Seklitzā” for Sekliza, 37; “Peneiada” and “Peneias” in same entry, 54–5; “Palama” for Palamas throughout the volume), and the stated adherence to the UN and ELOT standards (which are, in fact, two different systems) of transliterating modern Greek (12) is not apparent (“Pharsala” for Farsala, 31; “Skoubos” for Skoumpos, 49; “Trikke” for Trikki, 50). A closer proof-reading would probably also have eliminated the more evident factual mistakes, such as the identification of the present Neochoritikos river with ancient Enipeus (18, should be the Tsanarlis) or the claim that Christian communities existed in Hypata “as early as the early 1st c. A.D.” (26).

Despite its shortcomings, this volume will be an invaluable resource for any researcher of Roman Thessaly, but should be read with caution, due to the aforementioned issues. With its unprecedented level of detail and English language, the volume will be of tremendous interest and use for scholars of ancient Thessaly and for anyone researching the Greek mainland in the Roman period, and will hopefully prompt more work on this fascinating and still understudied region.

BIBLIOGRAPHY

- Alcock, S.E. 1993. *Graecia Capta: The landscapes of Roman Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakhuizen, S.C., ed. 1992. *A Greek city of the 4th century B.C.* Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Bouchon, R., and B. Helly. 2015. "The Thessalian league." In *Federalism in Greek Antiquity*, edited by H. Beck and P. Funke, 231–49. Cambridge: Cambridge University Press.
- Decourt, J.-C., and F. Mottas. 1997. "Voies et milliaires romains de Thessalie." *BCH* 121.1:311–54.
- Decourt, J.-C., T.H. Nielsen, and B. Helly. 2004. "Thessalia." In *An inventory of Archaic and Classical poleis*, edited by M.H. Hansen and T.H. Nielsen, 676–731. Oxford: Oxford University Press.
- Hansen, M.H., and T.H. Nielsen, eds. 2004. *An inventory of Archaic and Classical poleis*. Oxford: Oxford University Press.
- Nikolaou, E., and S. Kravaritou, eds. 2012. *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας και περίοικων περιοχών*. Larissa: Periferiaki Enosi Dimon Thessalias.
- Reinders H.R. 1988. *New Halos: A Hellenistic town in Thessalia, Greece*. Utrecht: HES Publishers.
- Reinders, H.R., and W. Prummel, eds. 2003. *Housing in New Halos: A Hellenistic town in Thessaly, Greece*. Lisse: A.A. Balkema.
- Rienach, S. 1887. "Chronique d'Orient." *Revue Archéologique* 1887.1:61–107.
- Stählin, F. 1924. *Das hellenische Thessalien: Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*. Stuttgart: J. Engelhorn's Nachf.
- Talbert, R.J.A., ed.. 2000. *The Barrington atlas of the Greek and Roman world*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tziafalias, A., M. Haagsma, S. Karapanou, and S. Gouglas. 2009. "Preliminary results of the urban survey project at Kastro Kallithea, Achaia Phthiotis." In *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στέρας Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 2. Βόλος 16.3–19.3 2006*, edited by A. Mazarakis-Ainian, 217–29. Volos: University of Thessaly and Hellenic Ministry of Culture and Sports.
- Zachos, G.A. 2016. *Tabula Imperii Romani, 34 – Athens: Achaia Phthiotis – Malis – Aenis [sic.] – Oitaia – Doris – Eurytania – East & West Locris – Phocis – Aitolia – Akarnarnia [sic.]*. Athens: Academy of Athens.
- Zelnick-Abramovitz, R. 2013. *Taxing freedom in Thessalian manumission inscriptions*. Leiden and Boston, MA: Brill.

Βιβλιοκρισία

Δημήτρης Πλάντζος

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
dkplantzos@arch.uoa.gr

Μιχαήλ Σ. Κορδώσης. 2023. **Ο τάφος του Μ. Αλεξάνδρου. Συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας και ιστορίας της Αλεξάνδρειας**. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. ISBN: 978-960-02-3793-1, σσ. 563, 24 εικόνες, χαρτόδετο.

Ο ομότιμος καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Μ.Σ. Κορδώσης ασχολείται στο νέο του βιβλίο με το περιώνυμο ζήτημα αφενός της τοποθεσίας και αφετέρου της μορφής του τάφου του βασιλέως Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας, του γνωστού σ' εμάς ως «Μεγάλου Αλεξάνδρου».

Σύμφωνα με τον μακροσκελή β' υπότιτλο του βιβλίου, η πραγμάτευση που προσφέρει ο Μ.Σ.Κ. επιχειρείται «με βάση τις πηγές (ειδωλολατρικές, εβραϊκές, χριστιανικές, ισλαμικές) και σε σχέση με τη μνήμη, θεοποίηση, μονοθεϊστικοποίηση (*sic*) και οσιοποίηση του Έλληνα βασιλιά». Και όντως έτσι είναι: η μελέτη προσφέρει στους αναγνώστες –ειδικούς και μη– έναν ασύλληπτο πλούτο πληροφοριών, συσχετισμών και ερμηνειών, μία όντως πολύτιμη «βίβλο» που αφορά όχι μόνον το περιβόητο ερώτημα περί της ακριβούς θέσης του περιφήμου τάφου, αλλά και ορισμένα εξαιρετικά σύνθετα και περίπλοκα ζητήματα αλεξανδρινής τοπογραφίας.

Η μελέτη αποτελείται από έναν κάπως μακροσκελή Πρόλογο, Εισαγωγή, δέκα κεφάλαια, ένα επιπλέον κεφάλαιο «Γενικών Συμπερασμάτων», Επίλογο, Παράρτημα, αγγλόγλωσση Περίληψη, Βιβλιογραφία, μικρό αριθμό πινάκων και Ευρετήριο.

Στον Πρόλογο του βιβλίου, πέρα από τα αναμενόμενα (σκοπός και περιεχόμενο της μελέτης, οφειλές και ευχαριστίες κλπ.), ο αναγνώστης αιφνιδιάζεται κάπως από μια σειρά σχολίων του συγγραφέα –πολλά από τα οποία παρατίθενται σε μακρές, ακόμη και πολυσέλιδες (!) υποσημειώσεις– που επιβεβαιώνουν, ατυχώς, την παλαιά αίσθηση του εδώ γράφοντος πως, ο «τάφος» παραμένει ακανθώδες ιδεολογικό, συχνά αποκάλυπτα πολιτικό ζήτημα, που δεν επιτρέπει ψύχραιμες επιστημονικές προσεγγίσεις, τουλάχιστον όχι πλήρως. Ενώ αρχικά ο Μ.Σ.Κ. δείχνει να αποστασιοποιείται κάπως από την εμμονή πολλών να εντοπιστεί το μνημείο, στη συνέχεια (σελ. 22–6) φαίνεται να χάνει την ψυχραιμία του, και μάλιστα αναφορικά με ένα ζήτημα όχι πρωτίστως σχετικό με τον Μακεδόνα στρατηγό και την τελευταία του κατοικία. Αναφορικά με το λεγόμενο «μακεδονικό ζήτημα», στο οποίο δυστυχώς ήδη από την δεκαετία του 1990, εάν όχι και παλαιότερα, έχει εμπλακεί και η αρχαιολογία, ακόμη και η θέση του συγκεκριμένου τάφου, ο Μ.Σ.Κ. επιχειρεί μια οργισμένη κριτική της πολύ πρόσφατης Συμφωνίας των Πρεσπών (2019) που φαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, να έχει επιλύσει το ακανθώδες πρόβλημα. Μιλώντας για «Σκόπια» (σελ. 23), και επιχειρώντας να επιτεθεί στον Βορειομακεδονικό εθνικισμό, ο Μ.Σ.Κ. επικαλείται διάφορες πηγές αμφίβολης εγκυρότητας σε θέματα διεθνούς διπλωματίας (όπως η Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ) για να μιλήσει για το «όνομα», αρνούμενος παράλληλα την ύπαρξη μακεδονικής εθνότητας ή γλώσσας, αγνοώντας τις πάγιες παραδοχές του ΟΗΕ όσο και της χώρας μας (που εξακολουθεί να έχει συνυπογράψει και να εφαρμόζει την εν λόγω συμφωνία). Σε μια άλλη παρέκβαση, ο Μ.Σ.Κ. χαρακτηρίζει

(για αδιευκρίνιστο λόγο) ως «μεγαλεπήβολο πολιτικάντη» τον Γεώργιο Παπανδρέου (σελ. 23), μιλώντας γενικά απαξιωτικά για πολλούς, εντός και εκτός της χώρας, που επιζητούν την ειρήνευση και συνεννόηση με τη γειτονική μας χώρα. Επιβεβαιώνεται έτσι πως η «αρχαιοπολιτική» του μακεδονικού ζητήματος θα μας συντροφεύει για πολύ ακόμη (Plantzos 2023).

Όπως και να 'χει, όταν ο Μ.Σ.Κ. επιστρέφει στο στοιχείο του, δηλαδή στην κριτική ανάγνωση και ερμηνεία των αρχαίων πηγών, προσφέρει κείμενο πραγματικά υψηλού επιπέδου, που ο αναγνώστης διαβάσει με εξαιρετική απόλαυση.

Στην Εισαγωγή του βιβλίου ο συγγραφέας επιχειρεί μια σύντομη και εξόχως κατατοπιστική παρουσίαση της αλεξανδρινής ιστορίας και τοπογραφίας, εξηγώντας παράλληλα πως βασίζει τα πορίσματά του σε μια σειρά από αρχαιολογικές και ιστορικές πηγές, κυρίως όμως στα αρχαία και μεσαιωνικά κείμενα που αναφέρονται στον Αλέξανδρο και στον τάφο του έστω και έμμεσα, κάτι που ο Μ.Σ.Κ. είναι ένας από τους λίγους στην Ελλάδα που μπορεί να επιχειρήσει με απόλυτη επάρκεια. Από τις πρώτες σελίδες, επομένως, της μελέτης, ο αναγνώστης καθοδηγείται από τον συγγραφέα διαμέσου μιας πραγματικής ενδοχώρας κειμένων και ιστορικών πληροφοριών και αφηγήσεων, που ο Μ.Σ.Κ. αξιοποιεί με αξιοθαύμαστη εποπτεία: από τον Πολύβιο (2ος αι. π.Χ.), τον Διόδωρο Σικελιώτη (1ος αι. π.Χ.), και τον Στράβωνα (1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.) στον Αρριανό (1ος-2ος αι. μ.Χ.), τον Ζηνόβιο (2ος αι. μ.Χ.), τον Ψευδοκαλλισθένη (3ος αι. μ.Χ.), ακόμη και τον Αχιλλέα Τάτιο και το *Κατά Λευκίπην και Κλειτοφώντα* του (5ος-6ος αι. μ.Χ.), και πολλούς, πολλούς άλλους, η μελέτη μάς προσφέρει ένα πανόραμα –θαυμάσιο όσο και πολύπλοκο– εμβριθούς αρχαιογνωσίας.

Στο Κεφάλαιο Α' ο συγγραφέας πραγματεύεται την θέση του τάφου, κυρίως σε σχέση με τα «βασιλεία», δηλαδή τα ανάκτορα των Πτολεμαίων που, όπως τουλάχιστον μας πληροφορεί ο Στράβων, συνέχισαν να επεκτείνονται καθ' όλη τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου. Εδώ, ο Μ.Σ.Κ. προσεγγίζει κριτικά τον Στράβωνα που φαίνεται να προτείνει ότι ο τάφος αποτελούσε τμήμα των ανακτόρων («μέρος δὲ τῶν βασιλείων ἐστὶ καὶ τὸ καλούμενον Σῆμα»), και επομένως βρισκόταν κοντά στη θάλασσα (στην περιοχή της μικρής χερσονήσου που τότε ονομαζόταν Ἄκρα Λοχιάς και σήμερα Silsileh)· στην περίπτωση, παρεπιπτόντως, που, όπως πιστεύουν πολλοί, ο τάφος βρισκόταν όντως κοντά στη θάλασσα, σήμερα θα πρέπει να αναζητηθεί κάτω από τη επιφάνεια των υδάτων, στον ανατολικό λιμένα της πόλης, μαζί με εκτεταμένο τμήμα των ίδιων των ανακτόρων, όπως άλλωστε έχουν κάνει επί σειρά ετών πολλές ενάλιες αρχαιολογικές αποστολές.

Το πρόβλημα με τις αρχαίες πληροφορίες έγκειται αφενός στη σειρά των γεγονότων (καθώς η σορός του Αλεξάνδρου πρέπει πρώτα να μεταφέρθηκε στη Μέμφιδα από τον Πτολεμαίο Σωτήρα και στη συνέχεια στην Αλεξάνδρεια, όπου ίσως τάφηκε κατά σειρά σε περισσότερα του ενός σημεία και, αν πιστέψουμε ορισμένους συγγραφείς, σε διαφορετικούς και περισσότερους του ενός τάφους). Αφετέρου, οι πηγές μας δεν συμφωνούν ούτε για το εάν ο τάφος βρισκόταν κοντά στη θάλασσα ή «ἐν μέσῃ τῇ πόλει» όπως μας πληροφορεί ο Ζηνόβιος και δέχονται άλλοι. Ούτε είναι αρκετά σαφές εάν ο τάφος αποτελούσε τμήμα του λεγόμενου *Σήματος* (κατ' άλλους «Σώματος»), όπου από ένα σημείο και μετά θάβονταν οι Πτολεμαίοι βασιλείς και όπου μεταφέρθηκαν (από τον Πτολεμαίο Φιλοπάτορα) και οι παλαιότεροι ή εάν το *Σώμα Αλεξάνδρου* αποτελούσε ξεχωριστό τοπόσημο στην πόλη, και μασωλείο του θεοποιημένου πλέον κτίστη της.

Η άποψη του Μ.Σ.Κ., η οποία αν και δεν συνιστά «την τελευταία λέξη» στο ζήτημα είναι πάντως πειστική, και εκφράζεται με ενάργεια (βλ. σελ. 79 και αλλού), βασίζεται κυρίως στην (μυθοπλαστική, αλλά βασισμένη στην προσωπική εμπειρία του συγγραφέα από την πόλη της Αλεξάνδρειας) περιγραφή από την *Λευκίπη* του Αχιλλέα Τάτιου, όπου περιγράφεται ο «Αλεξάνδρου Τόπος», που ενδεχομένως να ταυτίζεται με το μετέπειτα «Τετράπυλον», το μνημειακό δηλαδή σημείο συνάντησης της «πλατείας» οδού που διέσχιζε την πόλη από ανατολικά προς δυτικά με μία από τις κάθετες οδούς που φαίνεται ότι εκκινούσε από τα ανάκτορα, και κοντά στον κάθετο άξονα που όριζε η χερσόνησος της Ἄκρας Λοχιάδος. Εφοδιασμένες με στοές σε κάθε πλευρά, οι δύο οδοί δημιουργούσαν έναν εντυπωσιακό τόπο συνάντησης στο σημείο που τέμνονταν, σταυροδρόμι ανάλογο με εκείνο που γνωρίζουμε από την Απάμεια της Συρίας ή μάθαμε εσχάτως και από τη Θεσσαλονίκη, όπου βέβαια θυσιάστηκε χάριν του υπό κατασκευή μητροπολιτικού σιδηροδρόμου της πόλης. Σε εγγύτητα με τα *ένδοτέρω βασιλεία*, δηλαδή με τα τμήματα εκείνα των ανακτόρων που δεν είχαν άμεση επαφή με το

λιμάνι, το Τετράπυλον τοποθετείται βέβαια έκκεντρα αναφορικά με την πόλη, κατά μήκος της κεντρικής λεωφόρου (της αρχαίας Κανωπικής οδού που ταυτίζεται με τη σημερινή οδό El Horeya/Fouad [πρώην rue Rosette]), και πιο κοντά στο σημείο που θα βρισκόταν η μεταγενέστερη Πύλη της Ροζέττης, τμήμα του τείχους των Αραβικών/Οθωμανικών χρόνων. Περίπου εκεί τοποθετείται και η πολυσυζητημένη διασταύρωση L1-R1 στο τοπογραφικό σχέδιο του Mahmud Ahmad Hamdi al-Falaki (1815–1885), του Αιγύπτιου μηχανικού και αρχαιοδίφη που πρώτος ερεύνησε με επιστημονικές αξιώσεις την τοπογραφία της αρχαίας πόλης σε σχέση με τον αστικό ιστό της εποχής του.

Στο Κεφάλαιο Β', ο Μ.Σ.Κ. εξετάζει τις προταθείσες κατά καιρούς από αρχαιολόγους και λοιπούς αρχαιολογούντες θέσεις για τον τάφο, κυρίως αυτές που δεν αφορούν το Τετράπυλον. Αναφέρονται πρώτα οι παλαιότερες απόψεις (που εξέφρασε πρώτος ο Falaki) για την ταύτιση της θέσης του τάφου με το σημείο όπου σήμερα βρίσκεται το Τζαμί Nebi Daniel, στο κέντρο της σημερινής πόλης, σε γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο της Kom-el-Dik και στον άξονα του μεταγενέστερου Καισαρείου στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης· γίνεται επίσης εκτενής αναφορά στον λεγόμενο «αλαβάστρινο τάφο», μία εντυπωσιακή κατασκευή από τρεις μεγάλες πλάκες από όνυχα, που πρέπει να αποτέλεσε τάφο σε κάποια στιγμή της σταδιοδρομίας του, και που έχει συσχετιστεί με κάποιαν τουλάχιστον από τις διαδοχικές ταφές του Αλεξάνδρου στην πόλη· αναφέρεται, ακόμη, η ταύτιση από κάποιους άλλους της θέσης του τάφου με το σημερινό Τζαμί Attarin, και πάλι στο κέντρο της πόλης, κ.ο.κ.

Στο σημείο αυτό (όπως και στο Κεφάλαιο Δ', όπου το βιβλίο πραγματεύεται την πιθανή μορφή του τάφου με βάση τα αρχαία κείμενα), ο περισσότερο ενημέρωτος αναγνώστης θα περίμενε από τον συγγραφέα να επιδείξει οξύτερα αντανakλαστικά απέναντι σε ορισμένα από τα αρχαιολογικά στοιχεία και τις ερμηνείες που πραγματεύεται. Αρχικά, είναι εμφανής η έλλειψη σημαντικών αρχαιολογικών μελετών που έχουν εμπλουτίσει αποφασιστικά τη γνώση μας για την τοπογραφία της πόλης τα τελευταία χρόνια. Κυρίως, θα περίμενε κανείς να γίνει χρήση της σημαντικής εργασίας του Amr Abdo (2022), ευρύτατα διαθέσιμης και σε ψηφιακή μορφή, που πραγματεύεται με εξαιρετική ευστοχία πολλά από τα έως τώρα εκκρεμή ζητήματα αλεξανδρινής τοπογραφίας. Από την συζήτηση για την μορφολογία των αλεξανδρινών τάφων, και γενικότερα των ταφικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα στις νεκροπόλεις της Πτολεμαϊκής Αλεξάνδρειας, λείπει το σημαντικό έργο της Susan Venit (2002), όπου επισημαίνονται οι θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ Μακεδονικών και Αλεξανδρινών τάφων και ταφικών πρακτικών, σε αντίθεση με παλαιότερες απόψεις (τις οποίες φαίνεται να συμμερίζεται και ο Μ.Σ.Κ.) περί υποτιθέμενης επίδρασης των πρώτων στους δεύτερους. Εναργέστερη γνώση των αλεξανδρινών ταφικών συνόλων (με τους αλληπάλληλους νεκρικούς θαλάμους, τα αίθρια, τους φεγγίτες κ.λπ.) βοηθά να καταλάβουμε καλύτερα ορισμένα σκοτεινά σημεία των πηγών, όπως για παράδειγμα η περιγραφή του Πλουτάρχου για τον θάνατο του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας ή τις αναφορές στις μεταγενέστερες επισκέψεις Ρωμαίων αυτοκρατόρων στον τάφο του Αλεξάνδρου. Οι αναφορές, για παράδειγμα, σε νεκρικές «θήκες» εξηγούνται από τα αλεξανδρινά μάλλον παρά τα μακεδονικά παράλληλα, και η αναζήτηση στην Αλεξάνδρεια μακεδονικών στοιχείων όπως ο ταφικός δρόμος, περισσότερο δυσχεραίνει παρά διευκολύνει την προσπάθεια· όπως και η όλη συζήτηση για τον «αλαβάστρινο τάφο», όπου παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το συγκεκριμένο μνημείο είναι κινητό, και ότι δεν βρέθηκε *in situ*: οι τρεις πλάκες που το συναπαρτίζουν βρέθηκαν από τον Giuseppe Botti, αναστηλώθηκαν στη συνέχεια από τον Achille Adriani στη θέση στην οποία το γνωρίζαμε, που όμως δεν είναι η αρχική του (και σήμερα έχει εκ νέου μετακινηθεί από το σημείο όπου το απεικονίζει η φωτ. 12 που παρατίθεται στο βιβλίο· βλ. Abdo 2022, 148–49). Απουσιάζει, ακόμη, κάποια αναφορά στο (πάντως αμφιλεγόμενο) βιβλίο της Dorota Gorzelany (2019), κυρίως όμως στις εργασίες του αρχαιολόγου Κυριάκου Σαββόπουλου, επιστημονικού ερευνητή στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, και πρόσφατου ανασκαφέα στην Πτολεμαϊκή Νεκρόπολη του Σάτμπι, υπό την διεύθυνση της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Αλεξάνδρειας (μεταξύ άλλων: Sanvoroulos 2011, 2014). Η ολοκλήρωση της παλαιάς ιταλικής ανασκαφής στο Σάτμπι, στην οποία θα πρέπει να σημειωθεί ότι συμμετείχε και το Πανεπιστήμιο Αθηνών (<https://alex.arch.uoa.gr/>), βοήθησε να επανεξεταστούν, και να διευκρινιστούν, ορισμένα κρίσιμα ζητήματα των Πτολεμαϊκών ταφικών πρακτικών (π.χ. Σαββόπουλος 2020).

Κυρίως όμως δημιουργεί απορίες η εμπιστοσύνη που φαίνεται να δείχνει ο Μ.Σ.Κ. στις πρόσφατες αναγγελίες της Κ. Λιμναίου-Παπακώστα σχετικά με την ανασκαφή που διενεργεί στους Κήπους Shalalat, στο ανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης, και κοντά στη διασταύρωση L1-R1 όπως την έχει οριοθετήσει ο Falaki. Αν και τα ευρήματα της ανασκαφής της Λιμναίου-Παπακώστα είναι θεαματικά, και φαίνεται να υπόσχονται σημαντικές πληροφορίες για την τοπογραφία της Πτολεμαϊκής, Ρωμαϊκής και Μεσαιωνικής Αλεξάνδρειας, θα ήταν σκόπιμο να περιμένουμε μια κάπως πληρέστερη, αν όχι την τελική, δημοσίευση από την ανασκαφέα, και σε κάθε περίπτωση κάποια τεκμηριωμένα στρωματογραφικά στοιχεία. Επί του παρόντος, θα πρέπει ίσως να παραμείνουμε επιφυλακτικοί: τα «ενθαρρυντικά αποτελέσματα για την πτολεμαϊκή Αίγυπτο» που αναφέρει ο Μ.Σ.Κ. (σελ. 79), μεταξύ των οποίων και «αγάλματα (*sic*) του Μ. Αλεξάνδρου», μένει να τεκμηριωθούν ανασκαφικά, η χρονολόγηση των κτιρίων να επιβεβαιωθεί, και η ταυτότητα του μοναδικού μαρμαρινού αγάλματος ανδρικής μορφής που έδωσε μέχρι τώρα η ανασκαφή να κατοχυρωθεί εικονογραφικά, πέρα από τις υπάρχουσες δυσκολίες. (Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, και κατά την άποψη του γράφοντος, το άγαλμα γυμνής ανδρικής μορφής που βρέθηκε στους Κήπους Shalalat [Λιμναίου-Παπακώστα 2019, 198, εικ. 4], είναι κατά πάσα πιθανότητα πολύ μεταγενέστερο του Αλεξάνδρου και της εποχής του, ενώ δύσκολα μπορεί να αποδειχθεί ότι απεικονίζει τον Μακεδόνα βασιλέα, δεδομένου ότι η ανδρική μορφή του αγάλματος εικονίζεται σε στάση άμυνας, κάτι που για νικηφόρο στρατηγό θα ήταν άτοπο.) Καθώς μάλιστα, σε άμεση εγγύτητα με την εν εξελίξει ανασκαφή χτίστηκε το νεότερο τείχος της πόλης, θα περίμενε κανείς στο σημείο εκείνο να βρεθούν επιχώσεις των νεότερων, έως και πολύ πρόσφατων χρόνων, και όχι της ελληνορωμαϊκής περιόδου.

Πέρα από τις όποιες αρνητικές επισημάνσεις, η συμβολή της μελέτης που προσφέρει ο Μ.Σ.Κ. παραμένει εξέχουσα, ειδικά σε κεφάλαια όπως το Γ' και το Ε', όπου ο συγγραφέας επανέρχεται στον εξονυχιστικό έλεγχο των γραπτών πηγών, ειδικά ορισμένων κάπως υστερότερων, και ελάχιστα γνωστών ακόμη και στην επιστημονική κοινότητα. Στα κεφάλαια Στ' και Ζ', ο συγγραφέας αναφέρεται στο *Nachleben* του Αλεξάνδρου και του τάφου του, μέσα από την εξιστόρηση θρησκευτικών, κυρίως, συγκρούσεων στην πόλη, και άλλων γεγονότων στα οποία εμπλέκονται αρχαία τοπόσημα. Με γλαφυρό τρόπο, ο Μ.Σ.Κ. περιγράφει την «αγιοποίηση» του Αλεξάνδρου από τους πρώτους Χριστιανούς –ορθόδοξους και αιρετικούς συνάμα–, τον συμφυρμό του Μακεδόνα βασιλιά με μορφές αγίων σε φυλακτά και άλλα χριστιανικά παραφερνάλια, αλλά και την προσπάθεια της επίσημης θρησκείας να αποσιείσει τον κίνδυνο (τότε, τον 4ο αι., τοποθετείται και η θρυλούμενη επίσκεψη στον τάφο και τη σορό του Αλεξάνδρου από τον όσιο ασκητή Μέγα Σισώη: «Αΐ Αΐ θάνατε, ποίος είναι εκείνος ο άνθρωπος ο οποίος δύναται να διαφύγει από τῶν χειρῶν σου» κ.λπ.).

Στα κεφάλαια Η' και Θ' διαβάζουμε για το πώς ο Αλέξανδρος μετατρέπεται σε ... υπερασπιστή της Χριστιανοσύνης και όργανο της θείας Πρόνοιας σε μεταγενέστερες πηγές, όπως το *Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου*, η *Συριακή Διήγηση* και άλλες μυθοπλαστικές «βιογραφίες» τού από αιώνες νεκρού βασιλιά, διηγήσεις που απ' ό,τι φαίνεται κατέληξαν να ενσωματωθούν ακόμη και στο Κοράνιο. Τον 10ο αι., ο τάφος υπάρχει ακόμη («από μάρμαρο»), αν πιστέψουμε τον σημαντικό ιστορικό και γεωγράφο Ali al-Masudi. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους μεταγενέστερους συγγραφείς, ο τάφος παρέμενε ορατός ακόμη και τον 15ο, ίσως και τον 16ο αι. Το κεφάλαιο Ι', τέλος, επανέρχεται με ύστερες διαδόσεις σχετικά με την ύπαρξη του τάφου στα τζαμιά Attarin και Nebi Daniel, καθώς και τις προσπάθειες των Νερούτσου, Σκυλίτση και άλλων να τον εντοπίσουν. Χρήσιμα και σαφή είναι τα «Γενικά Συμπεράσματα» που ακολουθούν, ενώ ο Επίλογος (με αναφορές στην ατυχή «εκστρατεία» της Λιάνας Σουβαλτζή στη Σίουα και την διαβόητη ανασκαφή των Περιστέρη – Λεφαντζή στην Αμφίπολη) και το Παράρτημα (όπου σχολιάζεται η πιθανή σχέση της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη με τον τάφο του Αλεξάνδρου στην Αλεξάνδρεια) θα μπορούσαν και να έχουν παραλειφθεί.

Κλείνοντας, λίγα λόγια για την έκδοση. Οι Εκδόσεις Παπαζήση έχουν προσφέρει πολλά στο ελληνικό επιστημονικό βιβλίο επί δεκαετίες, η συγκεκριμένη έκδοση όμως αδικεί και τον εκδότη και τον συγγραφέα. Πέρα από τις πολλές αβλεπίες και επαναλήψεις που θα είχαν αποφευχθεί με συνεπέστερη φιλολογική επιμέλεια, τον συχνά αδόκιμο σχεδιασμό κ.λπ., ο αναγνώστης θα περίμενε να βρει έναν τουλάχιστον τοπογραφικό χάρτη

της Αλεξάνδρειας σε ευανάγνωστη κλίμακα, όπου θα σημειώνονται τα όσα περιγράφονται στο κείμενο. Αντ' αυτού, βρίσκουμε ένα πενιχρό αριθμό μικρών, δυσανάγνωστων σχεδίων και όχι άριστα ανατυπωμένων εικόνων, που δεν συνιστούν ικανοποιητικού επιπέδου εικονογράφηση ενός τόσο πυκνού και ενδιαφέροντος κειμένου.

Παρ' όλα αυτά, το βιβλίο παραμένει σημαντικό, και συνιστά αξιόλογη συμβολή στη μελέτη της αλεξανδρινής τοπογραφίας και ιστορίας, με αφορμή ένα από τα πιο «μυστηριώδη», γνωστά-άγνωστα μνημεία της Ελληνιστικής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abdo, A. 2022. *Alexandria Antiqua. A Topographical Catalogue and Reconstruction*. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Gorzelay, D. 2019. *Macedonia – Alexandria. Monumental funerary complexes of the late Classical and Hellenistic age*. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Λιμναίου-Παπακώστα, Κ. 2019. «Αρχαιολογική έρευνα και μελέτη στους Κήπους Σαλλαλάτ της Αλεξάνδρειας». *Θέματα Αρχαιολογίας* 3,2:194–205.
- Plantzos, D. 2023. «Archaeopolitics: The second lives of statues». *CAS Sofia Working Paper Series* 14:72–102.
- Savvopoulos, K. 2011. *Alexandria in Aegyptus. The role of Egyptian Tradition in Alexandria of the Hellenistic and Roman Periods*. Λάιντεν: Πανεπιστήμιο του Λάιντεν.
- _____. 2014. «The polyvalent nature the Alexandrian élite hypogea: A Case study in the Graeco-Egyptian cultural interaction in the Hellenistic and Roman periods». Στο *Alexandria ad Aegyptum. The Legacy of Multiculturalism in Antiquity*, επιμ. R. Sousa, M. do Céu Fialho, M. Haggag και N. Simões Rodrigues, 101–21. Πόρτο: Πανεπιστήμιο του Πόρτο.
- Σαββόπουλος, Κ. 2020. «Η τελευταία κατοικία των πρώτων Αλεξανδρινών». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 133 (Αύγουστος), σελ. 14–28.
- Venit, M.S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria. The Theater of the Dead*. Cambridge: Cambridge University Press.

Βιβλιοκρισία

Paolo Daniele Scirpo

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
pascirpo@arch.uoa.gr

A. Scarci, R. Graells i Fabregat, R. Lanteri, και F. Longo, επιμ. 2021. *Armi a Kasmenai. Offerte votive dall'area sacra urbana. Catalogo della mostra (Palazzolo Acreide, 13 novembre 2021 – 28 febbraio 2022)*. Paestum: Pandemos. ISBN: 978-88-87744-95-8, σσ. 157, χαρτόδετο.

Η έκθεση με τίτλο «*Armi a Kasmenai*» [«*Τα εν Κασμέναις όπλα*»] εγκαινιάστηκε στις 13 Νοεμβρίου 2021 στο Palazzo Carrellani, στην έδρα του Αρχαιολογικού Μουσείου «Gabriele Judica» του Palazzolo Acreide, στην επαρχία των Συρακουσών. Ήταν αποτέλεσμα της διεθνούς συνεργασίας μεταξύ του Parco Archeologico di Siracusa, Eloro, Villa del Tellaro e Akrai [Αρχαιολογικού Πάρκου των Συρακουσών, Ελώρου, της Έπαυλης επί του Ελώρου ποταμού, και των Ακρών], του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, του Πανεπιστημίου του Salerno (Ιταλία), του Πανεπιστημίου της Alicante (Ισπανία) και της Εφορείας Αρχαιοτήτων και Πολιτισμικών Αγαθών των Συρακουσών. Η έκθεση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ερευνητικού προγράμματος «*Armi Votive in Sicilia*» [«*Τα εν Σικελία αναθηματικά όπλα*»], η πρώτη φάση του οποίου διεξήχθη στο Salerno και στην Ποσειδωνία (Paestum) το Νοέμβριο του 2017 (Graells i Fabregat κ.ά. 2017· Graells i Fabregat και Longo 2018). Στη μικρή αίθουσα του Μουσείου εκτίθεται ένα αδημοσίευτο σύνολο από χάλκινα και σιδερένια όπλα που ευρέθησαν από τον Paolo Orsi κατά τις ανασκαφές του 1929 σε αστικό ιερό των Κασμενών. Ο Biagio Pace (1935, 183–84), πρώτος, πρότεινε την ταύτιση του οικισμού με τις *Κασμένες* που αναφέρονται από τον Θουκυδίδη, ακολουθούμενος από τον Thomas James Dunbabin (1948, 102). Λίγα χρόνια αργότερα, ο Antonino Di Vita (1954· 1956, 186–96) το θεώρησε *φρούριον*, που ιδρύθηκε υπό των Συρακουσίων για τον έλεγχο, σε συνδυασμό με την γειτονική υπο-αποικία των Ακρών (Scirpo 2018–2019), της περιοχής των Υβλαίων ορέων. Ανάμεσα στα εκθέματα υπάρχουν και οι πολυάριθμες –και επ’ ευκαιρίας συντηρημένες– σιδερένιες αιχμές δόρατος που προήλθαν από το ίδιο ιερό και συμπεριλήφθηκαν στην πρώην αρχαιολογική Συλλογή του Βαρώνου Gabriele Judica (Agnello 1965· Dibartolo 1996–2004· Lombardo 1998· Musumeci 2008· Scirpo υπό έκδ.).

Η έκθεση συνοδεύεται από έναν μικρό, οργανωμένο σε δύο ενότητες κατάλογο. Η πρώτη ενότητα περιέχει 15 άρθρα μελετητών που, με διάφορες ιδιότητες, έχουν ασχοληθεί με την ανασκαφή των Κασμενών και αφορούν θέματα όπως η αρχαιακή τεκμηρίωση, η ιστορία της έρευνας, η μελέτη πάνω από το πλαίσιο της ανάθεσης, και οι θρησκευτικές πτυχές της λατρείας. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τα πλούσια λήμματα του καταλόγου, στον οποίο περιγράφονται πάνω από 100 ευρήματα.

Μετά τον πρόλογο του Alberto Salmonà, ως Περιφερειακού Υπουργού για την πολιτιστική κληρονομιά της Σικελίας (7–8), οι επιμελητές του τόμου εισάγουν τα επιστημονικά κριτήρια, βάσει των οποίων οργανώθηκε η έκθεση (9–11). Ως συνέχεια μίας προηγούμενης συνεισφοράς της (Musumeci 2019), η Agostina Musumeci προσφέρει μία χρήσιμη περιήγηση στην αρχαιολογική έρευνα (Voza 1968–1969, 1971–1994, 1973, 1976–1977, 1980) που διεξήχθη επί του όρους Casale (15–22). Ο Fausto Longo εστιάζει την προσοχή του στην ιδιαίτερη αστική διάταξη της ‘υπο-αποικίας’ των Συρακουσών (23–8), εντοπίζοντας ορισμένα άλτα προβλήματα στην πολεοδομική της εξέλιξη (Collura 2020), όπως οι δύο φάσεις πολεοδομικού σχεδιασμού –η πρώτη κατά την

ίδρυση, που χρονολογείται στα τέλη του 7ου αι. και μία επόμενη, στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. – η αδικαιολόγητη παρουσία ενός (αμυντικού;) τοίχου εντός του αστικού χώρου, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., η παντελής απουσία στοιχείων για την ουσιαστικώς αδημοσίευτη νεκρόπολη, και η αδιευκρίνιστη θέση της Αγοράς (ή των Αγορών). Όπως και στην περίπτωση των Συρακουσών και των Ακρών, και εδώ ενδέχεται να υπήρχαν δύο αγορές από την ίδρυσή της, μία ιερή (η λεγόμενη 'Αγορά των Θεών') και μία πολιτικο-στρατιωτικού χαρακτήρος (Scirpo 2011, 2022). Προκειμένου να συμπληρώσουν εν μέρει αυτό το κενό, η Rosa Lanteri, η Daniela Marino και η Loredana Saraceno εξέτασαν την αρχαιολογική τεκμηρίωση σχετικά με τις ανασκαφές που διεξήγαγαν εκεί ο Giuseppe D'Amico και ο Rosario Carta, στενοί συνεργάτες του Paolo Orsi, μεταξύ 1922 και 1931 (Orsi 1928, 1930, 1931). Οι εκπληκτικές έρευνες του χώρου και των κατοικιών που ανακαλύφθηκαν από τον Carta και οι λίγες ασπρόμαυρες, αφιερωμένες στα ευρήματα και στα γύρω τοπία, φωτογραφίες αποκαλύπτουν μία γεύση μόνο από τις σκληρές και δύσκολες συνθήκες των ανασκαφών, τις οποίες έζησαν οι εργάτες τους στο αφιλόξενο και ανεμόπληκτο όρος Casale (29–40). Ακολουθώντας τα ίχνη των σημειωματαρίων του Orsi, η Azzurra Scarci προτείνει μία αναπαράσταση του αστικού ιερού, που ήλθε στο φως κοντά στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού, κατά τις ανασκαφές του 1927 και εξερευνήθη πλήρως μέχρι το 1929. Δεδομένης της σπανίας ανασκαφικής τεκμηρίωσης και ελλείπει νέων δεδομένων από τις πρόσφατες έρευνες, η Scarci επανεξετάζει τα ερωτήματα που βασάνιζαν τον Orsi ενώπιον αυτού του πολύ παράξενου ιερού (41–5).

Στην ανάλυσή της περί των αρχιτεκτονικών διακοσμήσεων που ήλθαν στο φως στη λεγόμενη «*Τομή των Πηλίνων*» [*Trincea delle Terracotte*], η Concetta Ciurcina επιβεβαιώνει τις ήδη προτεινόμενες χρονολογίες (Ciurcina 2019), για τις δύο τυπολογίες που προσδιορίστηκαν: αν η πρώτη, προϊόν ενός εργαστηρίου των Συρακουσών, εύλογα τοποθετείται στο 575–550 π.Χ., η δεύτερη τυπολογία που δείχνει μία ευρεία διαδεδομένη σε αυτό το τμήμα της δωρικής Σικελίας ιωνική επιρροή, χρονολογείται στο 525–500 π.Χ. Λόγω της πολύ κακής κατάστασης διατήρησης, τα θραύσματα είτε ενός Γοργονείου είτε ενός ακρωτηρίου (που απεικονίζονταν μάλλον ένας έφιππος Διόσκουρος) δεν μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε άλλες υποθέσεις, και βάσει της σύγκρισης με παρόμοια ευρήματα από την Γέλα και την Καμαρίνα, προτείνεται η χρονολόγησή τους στο β' τέταρτο/μισό του 6ου αι. π.Χ. (47–52). Ελλείπει λογοτεχνικών και επιγραφικών πηγών, η Azzurra Scarci προσπαθεί να προσδιορίσει την θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό, με βάση τα αρχαιολογικά στοιχεία. Μετά την αναθεώρηση σχεδόν όλων των διατυπωμένων στο παρελθόν υποθέσεων [Αθηνά (Orsi 1931, 51· Ross Holloway 1991, 89)· Αθηνά/Ηρα (Veronese 2006, 340· Albanese Procelli 2013, 235)· Πρόμαχος Αθηνά (La Torre 2011, 83)· Άρης (Melfi 2000)· Ηρα (Parise Presicce 1985, 77), η ερευνήτρια δεν προτείνει κάποιο όνομα, αλλά θεωρεί δεδομένο ότι πρόκειται για γυναικεία θεότητα με πολεμικά χαρακτηριστικά, και κάνει μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις περί των αναθημάτων, όσον αφορά τα δύο διαφορετικά σημεία ανακάλυψής τους και τις τελετουργίες. (52–58). Κατά τη γνώμη μας, η εν όπλοις Αφροδίτη που είχε ένα σημαντικό ιερό επί της Ακροκορίνθου, η λατρεία της οποίας ήταν παρούσα και στις Συρακούσες και στις Άκρες, θα ήταν η ιδανική υποψήφια για την Θεά των Κασμενών (Scirpo 2005, 2018–2019). Το κλείσιμο αυτών των αποθετών χρονολογείται μάλλον στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (53–8). Σε μία δεύτερη μελέτη της, η ίδια Scarci διευκρινίζει την πραγματική συνοχή των χωρισμένων σε διάφορες κατηγορίες ευρημάτων (431 αντικείμενα): χάλκινα και σιδερένια όπλα, κοσμήματα, αγγεία, μικρά πλαστικά, ξυλουργικά εργαλεία και διάφορα αντικείμενα (59–62), ενώ στην παρέμβαση που ακολουθεί αναλύει τα όπλα (389 αντικείμενα), χωρίζοντάς τα και σε υποκατηγορίες: πραγματικά (αμυντικά και επιθετικά) και μικροσκοπικά όπλα (63–8). Στην Angela Maria Manenti ανατίθεται η εξέταση και των άλλων μεταλλικών αντικειμένων: ένα δαχτυλίδι με καστόνι, επί του οποίου είναι χαραγμένη η εικόνα μίας όρθιας θεάς, ίσως της Φακελίτης Αρτέμιδος (Montepaone 1984), ένας αργυρός οβολός των Αθηνών (που χρονολογείται στο 449–413 π.Χ.) και μία χάλκινη περόνη (69–74), ενώ η Ermelinda Storaci εξετάζει τα όπλα που περιλαμβάνονται στη Συλλογή Judica. Εκτός από μία μικρή ομάδα από «32 χάλκινα βελάκια», που συλλέχθηκαν από τις ανασκαφές του Gabriele Judica (στις Άκρες;) και υπήρχαν στον συνταγμένο το 1829 κατάλογο της Συλλογής του, σε αυτή άλλα δυο σύνολα συμπεριλήφθησαν: μία ομάδα 87 αντικειμένων, που ελήφθησαν ως «βραβείο ανακάλυψης», από τον Girolamo Ferla, τον ιδιοκτήτη του κτήματος επί του όρους Casale, μέσα στο οποίο ευρέθη ο ναός, και την οποία ανέλαβε μετά το 1929 ο Gaetano Judica (ανιψιός και κληρονόμος του βαρώνου Gabriele), και 52 άλλα όπλα, που συλλέχθηκαν τα επόμενα χρόνια από τους αγρότες

και πουλήθηκαν στον Judica (75–82). Περαιτέρω στοιχεία για όπλα στην αστική περιοχή αναλύονται από τους Raimon Graells i Fabregat και Azzurra Scarci. Συγκεκριμένα, το διπλωμένο θραύσμα αιχμής του ιθαγενούς εργαστηρίου δόρατος που ευρέθη σε οικία, υποδηλώνει τη συσσώρευση του ως μέταλλο προς ανακύκλωση, ενώ το θραύσμα ενός χαλκιδικού κράνους, του οποίου η προέλευση και η λειτουργία παραμένουν ακόμη άγνωστα, ενδέχεται αρχικά να ήταν αναθηματικό δώρο και μόνο αργότερα να αποθησαυρίστηκε σε ιδιωτική κατοικία (83–8).

Πλούσιος σε όπλα, ο αρχαιολογικός χώρος των Κασμενών απέδωσε ελάχιστα κεραμικά ευρήματα. Μεταξύ των δειγμάτων που σώζονται στο Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο των Συρακουσών, η Giuseppina Monterosso προσφέρει την ανάγνωση δύο ουσιαστικά αδημοσίευστων αγγείων: το πρώτο ευρέθη (1927) από τον Giuseppe D'Amico ως κτέρισμα του τάφου 14 στη νεκρόπολη. Πρόκειται για έναν ερυθρόμορφο ψευδοπαναθηναϊκό αμφορέα που, διατηρώντας παράλληλα τη θεματική κανονική εικονογραφία (η όρθια Πρόμαχος Αθηνά / οπλιτοδρομία), προσεγγίζει την τεχνική της Ομάδας Ε (575–525 π.Χ.). Το δεύτερο εύρημα είναι ένας μελανόμορφος κιονοειδής κρατήρας, που ευρέθη (1927) στον τάφο 35 της ίδιας νεκρόπολης και έχει συντηρηθεί και συμπληρωθεί σε μεγάλο βαθμό (1930) από θραύσματα. Στις δύο πλευρές του αγγείου απεικονίζονται δύο διακριτές σκηνές: η αναχώρηση ενός πολεμιστή με άρμα, παρουσία Σκύθη τοξότη, και η κατασπάραξη ενός νεαρού ταύρου από δύο αιλουροειδή. Χρονολογούμενο στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., το αγγείο αποδιδόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα λανθασμένα στον ανώνυμο επί του όρους San Mauro οικισμό [κατά τον Frasca (1997, 2020) ταυτίζεται με την Εύβοια, υπο-αποικία των Λεοντίνων], μέχρι που μία προσεκτική ανάγνωση των αρχείων επέτρεψε την διόρθωση της προέλευσης (89–102).

Η επισκόπηση που προσφέρει η Alessia D'Antonio σχετικά με τις προσφορές όπλων σε ελληνικά και αυτόχθονα ιερά στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία, δίνει έμφαση στην ποικιλία των τυπολογιών τους, στους χρόνους, στις μεθόδους και στις θεότητες στις οποίες προσφέρθηκαν ως αναθήματα. Με την επιφύλαξη ότι η περίοδος κατά την οποία γίνεται αισθητό το φαινόμενο περιορίζεται στο ελληνικό πλαίσιο, από την αρχαϊκή εποχή έως το α' μισό του 5ου αι. π.Χ., παρατηρείται η αναγέννησή του μετά τον 4ο αι., μόνο στο ιθαγενές ιταλικό περιβάλλον (103–10).

Οι δύο τελευταίες συνεισφορές υπογράφονται από τον Ισπανό επιμελητή (Raimon Graells i Fabregat), ο οποίος αρχικά εξετάζει την ανακάλυψη ενός θραύσματος κωδωνόσχημης πανοπλίας, που σώζεται σήμερα σε ιδιωτική αρχαιολογική συλλογή στην Ελβετία. Η πανοπλία ευρέθη μαζί με άλλες 26 σικελικές πλάκες, σε αποθήκη κοντά στις Συρακούσες, και χρονολογείται μεταξύ του τέλους του 7ου και των μέσων του 6ου αι. π.Χ. (111–16). Στο δεύτερο άρθρο ωστόσο, ο μελετητής προτείνει να αποδοθεί το θραύσμα της πανοπλίας που εκτίθεται τώρα στο Μουσείο Κλασικής Τέχνης στο Mougins (Γαλλία) σε Δαύνιο ή Πευκέτιο εργαστήριο, ως πολεμική λεία που ανατέθη σε ιταλικό ιερό, με βάση μία εγχάρακτη, αφιερωμένη στην Αθηνά επιγραφή (117–20).

Τα λήμματα των 61 αντικειμένων που παρουσιάζονται στην έκθεση συγκεντρώνονται στον υπέροχο, και πλούσια εικονογραφημένο κατάλογο (123–31). Ο μικρός τόμος, που ολοκληρώνεται με τη Βιβλιογραφία (145–54), τη λίστα με τα σημειωματάρια του Paolo Orsi (155) και τα φωτογραφικά στοιχεία (157), είναι αποτέλεσμα της εξαιρετικής συνεργασίας μεταξύ Ιταλικών και Γερμανικών ιδρυμάτων. Η υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος ολοκληρώνεται με την έκδοση των Πρακτικών του Συνεδρίου, που διεήχθη ενταύθα, επ' ευκαιρίας της έκθεσης (Scarci κ.ά. 2022).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agnello, G. 1965. «Gabriele Judica e le fortunate vicende del suo museo». *Archivio Storico Siracusano* 11:78–136.
- Albanese Procelli, R.M. 2013. «Sul deposito votivo di Monte Casale in Sicilia». Στο *L'Occident grec de Marseille à Mégara Hyblaea: Hommages à Henri Tréziny [Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 13]*, επιμ. S. Bouffier και A. Hermary, 229–39. Aix-en-Provence: Centre 'Camille Jullian'.
- Ciurcina, C. 2019. «Terrecotte architettoniche da Kasmenai: revisione e nuovi dati». Στο *Deliciae Fictiles V. Networks and Workshops: Architectural Terracottas and Decorative Roof Systems in Italy and Beyond*, επιμ. P. Lulof, I. Manzini και Carlo Rescigno, 136–50. Oxford: Oxbow Books.
- Collura, F. 2020. «Kasmenai (Monte Casale), una colonia militare in cima agli Iblei. Note sull'urbanistica e la cronologia dell'abitato». *Cronache di Archeologia* 39:63–101.
- Dibartolo, L. 1996–2004. «Gabriele Judica: lampadoforo del passato». *Studi Acrensi* 3:119–50.
- Di Vita, A. 1954. «Casmene ritrovata?». *Siculorum Gymnasium*, n.s., 7:1–4.
- _____. 1956. «La penetrazione siracusana nella Sicilia sud-orientale alla luce delle più recenti scoperte archeologiche». *Kokalos* 2:177–205.
- Dunbabin, T.J. 1948. *The Western Greeks*. Oxford: The Clarendon Press.
- Frasca, M. 1997. «È anonima la città siculo-greca di Monte San Mauro di Caltagirone?». *La Parola del Passato* 52:407–17.
- _____. 2020. *Monte San Mauro di Caltagirone e la calcidese Euboia*. *Archeologia in Sicilia con note inedite di scavo*. Roma: Gangemi Editore.
- Graells i Fabregat, R., F. Longo, και G. Zuchtriegel, επιμ. 2017. *Le Armi di Athena. Il santuario settentrionale di Poseidonia-Paestum*. *Catalogo della mostra (Paestum, 25 novembre 2017 – 30 giugno 2018)*. Napoli: Prismi.
- Graells i Fabregat, R., και F. Longo, επιμ. 2018. *Armi votive in Magna Grecia. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Salerno-Paestum, 23–25 Novembre 2017) [RGZM – Tagungen, 36]*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- La Torre, G.F. 2011. «Le lance di Temesa e le offerte di armi nei santuari di Magna Grecia e Sicilia in epoca arcaica». *Quaderni di Archeologia di Messina* 1:67–104.
- Lombardo, L. 1998. «Gabriele Judica e gli scavi di Acre». *Archivio Storico Siracusano*, s. III, 12:169–214.
- Melfi, M. 2000. «Alcune osservazioni sul cosiddetto tempio di Ares a Monte Casale-Kasmenai». *Geo-archeologia* 2:39–48.
- Montepaone, C. 1984. «A proposito di Artemis Phakelitis: preliminari allo studio della tradizione e realtà culturale». Στο *Recherches sur les cultes grecs et l'Occident 2*, επιμ. E. Lepore, J. Vernant, F. Frontisi-Ducroux, P. Ellinger, C. Montepaone και L. Breglia Pulci Doria, 89–107. Naples: Publications du Centre Jean Bérard.
- Musumeci, A. 2019. «Paolo Orsi e l'espansione di Siracusa nel territorio». Στο *Paolo Orsi: Alle origini dell'archeologia tra Calabria e Sicilia. Catalogo della mostra (Reggio Calabria, 3 luglio – 8 settembre 2019) [MArRC – Cataloghi, 18]*, επιμ. C. Malacrino και M. Musumeci, 331–39. Reggio Calabria: Museo Archeologico Nazionale di Reggio Calabria.
- Musumeci, M. 2008. «Gabriele Judica, le sue ricerche e la collezione Judica». Στο *Musei nascosti. Collezione e raccolte archeologiche a Siracusa dal XVII al XX secolo. Catalogo della mostra (Siracusa, 6 dicembre 2008 – 15 febbraio 2009)*, επιμ. A. Crispino και A. Musumeci, 35–41. Napoli: Electa.
- Orsi, P. 1928. «Miscellanea Sicula. V. Abitato Siculo I sotto un abitato greco a Monte Casale presso Giarratana (Siracusa)». *Bullettino di Paletnologia Italiana* 48:75–8.
- _____. 1930. «Campagne di scavi nella Sicilia orientale nel 1930». *Bollettino d'Arte* 24:143–44.
- _____. 1931. «Notiziario archeologico sulla Sicilia orientale». *Il mondo classico* I, 2:40–52.
- Pace, B. 1935. *Arte e Civiltà della Sicilia antica I: I fattori etnici e sociali*. Milano – Genova – Roma – Napoli: Società Anonima Editrice Dante Alighieri.
- Parise Presicce, C. 1985. «L'importanza di Hera nelle spedizioni coloniali e nell'insediamento primitivo delle colonie greche alla luce della scoperta di un santuario periferico di Selinunte». *Archeologia Classica* 37:44–83.
- Ross Holloway, R. 1991. *The archaeology of ancient Sicily*. London: Routledge.
- Scarci, A., R. Graells i Fabregat και F. Longo, επιμ. 2022. *Armi votive in Sicilia. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Siracusa – Palazzolo Acreide, 12–13 Novembre 2021) [RGZM – Tagungen, 48]*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Scirpo, P.D. 2005. «Sui culti delle sub-colonie arcaiche di Siracusa». Στο *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ [Διαχρονία, Παράρτημα 1]*, επιμ. P.D. Scirpo, 49–58. Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- _____. 2011. «Ο θρησκευτικός προσδιορισμός της Αγοράς των Ακρών (Σικελίας)». Στο *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Κως, 14–17/4/2011)*, επιμ. Α. Παννικουρή, 61–70. Αθήνα: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- _____. 2018–2019. «Άκραι. Η διαχρονική εξέλιξη μίας μικρής πόλεως της Σικελίας. Μετα-Διδακτορική έρευνα. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- _____. 2022. «Breve excursus sull’Agorà degli Dèi in Ortigia (Siracusa)». Στο *Siracusa Antica: nuove prospettive di ricerca*, επιμ. F. Nicolucci, 199–212, Palermo: Regione Siciliana.
- _____. Υπό έκδ. «Birth, Development, Disintegration and Conservation of an Archaeological Collection: The Case of Judica Collection at Palazzolo Acreide (Syracuse)». Στο *The Past has a Future. Proceedings of an International Congress organized for the 100 years of Archaeology at University of Warsaw (Warsaw, 9th – 13th December, 2019)*, επιμ. R. Chowanec. Warsaw: University of Warsaw – Institute of Archaeology.
- Veronese, F. 2006. *Lo spazio e la dimensione del sacro. Santuari greci e territorio nella Sicilia arcaica*. Padova, Esedra Edizioni.
- Voza, G. 1968–1969. «Intervento». *Kokalos* 14–15:359–60.
- _____. 1971–1994. «Kasmenai». Στο *Enciclopedia dell’Arte Antica Classica e Orientale* II, Supplemento III, επιμ. R. Bianchi Bandinelli και G. Becatti, 174–75. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Treccani.
- _____. 1973. «Monte Casale». Στο *Archeologia nella Sicilia orientale*, επιμ. P. Pelagatti και G. Voza, 129–32. Naples: Centre J. Bérard.
- _____. 1976–1977. «L’attività della Soprintendenza alle Antichità della Sicilia orientale». *Kokalos* 22–23, I: 551–86.
- _____. 1980. «Casmene». Στο *La Sicilia antica* I 3: *Città greche e indigene di Sicilia: documenti e storia*, επιμ. E. Gabba και G. Vallet, 529–36. Napoli: Storia di Napoli e della Sicilia Società Editrice.

